

MÜBECCEL B. KIRAY TOPLU ESERLERİ 4

TOPLUMSAL YAPI TOPLUMSAL DEĞİŞME

MÜBECCEL B. KIRAY

2. BASIM

BAĞLAM

Mübeccel B. Kıray, 1923'te İzmir'de doğdu. 1940'ta İzmir Lisesi'nden, 1944'te Ankara Üniversitesi'nden mezun oldu. 1946'da Ankara Üniversitesi'nden Sosyoloji doktora, 1950'de ABD'de Northwestern Üniversitesi'nden Antropoloji Ph. D. dereceleri aldı. 1960'ta doçent, 1966'da profesör oldu. 1959 yılından 1973 yılına kadar Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin Sosyal Bilimler Bölümü'nün gelişmesine emek verdi. 1973'te ODTÜ'den ayrılarak "Morris Ginsberg Fellow" olarak London Schools Of Economics'e gitti. Dönüşünde önce İTÜ'de, 1982'den sonra da Marmara Üniversitesi'nde çalıştı. Bu arada bir yıl University of Texas in Austin'de ders verdi. 1989'da emekli oldu. Çalıştığı süre içerisinde Norveç Bergen Üniversitesi'nde, Kahire Amerikan Üniversitesi'nde, ABD Berkley Üniversitesi'nde, Zürih Teknik Üniversitesi'nde seri konferanslar verdi.

Mübeccel Kıray, ODTÜ Mustafa Parlar Ödülü Eskişehir Anadolu Üniversitesi Fahri Doktor unvanı ve Aydınlanma Kadınları Ödülünü aldı. 1994'te Kıray, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) şeref üyeliğine seçildi. Türkiye'de sosyolojinin üniversitelerde kurumsallaşmasında çok önemli rol oynayan ve toplumsal değişmeyi ele alma tarzı ile bir ekol oluşturan Mübeccel Kıray'ın en çok referans verilen eserleri *Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, Social Stratification as an Obstacle in Development* ve *Örgütleşemeyen Kent İzmir* isimli kitaplarıdır. Makaleleri arasında *The Family of Migrani Workers*, *Changing Patterns of Patronage* ile *Survivial Strategies of Expeasants in Cities* en çok zikredilenlerdir.

TOPLUMSAL YAPI TOPLUMSAL DEĞİŞME

MÜBECCEL B. KIRAY

BAĞLAM

Bağlam Yayınları 134
İnceleme/Araştırma 81
ISBN 975-6947-23-8

Mübeccel B. Kıray / Toplu Eserleri 4
Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme

© Mübeccel B. Kıray
© Bağlam Yayıncılık

Birinci Basım: Kasım 1999
İkinci Basım: Ekim 2006
Kitap Tasarımı: Canan Suner
Baskı: Önsöz Basım Yayıncılık
Litros Yolu II. Matbaacılar Sitesi / Topkapı

BAĞLAM YAYINCILIK Ankara Cad. 13/1 34410 Cağaloğlu/İstanbul
Tel: (0212) 513 59 68 / 244 41 60 Tel-Faks: (0212) 243 17 27
Web: www.baglam.com e-mail: baglam@baglam.com

İÇİNDEKİLER

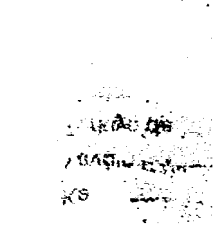
SUNUŞ 7

SOSYAL BİLİMLER VE TOPLUMSAL DEĞİŞME

Sosyal Değişme ve Sosyal Bilimler 11
Gelişmekte Olan Ülkelerde Sosyal Bilimler Öğretimi: Türkiye Örneği 22
Toplum, Bilgi ve Türkiye 36
Sosyal Bilim ve Sosyal Bilimci 46
1940'lı Yılların Türk Sosyal Bilimcileri: Behice Boran 62

TOPLUMSAL YAPI VE TOPLUMSAL DEĞİŞME

İstihlâk Normları 77
Toplumsal Yapı Analizleri İçin Bir Çerçeve 89
Değerler, Toplumsal Tabakalaşma ve Gelişme 99
Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi
Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı 117
Gelişme ile Bağlantılı Olarak, Türkiye'de Değişen
Toplumsal Tabakalaşma Üzerine Bazı Notlar 136
Akdeniz Ülkelerinde Toplumsal Tabakalaşma ve Değişme 146
Sosyal Yapı ve Nüfus Artışı Etkileşimi 155
Doğa Organizma Etkileşimi ve Dinamik Uyum 167
Sanayileşme Sürecinde Küçük Üreticiliğin Geçirdiği
Dönüşümler Üzerine Bir Tartışma 202
Kırsal Toplumlarda Zaman Kavramı 213
Toplum Yapısı ve Laiklik 232
Toplum, Toplumsal Değişme ve Katılım 256
Değişen Patronaj Kalıpları Yapısal Değişme Üzerine Bir Çalışma 272
Doğu Akdeniz'de İletişim, Ulaşım ve Toplumsal Değişme 303
Toplumsal Değişme ve Türkiye 312
Türk Toplumunda Yapısal Değişme 327
Kentleşme ve Yeni Siyasal İslam 342
Yaygın Eğitim: Bir Toplumsal Gelişme Aracı 350
Türkiye'de İnsan / İdris Küçükömer'in Anısına 354
Modernleşmenin Temel Süreçleri 364

SUNUŞ

Bir sosyal bilimci için Türk toplumunu gözlemlemek çok heyecan vericidir. Ondan da öte her şeyin her an değişme halinde olduğunun bilincinde ise, bu değişmenin yavaş ya da hızlı olduğunu, çeşitli yönlerin karşılıklı etkileşiminin nasıl gerçekleştiğini belirlemek, yorumlamak ve yeni bilgiler üretmek son derece doyurucu bir uğraştır. Bu "Toplu Eserler" dizisinde yayınlanan yazılarım 1960'lardan beri, toplumun hem dış hem de iç dinamiklerle değişe değişe nasıl yeni bir temel toplum yapısına ulaştığını göstermektedir. Zaman gibi soyut bir kavramın değişmesinden, metropolleşme süreçlerinin izlenmesine, küçük ya da büyük toprak sahipliği yörelerinde köylülüğün bitişinin izlenmesinden, nüfus yapısının değişmesine, kente ya da batı ülkelerine göçenlerin yeni düzene uyum için oluşturdukları yaşam stratejilerine kadar değişmenin çok çeşitli yönlerinin bu yazılarda ciddi metot ve tekniklerle ele alındığı görülecektir.

19. yy. ve 20. yy. ilk yirmi yılında süregelen dış müdahaleler, harpler, siyasal göçler, siyasal ve ekonomik krizlerden sonra Türk toplumunun her yönü etkileşe etkileşe milli mücadele ve Cumhuriyet'in ilk yirmi yılında yapı değişikliği bakımından en büyük sıçramayı yaptı. Hukuk, siyasal yapı, eğitim ve özellikle yaşam tarzı düzenlemeleri ile çok yönlü ve etkili bir alt yapı oluşturdu. Buna karşın yönelinen farklılaşmış, uzmanlaşmış, örgütlenmiş ve sonuçta "sanayileşmiş, şehirleşmiş" bir yapının açılması 1950'leri bulmuştur. Çünkü kilit sorun basit teknolojili "öküz ve saban", kendi içine kapalı köylerin ve durağan, geleneklerine çok bağlı köylülüğün topraktan kopmaya başlaması gerekti.

Bu süreç ancak 1950'lerde önce, binlere sonra yüzbinlere varan sayıda traktör ve diğer aletlerin tarıma girmesi ile gerçekleşmeye başlamıştır. Şehirleşme, nüfusun ücretlileşmesi, işçileşmesi, yeni meslek ve iş düzeninin ortaya çıkması, aile düzeninin büyük değişikliğe uğraması geri dönülmez (irreversible) yapısal değişmeyi başlatmıştır.

Bu sürecin dalga dalga yayılması toplumun dipten doruğa eski yapının, ilişkiler, kurumlar, değerler, düşünceler yönünden büyük değişimini hızla oluşturmaya, diğer bir deyişle kendisini "dipten doruğa" yenileyerek "genel" değişme süreçlerini yoğun olarak yaşamaya başlamıştır.

Benim gözlemlerim de tam bu süreçlerin içinde yer aldı. Hiçbir toplumsal gelişme hiç aksamadan dümdüz bir çizgi üzerinde sürüp gitmez. Bizim toplumumuzda da her insan ilişkisinde, her kurumda, her değer ve zihniyette en çok etkilenen, çok çabuk değişenler olduğu gibi, orta hızla değişenler, çok yavaş değişenlerle etkileşe etkileşe bunlara bir arada işlerlik kazandıran yeni mekanizmalar, kurumlar, ara formlar oluştura oluştura ve toplum yapısını yenileye yenileye aynı zamanda eskisi ile ilişkisini yok ede ede yeni bir temel toplum yapısına ulaşmaktadır. Bu "Toplu Eserler" dizisinde bu tür süreçlerle çalışmaların yapıldığı mekanlarda, kurumlarda, değerlerde ortaya çıkan gözlemler ve çözümlemeler yer almaktadır.

Türkiye gibi toplumlarda toplumsal araştırma yapmak, bunları yayımlamak göründüğünden çok daha zordur. Kolayca kesintiye uğrar. 1960'lardan beri bu çalışmaları sürdürebildiğim için kendimi şanslı ve başarılı sayıyorum. Bir başarı varsa burada en büyük payın her şeyden önce bütün güçlüklerde ve olumsuzluklarda arkamda duran ve her konuda yardımcı olan eşim Dr. İbrahim Kıray'ın olduğunu belirtmeliyim. Ayrıca bütün çalışma ve araştırma isteğimi arttıran Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi ve Marmara Üniversitesi'ndeki öğrencilerimi anmak isterim. 1983'te benim bir şey yapmayacağımı görünce Prof. Dr. Tansı Şenyapılı, Dr. Önder Şenyapılı ve Prof. Dr. İlhan Tekeli ilk defa makalelerimi derlediler. Şimdi ise Marmara Üniversitesi'ndeki genç meslektaşlarım Dr. Fulya Atacan, Dr. Fuat Ercan, Dr. Mehmet Türkay ve Arş. Gör. Hatice Kurtuluş aynı zamanda İngilizce olan makalelerimi tercüme ettirerek bu diziyi yayına hazırladılar. Kendilerine çok özel teşekkür ve minnet borçluyum. Hocalık mutluluğunun bir başka yönünü de böylece tatmış oldum. Tercümeleri bilgece ve güzel bir Türkçe ile gerçekleştiren Tülin Kurtarıcı'ya da teşekkürlerimi sunarım. Bağlam Yayınları'na böyle bir yayını gerçekleştirdiği için müteşekkirim.

İstanbul, Ekim 1998 **Mübeccel B. KIRAY**

SOSYAL BİLİMLER VE TOPLUMSAL DEĞİŞME

SOSYAL DEĞİŞME VE SOSYAL BİLİMLER*

Her toplum her safhada bilimin bütün kollarında hangi konuların fokusta olacağını, hangi konuların ikinci plana çekileceğini tayin eder. Toplumla bilim karşılıklı olarak etkileşir. Fakat genellikle toplumun bilgiyi sınırladığı kolayca görülebilir. Sosyal ilimler bu karşılıklı etkileşmenin çok açık görüldüğü bilim kollarından biridir.

Sosyoloji ve diğer sosyal ilimlerin müspet bir ilim diye adlandırılmasından beri geçen 150 sene içinde bilgimizin nasıl geliştiği, bu gelişme bir zaman ve mekan içine oturtulursa anlaşılabilir.

19. Yüzyıl Avrupa'sında Sosyal Bilimler

Bu devrede üç temel akım ve ele alış tarzı görülür: Pozitivistler, bilimsel sosyalistler bir de tarih felsefecileri ya da (verstehenze) sosyal hadiseleri "anlamak" gerekir diyenler.

Pozitivistler

Sosyolojinin ve sosyal ilimlerin bir müsbet ilim olması gerektiğini ilk önce 1830'da Comte ileri sürdü. Comte ihtilallerden geçmiş, Napolyon macerasını yaşamış, hakim sınıfların dehşet içinde olduğu, yeni radikal değişmelerden korkulan bir devrede olanlara rasyonel bir çerçeve içerisinden bakabilmek için bir toplum iliminden bahsediyordu. Üstelik aynı devrede Saint Simonism, Fourierism, Ovenism gibi ütopist sosyalist cereyanlar mevcut düzeni ve toplumu acı bir şekilde tenkit ediyorlardı. Bunlara cevap vermek için toplumun "bilimsel" ya vakıalara dönük, onları sistemleştiren ve genellemeler yapı bir izahı gerekti. Bunu Comte verdi. Comte'un ve Pozitivist g

* *Türkiye'de Sosyal Araştırmaların Gelişmesi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, D-11, Ankara, 1971.

rüşün etkisi hem Fransa'da hem İngiltere'de özellikle Spencer ile uzun zaman sürmüştür.

Almanya'da Spencer'le aşağı yukarı aynı zamanda Toennies bu elealış tarzını geliştirmeye, kendi zamanlarının görüşlerini ve durumlarını pozitif "bilgi" diye vermeye çalışıyorlardı. Filhakika hem Fransa'da hem İngiltere'de yüzyılın son 10 senesine kadar hukukçular, sosyologlar, felsefeciler gibi birçok insana dönük yazar ve düşünür aynı pozitivist görüş adı altında, o güne kadar birikmiş seyahatnamelerden kilise raporlarına kadar çeşitli kayıtlardan aldıkları ya da kendi kaba gözlemleri ile toplanmış bilgileri sistemleştirmeye çalışıyorlardı. Comte ve onu takip edenler bir dereceye kadar yaşadıkları, büyük değişikliklerin yer aldığı 19. asır toplumunun tenkidini ve dolayısı ile değiştirilmesini, gerekli bilgi henüz elde olmadığı gerekçesi ile sonraya bırakmakta idiler.

19. asır sonunda değişmelerin ve bununla ortaya çıkan gerginliklerin büyüklüğü karşısında bu pozitivist görüş yıpranmış gibi göründüğü anda gene Fransa'da E. Durkheim aynı elealış tarzını canlandırmış ve vak'alara dönük bir şekilde bu bilim kolunun nasıl gelişeceğini iki önemli eserle ortaya koymuştur. Bu eserlerin birincisi *intihar*'dır. Durkheim burada vakıaların veri olarak toplanması ve bunların analitik izahının bünyeye ve onun değişmesine nasıl izafe edileceğini göstermiştir. Diğer eseri *Toplumda İş Bölümü* ve burada incelediği anomie, gözlenen vakıaların analizini ve tefsirini vermektedir. Mamafih, "anomie"nin nasıl ortadan kalkacağını ileri sürerken gene vakıaları bırakmakta, olması gerekene dönmekte ve kendine göre legal ve etik bir düzen yaratılmasını istemektedir. *Sosyolojik Metodun Kaideleri* ve "Din Hayatının İlkel Şekilleri"nde "kollektif şuur", "maşeri vicdan" kavramları ile spiritualist ve idealist bir cemiyet anlayışına yönelmekte, bu hali ile sosyalistlerin materyalist tezine karşı bir tezle çıkmakta idi. Ama aslında bugün bize çok alelade gelen normların, değerlerin ve kültür terimlerinin ilk analizini yapmakta idi. Bu Durkheim'ın hem günahı hem de sevabı idi. Kısaca Durkheim'ın önemi Comte'tan sonra en önemli pozitivist olması yani vakılara dayanan ilk istatistik-

sel analitik eseri vermesi, üstelik bu analizlerde norm, değerler, kültür kavramlarına varmasıdır. Bu yüzden hâlâ Fransa'da sosyolojiye hâkim olduğu kadar II. Dünya Harbi'nden beri etkisi Amerika'ya da atlamıştır.

Ampiristler

19. asrın sonunda Spencer'in *İstatistiki Sosyoloji* kitabının yayınlanması sırasında, elealışları mekanik olmakla beraber sosyolojiye devamlı etki yapmış iki metotçu daha ortaya çıkmıştır. Guetelet, Belçika'da 1874'de ilk defa istatistik metodu kullanmış nüfus sayımını devlet adına yapmış; "Home Moyen", "Avrage Man" tâbirini yaratmış ve bu tekniğin moral vakıaların açıklanmasında da kullanılabileceğini ileri sürmüştür. Aynı alanlarda Fransa'da F. Le Play'de işçilerin hayat seviyeleri ve bütçeleri hakkında anketlerle mukayeseli araştırmalar yapıyordu ki, kendisi social survey metodunun babası sayılabilir. İlk defa bir konuya kemmî ölçüler getirilirse bunları objektif olarak ele almak mümkün olur, tezini de ortaya Le Play atmıştır. Yazık ki topladığı bilgilerin analizi yoktur; izahları son derece mekanik kalmıştır. Bunda ilk defa problemsiz veri toplamanın nasıl kısa ömürlü olduğu ortaya çıkmıştır. Durkheim, Le Play'in yanında bu yönden çok parlak bir yerde durur.

Aynı zamanlarda İngiltere'de Charles Booth 1889-1891'de iki ciltlik *A Study on London Poor* isimli eserini neşretti. Bu öncü eserin yazarı çalışmalarına sosyoloji falan dememiştir ama 1940'lara kadar özel şahıslar tarafından yapılmış en geniş sörvey olarak kalmış ve kendinden sonraki bütün şehir sosyolojis ve nüfus etütlerine model teşkil etmiştir.

Bunlar pozitivist olduklarını iddia etmemekle beraber sos yolojide ve bir dereceye kadar sosyal psikolojide ilk sistem vak'a toplama ve tefsir etme çabalarını göstermişlerdir.

Le Play, Van Gogh resimlerini çizerken ve Zola romanları yazarken, yani maden işçilerinin durumu bütün düşünenleri e kilerken ortaya çıkmıştır. Öte yandan Londra'daki zenginlik v refah içindeki sefalet gene aynı miktarda itici idi. Dickens z manında olduğu gibi Spencer'in tefsirleri ve ciltleri ne kad

pozitif ilim olduğunu iddia ederse etsin, ampirik bilgi vermiyordu. Charles Booth'un değeri vak'aları sistemli toplama ve tefsirlerin ilk modelini vermiş olmasıdır.

Tarih Felsefesi ve Bilimsel Sosyalizm

İster pozitivist teorisyenler Spencer, Durkheim olsun ister ampirist Le Play ya da Charles Booth gibi veri toplayanlar olsun, bu çalışmalar 19. yüzyılın büyük bünye değişikliklerini izah edemiyorlardı. Comte'un bilimsel sosyal ilmi bunun nasıl olması gerektiğini söylüyor, fakat ondan sonra hemen gene sosyal felsefeye dönüyordu. Ütopik sosyalistler de tenkitlerinde haklı idiler ama daha "iyi" bir cemiyetin nasıl olması gerektiğinde kalıyorlardı. Bu arada büyük bünye değişikliklerini özellikle 19. yüzyıldaki kapitalizmin gelişmesini ve ilk sanayi devriminin etkilerini araştıran pozitivizmden ayrı, iki ayrı elealış tarzının ve metodolojinin geliştiğini görüyoruz. Bunların biri bilimsel sosyalizm cereyanı, öbürü de tarih felsefesinin getirdiği izahlardır.

Bilimsel sosyalizm hem vakıalara dönük ve deterministik yani bir anlamda pozitivist, hem de büyük zaman birimlerini ve toplum içinde yalnız parça parça yönlerin ve kurumların değişikliklerini değil, büyük temel değişiklikleri izleyen bir elealış tarzı olarak ortaya çıkmıştır. Bundan da ileri giderek, toplumu meydana getiren ilişkiler bütünü içerisinde insan - tabiat ilişkilerinden doğan insan ilişkilerinin yani üretim ilişkilerinin büyük zaman birimlerindeki gelişmelerinin de daha büyük rolü olduğunu ileri sürmüştür. Önemi, dinamik bir elealış, değişmeleri açıklayan bir elealış olmasındadır. 19. yüzyıl toplumundaki çatışmaların izahı ile bunların giderilmesi için büyük bünye faktörünü gözönünde tutmasına rağmen yani Comte'un "müspet bilim" tarifine uymasına ve o yüzyılın ikinci "bilimsel" elealışı olmasına rağmen akademik çevrelerde kabul görmemiş ve o çevreler dışında müstakil bir toplumsal bilgi kolu olarak zamanımıza kadar gelmiştir.

İkinci elealış tarzı, tarih felsefesi ise toplumsal bir bilgi niteliğine 19. yüzyıl sonunda ulaşmıştır. 20. yüzyıl başında Weber ve Sombart sosyal bilgilerle tabiî ilimler arasında mahiyet farkı

olduğunu aynı metotla işlenemeyeceğini "Verstehenze", "anlama" gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Tarihsel vakıalara ve bunlar içerisinde değerler sistemini teşkil eden inanç sistemlerine dönük açıklamalar, determinizmi reddetmesine rağmen zaman faktörü ile değişmeyi inceleyen dinamik bir elealış olduğu için bilimsel sosyalizme karşı durmuştur. II. Dünya Harbi'nden beri de Amerikan sosyal ilimcilerinin bu elealışın bilimsel ve pozitivist yani determinist olup olmadığını bir yana bırakarak kendi elealışları ile kaynaştırmaya çalıştıklarını görüyoruz.

Amerika Birleşik Devletleri'nde Sosyal İlimler

Bütün bu cereyanlar içerisinde 19. yüzyıl sonunda Amerika Birleşik Devletleri ne halde idi?

Herşeyden önce Amerika'nın feodal bir tarihi olmadığı, o anda sınıflar arası hareketliliğin Avrupa'dan çok daha fazla olduğu ve çok hızla gelişen bir ekonomisi bulunduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Bu devrede Amerika'da sosyal problemler yani bünyeyi veri olarak alan ve bu bünyede beliren sosyal problemlerle uğraşan iki tip çevrenin mevcudiyeti göze çarpar. Bunlar sosyal problemler üzerine eğilen filantropistler ve reformistlerdir. Avrupa'nın amprisistleri örneğin Charles Booth usulü bir araştırma bunlara çok uygun gelmektedir. Bu hava içerisinde Amerikan sosyal ilimcileri global değişmelerden bahseden analizleri tamamen bir tarafa bırakmışlar, örneğin tarih felsefesine 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar hiç iltifat etmemişler ve pozitivist amprisist elealışı devam ettirmişlerdir. Amerika'da 1889'da ilk sosyoloji periodiği neşre başlanmıştır ve bu dergi sosyoloji dergisi olarak değil istatistik dergisi diye anılmıştır. O zamandan istatistik sosyolojinin metodu olarak yerleşmiştir. Büyük sayılarda vakıalara dayanan bulgular ilmî sayılmaya, diğerlerine çok iltifat edilmemeye başlanmıştır. 1893'de ilk defa ayrı bir disiplin olarak kabul edilmiş ve Columbia Üniversitesi'nde "Sociology and Statistics" adı altında müstakil bir bölüm açılmıştır. Verilen dersler elealış tarzını gösterdiği için ilgi çekicidir.

Physical Geography and Anthropology	Fiziki Coğrafya ve Antropoloji
Practical Statistics	Pratik İstatistik
The Science o Statistic	İstatistik Bilimi
Sociology	Sosyoloji
Socialism and Communism	Sosyalizm ve Komünizm
Crime and Pnelogy	Cürüm ve Paneloji
Seminar in Social Science	Sosyal İlimlerde Seminer

Sosyal problemler hâlâ Amerikan sosyolojisinin esaslı bir kısmını teşkil eder. Asıl önemlisi belki de bunlarla ilgilenmeyi öngören elealış tarzının hâlâ hâkim olmasıdır. Suçluluk; çocuk sağlığı, ruh sağlığı, göçmen grupları, ırk münasebetleri hâlâ problemlerin parça parça vaz edilmesini, dar ve parçacı bir reformcu gözü ile görülmesini gerektirmekte, bir bütün olarak sosyal yapının temel değişmelerine dönülmesine mâni olmaktadır.

Amerika'da sosyoloji 1900 ile 1930 arasında terimlerini geliştirmiş, problem, hipotez, teknikler ve teori arasındaki ilişkileri düzenlemeye çalışmış ve metodoloji sahasında veri toplama, tasnif etme ve sosyolojik materyale bir düzen verme işi ile uğraşmıştır. Bu faaliyetlerinde sosyal değişme ile hemen hemen hiç uğraşılmamıştır. Bu devrede kullanılan istatistiksel metod descriptive istatistiktir. 1930'lardan sonra sosyolojide de antropolojideki gibi bir komüniteyi bütünü ile ele alan ve dolayısı ile bünyeye yönelmiş araştırma yapma çabaları görüyoruz. Bunların ilki Lynd'lerin *Middle town ve Middle town in Transition* eserleridir. Sonra Warner'in *Yankee City* serisi diye anılan eserleri karmaşık metod kullanan diğer bir örnektir. Fakat çok vak'aya dayanan elealış hâkim olmaya devam etmiştir. Ve 1940'lar Amerikan sosyolojisinde hâlâ descriptive istatistiğin ve korelasyon hesaplarının hâkim olduğu devirdir. Bu araştırma tarzı en mükemmel şekline Stouffer'in elinde ulaşmıştır. Göçler üstünde yaptığı araştırma mevcut materyali en yaratıcı şekilde kullanma modelidir.

II. Dünya Harbi'nin başlaması sosyal ilimlere yeni talepler ortaya çıkarmıştır. Stouffer liderliğinde yazılmış olan "*The American Soldier*" diye anılan müşterek eserde hem sosyoloji,

hem de sosyal psikolojinin deskriptif istatistiğini en verimli araştırmalarını teşkil eder. Harbin sonu sosyoloji metodolojisinde yeni bir gelişmeyi getirmiştir, 1948-60 arası analitik istatistiğin kabulünü, 1960'lardan sonrası da matematiksel istatistiğin sosyal ilimlere, özellikle behavioral dediğimiz ilimlere girişini görmüştür. Bütün bu gelişme Pozitivist ve neo Pozitivist görüşün ve hep güvenilir bilgi ihtiyacını duyan toplum şartlarının neticesidir. Daha dakik teknik ile acaba daha güvenilir sonuç ve daha manidar bilgiler elde ediliyor mu? Amerikan sosyal bilimlerinde tekniklerin bu gelişmesine rağmen toplumun temel yapısını veri olarak kabul eden ve sonra onun içindeki kurumlardaki değişiklikleri ya da "problem"leri parça parça ele almak sürüp gitmiştir. Araştırma problemlerini temel yapıya ya da bugünün şartlarını daha iyi açıklamaya yarayacak konulara yöneltmek, genellikle araştırıcının şahsi ilgisi olmadığı, ya da temel teorik bilgi elde etmek bahanesi ile hep geriye atılmıştır. Bugün sayısı pekçok olan sosyal bilim neşriyatına rağmen sağlıklı bilgi çok azdır. Hele prediksiyon hiç yoktur.

Amerikan sosyolojisinin büyük paradoksu sosyal problemlerle ilgilenmelerine rağmen bugünün en çetrefil meseleleri olan ırk, şehir, gençlik hareketlerini ne önceden görebilmiştir, ne de bir çözüm şekli teklif edebilmektedir. Bu halde vazedilen problemlerin "relevancy"si ve anlamlı vazı tekniğin dakikliğinden daha önemli bir mesele olarak ortaya çıkmaktadır. Üstelik strüktür ve fonksiyon analizleri içerisinde değişmeyi dinamik olarak elealış büsbütün kaybolmuş gibidir.

Bu son derece elementer çerçeveyi çizdikten sonra zannederim şimdi Türkiye'de sosyal ilimlere geçebilirim.

Türkiye'de Sosyal İlimlerin Gelişmesi

Amerika'daki sosyolojinin sosyal reformlar ve sosyal problemlerden hareketi kendi toplum yapısının büyük bir değişiklik içinde olmaması, onu problem ve metod bakımından özellikle Merton'un ifade ettiği orta çapta teorilere ittirmiş, ele aldıkları problemlerden çok sofistike teknik aramalarına götürmüş olduğunu söyledik.

Türkiye'de topluma ait yazılar, bilimsel hiç bir iddiası olmasa da Fecr-i Aticiler arasında görünmüştür. 1908'den sonra da Prens Sabahattin'in *Türkiye Nasıl Kurtulur?* başlıklı eserini görüyoruz. Hepimizin bildiği gibi bu kitapçık İngiliz sosyal felsefesinin, Spencer ve ekolünün etkisinde İngiltere'nin siyasal düzenine beğeni ile bakan, vakıalara dönük olmayan bir eserdir. Daha çok Prens Sabahattin'in politik hareketlerinin ideolojisi diye alınabilir.

Türkiye'de ilk vak'alara dönük topluma ait yazıyı Ziya Gökalp'te görüyoruz. Tamamen Durkheim'in etkisindedir. Gene de Diyarbakır civarı için ve genellikle Türkiye için tefsirlerine temel olacak verileri toplamış, bir sosyal vakıadan bahsetmiştir. Sonraları onun da yazıları politik ideolojiye kaymışsa da başlattığı bu Durkheimci ve verilere dayanan elealış tarzı üniversitelerimize ilk defa sosyolojiyi sokmuş ve 1914'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde sosyoloji dersleri başlamıştır. Sosyoloji, Gökalp'in şekillendirdiği ideoloji tarzında bir cins dogma halinde liselerimize ve genel kitaplarımıza girmiş ve bugüne kadar gelmiştir. Şerefi; Gökalp'in, günahı dogma haline getirenlerindir denebilir.

Uzun uzun Türkiye'de üniversitelerimizde 1950'lere kadar sosyoloji ve sosyal ilimlerin ne durumda olduğunu söz konusu etmeyeceğim. Uzun yıllar Avrupa'nın çeşitli ülkelerindeki vakıalara dönük olmayan sosyal bilgileri ve sosyal felsefesi üniversitelerimizde verilmeye devam etmiştir. Yalnız 1930-40 arasında üniversite dışında *Kadro* gibi dergilerin ve Hüseyin Avni, İsmail Hüsrev gibi şahısların bazı araştırma çabaları vardır. Üniversitelerde 1940'lara kadar temelde bünye değişikliği geçirmemize rağmen bunların saha araştırması diye bir meseleleri olmamıştır. 1940'larda Ankara Üniversitesi'nde ilk defa böyle bir çaba başlamıştır. Oradaki elealışta neşredilenler olsun ya da neşredilmeyen örneğin doktora tezleri gibi çalışmalar olsun tamamen saha araştırmaları şeklinde ve birden fazla teknik kullanan ve sörveyler (deskriptif istatistik ve korelasyon) hesapları mülâkat çeşitleri, kayıtların karşılaştırılması gibi çeşitli teknikleri kullanan ve belki en önemlisi manidar soru sorma ve bunun hipotezinden hareket etme zorunluluğu duymuş çalışmaların Tür-

kiye'de ilk örnekleri idi. Fakat hemen temeldeki yapı değişikliklerine yöneldiği ve memleketin buhranlı bu değişme devresinde yeraldığı için çalışmalar uzun sürmemiş grup dağılmıştır.

1955'lerden sonra, hem değişmenin temposunun yavaşlaması hem dış ülkelerle ve özellikle ABD sosyal ilim çevreleri ile temasların artması ve hem de dış çevrelerin bizim toplumumuz için bilgi toplama isteklerinin çoğalması vakılara dönük sosyal bilimlere karşı tutumu değiştirmiştir. Amerikan sosyal bilimlerinin metodolojisi ve teorileri tercüme edilmiş ya da özetlenmiştir. Fakat bunlara benzer fiilen ele gelecek hacimde bir araştırmanın ortaya çıkması çok yavaş olmuştur. Üniversite çevrelerinin çekingenliğine rağmen 1960'dan sonra vakıalara dönük bilgi isteği birçok yönden birden gelişmiştir. O zaman kurulan Devlet Planlama Teşkilatı da bu isteğin müesseseleşmesinde önemli rol oynamıştır. Araştırma tekniklerinin gelişmemiş olmasına rağmen birçok araştırıcı bu yeni bilgi kazanma yollarını denemeye girişmiş, üniversitelerimizdeki adı sosyoloji olsun olmasın bütün sosyal ilimlerle ilgili bölümler bu cins araştırmaları teşvik eder olmuşlardır.

Ortaya çıkan eserlerde hem metodoloji, hem teknikler henüz en usta şekilde kullanılamamaktadır. Birçok araştırma envanter biçimi bir veri yığını özelliği göstermekte, ya da çok vakıa kullanmıyorsa son derece düzensiz, metodsuz, tasvirler halinde kalmaktadır. Problem, hipotez, buna uygun teknik, verilerin analizi ile teori arasındaki ilişkiler hiç düşünülmeden, oldukça rasgele derlenmiş bilgilerin neşredildiği eserler elimize gelmektedir. Bu hali teşvik eden şartlar içerisinde tecrübesizlik, modelsizlik, tekniklere hakim olmamak elbette önemlidir. Fakat bunlar kadar önemli olan bir başka yöne daha dikkati çekmek gerekir. Batı'da ve Amerika'da "Area Studies", "Bölge Araştırmaları" diyebileceğimiz sadece bir memleket hakkında belirli yönlerle bilgi toplamaya yönelmiş hiçbir zaman bir hipotez endişesi olmayan, teknikler üzerinde durmayan bilgi toplama tarzı bizde sosyoloji çevrelerini olmasa da diğer sosyal bilim çevrelerimizi çok etkilemiştir. Böyle bilgilerin temel teorik bilim çalışmalarından mutlaka ayırt edilmesi gerekir. Genellikle

dışarda üniversite dışı bilimsel olmayan çevrelerin kullandığı bu cins bilgi ülkemizde de kalitesi düşük araştırmalara model olmaktadır.

Başka türlü söylemek gerekirse, Türkiye sosyal bilimlerde en kritik adımı atmış, bütün çevrelerce, vakılara dayanan sistemli bilginin geçerli sosyal bilim olduğu anlaşılmış ve kabul edilmiştir. Şimdi engeller bir problem vaz etmenin bir hipotez kurmanın, teknik seçmenin ve bu tekniği kullanabilmenin, etkili bir araştırma planı meydana getirebilmenin zorluklarıdır.

Buna rağmen araştırmaların özelliği ve güçlüğü bundan ibaret değildir. Türkiye gibi büyük ve hızlı değişikliklerin yer aldığı bir toplumda saha araştırmalarının ABD'deki gibi dar problemlerde kalması sosyal değişmeyi düşünmemesi mümkün olmamaktadır. Onun için bugün üniversite içerisinde olsun, üniversite dışında olsun, şimdiye kadar hiç görülmemiş yoğunlukta olan sosyal bilim yayınlarının büyük çoğunluğu hem tarihsel çerçeve içine konmuştur hem de analitik olmayan naive sörveyleri ya da zaman faktörünü, bünye değişikliklerini incelemeyen rafine tekniklerin kullanıldığı araştırmaları red etmektedir. Batılı sosyal bilimciler için ilgi çekici olan problemler ve hipotezler burada anlamsız kalmaktadır. Bunun sonucunda olgun teknikleri red edenlerle batının elealışını buradaki problemlere getiremeyenler Avrupa sosyal bilim ananesindeki, Amerika'ya geçmemiş iki akımı canlı bir şekilde sürdürmektedirler. Tarih felsefesi, yani bizim toplumumuz tektir, yalnız kendi içinde anlaşılabilir, diyenler, bunlardan biridir. Daha determinist olmak üzere bilimsel sosyalizmin elealış tarzı geniş bir yayın kolumuzu kaplamaktadır. Bu davranışlar sadece bazı kimselerin bazı inançlara tesadüfen inanmış olmaları ile izah edilemez. Burada, batıda, özellikle metodolojinin geliştiği Birleşik Devletler'de ele alınan problemlerin, ve (tekniklerin değil) hipotezlerin bizim gibi toplumlarm vazgeçemeyeceği temel değişiklikleri şimdiye kadar ele almadığı ve tekniklerin de ona göre geliştiği gözönünde tutulmalıdır. Özellikle gelişmiş tekniğe rağmen orada edinilmiş sosyal bilim bilgilerinin dağınıklığı da gözönünde tutulursa bu yetersizlik daha kolay ortaya çıkar.

Sözünü ettiğimiz yetersizlik kanımızca sosyal bilim tekniklerinde değildir. Bu tekniklerin etüd için geliştirildiği problemlerde ve onların vazedilişlerindedir. Amerika gibi toplumsal düzenini veri alan bir çevrede bu böyle olabilir de kalabilir de! Fakat bizde hem problemlerin temel yapıya ait olması, hem zaman faktörünü, temel yapı değişikliğini içermesi gerekir. Böyle problemleri araştırmak için gerekli sofistike metodoloji de gene burada bizim ellerimizde gelişecektir denebilir.

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE SOSYAL BİLİMLER ÖĞRETİMİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ *

Giriş

Sosyal bilimler içinden çıktıkları toplumun ürünüdür (ki bu tespit her bilgi kütlesi için geçerlidir). Buna göre, her toplum tarih boyunca kendi bilgisini, bunun ne amaçla ve hangi araçlarla yaratılacağını ve kullanılacağını belirlemiştir. Dolayısıyla, her değişim aşamasında toplumlar, insan ve toplum üzerine kendi özel bilgisini üretmiş ve sözkonusu aşama geçildiğinde bunu terk etmişlerdir.

Endüstrileşmiş toplumların, skolastik toplum anlayışının terk edildiği ve çeşitli biçimlerde hümanist açıklamaların bunun yerini aldığı plüralist yapısına ulaşması asırlar sürmüştür. Ondokuzuncu yüzyıl Avrupa'sı derin değişimlere sahne olduğundan, bilginin sözkonusu dönüşümü burada ivme kazanmış; toplumu açıklayan bir bilim düşüncesi ve bu düşüncenin telaffuz edilişi bu coğrafyada başlamıştır.

Yirminci yüzyıla ulaşıldığında insan toplumları üzerine bilgi, bu bilginin metodolojisi, araştırma teknikleri ve sonuçları, hiç değilse yüksek derecede endüstrileşmiş toplumlardan birinde, Amerika Birleşik Devletleri'nde yeterince sistematik hale getirilmişti. Ayrıca İngiltere'deki bazı yüksek enstitülerde bağımsız bölümler, araştırma enstitüleri ve sınırları görece belirlenmiş disiplinler ortaya çıkmıştı. Toplum, toplumu açıklayan bilimle etkileşim içindedir; nihaî olarak, bu bilimin yaklaşımlarını ve kullandığı kavramları kristalize eder, alanını ve gelişmesi için ayrılacak kaynakları sınırlar. Endüstrileşmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkelerle giderek artan bir şekilde bağlantı kurdukça, insanlar arası etkileşim üzerine daha güvenilir bir bilgiye ulaşmak

* "International Social Science Journal", Cilt XXXI, No.1, 1979, *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi İktisadi Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

her ikisi için de acil bir ihtiyaç halini almıştır. Sonuç olarak, gelişmekte olan ülkelerde bilgi ve toplum arasındaki ilişki daha da önemlidir.

Bu makalenin esas amacı, gelişmekte olan ülkelerde sosyal bilimlerin durumunu ve sosyal bilimler eğitimini analiz etmektir. Ancak kendimi, sosyoloji, antropoloji ve sosyal psikoloji ile sınırlayacağım; zirâ amacımıza en uygun disiplinler bunlardır. Bu disiplinler determinist bir yaklaşım sergilerler ve araştırma teknikleri görece olarak incelmiştir; ayrıca insanî bilimler, tarih, felsefe, dilbilim vs.'den kolayca ayırt edilebilen bir sosyal bilim alanı oluştururlar. Ayrıca kendimi Türkiye örneğiyle sınırlayacağım. Bunun nedeni bu ülkenin kendine has, özel bir örnek oluşu değil; hatta tam tersine Türkiye'de olan bitenlerin, tarım temelli, kompleks pre-endüstriyel tarihiyle tüm gelişmekte olan ülkelerle benzerlikler ve paralellikler göstermesi ve Türkiye'den yola çıkarak gelişmekte olan tüm ülkeler için geçerli örneklere ulaşabilecek olmamdır. Burada kullanılan örnekler, benzer tarihsel arka planları ve toplumsal yapıları olan ülkelerde on yıl önce olanlarla veya gelecekte kuvvetle muhtemel bir şekilde gerçekleşeceklerle ortaklıklar, hatta kimi durumlarda birebir benzerlikler gösterir.

Endüstrileşmiş ülkeler dediğimde de temel olarak Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderme yapıyor olacağım; zirâ halihazırda, etkileşim düzeyi en yüksek gelişmiş toplum ABD'dir ve burada yapılan sosyoloji, sosyal psikoloji ve antropoloji, topluma ve insan ilişkilerine hümanist olmayan, "bilimsel" bir yaklaşımla bakmak açısından en gelişmiş örnekleri sergiler.

Sosyal Bilimlerin Evrimi

Lordların ve köylülerin yaşadığı basit bir tarımsal toplumdan, yaygın ticaretin, kentsel gelişimin ve endüstrinin hakim olduğu bir topluma doğru geçişin, farklı toplumlarda farklı zamanlarda gerçekleşen uzun ve çok aşamalı tarihi içinde Avrupa, skolastiği ve onun insanı ve toplumu kavrama tarzını terk etti ve dört ya da beş yüzyıl süren kökten sosyal değişim süreci içinde yavaş ama kararlı bir biçimde, toplumlar hakkında bilgi

üretmenin bir aracı olarak, insanî bilimleri ve sosyal felsefeyi kurdu. Ondokuzuncu yüzyılda, Avrupa toplumundaki değişimler yeni yoğunluklara ulaştığında ve buna bağlı olarak toplum bilgisi hem alanı hem de bu bilgiyi elde etmenin teknikleri açısından keskin bir viraj aldığında, (bugün anladığımız anlamda) sosyal bilimler ortaya çıktı. Ancak aynı zamanda, sosyal bilimler değişimi açıklamayı amaçladıkları ve bu süreçteki stratejileri ve değişen iktidar kaynaklarını konu edindikleri için, sadece genel olarak toplum değil, yeni bilginin ve bunu üretenlerin yer aldığı kurumlar (yani üniversiteler de) topluma bakarken kullanılan bu yeni "bilimsel" perspektif karşısında direndiler. Ortaya çıkan yeni yaşam biçimleri üzerine sayısız verinin toplanması ve Avrupa'da gerçekleşen şiddetli değişimleri açıklamaya çalışan çok sayıda toplum teorisinin oluşması ondokuzuncu yüzyılın sonuna damgasını vurmuştur. Ancak bunların üniversiteler tarafından tam anlamıyla kabul görmesi 1950'lere kadar sürmüştür.[1]

Toplumsal değişimin Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yansımaları ilginçtir. Hayatın görünen hemen hemen tüm unsurları yeni ve akışkan olduğundan Birleşik Devletler değişimden korkmamıştır; bunun da ötesinde, yaşam unsurlarını değiştirmek ve yeniden şekillendirmek yönünde bir eğilim olduğundan insan ve toplumla ilgili bilgiye ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle, Avrupa, toplum ve bununla ilgili konularda geleneksel hümanist yaklaşımı sürdürürken ABD, üniversitelerinde bu konularla ilgili determinist ve bağımsız bölümler kurabilmiştir.[2]

Gelişmekte Olan Ülkelerde Sosyal Bilimler

Bu yüzyılın başında, Avrupa ülkeleriyle yakın ilişki içindeki az gelişmiş ülkeler toplumla ilgili yeni bilgi türlerine ilgi duymaya başladılar. Dolayısıyla, kısa bir zaman içinde az gelişmiş ülkelerde sosyoloji kürsüleri kuruldu. Türkiye'de ilk modern üniversite 1913'te İstanbul'da kuruldu ve Edebiyat Fakültesi

[1] G. Gurvitch ve W.E. Moore (der.), "Giriş", *Twentieth Century Sociology*, New York, Philosophical Library, 1945.

[2] L.L. Bernard ve Jessie Bernard, *Origins of American Sociology: Social Science Movement in the States*, New York, Crowell, 1945.

Felsefe Bölümü'nde bir sosyoloji kürsüsü açıldı.[3] 1917'de Hindistan'da, Kalküta Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde sosyoloji ilk defa bir ders olarak açıldı.[4] Latin Amerika cumhuriyetlerinde de sosyoloji kürsüleri aynı yıllarda, hukuk fakültelerinde ya da felsefe bölümlerinde kuruldu.[5]

Bu süreç, o dönemde merkez konumda olan Avrupa'daki süreçle yakın paralellik içindeydi. Avrupa'da sosyoloji, az sayıdaki bağımsız akademisyen tarafından ayrı bir akademik disiplin olarak düşünülüyor ya da üniversitelerdeki çeşitli okullara bağlı bir kürsü olarak kuruluyordu. Bu noktada, Georg Simmel'in felsefe bölümünde, Weber'in ve Pareto'nun ise ekonomi kürsüsünde çalıştıklarını hatırlamalıyız. Bu yüzyılın başında akademik unvanı sosyolog olarak belirlenmiş az sayıdaki Avrupalının arasında yer alan Durkheim bile Paris Üniversitesi'nde sosyoloji ve eğitim bilimleri profesörüydü. Büyük Britanya'da da durum farklı değildi. Ancak köklü üniversitelerinde sosyoloji kürsüleri ya da bölümleri kurulmamış olsa da Booth'un kusursuz araştırması ve Herbert Spencer'ın kitapları oldukça popülerdi.

Ancak gelişmekte olan ülkelerin bir çoğuyla Avrupa'da sosyoloji kürsülerinin kurulmasının veya sosyoloji derslerinin açılmasının hemen hemen eşzamanlı olması, Avrupa dışı ülkelerde sosyal bilimlerin daha sonraki gelişimi açısından pek fazla anlam ifade etmemektedir. Burada önemli olan nokta gelişmekte olan ülkelerin, değil yalnızca toplum bilgisiyle ilgili bir bilimi üretecek, insanî bilimleri besleyecek ve otomatik olarak geliştirecek toplumsal yapılara 1910-1930 yılları arasında henüz ulaşmamış olmasıdır. Aslında bu toplumlarda açık skolastisizm,

[3] Mübeccel Kıray, "Sosyal Bilimler ve Sosyal Değişme", *Türkiye'de Sosyal Araştırmaların Gelişmesi*, içinde, Sosyal Bilimler Derneği ve Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü (der.), 1971.

[4] Ahmat Amitaz, "Notes on Sociology in India", *American Sociologist*, Cilt 1, 1965, s.244-7. Ayrıca, B. Bottomore, "Sociology in India", *British Journal of Sociology*, Cilt 13, 1962, s.98-106.

[5] Roger Bastide, "Sociology in Latin America", *Twentieth Century Sociology*, içinde, G. Gurvitch ve W.E. Moore (der.), s.615-37, New York, Philosophical Library, 1945.

üretildiği kurumun adı üniversite ya da başka bir şey olsun, devam etmiştir. Buralarda bilgi skolastikti; öğretim de öyle. Esas olarak "öğrenmek", genel kabul gören bilginin aktarılması anlamına geliyordu. Toplumun temel yapısı, eski yapının yeni bir terkibinden ibaretti. Toplum merkez ülkelerin etkisi altında değişirken, bunların bazı kurumlarını alıp yeni bağlantı kanalları yaratmak üzere bazı başka yeni kurumlar yaratırken, hakiki insanî bilimler formundaki bilgiyi teşvik edecek ve yayacak toplumsal örgütlenmeden yoksundu. Sonuç olarak bu üniversitelerdeki sosyal bilimlerin tamamı, ne tam anlamıyla skolastisizm ne de insanî bilimler olarak adlandırılamayacak, ama ikisinin karışmasından oluşmuş ve sosyal fenomenlere determinist bir yaklaşım olarak sosyal bilimle hiçbir şekilde ilişkisi olmayan bir tür öğretim ve yazı faaliyetinin parçası halini aldı. Böyle sistemlerde "bilmek", analiz etmek, düşünmek ve yeni ilişkiler keşfetmekten daha önemli bir yerdedir.

Öğretim

Türkiye'de sosyal bilimlerin akademik olarak tanınması ve sosyal bilim kürsü ve bölümlerinin kuruluşu altmış yıl kadar öncesine dayanır. Buna rağmen skolastisizmin hakimiyeti nedeniyle bu alandaki en dikkat çekici özellik, bir yandan öğretim faaliyetine olağanüstü ağırlık verilmesi, öte yandan kalitenin ve araştırma miktarının son derece düşük olmasıdır. Öğretim faaliyetine alışılmadık derecede bir ağırlık verilmesi bir yandan tam da bu skolastisizmin gereksinimlerine hizmet eder; ancak aynı zamanda edebiyat fakültelerine çok sayıda öğrenci kayıtlı olmasının sonucudur. Kitlesel yaygın eğitimin hızla büyümesi, eğitilmiş ve kalifiye işgücüne şiddetle ihtiyaç duyan ondokuzuncu yüzyılda sanayileşmiş ülkelerde olumlu ve yapıcı bir faktördü. Bugün endüstriyel ve örgütsel gelişmenin yavaş olduğu Türkiye'de ve benzer yapılara sahip başka ülkelerde yaygın eğitim olumlu özelliklerini kaybetmiş görünmektedir. Nüfus patlaması ve kaçınılmaz kentleşmeyle birlikte çok fazla sayıda genç, üniversiteye girmek istemektedir. Ancak fen bilimleri, tıp ya da mühendislik gibi bölümlerdeki yerler kısıtlı olduğundan çok sa-

yıda genç, sosyal bilimlerin altmış yıldan beri içinde yer aldığı felsefe, hukuk ya da edebiyat fakültelerine yönelmek durumunda kalmaktadır.

Bu durumda bölümler ve hocalar, ağırlığı, sınıf içi öğretime vermekte ve öğrencinin sorumlu olduğu metinler hemen hemen sadece sınıfta hoca tarafından dağıtılan malzemeden oluşmaktadır. Bu okumalar genellikle, hocanın kendisinin sanayileşmiş bir ülkede öğrencilik yaptığı yıllarda karşılaştığı malzemeden ibarettir. Dolayısıyla, skolastik öğretimde olduğu gibi eski tarihlere dayanan bilginin tekrarı yeterli görülmektedir. Ders anlatımları sırasında kullanılan ana kaynaklar da yabancı menşelidir; bunlar yerel kaynaklardan toplanan verilerle desteklenmez ve gelişmekte olan bir ülke için ne kadar geçerli oldukları tartışılmaz. Skolastikle bu güçlü bağa ek olarak, bu tür bir öğretim faaliyetini sürdürenlerin tamamı farklı sanayileşmiş ülkelerde, hatta sosyoloji ya da antropoloji dışındaki disiplinlerde eğitim görmüşlerdir. Avrupa ülkelerindeki sosyal bilim gelenekleri de birbirinin tıpatıp aynı olmadığından bu farklılık öğretim faaliyetini sürdürenlere de yansımış ve daha da ileri gi derek öğretim görevlileri arasındaki diyalogu, işbirliğini ve öz gün düşünceyi engellemiştir.

Öğretimin, birçok eski üniversitede olduğu gibi bir felsef ya da hukuk fakültesi altında sürdürüldüğü durumlarda dersle daha kıdemli öğretim görevlileri tarafından verilmektedir. B daha genç öğretim görevlilerinin öğrencilerle bağlantı kurmas m engellediği gibi, onları, ders vermenin ve fikir ve bilgilerin bir izleyici kitlesi önünde sergilemenin uyarıcı etkisinden d mahrum bırakmaktadır. Üstüne üstlük yüksek düzeyde eğiti miş işgücü sıkıntısı içindeki toplumlarda doktora derecesi ola akademisyenleri en verimli yıllarında öğretim etkinliği dışınd bırakmak ciddi bir kaynak israfıdır.

Fakülteleri, kürsüleri ve atama sistemleriyle karmaşık b örgüt olan ve akademisyenlerin aynı zamanda idarecilik de ya tığı üniversite, genellikle oldukça katı, her türlü değişime dir nen bir sistem halini alır. Gelişmekte olan ülkelerde aynı z manda elit zümrenin üyeleri olan üniversite mensupları, ken

ayrıcalıklarına muhtemel kısıtlamalar ya da yeni unsurlar getirebilecek ya da bunlarda aşınmalara neden olabilecek yeni personel alımlarına ya da örgütsel yeniliklere karşı son derece duyarlıdırlar.

Akademik elit "bilimsel" sosyal bilimi reddeder çünkü sosyal bilim güncel yaşam hakkında sorular ortaya atar ve akademisyenlerin korunaklı varoluşlarını da temelinden sarsabilir. Bu nedenle bazen sosyal bilimlerin içindeki insanlar bile sosyal bilimlerin önünü kesebilirler; zirâ sosyal bilimler onlara ayrıcalıklı bir statü bahşeden bir toplumun eleştirel olarak sorgulanmasının önünü açacaktır. Bir bakıma üniversite elitleri değişimin kaçınılmazlığını görebilecek en son zümredir ve genellikle hızla değişen toplumdan izole olmuş hale gelirler.

Araştırma

Öğretim faaliyetinin yürütülmesine ek olarak üniversitelerin temel işlevlerinden biri de araştırmadır; araştırma ise, sonuçları yeniden kontrol ve test edilmeye açık olmak üzere, sosyal fenomenlerin çeşitli yönleri arasındaki ilişkilerin gözlemlenmesi ve analizidir. Sosyal fenomenlere temel olarak skolastik bir bakış açısından yaklaşıldığı gözönüne alındığında Türkiye'de özgün araştırmaların bulunmayışı şaşırtıcı değildir. 1968'de, Türkiye'deki son otuz yıllık sosyoloji yayınlarının bibliyografyası kullanılarak yapılan kaba bir sayım, bu tür çalışmaların yüzde 85'inin derleme kategorisinde yer aldığını, yani basılı malzeme kullanılarak yapılan kütüphane çalışmalarından oluştuğunu gösterir.[6] Bu çalışmaların geriye kalan yüzde 11'lik bir kesimiyse araştırmacıların genel, ama özgün gözlemlerine dayanırken, sadece yüzde 4'ü kontrollü gözlem ve deney yöntemini kullanır.

Hiçbir zaman gerçeklikle karşı karşıya gelmeyen, asla farklı unsurlar arasındaki karşılıklı bağlantıları incelemeyen ve kesinlikle daha etkili gözlem yöntemleri tasarlamaya çalışmayan derlemelerin çokluğu, özgün düşünce eksikliğinin göstergesidir. Bu tür derlemeler düşüncenin akacağı yeni kanallar açmaz ve

[6] Mahmut Tezcan, *Türk Sosyoloji Bibliyografyası 1928-1968*, Ankara Üniversitesi Yayınları 6, Ankara, 1970.

yeni araştırmaları teşvik etmezler.

Bu bağlamda, başka ülkelerde göz alıcı bir araştırma deposu oluşturan tezler ve deneme yazıları, özellikle de güncel toplumsal yaşamla ilgili ampirik incelemeler ise, hele hele sosyal fenomenlere hümanist bir bakış açısının egemen olduğu bölümlerde ya bazı toplumsal olguların oldukça naif bir tasviri ya da iki veya üç akademisyenin fikirlerinin kaba bir dökümü olmanın ötesine geçemezler. Bu tür çalışmaların iki tane istenmeyen etkisi vardır. Bunlardan ilki bunların bir zaman ve malzeme kaybı olmasıdır; ikincisiyse genç öğrencilere yanlış değerler aşılamalarıdır.

Öğretim faaliyeti bilgi aktarımına yönelik olduğunda, öğrenme metodolojisi ya da araştırma teknikleri fuzuli bir hal alır. Yeni gözlemlenen fenomenlerin analizine dayalı taze bilginin ağırlık taşımadığı yerlerde, yöntemle ilgili dersler bir külfet, istatistikse en az ilgi gören konu olur. Öte yandan araştırma faaliyetleriyle ilgilenen ve elde ettikleri sonuçları yayınlayan akademisyenlerin bu çabaları da pek fazla takdir edilmez. Seminer ve konferanslar da nadiren düzenlenir.

Özgün araştırmacılığı ve merakı teşvik etmeyen bir "kültür"ün egemen oluşu, kolayca bu durumun sorumlusu olarak görülebilir. Ancak çocuğun meraklılığı ne kadar evrenselse yetişkinlerin buna verdiği tepkilerin de o derece kültüre özgü olduğu çok iyi bilinen bir gerçektir. Geleneksel skolastik varsayımlar bu tür tepkilerin prototipidir. Sanayi öncesi toplumlar ve kültürler, otoriter inanç sistemleri ve toplumsal değerler bilginin mutlaklaştırılmasının başka örneklerini sergiler. Bunlar için eğitim sadece "doğru olanı" öğrenme anlamına gelir. Aileler ve ilkokul ve ortaokul düzeyinde uygulanan eğitim sistemi bu tür bir öğrenmeyi dayatır. Bunun sonucu; düşünme, problem çözme ya da analiz etme yerine ezberleme kabiliyetleri geliştirilmiş genç öğretim görevlilerinin profesörlerini taklit etme eğiliminde olmaları ve alternatif yaklaşımlara karşı ilgisiz kalmalarıdır. Yeni araştırmalar, taze hipotez ve teoriler böyle bir ortamda yeşeremez. Araştırmacı ruh, analitik düşünme yeteneği, değişim ve yeni bilgilere karşı hoşgörü, önemli çoğulcu yapısal değişimlerle birlikte oluşur. Ancak bu tür değişimlerden

sonradır ki toplumun farklı unsurları arasında karşılıklı etkileşimlerin varolduğu kabul edilir ve bunları incelemek yönünde bir istek uyanır. Ancak bundan sonradır ki "bilmek" hocanın verdiği malzemeyi ezberlemenin ötesine geçebilir.

Toplumsal Değişme ve Sosyal Bilimler

Az gelişmiş toplumlar hızla değişirler ve belli bir aşamada bu toplumların dış ve iç dinamik merkezleri yeni bir düşünme biçimine ihtiyaç duyar. Buna paralel olarak zamanla yeni türde bir sosyal bilim ihtiyacı ortaya çıkar. Türkiye bu aşamaya 1960'larda; değişimle ilgili daha güvenilir bilgi edinme ve değişimi kontrol etme ve yönlendirme yetisi kazanma hem yeni oluşan elit hem de süreçle etkileşim içindeki dış değişim ajanları için önemli bir hal aldığında geldi. Bu durumun ilk sonuçlarından biri, "bilimsel" sosyal bilimler alanında eğitim görmüş işgücüne ve bu tür uzmanları yetiştirecek kurumlara yönelik talebe yanıt olarak planlama teşkilatlarının kurulmasıydı.

"Bilimsel" sosyal bilimlerin bu aşamadaki gelişiminin dinamikleri oldukça ilginçtir. Kuşkusuz planlama teşkilatlarından ve dış değişim ajanlarından gelen talep ve bunlar tarafından çeşitli ampirik verilerin kullanılması veya ampirik verilerin kullanılması veya ampirik araştırmanın başlatılması, sosyal bilimlerin genel olarak toplumda meşruluk kazanması ve kurumsallaşması yönündeki ilk önemli adım olarak kabul edilebilir. Bu konulara önemli kaynakların ayrılmasının ve yeni bilgilerle donanmış yerli ve yabancı sosyal bilimcilerin planlama teşkilatları tarafından işe alınmasının, ampirik sosyal bilimin kullanılmasına ve öğretilmesine yönelik ilginin artmasındaki payı yüksekti.

Bu dönemde yeni idari ilkelerle yönetilen yeni üniversitelerin açılmasıyla sosyal bilimler, büyümelerinin önünü kesebilecek başka bir engelden de kaçabilmişlerdi. Zira eski üniversiteler ve sosyal bilim kürsüleri yeni yaklaşımlar karşısındaki şüphelerine sıkı sıkıya sarılmışlardı ve kendi alanlarını şiddetle korumaktaydılar. Ancak şimdi toplumsal değişim kendini dayatmış ve karar alma merkezleri personellerini öylesine değiştirmişlerdi ki eski kürsülerin sahipleri artık elit zümrenin gerçek

üyeleri değil, ancak basit bilim meraklıları olarak görülmeye başlandı. Dolayısıyla yeni üniversitelerin gelişmesi ve ampirik, bilimsel yaklaşımlara dayanan yeni sosyal bilim bölümlerinin kurulması yönündeki karar eski kürsü sahiplerini ikinci plana atarak gerçekleştirilmiştir. Otuz yıl önce 1940'larda, Ankara'da Türkiye'nin ikinci üniversitesi kurulduğunda, Edebiyat Fakültesinin sosyal bilim kürsülerinde Amerika'da eğitim görmüş bir grup genç sosyal bilimci toplanmıştı. Bunların saha araştırmasını, analitik, sistematik ve ampirik sosyal bilimi güçlendirme yönündeki çabaları düşmanlıkla karşılanmıştır; bu bilim insanları üniversiteyi terk etmeye zorlanmışlardır. Şimdi onların benzer bir eğitimden geçmiş öğrencileri, uzun süre üniversitelerden uzak tutulduktan sonra yeni açılan bölümlere girerek işi bırakıldığı yerden devralmışlardır. Artık Türkiye ampirik deneysel yöntemlerle elde edilen, değişim üzerinde öngörülerde bulunabilen ve nihai olarak onu yönlendirebilen ve kontrol edebilen bilginin değerini anlamıştır. Belki bundan da önemlisi artık araştırmanın istenir bir şey olması ve devlet tarafından ayrılan fonların sosyal bilimin gelişimini doğrudan doğruya etkilemesidir. 1960'tan bu yana, ülkenin büyük kentlerinde, sosyal bilim bölümleri açıkça modern araştırma yönelimli olan dört yeni üniversite açılmıştır: Ankara'da Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Hacettepe, İstanbul'da Boğaziçi Üniversitesi ve İzmir'de Ege Üniversitesi. Bu üniversiteler araştırma faaliyetleri, kütüphaneleri, bilgisayar merkezleri ve veri arşivleri için yerel ve uluslararası kaynaklardan özel fonlar almışlardır; fakülte üyelerinin tamamı gençtir, modern ve bilimsel bir sosyal bilim eğitimi almış olanlar arasında dikkatle seçilmişlerdir.

1960'ların ilk yıllarında başlatılan hamle, yine 1960'ların son yıllarında ivme kazanmıştır. Üyelerini sadece modern araştırmalarla ilgilenenlerle sınırlayan mesleki örgütlenmeler kurulmuştur. Araştırmayla ilgili birçok yayın bu örgütler tarafından desteklenerek çıkmış ve sosyal bilimlerin güncel durumuna ilişkin, şiddetle ihtiyaç duyulan genel kitaplar basılmıştır. Hem ulusal hem uluslararası seminer ve konferanslar düzenlenmeye başlanmış ve yeni üniversitelerin fakültelerinde çalışanların or-

taya koyduğu ürünlerin kalitesi beklenenin de üzerinde olmuştur, dolayısıyla bunlardan bazıları uluslararası düzeyde kendini ispatlamıştır. Kendi mütevazı çizgileri içinde, alanlarındaki bilgi birikimine katkıda bulunmaktadırlar. Bu gelişmeden, eski üniversitelerin hiç değilse bazı bölümleri de etkilenmiştir. Müfredat programlarında bazı değişiklikler yapılmış ve ampirik araştırma çabaları önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Bazı küçük örnek olaylar eski ve yeni üniversiteler arasındaki ilişkileri gözler önüne serebilir. Yeni üniversitelerin ilk mezunları eski üniversiteler tarafından kabul edilmemiştir. Bir örnek vakada, inceleme jürisinin üyelerinden birinin belirttiği üzere, yeni üniversitelerden birinden mezun olan bir aday, diğer adaylar içinde en başarılısı olmasına rağmen, önceki eğitiminin uygun görülmemesi nedeniyle reddedilmiştir. Oysa bugün artık eski üniversiteler, yeni üniversitelerde yetişen adayları özellikle tercih etmektedirler; ancak bu kez öğrenciler, akademik kariyerleri için eski bölümlere girmek istememektedirler. Türkiye'de sosyal bilimler için her şey bir gecede değişmemiş olsa da önemli bir dönemeç geçilmiştir. Ancak bu yolun ilerisinde başka engeller, eksiklikler ve pürüzler beklemektedir.

1970'lerin başında, gelişmekte olan birçok ülkede sık sık rastlandığı üzere Türkiye'nin de başından totaliter tonlar taşıyan bir siyasi kriz geçmişti. Bu krizin sosyal bilimler üzerindeki etkileri cesaret kırıcıydı. Üç üniversitedeki gelecek vadeden sosyal bilimciler okullarından ayrılmaya zorlandılar ya da kendi istekleriyle üniversiteyi bıraktılar. Buna benzer bir şey 1940'larda yaşandığında sosyal bilimler 1960'lara kadar toparlanamamıştı. Ancak burada can alıcı nokta, zaman değil toplumun yapısıdır. Sosyal bilimlerle uğraşan akademisyenlerin konumunu belirleyen bu tür bir bilgiye ihtiyaç olup olmamasıdır. Dolayısıyla 1975'e gelindiğinde bu fakültelerin hemen hemen tüm mensupları eski okullarına geri dönmüş ya da yeni bir üniversitede çalışmaya başlamışlardır.

Tartışılması gereken önemli bir konu da üniversitelerin ve akademisyenlerin, kendi amaç ve hedefleri için bağımlı ülkelerin sosyal bilimcileriyle yakın işbirliği içine girmek isteyen mer-

kez ülkeler karşısındaki tutumlarıdır. Kendi analizleri için veri toplamak isteyen merci yabancı bir devletin kurumlarıysa, nasıl bir işbirliğine gidileceğine karar vermek bağımlı ülkenin ilgili devlet kurumlarının işidir. Ancak söz konusu olan akademisyenler arası bir işbirliği ise her ne kadar karar verecek olan bireylerse de istenmeyen işbirliği formları üzerinde belli bir denetim sağlayan oldukça duyarlı bir akademik kamuoyu mevcuttur.

Sosyal bilimler ve bu alanda yapılan araştırmalar olgunlaştıkça merkez ülkeler tarafından verilen fonları daha bağımsız bir şekilde kullanmak mümkün olmaktadır. Araştırmacıların kendi yaptıkları şeye ve çeşitli araştırma projelerinin sonuçlarıyla neler yapılabileceğine dair güvenleri arttıkça, dış müdahale korkusu etkisini yitirmekte ve mali yardımın kaynağı ve bunun muhtemel yan etkilerine karşı duyarlılık azalmaktadır. Öte yandan ülkeyi dolduran çok sayıda yabancı araştırmacıya karşı devletin de duyarlılığı artmıştır; şu anda Türkiye'de araştırma yapmak isteyen herkesin resmi izin alması gerekmektedir. Böylelikle sorumluluk büyük oranda akademi dışı otoritelere kaymıştır.

Şüphesiz ki 1960'larda hem üniversitelerde hem üniversitelerin dışında sosyal bilimlere ivme kazandıran şey merkez ülkelerin, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'nin etkisidir. Ancak Amerikalıların, hipotezleri yerel çevreler tarafından bilinmeyen bölgesel inceleme yaklaşımları ve anketleri araştırma hakkında yanlış bir kanı uyandırmıştır. Bir problemi ortaya koymaksızın kültüre ilişkin tasvirler yapmak ya da belli bir hipotez olmadan kaba veriler toplamak bilim sayılmıştır. Her ne kadar bu durum dikkatleri toplumsal ilişkilerde spekülatif teorileştirmenin dışına çektiyse de yine de oldukça yanıltıcı olmuştur. Bir süre bu, Türkiye'de sosyal bilimin bir uçtan (sosyal felsefe) başka bir uca (kötü biçimde toplanmış kaba veri yığınları) sürüklendiği hissini uyandırmıştır. Yoruma direnerek çok sayıda verinin toplanması yaygınlaşmış ve önemli kaynakların israfına yol açmıştır. Ancak zamanla farklı tekniklerin etkili bir biçimde kullanımı yaygınlık kazanmış ve araştırmalarda, açık

hipotezler ve alt-hipotezler için yapılandırılmış anketlerin ulusal ölçekte örneklemeler üzerinde kullanılması yeni üniversitelerde normal bir etkinlik halini almıştır.

Bugün araştırmaların yoğunlaştığı temel konu, farklı formlar ve hızlar içindeki temel toplumsal yapısal değişimdir. Merkez ülkelerin yaptığı, gelişmekte olan ülkelerle ilgili araştırmaların çoğu karşılaştırmalı bir temel oturmaktadır. Farklı ülkelerde toplanan verilere dayanan bu karşılaştırmalı çalışmalar farklılıkları ortaya koymaktadır; ancak herhangi bir tekil toplumdaki değişimi tasvir etmek ya da değişim evrelerine göre karşılaştırmalar yapmak son derece güçtür. Öyle görünüyor ki bu tür araştırmaların statik yapısı tatmin edici olmaktan uzak olmuştur. Çok temel ve hızlı bir değişimin yaşandığı toplumlarda, gerçeğin peşinde olanlar, görece olarak minör ilişkilerin ya da herhangi bir statik ilişkinin incelenmesiyle yetinemezler. Hiç kimse üçüncü sınıfta bir öğrenciyi değişim üzerine herhangi bir yorum getirmeyen bir metni okumaya zorlayamaz. Genellikle merkez ülkeler kendi toplumsal yapılarını "verili", yani sabit kabul ederler. Bu nedenle ortaya koydukları problemler de bu tahmini, sabit temel yapıyla bağlantılıdır ve bu şekilde tanımlanan bu durumu incelemek üzere geliştirilmiş araştırma teknikleri, incelenecek temel boyut değişimse mutlaka ve mutlaka başarısız olur. Rafine tekniklerin nasıl bir beceriyle kullanıldığını hiç hesaba katmaksızın, bir araştırmada değişimi gösterecek bir zaman boyutu eksikse fenomenin gerektiği biçimde incelenmiş olduğu hissinin uyandığını söyleyebiliriz. Sonuç olarak bazı sosyal bilimciler her toplumun biricikliğini, bu toplumun tarihinin benzersizliğini savunan ve her toplumu kendi bağlamı içinde anlamaya çalışan ve tarih felsefesi içinde değerlendirilebilecek bir görüşe saplanıp kalırlar. Temel toplumsal yapıya, bundaki değişime ve merkez ülkelerle ilişkilerine duyulan ilgi, bazı sosyal bilimcileri de bilimsel sosyalizme yöneltmiştir; çünkü bu görüş, toplumun tarihsel ve determinist açıdan yorumlanmasına son derece elverişli bir yaklaşım sunar. Bu yaklaşımların hiçbiri bazı kişilerin rastlantısal olarak bazı "fikirlere" inandıkları savıyla geçiştirilemez. Bugün sosyal bilimlerde gözlem teknikleri-

nin ve metodolojinin gelişmiş olduğu Batı'da, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya atılan problemler ve formüle edilen hipotezler, güç ilişkileri ve değişim boyutlarından yoksun oldukları için araştırmacı bir kafa yapısına sahip pek çok genç sosyal bilimciyi tatmin etmemektedir. Sonuç olarak yaklaşımlarda önemli bir değişiklik gerçekleşmektedir.

Belki Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'deki toplumsal yapı, sabit olarak kabul edilebilir. Ancak değişimin tüm referans düzlemlerini paramparça ettiği toplumlarda bu olgu, araştırma problemlerinde, tekniklerinde ve teorilerde, ayrıca üniversitelerdeki öğretim faaliyetlerinde mutlaka hesaba katılmalıdır; gelişmekte olan ülkelerde, sosyal bilimler alanında şu anda gerçekleşmekte olan da budur. Yakında bu tür ülkelerin, gözlem teknikleri ve toplumsal değişim ve gelişmenin yorumlanması konusunda, sosyal bilimlere önemli katkılar yapacağını söyleyebiliriz.

Çeviren: Tülin Kurtarıcı

TOPLUM, BİLGİ VE TÜRKİYE *

Sosyoloji, herhangi bir başka bilim kolu gibi, içinde yer aldığı toplumun ürünüdür. Tarih içinde her toplum kendisi için gerekli gördüğü bilgiyi, bu bilgiyi hangi amaçlarla kullanacağını, hangi kaynaklarla besleyeceğini ve geliştireceğini kendi koşulları içerisinde belirler. Toplumlar, insan ve toplum hakkında, değişmelerinin her aşamasında o aşamaya has bilgi üretmişler ve o aşamadan geçtikten sonra da, değişen koşullara göre yerine bir yenisini koymuşlardır. Sanayileşmiş dünya bugünkü çoğulcu yapısına ulaşıncaya kadar, önce skolastik-dogmatik bilgiyi bırakıp, yerine birkaç yüzyılda gelişen humanist bilgiyi koymuştur. Daha sonra, 19. yüzyıl sonunda sanayi toplumları yeni bir yapı kazanırken, hümanist bilginin yerini alacak bir toplum biliminden söz edilmeye başlanmış, fakat böyle bir bilim çok yavaş gelişmiş ve olması gereken yerini ancak kısmen alabilmiştir.

Avrupa'daki çeşitli ülkeler, değişik zamanlarda çok aşamalı bir değişme süreci sonunda basit tarıma dayalı köylü-bey ilişkilerinin egemen olduğu bir toplum yapısından, yoğun ticaretin, şehirleşmenin gerçekleştiği birbirleriyle ve ticaret yaptıkları diğer toplumlarla yakın ilişkiye girdikleri bir toplum yapısına geçmişlerdir. Dört yüzyıl kadar süren bu çok temel sosyal yapı değişikliğini geçiren toplumlar, yavaş yavaş fakat sürekli olarak toplum hakkında skolastik-dogmatik bilgiyi terketmiş ve bunun yerine hümanizma ile birlikte sosyal felsefeyi toplum hakkında bilgi edinme yolu haline getirmişlerdir. Ondokuzuncu yüzyılda Avrupa toplumlarında değişmeler en yüksek ve en yoğun noktasına vardığında ise toplum ile ilgili bilgilerde kapsam ve teknikler bakımından kesin bir köşe dönülmüş ve bugün anladığımıza yakın bir sosyoloji ortaya çıkmaya başlamıştır. Yirminci

* Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi, 1986, 187-194, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayını, Ankara (Der: Sevil Atauz).

yüzyılla ve sanayileşme ile birlikte, insan toplumları hakkında hümanist ele alıştan farklı bir bilgi edinme biçimi olarak sosyoloji, kendine has yeni metod ve tekniklerle edindiği sonuçları olan, yeterli biçimde sistemleştirilmiş, bir disiplin haline gelmeye başlamıştır. Bu yeni tür bilgi edinme biçimine ait dersler, önce Amerika Birleşik Devletleri'nde ve sonra İngiltere'de bazı yüksek öğretim kurumlarında bağımsız bölümlerde okutulmaya başlanmıştır.

Bu süreç içinde bilim-toplum etkileşimi ile sosyolojinin konusu, kavramları, sınırları, kullanabileceği kaynaklar da açıklık kazanmaya başlamıştır. Giderek, sanayileşmiş toplumların gelişmekte olan toplumlarla etkileşimleri arttıkça, prodüksiyona ve kontrola gereksinmeleri çoğaldıkça, toplumlar ve insanlararası ilişkiler üstünde daha güvenilir bilgi gereği de artmış, üstelik aciliyet kazanmıştır. Bunun sonucu toplum hakkında güvenilir bilgi, gelişmekte olan ülkeler ve Türkiye için de daha önemli ve gerekli hale gelmiştir.

Bu, çok geniş çizgilerle vermek istediğimiz çerçeve, gene de tam yerine oturmaz. Çünkü değil gelişmekte olan ülkelerde, hümanist elealışın egemen olduğu Avrupa ülkelerinde bile yeni "bilimsel" diyeceğimiz sosyoloji hemen yerleşmemiştir. Sadece toplum değil, bu yeni bilginin üretileceği kurumlar, örneğin üniversiteler bile buna direnç göstermiştir. Ondokuzuncu yüzyıl sonu yeni yerleşen toplum düzeni üzerinde birçok ampirik veri toplama çabaları ya da teorilerle doludur ama, bir bölüm olarak sosyolojinin Avrupa üniversitelerinde yer alması, 1950'leri bulmuştur. Tanınmış bir Oxford ekonomisti, Ballogh, sosyoloji için yarı şaka, yarı ciddi "müstehcen" bilgi (dirty word) tabirini 1960'larda bile kullanmaktadır.

Toplumsal değişmenin Amerika Birleşik Devletleri'nde sosyolojiye etkisi ise daha farklı olmuştur. Amerika'da o aşamada herşey gezer-yüzer halde olduğundan, *değişme* konusu, analizi, yorumu ürküntü yaratmıyordu. Üstelik bu çalkantı içerisinde insan-toplum etkileşimi üzerinde bilgi istemi doğmuş, toplum hayatını değiştirmeye hazır bir tutum oluşmuştur. Böylece Avrupa, sosyoloji ve onunla ilgili bilgi kollarında hâlâ hümanist

elealışı sürdürürken, Amerika Birleşik Devletlerinde bu bilgi kolu bağımsız, pozitivist, dinamik bir bilgi kolu olarak yerleşmiş ve üniversitelerde "bölüm" haline gelmiştir.

Yirminci yüzyılın başlarında Avrupa ülkeleri ile yakın ilişkisi olan gelişmemiş ülkelerde yeni üniversiteler oluşurken Avrupa'nın hümanist elealışına yakın bir sosyoloji buralarda yerleşmeye başlamıştır. Bizim toplumumuzda da 1913-14'te İstanbul Üniversitesi, ilk çağdaş üniversite olarak şekillenirken, Fransa'dakine benzer biçimde sosyoloji, felsefe bölümü içinde tek bir ders olarak okutulmaya başlanmıştır. Ama ne var ki o günlerde toplum, değil pozitivist bir sosyoloji, hümanist bir bilgi için bile hazır değildi. Genelde bütün bilgilere skolastik-dogmatik bir yaklaşım hakimdi. Aynı dönemde sosyoloji dersleri Hindistan'da ekonomi bölümü içinde, Latin Amerika'da bazen hukuk fakültelerinde bazen felsefe bölümlerinde yer almıştır. Bu durum, o zamanın egemen metropoliten ülkesi olan Avrupa'da gerçekleşene paralellik gösterir. Bütün Avrupa üniversitelerinde tek tek sosyologların okuttukları kürsüler, hep değişik bölümlerde olmuştur. Max Weber ekonomi, Durkheim eğitim bölümlerinde okutmuşlardır. Yapıtları da önceleri sosyal felsefe-hümanizma diyebileceğimiz bir çerçevede kabul görmüştür.

Her ne kadar Türkiye'de ve Avrupa'da sosyoloji dersleri hemen hemen aynı zamanda kurumlaşmışsa da, kolayca anlaşılabileceği gibi sosyoloji birikimi Türkiye'de çok daha yavaş olmuştur. Türkiye, birçok başka gelişmemiş toplum gibi, hâlâ kendi türünde skolastik-dogmatik bilgi öğretmek ve onu öğretmek düzeyinde idi ve hümanist bilgiyi kendi kendine oluşturup beslemek için gerekli yapıya ulaşmamıştı. Toplum üzerinde "bilimsel" bilgi üretmekten ise, çok uzaktı. Böyle bir çerçeveden bakıldığında, Prens Sabahattin'in siyasal aksiyon programının ve Ziya Gökalp'in aktarmalarının göreli yeri daha iyi anlaşılabilir.

Aslında Türkiye'de o aşamada, bir anlamda, bariz bir skolastiszm hâlâ hakimdi ve bu bilgilerin verildiği kurumların "üniversite" adı ile anılması çok birşey ifade etmiyordu. Hem bilim,

hem öğretim skolastikti. Temelde "öğrenmek" skolastisizme uygun olarak kabul edilmiş bilgiyi aynen aktarmak demekti. Toplum yapısı, her ne kadar değişmeye başlamış, metropoliten toplumların etkisi ile temas kanalları yaratabilmek için onlardan bazı kurumları almış, yeni ilişkiler ve kuruluşlar oluşturmuşsa da, gerçek anlamda kendine has hümanist ürünler verip beslemeye uygun bir sosyal organizasyona ulaşmış değildi. Sonuçta bu üniversitelerdeki eğitim ve ürünler, ne tam anlamı ile hümanist ne de tam anlamı ile buranın dogmatik-skolastik düşüncesini yansıtır olabilmiştir. Öğretim ise tam skolastik kalmıştır. Bu tür bir çevrede "bilmek" ve "öğrenmek", verileni aynen aktarmaktır. Söyleneni aynen aktarmak, analiz yapmaktan, yeni ilişkiler bulmak ve düşünmekten daha önemlidir. Bu yüzden örneğin, Fransız sosyolojisi anlamında Fransız sosyal felsefesinden aktarılan bilgiler, hemen sabit skolastik bilgi haline gelmiş ve uzun yıllar lise seviyesindeki derslerde bile tekrar edilmiştir.

Türkiye'de "sosyoloji" diye bir bilgi dalının varlığının akademik çevrelerde kabul edilmesi, kürsü ve giderek bölümlerin kurulması yetmiş yıldan uzun süren bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Ancak bu uzun geçmişe rağmen, bilgi aktarmak, yeni ve "relevant" (anlamlı) bilgi üretmekten daha önemli sayıldığından birikim sınırlı kalmış ve son dönemlere gelinceye kadar da kalitesi düşük olmuştur. Üstelik aktarmak önemli sayıldığından çeviriler ve derlemeler yapmak, özgün araştırmalara yeğ tutulmuştur. İster derslerde, ister yayınlarda aktarılan bilgiler de, öğreticilerin sanayileşmiş ülkelerde iken "ekspoze" oldukları ve o zamanlarda öğrendikleri materyal olmakta idi. Üniversitenin çeşitli fakültelerinde okutulan sosyoloji materyali uzun zaman bu halde kalmıştır. Ayrıca bu bilgiyi aktaranların herbirisi, sosyolojinin hümanist elealışla değişik anlamlar taşıdıkları farklı sanayi toplumlarında yetişmiş olduklarından ve hatta değişik disiplinlerde -tarih, hukuk, beşeri coğrafya gibi sosyal bilim dallarında- yetiştirilmiş olduklarından ayrı bir sorun ortaya çıkmıştır. Bu farklılıklar, Türkiye'de sosyoloji okutan ve kendini sosyolog sayanlar arasında bir dialog kurulmasını, işbirliği yapıl-

masını ve dolayısıyla orijinal düşüncenin gelişmesini ve araştırmayı engellemiştir.

Tezcan'ın "Sosyoloji Bibliyografyası"na dayanılarak yapılan kaba bir tahmin 1968 yılından önceki çalışmaların büyük bir kesiminin, yaklaşık yüzde seksenbeşinin, derleme olduğunu göstermektedir. Kütüphanelerin zaten çok kısıtlı olanaklı olduğu bilindiğine göre, bunların çoğunun da yetersiz olduğu hemen anlaşılabilir. Kontrollü gözlem ve analize dayanan çalışmaların oranı ise çok düşüktür. Derleme türü çalışmalar, özgün yeni ilişkilerin gözlenmesine ve yorumlanmasına pek yararlı olmamaktadır. Bunun yanında bu tür çalışmalar hem önemli bir kaynak ve enerji israfına neden olmakta, hem de sahaya gitmek isteyen genç araştırmacılara yanlış değerler benimsetmektedir.

Öğretim sadece belli bilgilerin aktarılmasına yönelince, metodoloji ve araştırma teknikleri ile ilgili ders ve çabalar fuzuli bilgi, yük sayılmakta, istatistik gibi dersler ise en az sevilen konular haline gelmektedir. Bir başka yönden de araştırma ile ilgilenen, bu yönde yayınları olan akademisyenlerin başarıları da yeterince takdir edilmemektedir. Böyle orijinal araştırmaların sergilendiği konferans ve seminerler de pek sık yapılmaktadır.

İki ayrı aşama halinde 1965-1985 yılları arasındaki son yirmi yıl Türkiye için hem toplum yapısı, hem de sosyolojinin gelişimi açısından kritik bir devre olmuştur. Genel olarak, hızlı değişen sanayileşmemiş toplumlarda değişmelerinin belirli bir aşamasında, değişmenin iç ve dış dinamiğini yaratan merkezlerin ittirmesi ile, yeni tür bir düşünme düzeni kaçınılmaz hale gelir. Çoğulcu, farklılaşmış ve yeniden örgütlenmiş toplumsal yapı yeni bilgi gerektirir ve bu bilgiyi sağlayacak koşulları zorlar. Türkiye böyle bir aşamaya 1960'ların ortasında ulaştı. Bu aşamada herşey değişirken, yeni bir sosyoloji, yani değişen, kendine has özellikler edinen, toplumsal ilişkileri açıklayan yeni bir bilgi gereksinimi ortaya çıktı. Değişme sürecini yönlendirecek ve kontrol edecek daha güvenilir bilgi, hem yeni oluşan elit, hem de bunlarla etkileşen dış değişme çevreleri için önem kazandı. Bunun ilk somut sonucu Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulmasıydı. Devlet organlarında ve özel sektörün bazı kurumlarında

ortaya çıkan "bilimsel" yeni teknik ve metodları kullanabilen sosyal bilimlerde, sosyolojide yetişmiş insangücü talebi karşılanamaymca, bu tür uzmanları yetiştirecek kurumlara ihtiyaç da, aynı anda belirdi. Bu yıllarda peşpeşe ODTÜ, Hacettepe Nüfus Etüdleri Enstitüsü, Test ve Araştırma Bürosu gibi kurumların kurulması, DİE'nin yeniden düzenlenmesi gibi birçok hamlenin birden yapıldığını görüyoruz.

1960'larm sonunda ise Türkiye'de sosyolojinin konumu oldukça ilginçtir. Hiç kuşkusuz, Devlet Planlama Teşkilatı'ndan ve değişmenin dış kaynaklarından gelen talep ve bu çevrelerin kullandıkları veriler kendi yaptırdıkları araştırmalar, toplumda yeni tür sosyolojinin ilk anlamlı ve önemli kurumlaşmasını ve lejitimasyonunu oluşturmuştur. Planlama çevrelerine hatırı sayılır miktarda kaynak tahsisi, bu çevrelerce Türk ve yabancı sosyolog istihdamı, olgulara dayanan sosyolojinin kullanılması, bu disiplinin yerleşmesini, öğretilmesini ve ilgi görmesini çok etkilemiştir. Eski üniversiteler ve oralardaki kürsülerin bir kısmı bu yeni elealış tarzlarını çok canlı tutarlarken, toplumdaki değişen karar alma merkezleri bu bölümlerin tutumları ile ilgilenmez olmuş ve bir anlamda buraları dışlamıştır.

Hatırlanacağı üzere, bundan otuzbeş yıl önce, o zamanlar yeni kurulan bir üniversitede Amerika Birleşik Devletleri'nde yetişmiş genç sosyolog ve sosyal psikologlar Türkiye'de ilk defa saha araştırmasını ve analitik, sistematik, olgulara dayanan sosyal bilimleri geliştirmeye çalıştıklarında, büyük bir direnişle karşılaşmışlar ve kısa zamanda dağılmışlardı. Buna karşılık, toplum birçok köklü sosyal yapı değişikliği geçirdikten sonra, sistematik ve olgulara dayanan bilgiler değer kazanmış, araştırma istenir birşey olmuş, buna ayrılan kaynaklar çoğalmış. Üniversitelerde yeni bölümler açılmış, araştırmaya ve olgulara dönük ve aynı zamanda konunun alt uzmanlık dallarında farklılaşmış eğitim veren bölümler açılmıştır. Bu dönemde kurulan bu bölümlerde özel fonlar sağlanmış, kütüphane, arşiv, bilgisayar gibi bilimin gerekli altyapısının oluşturulmasına çalışılmıştır. Eğitim kadrolarına da araştırmaya dönük, yeni teknikleri bilen, genç, yaratıcı elemanların getirilmesine çalışılmıştır.

1960'ların ilk yıllarında başlayan bu eğilim, 1960'ların sonlarında hızlanmış, üyelerini modern araştırmacılardan seçen, Türk Sosyal Bilimler Derneği gibi dernekler kurulmuş, bu derneklerce araştırmalar yaptırılmış, konunun geliştiği son aşamayı göstermesine özenilen ders kitapları yazdırılmış, ulusal ve uluslararası konferanslar ve seminerler düzenlenmiştir. Bunların sonucu olarak genç öğretim üyelerinin verimliliği bekleneni aşmış, Türkiye'deki sosyolojik araştırmalar ülke dışında tanınmaya başlamış ve ülkede sosyolojik bilgi birikimi epey yükselmiştir. 1970 yılı Şubat ayında, Türk Sosyal Bilimler Derneği ile Nüfus Etüdleri Enstitüsü'nün birlikte düzenlediği "Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi" semineri bir bakıma Türkiye'de sosyolojinin ilk bilançosunun yapıldığı bir seminer olmuştur.

Bu gelişme giderek yayılmış ve diğer üniversitelere de sıçramıştır. Eski üniversitelerle yeni üniversiteler arasındaki ilişkiler, kanımca, en iyi bazı küçük olaylarla anlatılabilir. Başlangıçta yeni üniversitelerin ilk mezunlarını eski üniversiteler, değil istihdam etmek, lisans üstü programlarına öğrenci olarak bile kabul etmek istememişlerdir. Bir olayda, bu yeni üniversitelerden mezun olan biri, en başarılı aday olmasına karşın, jüri üyelerinden birinin açıkça beyan ettiğine göre, "yetişme tarzı" yeterli görülmediğinden asistanlığa alınmamıştır. 1970'lerin sonuna doğru ise durum değişmiş ve yeni tarzda yetişenler, eski tarz eğitimin egemen olduğu bölümlere girmek istemez olmuşlardır.

Türkiye'de elbet herşey bir gecede değişmedi; gene de 1960'lar aşamasında sosyoloji açısından çok önemli bir köşenin dönüldüğü söylenebilir. Bu yeni aşamanın başka engeller ve kısıtlamalarla karşılaştığı görülmektedir. Yeni dönem ve durum kendi sorunlarını da beraber getirmiştir. Örneğin, metropoliten ülke sosyologlarının Türkiye'deki akademisyenler ile işbirliği yapmak istemeleri ve bu işbirliğindeki tutumlarından doğan sorunlar ilk akla gelenlerdendir. En uzman akademisyenlere teklif edilen araştırma yardımcılığı görevi, bu uzmanların yaptıklarına ve yazdıklarına sahip çıkma gayretleri ya da doğrudan doğruya akademik olmayan amaçlar için veri toplama istekleri, karşılaşılan güçlüklerin birkaçı idi. Bu konularda o ilk açılma

aşamasındaki haklı olarak akademik çevrelerde çok duyarlı bir kamuoyu belirmişti. Sonraları sosyoloji ve sosyolojik araştırmalar olgunlaşıp geliştikçe, metropolitan toplumların sağladığı fonları kullanmakta ve değerlendirmekte sosyologlar da deneyim kazanmışlar ve kendilerine güvenleri artmıştır. Araştırmaların sonuçlarının nasıl kullanılabileceği daha iyi görülür hale gelmiş, dışarıdan müdahaleler durdurulabilmiş ve mümkün kötü sonuçlardan korku da azalmıştır.

Öte yandan, hükümet de yabancı araştırmacıların memleketin her yöresinde dolaşıp durmasına bir düzen getirmiş, resmi izin alma koşulu getirmiştir. Böyle bu sorumluluk resmi makamlarca üstlenilmiştir.

Hiç kuşkusuz, 1960-70 aşamasında hem üniversitelerde hem üniversite dışında sosyolojide ilgiyi stimule eden yönlerden biri de metropoliten ülkelerle özellikle Amerika Birleşik Devletleri'yle olan ilişkilerdir. Amerika Birleşik Devletleri'nin "area studies" dediği, bölgenin betimsel anlatılmasına dönük; bazı hipotezleri, sonuçları yerel çevrelerce hiç bilinmeden bir veri toplama süreci gibi yapılan alan çalışmaları, Türkiye'de hâlâ anlamı belirsiz olan "araştırma" kavramında önemli karışıklıklar yaratmıştır. Bu tür çalışmaların her ne kadar dikkati eski tarz derlemelerin dışına çekmek gibi bir hizmet görmüşse de, yarattığı yanlış izlenimler ve neden olduğu sürtüşmelerden dolayı, olumsuz yönleri de olmuştur. Bu yüzden bir aralık Türkiye'de sosyoloji, bir olumsuz uçtan (sosyal felsefe) diğer bir olumsuz uca (kötü toplanmış, işlenmemiş veriler yığını) gitmiş ve verilere dayanak oluşturulan analitik, sistematik bilgi haksız hücuma uğramıştır. Bu olumsuz çalışmalar, yoruma elvermeyen geniş veri toplama çabaları, önemli kaynak israfına da neden olmuştur. Mamafih, zamanla, çeşitli yeni tekniklerin etkin olarak kullanılması yaygınlaşmıştır. Artık açık seçik beyan edilmiş hipotezler, iyi düzenlenmiş soru kağıtları, temsil yeteneği yüksek örneklemler; anlamlı genel gözlemler, birçok genç akademisyen için normal etkinlikler haline gelmiştir.

Türkiye'de 1980'den sonra yaşanan siyasal düzen ve üniversitelerin yeniden düzenlenmesiyle ortaya çıkan yeni durum,

toplum ile sosyoloji arasındaki etkileşimin en iyi görülebildiği bir durumdur.

Genel olarak Türkiye'nin, kişi başına gelir, kişi başına enerji ya da kişi başına hastane yatağı gibi ekonomik göstergelere göre, yarı-gelişme aşamasında olan toplumlar arasında olduğu kabul edilir. Sosyolojinin gelişmesi bakımından da, bu gözlem doğrudur. Türkiye'de sosyoloji konusunda eğitim ve araştırma yapan bazı kurumlar, örneğin Boğaziçi ve ODTÜ, çok daha ileri bir farklılaşma ve spefikasyon gösterirken, diğer kurumlarda böyle bir gelişme gözlenmemektedir. Bu da ortalama düzeyi aşağıya düşürmektedir. Ülke genelinde sosyoloji ve sosyolojik araştırmalar böyle orta derecede bir gelişme aşamasında olmasına rağmen, yeni Yüksek Öğretim Kurumu Yasası, sosyolojide uzmanlık alt konularını belirlerken, hâlâ, felsefe-hukuk çerçeveli hümanist elealıştan esinlenen bir düzenlemeyi yeğlemiştir. Bu program, genel sosyoloji, metodoloji, teori gibi birkaç çok geniş alanı içermektedir.

Sosyoloji böyle çok geniş ve belirsiz biri konu olarak kabul edilince, kaçınılmaz olarak Türkiye'de bu disiplinin çeşitli farklılaşmış konuları, kendilerini geliştirmek için başka çerçeveler, bölümler bulmaktadır. En iyi örneği şehirle ilgili sosyolojik araştırmalar vermektedir. Bilindiği gibi, bu konu *şehir planlama* bölümlerine kaymıştır. *Demografi* ise, tıp ile iktisat arası bir yerde gelişmektedir. *İletişim* konusu ise, bir anlamda "hürriyetini" seçmiş sadece bölümünü değil kurumunu bile kendi kurmuştur. Ne var ki, böyle uzaklaşmalar, konuların birbirini beslemesine engel olmakta ve hepsini olumsuz etkilemektedir.

Başka türlü söylemek gerekirse, çeşitli özel sektör girişimcileri, planlama örgütleri, devletin çeşitli kurumları, yerel yönetimler ya da benzeri çevreler, özel bilgiye gereksinim duyduklarında, sosyoloji bölümleri ya da sosyolog olarak buralardan yetişmiş olanlar bu bilgileri sağlamayınca, adı sosyoloji olması da, sosyolojinin alt kolları olarak toplumun hazırladığı başka çevrelerde gelişip yerleşmektedirler. Toplumun kendisi farklılaşmış bir yapıya ulaştıkça, yeni bilgilere gereksinim duydukça, eski bilgi çevreleri uyum yapamadığında yeni çevreler doğmaktadır.

1980'den sonraki oluşumlar içerisinde, sosyolojinin yeni bir aşamaya daha ulaştığını gözlemlemek mümkündür: Bu tür bilgiye gerçek anlamda gereksinimin olduğu ve üniversitelerde temel bilimler çerçevesi dışında da bu tür bilgilerin bir işlev kazandığı, açıkça ortaya çıkmıştır. Çoğu, üniversitelerden yeni ayrılmış, sosyoloji formasyonlu kimselerin kurduğu özel girişim araştırma büroları da, bunun kanıtlarındandır. Artık yalnız özel ya da resmi planlama büroları değil, gazeteler gibi kitle haberleşme çevreleri ya da yatırımcılar da, hem sosyolojik bilgi kullanmakta hem özgün bilgi üretmekte, hem de sosyolog istihdam etmektedir. Bu durum, 1960'larda sosyolojinin saygın bir bilgi kolu olduğunun kabulünden bile önemli bir aşamadır. Şimdi artık, üniversitelerimizin de buna uyum göstereceğini bekleyebiliriz.

Türkiye Sosyal Bilimler Derneği de, sosyolojinin gelişmesini izlemek için gerçekleştirdiği bu üçüncü toplantısı ile, her türlü olumlu-olumsuz gelişmeye karşın, hâlâ, farklı gelişmiş sosyal bilimler ve bunların alt kolları arasında diyalog ve işbirliğini yeniden oluşturmak imkanını sağlayan hemen hemen tek kurum olmaktadır.

Bu tür çalkalanmalara karşın, Türkiye çoğulcu yapısını geliştirip pekiştirdikçe, sosyolojik bilginin farklılaşıp olgunlaşarak gelişmemesi ve kurumsallaşmaması için hiçbir neden yoktur.

SOSYAL BİLİM VE SOSYAL BİLİMCİ *

Böyle 70 yaşına gelip de, herkese bir yerde veya öbür yerde, olur olmaz bir şeyler söyledikten sonra oturup da ilk konuşmayı yapmak biraz zor. 70 yaşında ne kaldı, ne gitti onun bilançosunu yapmak da zor. Ama bir şeyler söylemeye çalışayım.

Bir zamanlar sosyal bilim kelimesi yoktu, sosyoloji vardı. Sonra başka şeyler vardı. Sosyolojinin de ne olduğunu kimse bilmezdi. Daha çok felsefeydi belki, birazcık sanattı. Devlet politikasını idare ederdi, sanat.

Acaba bunlar mıydı? Çok yakın bir zamana kadar bütün fakültelerde bir tek "sosyoloji" dersi olurdu... içinde ne olduğu hocasına bağlıydı. Güneşin altında ne varsa okutulabilirdi. Kendi formasyonunda ne olmuşsa, hangi memlekette ne okumuşsa Almanya'da Fransa'da filan... Ve iki sömestr sosyoloji okutulurdu. Buna Siyasal Bilgiler Fakültesi de dahildi ve orada biterdi.

Ama benim kuşağımla, benim üniversite yıllarımda, o zaman okuduğum Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde ilk defa ayrışmış bir sosyal bilimler meselesi ortaya çıktı. Yani antropolojisi vardı, çeşitli biçimlerde ve aşamalarda tarihi vardı, uygarlık bilgilerini aktaran dersler vardı, sosyal psikoloji vardı. Daha da önemlisi sosyolojinin içinde farklılaşmış konular vardı. Yani yalnız fikir tarihi okutulmazdı. Benim kuşağımın tabiriyle yalnız "Kant ne dedi, Comte ne dedi" okutulmazdı. Bu sadece sosyoloji değil, siyaset bilimi fikir tarihi için de geçerlidir. Onun dışında da olgulara bakarak, onların analizlerini yaparak bazı genellemelere varmak için farklılaşmış bir toplumbilim meselesi o zaman başladı. Ne kadar oldu bu biliyor musunuz? 52 sene önce oldu ve dolayısıyla benim eskiliğim de ortaya çıktı!

* Prof. Dr. M.B. Kıray'ın 23.10.1992'de Türk Sosyal Bilimler Derneği III. Ulusal Kongresi'ne sunulan tebliği.

Bakalım oralardan nerelere geldik? Şimdi 52 sene sonra tekrar böyle heterojen bir sosyal bilim topluluğuna konuşmayı düşündüğümde, sosyal bilimin ne olduğunu söylemek gerekiyor gibi geldi. Hele dünyanın bu çalkantılı zamanında. Yani 1900'lerde olguların objektif gözlemlenmesi diye bir mesele varken, sosyal bilimlerde, hatta 19. yüzyıldan bile gelen. II. Dünya Harbi'nin sonrasında çok daha etkin bir olgular, objektiflik ve izah meseleleri daha katı, diyelim, bir yere gelmişken, birdenbire bu 90'lara, 80'lerin sonuna gelindiğinde çok daha çalkantılı, sanki parçalanmış gibi görünen, -sankinin altını çiziyorum- bir toplum yaşam düzeyine geliverdik, dünyada ve Türkiye'de.

Böyle bir yerde, acaba, sosyal bilim nedir, diye bir laf edilir mi? Bana sorulursa hayır! Benim, şöyle veya böyle kürsümden geçmiş olanlar bilirler, ben hiç tarif vermem. Çünkü sosyal bilimler henüz tarif verecek kadar dakikleşmemiştir, diye düşünüyorum. Böyle olduğunda sosyolojiyi ayrı, sosyal psikolojiyi ayrı, siyaset bilimini ayrı düşünmektense, bunların hepsini birden birbiri üzerine çakışan yönleri çok olan, aynı gelen elealış ve düşünüş tarzlarına tabi bir olgular açıklaması diye- tarif vermiş oluyorum böylece tabii- Ama .... çok esnek ve çok kolay yönleri gözlemlenebilen, ama böyle tarif ettiğim zaman da mutlaka birbiri arasındaki ilişkileri ısrarla vurgulamak gereken bir bilgi kolu, bir disiplin, buna interdisipliner bir elealış demek lazım ama bu aynı zamanda da bir disiplin oluyor.

Sosyal bilimlerin bütünü, içinde uzmanlaşmalar olmasına rağmen, tıpkı dar anlamda sosyolojinin, dar anlamda siyaset biliminin, yahut demografinin de ayrışmış olduğu kabul edilerek, gene de birbiriyle ilişkilerini vurgulayan bir bilgi kolu diye düşünüyorum. Onu konuşalım.

Dolayısıyla, birçok ders kitabında işte "onunla ilişkisi, bununla ilişkisi" falan demek yerine "sosyal bilimlerin kendisi interdisiplinerdir" ve bu konularda çalışan herkesin sosyal bilimler hakkında bilgi sahibi olması gerekir diye düşünüyorum. Uzmanlaşma evet, fakat bilgi üretmekte uzmanlaşma kadar önem-

li olan bugün, özellikle bu çalkantılı aşamada, mutlaka interdisipliner bilgi sahibi olmak gerekir.

Bu bir olgudan öte bir gereksinim, bu interdisipliner olma meselesi ve derinlemesine bilgi sahibi olmak meselesi. Bugün, tıpkı bundan 50 sene evvel gibi, o zaman 3 üniversite vardı, bunların 2'sinde sosyal bilimler ayrışmadan verildiği halde, -hatta YÖK'ün uzmanlık dallarının tarifinde, o üniversitelerin etkisiyle hepiniz hatırlayacaksınız, çoğunuz akademisyensiniz, burada, genel sosyoloji ve metot bir de köy sosyolojisi var. Şehir sosyolojisi bile yok. Türkiye'de gümbür gümbür şehirleşme var... Uzmanlaşma dalı olarak şehir sosyolojisi yok.- Ne kadar dar bakılıyordu hadiseye. Bunu anlatmak istiyorum.

Şimdi bunun mutlaka ayrışması, uzmanlaşması, ama öbür taraftan da birbirini destekleyerek, yeni, bütünsel elealış tarzlarında birbirleriyle yardımlaşması gerektiğini düşünüyorum.

Burada, eğer, sosyal bilimler belirli bir rüşte eriştiyse, Türkiye'de, genelde, bazı yerlerde daha zayıf, bazı yerlerde daha kuvvetli; bazı kimselerin elinde daha öğretici, daha açıklayıcı, bazı kimselerin elinde çok dar, çok mekanik, çok o katı, sıkı olduğu görülüyorsa, bunun nedeni düşünüldüğünde, ben sadece, bir -evvelki konuşmada söylendiği gibi- büyük parasal kaynakların olup olmamasına bağlamak istemiyorum. O var, o veri. Onu alıyorum ve bir tarafa koyuyorum. Onun dışında olması gereken şey, ister üniversitede öğretilmiş olsun, olmasın, çünkü bunun bir eğitim tarafı var. Şimdi söyleyeceğim yön eğitimde de verilmeli, fakat eğitimde verilmemiş olsa bile, tek tek, her sosyal bilimin bir kolunda uzmanlaşmaya gitmekte olan kişi, mutlaka sosyal bilimlerin bütününde gerekli bilgilerin bir toplamını ve ondan süzülmüş bir genel görüşünü edinmiş olması lazım.

Derinlemesine, anlamlı -anlamlıyı biraz da İngilizcesi "relevant" anlamında kullanıyorum- birbiriyle ilişkisi anlaşılabilir olan ve doğaya tekrar, olgulara refere edilebilir olan tarafını anlamak derinlemesine bilgi edinebilmek için, mutlaka ve mutlaka genel bilgi sahibi olmak lazımdır. Sosyal bilimlerde mutlaka onun dışındakilerde ne kadar öğrenilebilirse, ne kadar taşı-

nabilirse, onların hepsini bilmek gerekir, mutlaka bir şeyler bilmek gerekir. Yani, "üç kurs aldım, beş kurs aldım, onlardan da "A" aldım, tam not aldım. Ben şimdi iyi sosyal bilimciyim". Böyle bir şey yok!

Mutlaka, araştırmalarınızın derinliği olması için, anlamlı sonuçlara varabilmeniz için, çok geniş bir birikiminiz olması lazım. Artık bundan sonra galiba, "siz" diye konuşabilirim, üçüncü şahsa dönmeden. Kızmayın. Bu birikim şart. Bu birikim olmadan iyi araştırma da yapılamaz, bu araştırmaların içinde yorumlar da yapılamaz. Ben de bunu gözlemlere bakarak çıkarıyorum. Mesela demografi gibi bir kol ayrıldı. Hemen arkasından göçle ilgili araştırmalar geldi, arkasından göçün geldiği yerdeki mekan ve yerleşme sorunları geldi, onun arkasından yeni düzenin aile sorunları geldi vs. bu oldu. Fakat bunu anlarken, yalnız göçle oluşmuyor ki, bu başka şeylerle de oluşuyor. Şimdi bakın kültürsüz, yani birikimsiz, bir sosyal bilimcinin nasıl çıkmazlara girdiğini söyleyeyim. Bir aralık sosyolojide, ya da sosyal bilimlerin hemen hemen her tarafında bir iş yapmak için mutlaka sanki köy araştırması yapmak lazım diye düşünülür oldu. Yok efendim öyle bir şey. Yalnız köy araştırması yaparsanız hiçbir yere gitmez. Peki ikinci aşama geldi, tekrar yeni kuşaklar, tekrar yirmi yaşındaki hevesli gençler ve akıllı gençler, ne çıktı; "gecekondu"lar. Mide bulandıracak kadar "gecekondu" araştırması yapıldı, genel çerçeveye konmadan.

Bir aralık, ben TRT'de bir gecekondu programı hatırlıyorum. Çok kısır ve sudan! İnsan ne diyeceğini anlamıyor. İşte bir gecekonduyu gösteriyor bu diyor köyden geldi, ama toprağına bağlı onu bırakmadı diyor. Bunu da bir akademik çevre adına, Doç. Dr. filan diye söylüyor. Utanılacak şey! Bunlar olmaz! Peki nasıl anlayacaksınız bunu? Son derece önemli bir evrimsel toplum değişmesi içerisinde köylülüğün bitmesinin ne anlama geldiğini, analizle bir yere vardırarak anlayabilirsiniz. Ve genelde daha da önemlisi toplumsal olguların gözleminde neler olur, neler olmaz, neyle ilişkilidir? Başka bir birikiminiz olması gerekir. Aksi halde, şimdi çok moda "Ampirik araştırması da var, bilmem metoda ait yazısı da var. Bunu doçent yapalım". Böyle

olmaz, Mutlaka geniş bir birikiminiz olmalı, onu araştırmalara nasıl yansıtacağınıza karar vermelisiniz. Ondan sonra, esnek, hakikaten bilginin üretildiği bir yere varmalısınız.

Bir zamanlar ayrışmamış olduğundan şikayet ediyorduk, sosyal bilim konularının. Bugünlerde ya da bundan beş sene evveline kadar, şimdi biraz daha değişti, gereğinden fazla mekanikleşmiş bir ayrışmadan şikayet ediyoruz. Peki sosyal bilimler birbiriyle dayanışmalı ve karşılıklı etkileşimli ve birikimli olup, yeni bilgiler üretecek. İnsanlarla ve toplumla ilgilenenler, yalnız toplum bilimciler değil. Peki kimler? Son derece önemli olan ve zaman zaman da işin mecrasını, girdiği, aktığı yönü değiştiren sanat felsefecileri var. Bu Batı'da daha çok, bizde daha az, ama onun etkileri daha çok görülüyor. İkincisi gazetecilik anlamında toplumu o günlerde gözlemleyip yazmalar var. Bir de politika var, toplumun üzerinde etkili olan, kararları veren yöreler var. Şimdi acaba bu sanat felsefesi, gazetecilik ve politika anlamındaki bilgi toplama ve ittirme veya bilgi topladığını söyleyen çevreler sosyal bilimcileri nasıl etkiliyor. Sosyal bilimciler, hepsi birbiriyle ilişkili siyaset bilimcisiyle sosyologu, sosyologla, sosyal psikologu ya da demografı birbirinden ayırmıyorum, bunlar birbirini destekliyor. Ama sanat felsefesi, gazete ve politika, bunlar ayrıştırılması ve kullanılmaması gereken, bilgi üretiminde kaynak diye gösterilmemesi gereken şeyler... Etkilenmez mi, sosyal bilimci? Tabii, Melih Cevdet'in dediği gibi "tarak görseniz, faydası var". Tabii sanat felsefesini de dağarcığınıza, birikiminize ekleyin. Tabii gazetecilerin, hele araştırmacı gazetecilerin yazıları, tekile dönük yazılar olmakla beraber, etkileyecek sizi. Ya da politikacıları ne yaptı, ne yapmadı değiştirdi mi, değiştirmedi mi diye etkileyecek sizi. Ama bunların evreni ve dünyayı ve toplumu algılamak, tespit etmek, ve tefsir etmek, yorumlamak için sizin yani sosyal bilimcilerin kullandığı temel düşünüş tarzı olmadığının da farkında olacaksınız. Ancak o zaman bu iş yürür.

Bütün programda oldukça sık kullanılan bir başka sözcük post-modernist elealış, düşünüş vs. var. Bu döndü dolaştı, bir toplum anlayışı gibi oldu. Köküne baktığınızda -doğru mu, yan-

lış mı onun münakaşasına bakmayacağım, sebebi var- bu bir sanat tefsiri, sanatkarların, ister ressam olsun, ister mimar olsun, ister estetik yazarlar olsun, onların kendi dünyalarını anlayışları ve özellikle de sanayileşmiş ülkelerdeki kendi dünyalarını anlayışta, ortaya sürdükleri bir toplum anlayışıdır. Bu sosyal bilim değildir, bu bir olgudur. Bunun de tespiti gerekir.

Ve ona baktığınız zaman, modern sanayi toplumlarının çok büyük nüfusları birbiriyle kaynaştırdığı, -ya da yarı kaynaştırdığı her neyse- oldukça birbirinden kopuk gibi görünen ama aslında beraber olan, ve eğer bütününe bakarsanız, bütününün ayrıntılarını doğru yönde, sosyolojik anlamda olgulara uygun tefsir ederek anlarsanız, o kadar bölük pürçük olmadığını anlarsınız. Toplum hiçbir zaman bölük pörçük değildir, zaten, her zaman söylemişimdir, olmadığını anlarsınız. Ama kişiye dönük, özellikle kendi kişiliğine dönük, sanatkarın bu toplumu anlaması, bu yaşam tarzlarını anlaması böyle kopuk kopuk gelir, parça parça gelir, sanki hiç ilişkili değilmiş gibi.

Peki ne oluyor? Picasso inanılmaz bir hadise, yaratıcı fakat bozucu. Kübizmin ortaya çıktığı zamanlar. Bunlar bundan yetmiş senenin evveli. Ne demek istiyorlardı bunlar? Picasso toplumu bir sanatkar olarak algılıyordu. Ya da Salvador Dali o zamanki bütün resim kaidelerini alt üst eden ressamlara bakarak söylüyordu. Onunki de bir gözlemdi. Ama ne toplum yok oluyordu, ne toplum mahvoluyordu, ne de hayat bitiyordu. Nüfus çoğalıyordu, yeni düzenler kuruluyordu, tekrar yeni bütünleşmeler ve konfigürasyonlar ortaya konuyordu ve devam ediyordu.

İki dünya harbi arasında sanat daha tutarlı oldu, bazı sanatlar iyiydi. Sanatkarlar kendileri münakaşa ediyorlardı, "iyi kötü" diye, sosyal bilimciler değil, politikacılar da "bu iyi, bu kötü" diye..... sonunda buraya bağlıyacağım meseleyi, ondan sonra birdenbire, özellikle dünya sistemlerinin yeniden oluştuğu, iletişim düzeninin çok başka bir boyuta eriştiği ve gruplararası, sınıflararası etkileşimin, toplumlararası etkileşiminin hiyerarşisinin bir parçası halinde ortaya çıktığı aşama geldiği zaman, yine bir parçalanıyormuş, yok oluyormuş gibi bir görüntü... Bu

post-modernist teorilerin son on yılında son derece önemli yerlere vardı.

Acaba öyle mi? Hayır! Sanatkarın algılaması böyle, mimarın algılaması böyle. Çünkü mimar karıştırdı, abide bina mı yapacak, Mimar Sinan'ın yaptığı gibi, köyden şehire gelip de başını sokacak yer arayan gecekondu için mi bir şey yapacak, bunun ikisini mi bağdaştıracak? Peki bu onların işi, bunlar genellemeye gitmeyen kişilerin uyum mekanizmaları içerisinde algılanması gereken şeyler. Bunu toplumbilim teorisi olarak ileri sürdünüz mü, çıkmazlara girersiniz. Dikkat etmek gerekir. Sanatın toplumbilimle ilgisi, stimule edici, zenginleştirici, ufuk genişletici, ilham verici, fakat belirleyici değildir. Sanatkar her zaman kişisel yönünde gider. Geleneksel olan sanatı da oluştursa, yeni sanatı da oluştursa bu böyledir. Ve toplumun gelenekselliğinin çözüldüğü aşamalarda, yeniden bir şeyler üretildiği zamanlarda, geleneksele bağlıysa kayboluyor diye tepinir, saçlarını yolar, yahut da ama yeni ufuklar açılıyor, yeni dünyalara varıyoruz diye çok sevinirler. Bunun ikisi arası yoktur.

Ama sosyal bilimci bu değildir. Sosyal bilimci özellikle çalkantılı ve yeni gelişmelerin olduğu zamanlarda "mahvoluyor" kelimesinin eski ilişkiler düzenine; "yeni dünya açılıyor" meselesini de yeni düzene ilişkin, ilişkiler düzenine ait bir mesele olduğunu kavrar; sanatkarı ve sanatını da onun gerektiği yere koyar. Yeni bir yere koyar, etkilenir, fakat aynı olmaz.

Ben Türkiye'de ilk gençliğimde, sanatçıların politik tefsirlerle, doğruymuş gibi nihai sözmüş gibi, hakikaten yer çekimi kanununu bulmuş Newton gibi, öğretici kabul edildiği zamanları hatırlıyorum. O kadar da eski değil, kaçınız okudu bilmiyorum, *Devlet Ana*'yı? *Devlet Ana* bir romandı, Kemal Tahir'in yazdığı. Kendi bilgisi, anlayışı vs.'si içersinde, tarihin belirli bir döneminde bazı insan ilişkilerini ve bir siyasal oluşumun bazı yönlerini açıklıyordu. Birdenbire tuttu bu, bütün bir Osmanlı tarihinin yerini aldı. Kimle konuşsanız, Osmanlı Tarihi deyince "Devlet Ana"... Kaç Osmanlı tarihçisi beni dinliyor bilmiyorum? Ama herhalde Osmanlı tarihi bu değildi. Osmanlı tarihi bir yerlerde duruyordu. Ama bu değildi. Stimule ediciydi, dü-

şündürücüydü insanı ittiriciydi. Fakat toplumbilim değildi. Toplumbilimin tarih yönü değildi.

Dahası var. Şairlerimiz, neredeyse devlet idare edecek oldu. Yani şair böyle söylüyorsa, devlet idaresi de şöyle olmalı. Aradaki bütün tefsirler, siyasi yapı değişikliği vs. yok. Bu da değil! Orada söylenen şey, siyaset bakımından, söylenen şey; "Bu insanların birikimi, görüşü, stimule edici yönleri vardır. Onları kullanalım". Peki, bu olur! Fakat onların söyledikleri pür doğru değildir.

Şimdi sosyal bilimler tekrar böyle bir yerde bulunuyor. Belki tam böyle bir yerde de değil. Kafi miktarda uzmanlaşmış ve kafi miktarda birbiriyle etkileşiminin gerekli olduğunu gördüğü bir yerde. Sanatkarların sanat felsefesini veya şairlerin sanatsal görüntüleri irdelemelerini bir yana bırakın.

Şimdi jurnalizme gelmek istiyorum. Gazetecilik, günlük hadiseleri alır, yorumlar; kayıtları kullanır, kendi dünya görüşüne göre bunları bir yerlere yerleştirir ve ittirir. Bazıları daha ilham verici, bilgi vericidir. Fakat genelleyici, toparlayıcı bir yorumu çok sonra getirir. Bu olmaz. Dolayısıyla, jurnalistik eserleri dikkatle okumak belki doğru. Fakat ondan sonrasını gene sosyal bilimcilerin olgulara dönük yorumlarına ve gözlemlerine bırakmak gerekir.

Mesela şimdi bir Amerikalı gazetecisinin, ismini hatırlamıyorum, "Ne Russians" diye bir kitabı vs. 800 sayfalık. Yeni çıktı. İki senelik, üç senelik bir kitap. Çözülmeden sonra yazılmış. Teker teker ele alıyor. Ekonomide sanayi tarafı, ekonomide tarım tarafı, ekonomide plan tarafı filan diye. Sonra geçiyor, parti organizasyonu filan. Yazar 1989 yılında tam çözülme sırasında büyükelçilik de yapmış, kendi topladığı bilgiyi de tasnif etmiş. Bu bir tespit çalışması. Siz okurken ilişkileri kurmaya çalışıyorsunuz. Ama bu sosyal bilim değil. Tarihçiler, bunu daha sonra, onun o tarihlerde Amerika büyükelçisi olduğunu da belirterek 1989 yılında orada olduğunu gözönünde tutarak göreli değerini tespit edeceklerdir. Bir sosyal bilimci ve tarihçi olarak. Ama bu şimdi bir gazeteciliktir. Bunun da yerini iyi bilmek lazım.

Benim anladığım sosyal bilim, olgulara dayanarak yani insanların dışında varolan, baksa da bakmasa da varolan, tesir etse de etmese de varolan, yönlere bakarak, belirli tekniklerle bunları sistemli gözlemleyerek ve bugünkü çok çalkantılı durumda, mutlaka değişmeyi de gözönünde tutarak bilgi üretmesinden yanadır.

Peki, nasıl olacak bunlar? Ben şimdi size oturup da istatistik metotları falan anlatacak değilim; ama, bazı şeylerin bu interdisipliner birikimin oluşmasını sağlayacak, bazı metot diyebileceğimiz, 50 senelik birikimi söylemek istiyorum. Bu karşılıklı etkileşimde, sanat felsefesini, hatta Fransızların çok yaptığı sosyal felsefeyi hatta gazete bilgisini sistemli olmakla beraber onu da bir tarafa bırakarak; şair, romancı, vs. gibi kendisine göre yaratılmış olan dünyaları da bir tarafa bırakarak neler yapılabilir, onu biraz söylemek istiyorum.

İnterdisipliner bilgi ve diğer tüm geniş birikimle beraber, gerekli en önemli şeylerden biri genel gözlemdir. "Efendim, ben aileyi araştıracağım. Onun için hemen bir questionnaire yapıyorum, bir soru kağıdı hazırlıyorum. Ondan sonra da gideceğim 5 tane anketör yetiştireceğim, anket yapacağım. Toplayacağım, analiz edeceğim. Makinadan çıkacak, yazacağım. Bitti." Bu olmaz!

Yahut "Ben köye gideceğim. Çok ilginç bir köy. Öyle egzantrik hadiseler var ki, içinde iki ay yaşayacağım. Ondan sonra çok güzel bir köy monografisi yazacağım". Bu da olmaz!

Önce genel bir gözlem yapacaksınız. Bu genel gözlem, sosyal bilimlerdeki birikiminizi gösterecek. Bu mukayeseli bilgiler olabilir. Başka bilgiler olacak, mikro tarih olabilir. Ama tarihçilerin ekmeğini ellerinden almayacaksınız. Ama mutlaka bir miktar tarih bilginiz olacak. Hiç tarih bilginiz olmadan, sağlam verilere dayalı, gereği gibi araştırılmış, disiplinli bir tarih bilginiz olamadan tarih böyleydi diye atmak olmuyor. Olsa olsa metodu bile böyle olmuyor. "Efendim o zaman öyleydi. Ben yetmiş yaşındaydım, yaşadım ben o zamanı. Öyle değildi!" Akşamları dost sofralarında, takıldığınızda söylediğiniz gibi değildi.

Nasıl olduğuna dair sabit verileriniz olmalı. Sözlü tarih de olabilir. Tarih metodunda da değişmeler var, bu doğru. Mutlaka bir mikro tarih, hemen sizin incelediğiniz dönemden önce gelen hadiseler hakkında araştırdığınız dönemin öncesi hakkında, sizin araştırdığınız yönü nasıl etkilediği hakkında fikriniz olmalı. Ondan sonra tekniklere girebilirsiniz. Bugün birçok siyaset bilimi de dahil, tarihçilikteki, dokümanları neşretme anlamındaki tarih de dahil olmak üzere, sosyoloji, sosyal psikolojide, antropolojide çok sık yapılan şey, bazı olsa olsa metoduyla bazı tespitleri yaparak ortaya çıkarmak. Bu olmaz! Bunu mutlaka bir ilişkiler düzeni içerisinde, ve zaman boyutu içerisinde yani bir mikro tarih çerçevesi içerisinde ele almak gerekir. Yoksa kaybolur. Nedenini, niçinini kaybedersiniz.

Bu birikim, genel gözlem ve genel gözlemden sonra tespit edilecek mikro teknikler, yani sörvey mi yapacaksınız, tarih mi toplayacaksınız, katılmacı gözlem mi yapacaksınız, bu teknikleri kullanabilirsiniz. Bunları uzmanlarına da yaptırabilirsiniz, ama sonunda tefsiri siz yapacaksınız.

Böyle olmasına manı olan ne diye baktığımda, birikim eksikliği çok belli ve genel gözlem yoksunu bir sürü araştırma çıkıyor. Biliyorsunuz hocaların önemli bir işi de jürilere girmektir. İnanılmadık sayıda doçentlik, doktorluk jürilerine girdim. Sonunda kapılarda kalp krizi geçirdim. Bu yüzden doğru. Öyle abuksubuk şeyler geliyor ki. Sonunda emekli olarak kurtuldum.

Bu sığlık nereden geliyor? Nasıl YÖK Yasası sosyal bilimlerde hiç ayrıntıya girmeden üç uzmanlık dalı tespit etmiş ve kimi nereye koyacağımızı bilemiyorsak, bunun tersi de var. Biliyorsanız aynı YÖK yasasında bir şey daha var. O da dışarıda yayın yapmak, eğer dışarıda yayın yapmadıysanız yayınlarınıza dışarıda referans verilmiş olması şart. Biraz ilerlemiş olanlar bunun farkında. Bir meslektaşım diyor ki "Biz nerede yazacağız da, bizimkine nerede referans verilecek". Ne kadar düşük bir umma seviyesi.

Kendi yapacağı şeyler hakkında hiçbir ileriye dönük beklentisi yok. Bu umma seviyesindeki düşüklük, sosyal bilimlerin gelişmemesindeki, parasızlıktan çok daha önemli bir sefalettir.

Sefalet kelimesinin altını çiziyorum. Eğer sosyal bilimci denmeye layık insansanız, umma seviyenizi lütfen yukarda tutun. Dışarıda bu işleri yapanlar öyle gökten zembille inmiş, özel insanlar değil ki. Süpermen değiller. Alelade sosyal bilimciler onlar. Bizde de TV'de geçen gün İstanbul Belediye Başkanı'na çiçek veren bir süpermen vardı. Kötü beslenmiş, fukara bir yirmi yaşında, çarpık bacaklı biri, o da umma seviyemizin düşüklüğünü gösteriyor. Daha atletik yapılı birini bulamadılar mı?

Önce, birikiminiz var, genel gözleminiz var tekniklere hakimsiniz, bir ekibiniz var. O zaman umma seviyenizi yere koymayın. Yanlışlarınız olacaktır, yeniden de yapılacaktır. Ama referans da verilecektir. Umma seviyenizi yüksek tutun. Umma seviyesi düşüklüğü Türk sosyal bilimciliğinin en önemli sefaletidir. Bundan kurtulmak gerekir.

İşin aslında Türkiye'de bu çalkantılı devrede, parasızlık, siyasi baskıları filan bir tarafa düzgün gözlem yapılabilir. İstenirse yapılabilir. Referans verilecektir.

Bu arada ne zaman ne doğru ele alıştır? Onun üstünde duracağım. Bilim demek, ilişkileri bulmak ve analiz etmek demektir. Ama bir ilişki hakkında hiçbir bilgi yoksa bir envanter çalışmasıyla başlayabilirsiniz. Bir durum tespiti gereklidir. Ama o konuda kütüphaneler dolusu bilgi varsa, kalkıp da envanter yaparsanız bu sefalettir. Bilgi olmadığı zaman envantere hakkınız vardır.

Türkiye'de sosyal bilimlerin meşrulaşması planlamayla oldu. Batı'da bir filantropik yardım meseleleriyle oldu. Planlamanın ya da devletin istatistik enstitülerinin sayımları istatistikleri olabilir. Ancak sosyal bilimci bunlarla ilgili değildir. İlk adım envanter olabilir. İkinci adım kategorizasyon yani tasniftir. Mutlaka bunun için dünyada neler olup bittiğini bilmeniz lazımdır. Bunu yapmak da o kadar zor değil. Üç tane on senelik dergileri karıştırsanız, tarasanız yeter. Sosyal bilimler o kadar hızla değişmiyor. Ondan sonraki mesele, yani genel gözlem, envanter, kategorizasyondan sonraki mesele ilişkiler düzenine mutlaka girmeniz gerekir.

Ve değişme, değişme boyutuna zaman boyutuna mutlaka girmeniz gerekir. Eskiden beri yalnız Türkiye değişiyormuş gibi konuşurdum. Değişme boyutunuz yoksa, zaman boyutunuz yoksa sosyal bilimci olarak tefsirinizin bir anlamı yoktur meselesine hep giriyordum. Ama şimdi bütün dünya tekrar yeniden 19. yüzyıldaki gibi tekrar çalkanmaya başladı. Onun için mutlaka tekrar yeniden zaman boyutuna girmeniz gerekir. Bu temel kaideleri benimsediğimiz zaman. İstatistiğin ayrıntılı analizlerinde çok usta olup olmamanız ikincil mesele oluyor. Onu da uzmanına bırakabilirsiniz. Teknik bilgiyi bilen adam.

Ampirik araştırma dendiğinde birçok araştırma gördüm. Burada ve ODTÜ ve İTÜ'de İstanbul'da mimarlara okuttum. Bir sürü mimar ve şehirci okuttum. Mimarlar nihayet, çevrede yaşayan insanlar hakkında düzgün bilgi sahibi değillerse düzgün bina ve çevre düzenlemesi yapamazlar prensibine geldiler. Sonra ne oldu? Sonrası yok. Konut yapacak aile hakkında bilgisi yok, merkezi iş alanını yapacak iş çevresi nasıl değişecek bilgisi yok. Bir sosyoloji hocası geliyor, kendi ilgi alanı içinde göçerlerin çadır kurma teknikleri hakkında bilgi. O bile ilgili. Daha ilgisiz de olabilir. Akrabalık sistemleri içinde amcanın dayıya karşı yeri konusunu öğretiyor, mimarlık talebesine, sonra mimarların oturuyor bunları çiziyor. Bu olmaz. Mimarlık talebesinin niye o bilgiyi edindiğini bilmesi gerekir.

Yaratıcılığın bir tarafı, ilişkileri ve ilişkilerin değişmesini yeniden ve yeniden, tekrar gözlemleyerek ortaya çıkarmaktır. İkinci bir yaratıcılık bilgi toplama tekniklerindeki yeniliklerden geçer. Birçok olguyu nasıl gözlemleyeceğiniz hakkında yalnız eskiden beri bilinen teknikleri kullanmamalısınız. Her olgunun kendine has bir bilgi toplama yolunu bulabilirseniz, hakikaten müthiş yenilikler hatta reformlar yapılmış olunabilir. Burada kendinizi küçümsemeden, dışardakilerin süpermen olduğunu düşünmeden kendi çerçeveniz içinde yapabilirsiniz.

Buradaki en büyük yaratıcılığı, ben (şimdi öldü bir önceki Kongre'de hakkında çok konuşuldu) Muzaffer Şerif'in kinetik tecrübelerinde bulurum. Gruplar ve gruplar içindeki kişiler birbirlerini nasıl etkiliyorlar? Bunu 19. yüzyıldan beri söyleyen

çok. Ama Muzaffer Şerif ilk defa bunu karanlıkta gösterdiği bir ışığın ne kadar oynadığını deneklerine sorarak belirledi. Gruplar arasındaki ilişkilerde, ve kişilerin grupla ilişkilerinde ışığın oynayıp oynamaması değil, hükmü veren kişilerin kendi aralarındaki ilişkilerin -sempati, düşmanlık, tabi olma, hürmet etme gibi- meselelerle değiştiğini gösterdi. Bu tecrübeyi belki hepiniz biliyorsunuz. Karanlık bir odada, hiçbir referansın görülmediği bir yerde, deneklere, şimdi bu ışık ne kadar oynadı diye sorulur. Herkes bir hüküm verir. Karşındakinin yerine göre yanındakinin hükmüne göre karar verir. Halbuki işin püf noktası nedir? Işık sabittir, oynamaz. Herkes birbirine göre bir şeyler söyler. Bu müthiş bir yaratıcılıktır. Yani kişilerin birbiri üzerindeki etkileri dış faktörlerin neredeyse hiçe indirerek, ilişkisinin etkisini ölçmek. Bu çok önemli bir olaydı. Daha sonra çeşitli biçimlerde tekrarlandı.

Soru kağıdı ile çalışırken, ilginç, işaret edici, yol gösterici hakikaten bilgi üretici sorular sormaya gayret edin. Yani "babanın yaşı, annenin yaşı, mesleği ne, nerede oturuyorsunuz"la bilim olmaz. Yeni bilgiler üretilmez. Yeni bir tarafa doğru gitmesi lazım. Bugün bütün toplum, ister öyle etüt edin, ister böyle etüt edin, ister estetik sosyal felsefecilerden etkilenin, ister gazetecilik yönünüz ağır bassın, çok önemli olan bir hadise, her şeyin son derece karmaşık bir halde değiştiğinin görülmesi ve hissedilmesidir. Bu nasıl alınacak, dendiğinde; padişahlıktan, tek partili rejime; tek partili rejimden çok partili rejime, parlamento neydi? Kaç parti vardı? Partiler kimleri temsil ediyordu? Aile neydi? Geniş aile neydi? Acaba köyden geldiğinde geniş aile bitti miydi? Bunlar kolay şeyler. Fakat bir tarafta hem sosyal bilimler tekliyor, hem toplum tekliyor. Toplum sanki tekliyormuş gibi algılıyoruz. Bunun ne olduğu üstünde biraz durmak lazım.

Burada değişme halinde olduğu zaman, değişmenin görülebilir tarafları, önce maddi kültür denirdi eskiden, işte sandalyeler, evler koltuk takımları, yerde yatılmıyor artık, tek tabaktan yenmiyor, gibi gözlemlerin dışında, başka türlü parlamentoya

oy vermek anlamında, ya da estetik anlamında "ne güzeldir? ne güzel değildir?" meselesi ortaya çıktığında spektrum müthiş genişlemeye başladı. Sebebi de hem değişme, hem de başka kültürlere açılma. Bu başka dünyalara ve başka yaşam tarzlarına açılma, 19. yüzyılın Amerika'sında, ya da Avrupa'sında yaşandığı zaman demin bahsettiğim "mahvedici" estetik ortaya çıktığı gibi bugün de benzer şeyler çıkıyor. Yeni değil.

Peki nedir mesele diye geldiğinizde bugün -19. yüzyılda değişmenin ne olduğunu bile fark etmemişlerdi, daha ilk yazılanlar o büyük global evrim teorilerini yazan gözlemciler- bugün baktığınızda daha ayrıntıya girebiliyoruz ve biraz daha fazla hangi yön, hangi toplumda nasıl değişiyor, bunun dışarıyla ilişkileri ne? Bunları mutlaka bir dünya sistemi içinde anlamamız gerektiğini de hissediyoruz. Çünkü her dakika her yerden geliyor. Michael Jackson geliyor, konserini vermeden gidiyor. Peki ne oldu, ne eksikti de olmadı diye konuşuyoruz. Ertesi gün, kim seçilecek Amerikan seçimlerinde diyoruz. Türkiye'de ona kanalı olan, yeni seçilecek kimseye aksesi olan kimdir diye düşünüyoruz. Yahut hangi sinemada ne var? diyoruz. Her neyse sermayenin globalleşmenin ötesindeki globalleşmenin, küreselleşmenin tam ortasındayız.

Peki burada karışan ve bilgi eksikliği yaratan ne? Bu bir sosyal bilimci için bugünlerde özellikle son derece çetrefil ve önemli bir yerde duruyor. Herkes maddi kültürün değiştiğini biliyor. Hatırlıyorsunuz, Ziya Gökalp de ne demişti? harsımızı koruyacağız, medeniyeti alacağız. Acaba hars nerede duruyor? İşin ilginç tarafı, dün akşam da bir yerde konuşuyorduk söyledim, bir Alman gazeteci geliyor bana; "merkezde bazı değerler vardır, hiç değişmez bunlar", o "core" diyor. İngilizce konuşuyorduk, çekirdek değerler, "bunlar değişmez" diyor. Ben "değişir" diye çıktım, birçoklarınızın bileceği gibi. Çünkü her şey değişir. Eğer bir bütünlük varsa her şeyin değişmesi lazım. O zaman durdu, böyle; -gazeteci, sosyal bilimci değil- "Yani dedi 50 senede değişir". "Yok, dedim, inin". Açık eksiltmeye başladık. "Hayır, hayır çok daha az" dedim. "Eh 25 senede değişir" dedi.

"Ne demek, dedim 5 senede değişir bunlar" dedim. "Hayır, dedi 10 senede değişir, bunlar" dedi. Değişme her şeyi kapsar.

Şimdi hepimiz, şunda müttefikiz: kültür, insan yaşamı, toplum bir bütündür, her şey her şeyi etkiler ve herşey değişir. Ziya Gökalp'in de meselesi buydu. Bir türlü işin içinden çıkamıyordu. En iyi niyetiyle, hem Güneydoğu'da, Diyarbakırlıydı kendisi araştırmalar yapıyordu, hem İstanbul'da el üstünde tutuluyordu. Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş, Atatürk onu Ankara'ya çağırmış bilgi almaya çalışıyor. Ama kendisi değişemiyor. "Değişmeyelim" demeye getirecek, Atatürk'e "Hars değişmez" diyor. Atatürk de ona "sen git İstanbul'a, biz düşünelim" diyor ve başka yönlere açılıyor. Ve bizim kuşak her şeyin değiştiğini hem görüyor hem yaşıyor hem anlıyor.

İşin çok ilginç bir tarafı; Batı, sanayileşmiş ülkeleri, çeşitli mekanizmalarıyla, siyasal, kültürel, mali vs. ile bütün dünyada, şimdi sanayileşmekte olan, gelişmesinin çeşitli aşamalarında bulunan toplumlara ve kültürlere değişme biçimleri söylemeye çalışıyor. Atatürk'ün tersine, benim Alman gazetecim gibi, "ne kadar zamanda değişmezler acaba" diye politika geliştiriyor, gibi geliyor, bana. Anlatabildim mi? Bugünlerde gazete ve siyasal çevrelerde nelerin değişmediği değil, dikkat edilirse onlara göre neler mümkün en yavaş şekilde değişim düşüncesini besliyorlar.

Hepimiz anladık ki herkes her şeyle etkileşiyor. Devlet Başkanları birbirlerine telefonlar açıp, "Bugün fasulye yedim, yarın dondurma yiyeceğim" diye birbirlerine laflar ettikleri söyleniyor. Yahut, burada bu olacak, şurada şu olacak diyorlar. Kıray'a kadar Alman gazeteciler geliyor -tabii o memleketine gidince rapor verecek, belirli çevrelere- oturuyor, kaç senede değişir, 50 senede mi, 20 senede mi diye çekişiyoruz, benim oturma odamda. Ben oraya emekli kahvesi diyorum, her şey konuşuluyor orada. Ondan sonra bir bakıyorsunuz, şaka bir tarafa, dünyanın etkileşim düzenine baktığınız zaman, bu etkileşim düzeninde en etkileyici olan çevreler, yani şimdiden sanayileşmiş olan çevreler, bir etkileşim düzeni oluştururken, gelişmekte

olan, sanayileşmenin belirli aşamasında olan memleketlerde, değişmeyi yavaşlatacak ve kendilerinin etkileşiminin etkisini daha uzun sürdürecek, politikalar, kanallar, işler, vs.'ler oluşturuyorlar.

Bunların hepsini gördüğünüz zaman sosyal bilimlerin ve bilimcilerin tekniklerden önce nasıl birikim ve genel gözlem ustası olması gerektiğini ve en somuttan ve soyuta geçişte nasıl duyarlı olması gerektiğini daha iyi anlayabiliriz gibi geliyor.

1940'LI YILLARIN TÜRK SOSYAL BİLİMCİLERİ: BEHİCE BORAN *

Bu konuşmamda 1940-1947 yıllarında Ankara'da Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nde parlayan ve sonra sönen toplumbilim odağından ve oradaki sosyolojinin en önemli üyesi olan Behice Boran'dan söz etmek istiyorum. Boran'ın 1939'da başlayan akademik kariyeri yazık ki 1947'de profesörlüğü tasdik edilmek üzere iken üniversiteden ve akademik hayattan ayrılmak zorunda kalması ile sona ermiştir.

Bir zamanlar yabancı ülkelerin birinde bir öğretim üyesi bana öğrenci-hoca ilişkisinden söz ederken "Bak" demişti, "bu ilişkilerde insanlar birbirlerinin üstüne basmaz, omuzuna basar. Hocalar öğrencilerinin, öğrenciler hocalarının omuzuna basarak yükselirler". Evet öğrencilerle hocalar arasında çok kuvvetli bir etkileşim yaşanır. Boran'la ve diğer DTCF hocaları ile öğrencileri arasında da böyle bir iletişim vardı.

1940'larda DTCF'de sosyoloji okuyup akademik kariyere intisab edebilip, yeniden bilgi üretebilen o günlerden iki kişi kaldık. Biri Prof. Fatma Başaran, şimdi aynı yerde sosyal psikoloji okutuyor. Biri de ben. Hemen söylemek isterim ki, kırk beş sene sonra, oradaki hocaların özellikle Boran'ın o günlerde öğrettikleri hâlâ geçerli bilgilerdir, sözcüklerle oynamıyorum. Buna işaret etmemin nedeni dün burada bir arkadaşın kendinden önce yapılmış köy araştırmalarından söz ederken "dışarıya açılmışlarla açılmamışlar arasında bir şeyler" deyip geçmesi. O çalışma o kadar basit bir şey değildi. Dışarıya açılmayı, pazar ekonomisine geçmeyi ve şehirle etkileşmeyi irdeleyen o araştırma hem türünün ilki idi hem de hâlâ daha etraflısı yapılmamış bir toplumsal değişme irdelemesi idi.

* Mübeccel Kıray'ın III. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde yaptığı konuşma, Ankara, 1992.

Her ne ise, şimdi önce ben hem 1940'larda üniversitelerde genelde sosyoloji nerede duruyordu hem de DTCF'de nerede duruyordu onun üstünde durmak istiyorum. 1939'dan 1947'ye kadar olan devrede DTCF'de çok önemli, çağ açıcı bir odaklaşma olmuştu. Behice Boran, Muzaffer Şerif, Niyazi Berkes Amerika'dan yeni gelmişlerdi, yepyeni bir anlayış ve hevesle ders veriyorlardı. Ayrıca Orta Asya üzerinde uzmanlaşmış bir etnolog olan W. Eberhart, sonra Berkley, ABD'de okuttuğu fiziki antropolojide dünya çapında olan ve sonra bir uçak kazasında ölen Muzaffer Şenyürek, birçok genç tarihçi ve edebiyatçı da çevreyi tamamlıyordu. Unutmamak gerekir ki bu anda İkinci Dünya Harbi de bütün şiddeti ile devam etmekte idi.

Hem Boran, hem Berkes, hem Muzaffer Şerif inanılmaz derecede yaratıcı güçleri olan, ama disiplinli çalışan, gözlem yapan ve disiplinli yazı yazan insanlardı. Ve yaratıcılık, onların elinde, benim öğrendiğim, hem metodun yaratılmasında, hem problemin vaz edilmesinde hem de sonuçların analizinde ve değerlendirilmesinde nerede durmak lazım geldiğini çok iyi gösteren hocalardı. Muzaffer Şerif büyük bir üne ulaştı. Fakat öbürleri de hiç de küçümsenecek yerlerde değillerdi. Özellikle Behice Boran'ın bilimsel yönünü anlatmaya çalışacağım.

Şimdi her toplum, her zaman aşamasında o toplumu kavramak için, kendi yapısının el verdiği kendi kavramlarını, kendi bilgisini ve bunu elde edebilmek için kendi kaynaklarını oluşturur. Milattan sonra ikinci yüzyılda eğer Roma, kendi hakkında bilgi edinmek istiyor idiyse, Sezar'ın harplerini yazar, Sezar'ın harplerindeki kavramsallaştırmayla Roma hakkında bilgi verir. Ya da daha temelde olmak üzere tarım öncesi toplumlarda, mitolojilerle kavramsallaştırır, toplumun ne olduğu, nereden geldiği nereye gittiği böyle anlatılır. Ondan sonraki aşama, yani tarım ekonomileri -sabana dayalı tarım ekonomilerin hakim olduğu- toplumlar için bilgi, istenen yani gene kökeni, işleyiş tarzının geleceği hakkında bilgi, hakim siyasal yapıyla bunun tamamlayıcısı olan dinsel yapının oluşturduğu değişmiş olduğu sanılan inanç ve değerlerle yani "skolastik bilgi" ile edinilir. Bütün Avrupa sanayi öncesi skolastik bilgi bu tür bir bilgidir. O

toplumlar, kendi yapıları için gerekli kavramlaştırmayı ve bilgiyi böyle üretmişlerdir. Bunu kabul etmişlerdir, bununla gider. Bu skolastik bilginin en önemli yönü; birisi söyler, bu, hakim çevreler ve ideolojilerle, dinle kabul edilir. Bu, ne kadar çok ve iyi tekrar edilirse, o kadar iyi bilgidir. Bu bilgi aktarılır. Yani temelde toplumla ilgili inanışların kavramlaştırılması olan bilgi değiştirilmeden dokunulmadan bir kuşaktan ötekine "aktarılır", ne kadar iyi aktarılırsa o kadar iyi ve doğru bilgi olduğu düşünülür. Ondan sonraki, yani Avrupa'nın sanayileşme sürecine girdikten sonraki aşamada, toplum hakkındaki bilginin ne olduğu meselesi, 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, o aşamada, Avrupa toplumu kendisi hakkında bilgi edinmek için, kavramlaştırma düzeyini "hümanizma" dediğimiz ve "hümanistik çalışmalar" diye betimleyebileceğimiz, bir "toplum bilgisi", "bilimi" demiyorum, dikkat edin, "bilgisi" çerçevesine sokulmuştur.

Skolastik bilgi dogma terk ediliyor. Yeni bir toplum düzeninin ortaya çıkması yeni gruplar, yeni ilişkiler, yeni haklar ve sorumluluklar içerisinde toplum hakkındaki bilginin yeniden "üretilmesi" genişleyen deneyimler, gözlemlenebilir yaşam tarzları ile birlikte Batı Avrupa toplumları hakkındaki bilgisini değerleri ile beraber "aydınlanma" ve hümanizm yani merkeze koyduğu otoritenin ilahi ya da siyasal otoritenin kenara itildiği aşamaya geliyor. Ve toplum hakkında bilgi bu hümanizma içinde yer alıyor. 19. yüzyılın "büyük" toplum teorileri de bu hümanistik bilginin ürünüdür.

Comte'un sosyoloji ve bilim sözcüklerini kullanmış olması bile onun "bilimsel" bilginin farkında olduğunu göstermez. İngiltere'de sosyal-siyasal felsefeler ya da Almanya'da tarih felsefesi hep değişen toplum yapısının kendisini anlamak üzere ürettiği yeni hümanistik bilgiler kategorisine konabilir. Böylece Avrupa "dogma"yı ve skolastik bilgiyi unutuyor ve hümanistik değerlerin hayata geçirilmesiyle birlikte daha kapsamlı "hümanistik" bilgi onun yerini alıyor.

Bu aşamada toplum hakkındaki bilgi yeniden bir dönemeç alıyor. Yalnız bu defa Avrupa'da bu çok yavaş olurken Amerika hızla öne geçiyor. Amerika'da ilk defa hümanistik olmaya,

verilere, sistemli, orijinal yaratıcı tekniklerle gözlemlere dayanan bilgileri toplayıp, bunların orijinal analiz yollarını bulup, ondan sonra bir bilgi edinimi, yeni bir toplum bilgisi aşamasına giriliyor.

Bu oluşumun Avrupa'da olmayıp Amerika Birleşik Devletleri'nde olması çok ilginçtir. İngiltere'de bu hareket varsa da, o da yeni üniversitelerdedir. London School of Economics gibi bir yerde oluyor. En eski üniversiteler olan ne Oxford'da, ne Cambridge'de, ne Durham'da. Başka yerde olmuyor. Peki ama sosyoloji bilgisi böyle değişirken, niye Avrupa'da değişmediği sorulmaya değer. Avrupa, "hümanistik" bilgi ile toplumu kavramaya çalıştığı zaman, 19. yüzyılda en çok genişlediği aşamaya geliyor. Bildiğiniz o "muhteşem teoriler" dediğimiz, Avrupa toplumunun değişmesini ve Avrupa dışı toplumlarla etkileşmesini irdeleyen bütün 19. yüzyıl evrim teorilerini masa başında oluşturulan ve başkalarının gözlemlerine, misyonerlerin, tüccarların, askerlerin, devlet adamlarının gözlemlerine dayanarak birikmiş olan bilgileri, bir toplum bilgisi ya da teorisi haline, düşünce sistemi haline, hümanistik bilgi veya felsefi düşünce sistemi haline getirildiği bir aşama yaşıyor Avrupa. Amerika böyle hümanistik "grand theories" ya da sosyal felsefe bilgilerini oluşturmadan somut gözleme geçiyor. İngiltere sosyal felsefe ile pratik-pragmatik bilgi aşamasında oynuyor. Locke, Hume sonra Spencer gibi sistemciler.

1860'larla 1920'ler arasında hiçbirisinin açık seçik bir sosyoloji bölümü olan üniversitelerde ders verdiği kaydedilmemiştir. Sosyolog ve eğitimci etiketini taşıyan, tek 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı düşünürü - bakın gene bilim adamı demiyorum- Durkheim'dir. Ama Durkheim eğitim fakültesinde, Weber hukuk fakültesinde. Kim Pareto'yu ekonomi fakültesinde, ekonomi, kürsüsünde düşünebilir? Simmel felsefede. Bunların hiçbirisi orijinal metotlarla olgulara bakan, orijinal analizlerle deterministik bilgi üreten sosyoloji değil. Ama Avrupa buna "sosyoloji" diyor, 1930'lara gelindiğinde. Ve hakikaten, hasbelkader dedikleri şey, tam I. Dünya Harbi, 1913-14 sırasında Durkheim'ın ve Le Play'in elealışlarından ve ürettikleri bilgilerden ve

İngiltere'nin siyasi felsefesinden etkilenenler İstanbul Üniversitesi'nde (Darülfünun) Sosyoloji kürsüsünü Felsefe'ye bağlı olarak açıyorlar.

Kendine has gözlem ve analiz metotları olan, ele gelen bilgiyi deforme etmeden aksettiren bir bilim kolu olarak, sosyoloji, Avrupa'da bile yaşayamazken "sosyoloji kürsüsü" İstanbul'da açılıyor. Bu ne demektir? Avrupa'da bile, yani sanayileşmenin çok önemli bir aşamasına erişmiş toplumlarda bile tam bir sosyoloji bölümü yaşayamazken Türkiye'de böyle bir kürsünün açılması acaba sosyoloji ya da sosyal bilimlere ne kazandırdı, ne kaybettirdi?

Şimdi o devrede çok açık olarak görülüyor ki, Türkiye, toplumu kavramak için henüz daha inançlara dayalı skolastik - dogmatik bilginin bile dışına çıkmış değildir. Hümanistik bilgiyi sanki dogma imiş gibi öğrenmiştir. Onu, burada tekrar edebiliyor, bu bilgi dogma imiş gibi, ama orijinal bilgi yaratmak "küfür". Son derece saygımız olan Ziya Gökalp, İstanbul Üniversitesi'ne intisap etmeden önce, Diyarbakır'da yaptığı araştırmalarla, olgulara has gözlemler ve onların yorumu ile bugünkü anlamda sosyolojik bilgi üretmiştir. Fakat İstanbul Üniversitesi kürsüsüne intisap ettikten sonra kaymış, hümanistik bilgi çerçevesinde siyasal felsefe yapmıştır. Bu kadar basit!

Her toplum yapısına göre, kendi toplum bilgisini -adı ne olursa olsun- oluşturur. Bu prensibi bir daha tekrarlayalım ve Türkiye'de sosyoloji kürsülerinin içeriğini böylece belirleyelim. Yani Batıda öğrenilen hümanistik bilgiyi sanki skolastik dogma bilgi imiş gibi "aktarmak". Türkiye çalkantılar içerisinde, üniversite yeniden organize ediliyor. Felsefe içerisinde bir de sosyoloji kürsüsü kuruluyor. Ayrıca diğer sosyal bilim fakültelerinde de olduğu gibi, kıdemli hoca, profesör, kürsü başkanıdır. Bir tek ders veriyor, haftada diyelim ki iki saat. Doçent de, asistan da girip onu dinliyor. Eğer onunla beraberseniz iyi, değilseniz kötü. Peki ne dersi veriyorsunuz? Avrupa'daki hümanistik bilgiyi aktarıyorsunuz. Avrupa'daki hümanistik bilgi de biçim biçim. Almanya'da sosyal felsefe, Fransa'da hümanist sosyal felsefe, İngiltere'de siyasal felsefe. Profesör kendine göre, orada

öğrendiği hümanist bilgiyi, oradaki toplum yapısına uygun, "dogma"daki gibi skolastik bilgi halinde aktarıyor. Aksini söylerseniz "küfür".

Bunlar bizim sosyoloji tarihimizin özellikleri. İsterseniz biraz kabaca da olsa somutlaştırarak yerine koyalım. Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu Alman ekolünde yetişmiştir. Tönnies'in etkisi altında kalmıştır. Tönnies sanayi öncesi toplumu anlatır. Tönnies'le Alman sanayileşmesindeki sosyal politikaları değiştirerek anlatır, tâ 1970'lere kadar. Hilmi Ziya Ülken, Fransız ekolünde hümanisttir. Zaman zaman kendini yenilemek ister. Bu dönemde II. Dünya Harbi'ne girilir. Türkiye harbin dışında kalırken entelektüelleri müthiş bir kutuplaşma yaşar. Anglofillerle, Cermonafiller arasında münakaşalar çoğalır ve öyle bir yere gelir ki bir dost toplantısındaki misafirler bile ikiye bölünür. Karpiç lokantası vardı. Ankara'da yemek yemeğe giderdik. Karpiç, bir masayı Almanlara, bir masayı İngilizlere ayırır, ortaya da "nötr" unsurlar koymaya çalışırdı, kavga etmesinler diye. Ama otururken ya bir masa ile ya öteki ile bütünleşilirdi. Yıllar, 1940'lar. Tam kutuplaşmış halde. Ama temelde farklı bir şey yok, hepsi Avrupa'daki hümanistik toplum bilgisini Türkiye'de aktarmaya çalışıyorlar. Siyasi olarak tercihleri var, vatandaş olarak tercihleri var. Aktardıkları da gelişmesine izin vermedikleri bilgi, başka bir toplumun ürettiği bir toplum bilgisi. Bundan başka bir şey yok.

Tam bu aşamada, 1940'ta, Türkiye'de daha ne olduğu başkalarınca anlaşılmadan, olgulara olgu olarak bakan ve belli bir ilişki düzenini açıklamak için mekanik olmayan, probleme dönük açıklamaya, analize, yani ilişkiler düzenini açıklamaya dönük bir bilgi oluşturmaya çalışan yeni insanlar belirdi. Bu kimseler bir anlamda dört kişi, aynı dili konuşuyorlardı. Muzaffer Şerif, Niyazi Berkes, Mediha Berkes ve Behice Boran.

Muzaffer Şerif sosyal psikologdu. Kişi ile grup arasındaki etkileri konuşurdu. Son derece önemli bir sosyal bilimciydi. Aynı zamanda Behice Boran geldi. Behice Boran, Amerika'nın o zamanki en ileri sosyoloji bilgisini hakikaten çok iyi kullanan ve bunlara yenilikler ilave eden, Türkiye'de hiç bilinmeyen bir sos-

yoloji bilgisini ortaya koyan bir insandı. Sanayileşmiş toplum, tarım toplumu ve ilkel toplum farkını çok iyi bilen bir insandı. Bu kıyaslamalı bilgiyi aktarmayı ve ondan sonra yeni bilgi üretmeyi istiyordu. Niyazi Berkes bir fikir tarihçisi olarak başlamıştı, İstanbul Üniversitesi'nde. Fakat hızla, çok açık olarak, "her bilgi içinde oluştuğu toplumun yansımasıdır" meselesini ele almış, tarihsel süreç içinde sosyoloji teorilerinin veya fikir teorilerinin nasıl geliştiğini anlatarak, o günlerdeki, Türkiye'deki fikir akımlarını açıklayan dersler veriyordu. Buna folklorda Pertev Boratav'ı ve mantıkta Nusret Hızır'ı da ilave edebilirsiniz. Ayrıca etnolojide Eberhart'ı da eklemek isterim. Eberhart mukayeseli kültürler dersi veriyordu. Muzaffer Şenyürek (dünyada tanınmıştır) fiziki antropoloji dersi veriyordu.

Şimdi ne oluyordu? İstanbul'da kürsü açılmıştı ama, skolastik bir anlayışla hümanistik bilgiyi aktarmaktan bir adım öteye gidemiyordu. Ama Türkiye'nin elitine dahildiler. Türkiye'den söz etmedikleri kadar Türkiye'nin eliti geçinebilirlerdi. Prestijleri yüksekti. Ama Ankara'ya gelenler ve Dil Tarih'e girenler pek de öyle prestij meseleleriyle falan ilgili değillerdi. Biz o zaman şaka ederdik "Kant dedi ki, Comte dedi ki" diye. Yeni gelenlerin öğretmek istedikleri bunlar değildi. Onların meseleleri toplumu, özellikle Türk toplumunu anlamak için nasıl güvenilir yeni bilgi üretebiliriz?"di. Birden bire Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde ilk defa olarak ayrımlaşmış bir toplum bilgisi aktarılması ve yaratılması programı oluştu. Köy sosyolojisi, şehir sosyolojisi, tabakalaşma, siyasal sosyoloji, ayrıca aile, sanayileşme süreçleri ve tabii fikir tarihi, sosyolojik teoriler tarihi - ki bunlar toplumsal bağlamda ele alınıyordu-, özel çalışmaları gerektiren seminerler ve tamamlayıcı dersler veriliyordu. Mesela Eberhart'ın verdiği "mukayeseli Asya kültürleri" ya da antropoloji bölümünde verilen "ilkel toplumlar" gibi dersler alınabiliyordu. Dört senelik program. Bunların hepsi de "sosyoloji" idi ve diğer fakültelerden çok farklı idi.

Şimdi, İstanbul Üniversitesi ile çelişkiye bakın! İstanbul Üniversitesi'nde haftada iki saat ders var. Adı "kürsü" ve işte ne anlatıyorsa orada bitiyor. Hiç kimse ne dediğini bile çok anla-

mıyor, çünkü toplum yapısında hümanistik bilgiyi anlaşılır yapacak birikim de yok. Birden bire Ankara'daki Fakültenin içerisinde "ayrışımlaşmış bir toplum bilgisi meselesi" çıktı. Burada bir dipnot vereceğim. 1982'den beri doçentlik jürilerinin oluşturulması için, YÖK'ün tespit ettiği sosyoloji kolları arasında iki tane sosyoloji var. Nereye gideceğini şaşırıyor gençler. Bunun bir tanesi "Genel Sosyoloji ve Metodoloji"dir, öteki de, hasbel kader "Köy sosyolojisi". 1982 senesinde Türkiye hâlâ iki tane alt sosyoloji konusunu tanıyor. 1940 senesinde Ankara'da Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde toplumu kavramak için 7 tane ayrışımlaşmış sosyoloji vardı. Sonra 1960'ta, ben Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne geldiğim zaman 14 saat ayrı ayrı ayrışımlaşmış sosyoloji dersi vererek, Nejat Erder'in tabiri ile "One woman show"u sürdürdüm. Çok memnunum ki, şimdi burada 15 öğretim üyeli bir bölüm var.

Şimdi bu ne demek? Bu, dışarısı için, hele bu kutuplaşmış ve harp içindeki toplum için, inanılmaz bir şey. Ürkütücü bir şey! Ne yapıyor bunlar? Tabakalaşma diyorlar, köy diyorlar, şehir diyorlar, sanayileşme diyorlar. Birtakım yüksek sesle yapılan itirazlar başladı. Ve bütün toplumbilimcilerin, hızla değişen toplumlarda, gelmekte olan topluma dönük bilgi ürettiği zaman karşılaştıkları hadise ile onlar da karşılaştılar ve hırsla "silkelendiler" ve dışlandılar. Şimdi örneğin neyle karşılaştıklarını anlatmak için haklarında açılan mahkemede Boran için verilen bir ifadede "imtihan kağıtlarını kırmızı kalemle tashih etmesi, onun kızıl olduğunu gösteriyordu" diye beyanlar var. Bunlar mahkeme zabıtlarında görülebilir.

Böyle bir dönemde, Türkiye ilk defa, ayrışımlaşmış, kendi toplumuna has, disiplinli, yeni bilgi üretmeye dönük, bir toplum bilgisi deneyimi yaşadı. Bu sadece 6 sene sürdü. Ben onunla başladım, o dönemde doktoramı aldım ve Amerika'ya gittim. Öğrendiğim en önemli şey şu oldu: ne zaman ki bu topluma ait bilgi, statükonun değiştiği, o günkünden daha ileri bir toplumun gelmekte olduğunun analizini yapmaktadır, bu bilgi reddedilir, üretenler de dışlanır. Bu dersin öğrettiklerini hâlâ gözlemlemek mümkündür. Her aşamada eğitim çok önemli. Kaç

kişi yetişecek? Nasıl yetişecek? Hangi yaratıcılık kanallarına ittirilecek? Hangi temel elealış tarzları getirilecek? Zaman içinde oluşum, değişme, onun boyutları ve yeniliğe dönük olma -ve Türkiye evrimsel bir aşama geçirdiği için- alelade toplumsal değişmeyle -yani mikro düzeydeki bir toplumsal değişmeyle makro düzeydeki toplumsal değişme- evrim arasında nerede durduğu meselesi ile ilgili bilgi o günlerde verilirdi. Bugün hâlâ çok iyi verilmemektedir. Bilmenin yeniden bilgi üretmek olduğu, ne kompülasyon, ne de skolastik anlamda yeniden tekrar etmek olmadığı anlaşılınca ne olacak? Bakın tüm o zamanlarda, Dil Tarih'te yayınlanan her şey, yeni bir tefsirdir. Tezcan'ın 1980'lerde yaptığı sosyolojik yayınlar bibliyografyasına bakarsanız, hâlâ bizim sosyoloji dediğimiz şeyin %97'si kompülasyondan ibaret olduğunu görürüz. Diğer bir deyimle aktarma yapılmaktadır, hâlâ durağan bir bilginin aktarılması, orada duruyoruz.

Şimdi 1940'larda DTCF'de Şerif ve Berkes'ten öte bir sosyolog olarak Boran'ın nerede durduğunu açıklamak gerekir. Boran'ın o günlerde en önemli, Türkçe'deki en kapsamlı çalışması "Sosyal Yapı Araştırmaları"dır. Bugün "sosyal yapı" demek çok olağan geliyor. Halbuki o zamanlarda "sosyal yapı" denince "Nedir bu, çimento yığını mı?" demişlerdi. "Sosyal Yapı Araştırmaları - İki Köy Grubunun Mukayeseli Araştırması" kitabı ilk çıktığı zaman, hani çok iyi bir tiyatro eseri veya inanılmaz derecede heyecan veren bir konser dinlenip, konser bittiği zaman ne olur? Alkış olmaz inanılmaz bir sükût olur ya o zamanda böyle bir sessizlik oldu. Bu "Sosyal Yapı Araştırmaları" ilk çıktığı zaman, o kadar çarpıcı bir kitaptı ki, iki ay kimse bu kitaba dokunmadı. Bu dönemde Türkiye ve toplumla ilgili birçok süreli yayın vardı. Çoğu zaman siyasi kamp içindeki iki tarafın görüşlerini yaymaya çalışırlardı. Fakat kimse "Sosyal Yapı Araştırmaları"na dokunamadı. Niye? İnanılmaz kapsamda bir kitaptı. Ve bir evrimsel değişme teorisinin araştırılmasıydı. Bugünkü gençler o kitabı o kadar çabuk dışa açılma ile ilgili diye bir kenara atmasınlar. Üstünden kırk yıl geçti hâlâ bugün aynı oluşumlar gündemdedir. Bugün hâlâ Türkiye'nin en büyük değiş-

me boyutu dışa açılmalıdır ve ilk defa o kitapta ele alınmıştır. 45 sene önce.

Evet bu Boran'ın bildiğimiz en önemli yapıtıdır. İkincisi bir makaledir. DTCF'nin dergisinde yayınlanmıştır. Şimdi referanslar veriliyor. Toplumların evrimi teorisi irdelenmektedir. O devrede yaptığı araştırmalardan biri de gecekondular, Türkiye şehirlerindeki düşük gelirliler ve onların yerleşme meseleleri idi. Bugün hâlâ en çok üstünde durulan bu konu kırkbeş sene önce ilk defa Boran tarafından önemine işaret edilmiş. Kısaca Boran'ın yazıları ve araştırmaları zamanından 45 yıl önceydi.

Boran hakkındaki sözlerimi çok az bilinen bir başka yapıtından söz edip bitireceğim konuşmamı. Şimdi biz, yani akademisyen sosyologlar, bir şeyler yazalım da dışarıda birileri bunu bassın diye paralanıyoruz. Dışarıda yayınladıklarımız da genellikle önce bir kongrede okunmuştur. Oradakilerden biri ilgilenmiştir "bunu basalım" diye. Hepimizin bu tür yayını vardır, dışarıda yayınlanmış yazıları vardır. 1945 harp sonu ve Batı bütünü ile kendi içine kapalı başka şeylerle ilgilenmiyor. Bugün açık çünkü, üçüncü dünya ve onun değişmesi ile yakından ilgileniyorlar. O zamanlar üçüncü dünya ile ilgilenmek diye bir şey yok. Behice Boran'm 40 sayfalık İngilizce bu makalesi 1946'da yayınlandı. Bu makalenin adı "Sociology in Retrospective"di. *American Journal of Sociology*'nin 1946 Ocak sayısında neşredilmiştir. Kendini tanıyan hocaları falan araya koymadan, Ankara'dan doğrudan doğruya yayıncılara posta ile gönderildiğini çok iyi biliyorum. O dergi, bildiğiniz gibi, Amerikan sosyolojisinin en prestijli dergisidir. O sayının birinci makalesi olarak yayınlandı. Bu kendi başına inanılmaz bir olgudur. *American Journal of Sociology*'nin ondan sonraki üç sayısının -ki üç ayda bir çıkan dergidir- birinci makaleleri en büyük Amerikan sosyologlarının Kimble Young'm, W. Landsberg'in yazdıkları makalelere, Boran'm makalesinin "tenkidi"ne değil "münakaşasına" ayrılmıştır. Bu daha Türkiye'de "sosyoloji"nin ya da sosyal bilimci hiç birimizin şerefine nail olamadığımız bir şeydir. Bu prestijli dergide bir tek makale ve arkasından üç tane müzakere edici makaleler.

Şimdi bu makalede ne vardı? Bu makalede önce üstünde durulan bugün bir "true" olan "bütüncül elealış" vardı. Sonra bu makalede ele alman şey, karşılıklı etkileşim sistemlerinin bir matematiksel sistem olduğu fikri. Buna daha yeni geliyoruz. Bu makalede ele alınan şey, bu karşılıklı etkileşim sistemlerinin fonksiyonel ilişkilerinin zaman içinde değiştiği vardı. Artı bu toplumsal bütün içerisinde her şey aynı ağırlıkta değildir. Bazı yönleri daha ağırlıklıdır, daha tayin edicidir, öbürleri değildir diyordu. Bu metodolojik meseleler bütün sosyolojik tarih ele alınarak inceleniyordu ve objektiflik meselesi de işin içine giriyordu. Amerikan sosyolojisi bu fikirler ve onların incelenmesi ile ve diğer üç makale ile çalkalandı.

Bu makaleler 1947'de çıktı, ben 1947 Mart'ında Amerika'ya ikinci doktoramı yapmak üzere talebe olarak gittim. "Kimin talebesisin? Boran'ın talebesiyim" deyince herkes beni soru yağmuruna tutuyor. "Neydi, ne değildi?" Ne demek istedi?" Çok heyecan vericiydi.

Şimdi bir başka ilginç tarafını daha söylemek istiyorum. Ben çok tanınmış bir sosyal antropolog olan Herskowits'le ikinci doktoramı yapmak üzere Northwestern'e gittim. Bir sene sonra Herskowits'in büyük bir kitabı yayınlandı. Bu kitap hemen her zaman olduğu gibi "review"lar almaya başladı. "Reviw"lardan biri Sahlin'in. Sahlin bugün çok ihtiyarladı. Tanıyanlarınız vardır belki. Sahlin diyor ki "Herskowits'in elealışı çok mekanik. Böyle relativite olmaz. Hiçbir şey olmasa *American Journal of Sociology*'nin geçen Ocak sayısındaki Boran'ın makalesini okusun; görelilik nedir, karşılıklı etkileşim nedir, ağırlıklı olan faktörler meselesi nedir, karşılıklı etkileşim nedir, ağırlıklı olan faktörler meselesi nedir, görsün". Herskowits bir sabah elinde bu yazı geldi (Boran'm talebesi olduğumu biliyor). "Beco dedi şimdi ne olacak sana, geri mi gideceksin?" Ben de "Yok canım, burada daha öğrenecek şeylerim var" dedim. Ama Northwestern benim daha önce Boran'la doktora yapmış olduğumu hiç unutmadı. Ve Amerikan sosyolojisi camiası içinde bütün bu canlı münakaşalar olurken, Boran'm adı tam parlamaya başladığı sırada, 1947'de mahkeme kayıtlarında olduğu gibi, Boran

imtihan kağıtlarını kırmızı kalemle tashih ettiği için vekalet emri alındı. Bu sosyal bilimlerin maküs talihidir. Toplumumuz eğer kafi miktarda değişmişse, skolastik bilgi aktarımını hümanistik bilgiye tatbik etmekten çıkıp da, doğru dürüst bilgi üretmeye, sistemli gözlemlerle, orijinal analizler yapıp da yeni ilişki düzenlerini açıklamaya hazır hale geldiyse belki başka Dil Tarih Coğrafya Fakültesi hadiseleri olmaz diye ummak istiyorum.

TOPLUMSAL YAPI VE TOPLUMSAL DEĞİŞME

TOPLUMSAL YAPI VE
TOPLUMSAL DEĞİŞME

İSTİHLÂK NORMLARI *

Her toplumda yeme, içme, giyinme ve barınma gibi zorunlu biyolojik ihtiyaçların tatmin şeklinin, o toplumun tabiî çevresinin imkânları, teknolojik ve ekonomik durumu ile birlikte, sosyal organizasyonun taşıdığı adetlere, geleneklere, kuruluşlara ve değerlere göre değiştiği bilinir. İstihlâk normlarının, yani ev, giyim, gıda ve boş zaman geçirme faaliyetleri ve bunlarla ilgili olarak beliren değerlerin böyle toplumlar arası farklılaşmasından başka bir de toplum içerisindeki farklılaşması dikkati çeker.[1] Herhangi bir toplumda her fert aynı şekilde istihlâk etmez. İstihlâkın bir toplumdaki nüfus farklılaşması, sosyal tabakalaşmaya ve diğer statü organizasyonlarına göre değişiklikler göstermesi bu konunun en belirli özelliklerinden biridir. Tabakalaşmış bir toplumun muhtelif tabakalarına mensup kimseler farklı evlerde otururlar. Başka başka giyim ve gıda maddeleri istihlâk ederler ve boş vakitlerini değişik şekillerde kullanırlar. İstihlâk sosyal cepheleri ile ele alındığında, bunun insanlar arasındaki münasebetleri düzenleme fonksiyonu, özellikle statü ve prestij endeksi oluşu göze çarpar. Bu yazımızda istihlâkın bu özelliği üzerinde durarak sosyal tabakalaşma sistemlerinin is-

* *Plânlama*, Devlet Plânlama Teşkilâtı Dergisi, Cilt: 1, İlkbahar, 1962. *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Yayınları, Ankara, 1982.

[1] Klasik ekonomide istihlâk genel olarak günlük insan ihtiyaçlarının tatmini için satın alman mal ve hizmetler diye tarif edilmektedir. Çünkü, bu konu ile gelir, fiyat ve müstehlik talebi bakımından ilgilenirler. Çünkü, bu konu ile gelir, fiyat ve müstehlik talebi bakımından ilgilenirler. Fakat bu istihlâk vetiresine çok dar bir açıdan bakmaktadır. Esasen son yıllarda müstehlikin ihtiyaçlarını tatmin eden mal ve hizmetlerin *kullanılması* diye tarif edilmeye başlanmıştır (Bkz., Williard W. Chocrane ve Carolyn Show Bell; *Economics of Consuption*, McGraw Hill Book Co., New York, 1959, s.4). Bununla beraber biz istihlâkle ekonomik bir vakıa olmaktan ziyade sosyal bir vakıa olarak ilgilendiğimizden istihlâki, ihtiyaçları tatmin *şekilleri* ve bunlarla ilgili olarak beliren *değerler* diye tarif ediyoruz.

tihlâk eğilimlerini nasıl etkilediğini gözden geçirmek, istihlâk ile sosyal tabakalaşma sistemleri arasında nasıl bir fonksiyonel bağıntı bulunduğunu incelemek istiyoruz.

Thornstein Veblen, istihlâk ile sosyal tabakalaşma arasındaki fonksiyonel bağıntıyı ilk olarak düşünen ve nispeten sistemli bir şekilde ilk ele alan kimsedir. Bugün bir klâsik sayılan *The Theory of the Leisure Class* isimli eserinde Veblen, istihlâkın amacının hiçbir zaman sadece biyolojik ihtiyaçların tatmini olmadığını açıklamıştır.[2] Her toplumda istihlâkın, müstehlikin sosyal statüsünü göstermek gibi çok önemli başka bir fonksiyonu vardır. Veblen'in terimleri ile servetin, aylak sınıfın (leisure class) elinde birikmesi bu grubu elleri ile iş görme mecburiyetinden kurtarır. Bu sınıfa mensup servet sahibi bir kimse olmak şerefli bir şeydir. Aylak sınıf buraya mensup olduğunu, servetini ve kudretini farklılaşmış bir istihlâk şekli ile gösterir. Veblen bu istihlâk şekline "gösterişçi istihlâk" (Conspicuous consumption) demektedir.

Gösterişçi istihlâk ile, servetin iktisadi olmayan şekilde harcanması ile aylak sınıf yerini ve statüsünü belirtir. Bu yorumu ile Veblen'in istihlâk anlayışımıza çok esaslı ilâveler yaptığı muhakkaktır. Kırk yıla yakın bir süre ihmal edildikten sonra, düşünceleri son zamanlarda istihlâkle ilgili her yazıda yeniden önemli bir yer tutmaya başlamıştır. İstihlâk maddelerini seçme bakımından kişiyi etkileyen faktörleri araştıran her yazıda Veblen ve düşünceleri söz konusu edilmekte, gösterişçi istihlâkın bugünkü toplumlarda aldığı şekillerden örnekler verilmektedir. Fakat şunu söylemek gerekir ki bu eserlerin pekçoğunda gösterişçi istihlâk teriminin daha çok 19. yüzyıl sosyolog ve iktisatçılarının "lüks" deyimini kullandıkları gibi, bağımsız bir terim halinde sözü edilmekte, herhangi bir sosyal tabakalaşma düşüncesi ile fonksiyonel bağıntı halinde verilmemektedir. Bunlar için gösterişçi istihlâk sadece kişiyi ilgilendiren, anlatılması kabil olmayan ve gerekmeyen iktisaden irrasyonel bir faaliyettir. Meselâ Chocrane ve Bell, "Kişinin istihlâkını etkileyen birçok faktör-

[2] Thornstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class*, New York, Mac Millan Co., ilk yayımı 1899. Bu yazıda The Modern Library, New York, 1934 nüshası kullanılmıştır.

ler arasında teşhir amacı gibi garip fakat önemli bir istek vardır; Veblen ünlü eseri "*The Theory of the Leisure Class*"da bu davranışa gösterişçi istihlâk adını vermiştir" derler.[3]

Bununla beraber, son yıllarda, özellikle 1947 ile 1955 yılları arasında yeni istihlâk teorilerinin geliştiği görülür. Bunun sebebi uzun süreden beri yapılagelmekte olan vakıalara dayanan istihlâk araştırmalarının, meselâ gelir, tasarruf ve bütçe araştırmalarının vardığı sonuçlarla istihlâkı sadece gelirin bir fonksiyonu olarak izah etmenin mümkün olmadığının ortaya çıkmış olmasıdır.

Son gelişmeler içerisinde istihlâk normları ile statü ve prestij sistemleri arasındaki bağıntı meselesini kısmen inceleyen Duesenberry'nin teorisi en önemlilerinden biri sayılabilir.[4] Duesenberry'e göre insanlar daha üstün kaliteli ve daha makbul sayılan istihlâk şekilleri ile temas ettikçe gelirleri değişmese bile, gelirlerinin daha büyük bir kesimini harcamak eğilimi gösterirler. Daha fazla harcamak isteğinin şiddeti ise daha makbul ve daha üstün kaliteli istihlâk maddeleri ile temaslarının sıkılığına bağlıdır. Bir kimsenin istihlâkı sadece gelirine değil, birlikte yaşadığı ve temas ettiği kimselerin istihlâk şekillerine de bağlıdır; onlarla karşılıklı bağıntı halindedir. Bu hale Duesenberry "gösteri etkisi" (demonstration effect) demektedir. Burada ferdin istihlâkında gelirden başka bir faktörün, sosyal bir faktörün oynadığı role işaret edilmektedir. Fakat problem istihlâkın bir kuruluş olarak sosyal tabakalaşma ile nasıl bir karşılıklı bağıntı kurduğu yönünden değil, belki de iktisatçılar için daha anlamlı olan gelir ve müstehlik talebi bakımından müşahede edilmiştir. Bu materyel ve izah bile daha geniş bir sosyal çerçeve içerisinde istihlâkte tabaka, statü prestij kaygıları bulunduğuna dikkati çekmekte, istihlâk eğiliminin tabakalaşmış toplumlarda ne gibi kalite ve biçim değişiklikleri göstereceği sorusunu tekrar ön plâna getirmektedir.

Sosyal yapı ve kuruluşlara ait sosyoloji araştırmaları, istihlâk ile nüfusun statü bakımından farklılaşması olayı arasındaki ba-

[3] Williard Chocrane ve Carolyn Show Bell, *Economics of Consumption*, McGraw Hill Book Co., New York, 1956, s.87.

[4] James S. Duesenberry, *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*, Harvard University Press, Cambridge, Mass, 1953.

ğıntı hakkında bizim bakımımızdan daha aydınlatıcı bilgi vermektedir. Son yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde yapılan en önemli ve etraflı sosyal araştırmalardan olan "*Yankee City Series*"de Warner ve Lunt, Yankee City diye adlandırdıkları bir şehirde nüfusun tabakalaşma sınırlarını tayin için evleri, evlerin semtlerini ve genel olarak istihlâk normlarını kullanmışlardır.[5] Bir ailenin oturduğu semti, ev döşeme tarzını ve giyinişlerini tasvir eden materyel kullanılarak Yankee City'de muhtelif sosyo-ekonomik tabakalar tespit edilmiş, dolayısıyla istihlâk ile bu şehrin tabakalaşması aşağı yukarı aynı kuruluşun iki cephesi gibi gösterilmiştir. Bu hal ikisi arasındaki çok sıkı fonksiyonel bağı ortaya çıkarmıştır.

Robert ve Helen Yynd *Middletown* ve *Middletown in Transition* isimli eserlerinde sadece istihlâk normları ile statü ve tabakalaşma arasındaki bağıntıyı göstermekle kalmamış, bu bağıntının bazı özelliklerini de gösteren malzeme vermişlerdir.[6]

Middletown'da bir tabakadan diğerine evlerin döşenmesinin, giyim eşyalarının ve boş zaman faaliyetlerinin nasıl değiştiği ve farklılaştığı anlatılmıştır. Ayrıca burada istihlâkın taklitçi ve rekabetçi özelliğine de işaret edilmiştir. Meselâ:

"Bir işçi ailesinin kızı, elbise rekabetinde tutunabilmek için her şey yapar. Buna rağmen pek geride kalırsa çok kere okulu (High Scholl) bırakır. Beş çocuklu ve senede 1363 dolar gelirli bir işçi sınıfı annesi, kızının diğerleri gibi elbiseleri olmadan okula gitmek onuruna dokunduğu için okulu bıraktığından şikâyet etmektedir." Ya da;[7]

"Bir mobilya dükkânı, parlak gösterişli misafir odası takımlarını, bir ev hakkında misafirlerin ve yabancıların alındığı odaya bakılarak hüküm verildiğini söyleyerek reklâm yapıyordu. Bu suretle, mağaza sahibine göre fakir aileler pahalı misafir odası almaya ve evin başka kısımlarını ihmal etmeye ikna edili-

[5] W. Llyod Warner and Paul S. Lunt, *The Social Life of a Modern Community*, Yankee City Series, Vol. I, Yale University Press, New Haven, 1941.

[6] Robert ve Helen Lynd, *Middletown*, 1929, Harcourt, Brace and Co., New York, ve *Middletown in Transition*, New York Harcourt Brace and Co., 1937.

[7] *a.g.e.*, s.163-164.

yordu" pasajları buna örnektir.[8] William Whyte'ın Amerika'daki büyük ticari ve sınai müesseselerin idarecilerinin eşleri üzerinde yaptığı araştırma, bu hanımların yedikleri, giydikleri bölümünde, mensup oldukları klüp ve birlikleri seçerken daima kocalarının ve ailelerinin statüsünü korumak veya yükseltmek kaygısı ile hareket ettiklerini göstermektedir.[9]

Amerikan toplumunda rekabetçi ve taklitçi gösterişçi istihlâkın, yani statü kaygıları ile istihlâkın örnekleri sayısız çoğaltılabilir. Batı toplumlarından başka kültürlere ait etnolojik malzeme bizim problemimizi kıyaslama yolu ile aydınlatmak bakımından çok ilgi çekicidir. Bu malzemede prestij ve statü kazanmak için istihlâk maddelerinin iktisadi olmayan bir şekilde israfı durumu her zaman görülen bu önemli mekanizmalardan biri halinde belirir.

Amerika'nın kuzey-batı yerlilerinin meşhur potlaç'ları belki de gösterişçi istihlâke, statünün değerlendirilmesi için zaman ve servetin israfına en canlı ve somut bir örnektir. Battaniyeler, kutular ve bakır levhalar şeklindeki servet, reislerin mevkilerini kuvvetlendirip kendisine şeref veren unvan ve imtiyazlar sağlar. Bunlar rekabetçi törenlerde ya tahrip edilir, yakılır veya denize dökülür, ya da dağıtılır. Böylelikle başka reislerin şerefleri ve itibarları azaltılır, alt edilir.[10]

Solomon Adalarında, Fuadalkanal'da birçok benzerlerine örnek olabilecek bir gösterişçi istihlâk şekilleri vardır. Gösterişçi istihlâk burada muazzam ziyafetler halindedir.

Burada bir klân reisinin mevkii ailesinden gelmez. Otorite "ziyafetler vererek ve başka şekillerde servet dağıtarak" elde tutulur. Bu ziyafetler uzun bir hazırlık devresinden sonra başlar, bunlardan biri Hogbin tarafından şöyle anlatılmaktadır: "Misafirlere önce demetlerle areka cevizleri ve "betal" denen sakız gibi çiğnenen biber yaprakları dağıtıldı, bu sırada delikanlılar ortaya yiyecekleri yığıyorlardı. Önce 3000-4000 kadar tatlı pata-

[8] *a.g.e.*, s.10.

[9] William H. Whyte Jr.,"The Wives of Management", *Fortuna*, Ekim 1951, s.86.

[10] G.P. Murdock, *Rank and Potlach, Among Haida*, Yale University Publications, New Haven, Conn., 1936.

testen yapılmış bir yığın çörek getirdiler, sonra 13 domuzun eti yığıldı, sonra 19 kazan puding ve belki 200 kilo balık getirildi." Hepsi ortaya geldikten sonra ev sahibi bu bol yiyecekleri misafirlerine, statülerine göre, dağıtır ve herkes yemeye başlar.[11]

Bütün Okyanusya'da böyle gösterişçi istihlâk ve servet teşhiri ile statü elde etmek pek yaygın bir şeydir. Bunun rekabetçi tatlı patates teşhirler, hediye verme ve ziyafetler halindeki mahalli variyasyonları, Trobriandlar, Samon veya Yeni Zelandalılar arasında görülür. Yeni Zelandalılar arasında giyimin ve evlerin "sadece bir statü ifadesi" olduğu söylenir.[12]

Dahomey, Ashanti veya Nupe gibi Batı Afrika krallıklarında her ne kadar Güney denizlerinin keskin rekabetçi gösterişçi istihlâki bulunmazsa da gene bir servet teşhiri ve aşırı bir istihlâk bulunur. Ashanti'de meselâ Kral ve başka aristokrasi üyeleri, avamdan olanların giymesine izin verilmeyen belirli desenlerde ipek elbiseler giyerler.[13] Dinî törenler, cenaze ve düğünler de yine karışık ve dolambaçlı bir şekilde servet sarfını gerektirirler. Burada aynı zamanda, Avrupalılar gelmeden önceki zamanlarda bir ferdin oturacağı ev ve sahip olabileceği esir sayısı o ferdin mensup olduğu tabakaya göre ayarlanmıştır.[14]

Öte yandan bazı yerlerde gösterişçi istihlâk olayı bütünü ile yok olmuştur. Foster, "Meksika'da Populaca denen Pueblolar arasında yiyecek maddeleri, elbiseler veya başka eşyaların teşhiri ile başkalarını küçük düşürmek yahut onları geçmek gibi bir gayrete rastlanmaktadır... Sosyal kazançlar için gösterişçi ve israfçı bir şekilde servetin sarf ve tahribine de Populaca arasında rastlanılmaktadır" demektedir.[15]

Gösterişçi istihlâkın şeklindeki variyasyonların değişik yer-

[11] H.I. Hogbin, "Social Advancement in Guadalcanal, Solomon Islands", *Oceania*, Cilt: VIII, s.289-305. Bu ziyaretin verildiği topluluğun sadece 171 kişiden ibaret olduğu gözönünde tutulmalıdır.

[12] B. Malinowski, *The Argonouts of the Western Pacific*, New York, Dutton, 1922.

[13] R.S. Rattray, *Ashanti*, London, 1929.

[14] M.J. Horskvits, *Dahomey*, New York, Augustine, 1938.

[15] G.M. Foster, *Monographs of the American Ethnological Society; A Primiti ve Mexican Economy*, New York, Augustine, 1942, s.75-76.

lerde ve tarihin değişik çağlarında çok büyük olduğu görülüyor. Burada verilmiş olan mahdut sayıdaki örneklerde de açıkça görülen bu vakıadan bazı sorular akla gelebilir. Meselâ bazı insanlar neden, tatlı patates ziyafetleri veya battaniyelerin yakılmasında olduğu gibi, servetlerini tahrip ediyorlar da öbür taraftan başkaları meselâ Afrika'da Zulular gibi, sığırlarını hatta faydacı bir şey için bile kullanmadan öylece muhafaza ediyorlar?[16]

Niçin bazı toplumlarda zengin kimseler yalnız belirli özel fırsatlarda ve zamanlarda mücevherlerini takarlar da, öte yandan bazı kültürlerde hiçbir şekilde gösterişçiliğe izin verilmez? Niçin bazı kültürlerde gösteriş keskin ve sert bir rekabet konusudur da, başka bazı kültürlerde prestiji olanlar sadece kendilerine mahsus olan muhteşem evlerde oturmaktan başka bir şey yapmayarak istihlâk bahsinde herhangi belirli bir rekabeti hor görürler?

Bütün bu örnek ve müşahedelerden, değişik tabakalaşma sistemleri, farklı şekil ve dereceleri olan, bu serveti biriktirme tarzları birbirine benzeyen toplumlarda gösterişçi istihlâkın aldığı şekillerin de çeşitli olduğu anlaşılmaktadır.

Genel olarak istihlâk normları ve özel olarak gösterişçi istihlâk, sosyal tabakalaşma müessesesinin ve servet şekillerinin belirli özelliklerine uyarak bu özelliklere fonksiyonel bir tarzda bağlanarak şekil değiştirmektedir.

Daha yakından inceleme ile nüfusun bir tabakalaşma piramidi halinde farklılaşmadığı toplumlarda istihlâk eğilimlerinin biyolojik ihtiyaçları karşılamaya doğru olduğu, gösterişçi ve rekabetçi olmadığı görülür. Buralarda ekonomik olmayan israfçı istihlâk pek görülmez. Küçük topluluklarda yapılan birçok araştırma bunu göstermektedir. Yukarıda adı geçen Populaca köyü, yahut gene entansif bir araştırmanın konusu olan Çin Çun Çan köyü,[17] Halpern'in araştırma yaptığı Sırp köyü Oraşak[18] veya bir

[16] E.Y. Krige, *Social Organization Among Zulu*, Londra, 1936.

[17] G.M. Foster, *Children of Empire, The People of Tzintzuntzan*, Washington, 1948, s.78, Smithsonian Institution, Institute of Social Anthropology, Publication, No: 6.

[18] Harmandalıoğlu, "Bir Köylü Ailesinin Gelir-Gideri", *Forum*, Sayı: 64, s.11.

Pursaklar köyü[19] bu duruma örnek diye gösterebileceğimiz birçok araştırmadan bir kaçıdır. Bu toplumlarda gösterişçi ve rekabetçi istihlâk eğilimi bulunmamasının sebebi nüfusun tabakalaşmamış ve bir statü hiyerarşisi halinde farklılaşmamış olmasıdır.

Buna karşılık tabakalaşmış olup da bu sistem içerisinde dikey hareket imkânı olmayan toplumlarda, yani statünün doğuştan tayin edildiği veya statü değiştirme şansının çok az olduğu toplumlarda istihlâkın gösterişçi olmakla beraber rekabetçi bir eğilim bulunmadığı görülür.

Meselâ 16. yüzyıl İngiltere'sinde yahut Osmanlı İmparatorluğunda tabakalar birbirinden kesin çizgilerle ayrılmıştır. Tabakaların istihlâkleri kanunlar ve nizamlarla tayin edilmiştir.

İngiltere'de 16. yüzyılda sosyal durumuna göre herkesin sahip olabileceği arazi miktarı, inşa edebileceği evin büyüklüğü, giyeceği elbiseler, yiyeceği gıda maddeleri, hatta bir defada ikram edebileceği yemek miktarı bile gayet sıkı yönetmeliklerle tespit edilmişti.[20] 13. yüzyılda İstanbul halkının kıyafetlerine dair bir belgede "Dârülsaltanatüsseniye ahalisi nüfusu adidiye münkasem ve her sınıfın mahsusası olup ol kıyafetle gezüp merasimi âdaba riayet ve herkes haddini bilüp.. bir tarife aharin ziyine girmemek... heyet ve libası mahsusları ne ise anı iksa ve tebellüs eylemek lâzım..." olduğu kaydedilmektedir.[21]

Böyle dikey hareket imkânı olmayan hallerde gösterişçi istihlâk, statü endeksi fonksiyonunu taşır ve rekabetçi değildir. Bizim otuz yıl kadar önceki kasabalarımızda her ne kadar statü doğuştan tayin edilmiş değilse de, yani bir kimse statüsünü değiştirir veya tabakasını değiştirmeye teşebbüs ederse kanuni bir takibata tabi tutulmaz idiyse de bilfiil hayatta statü değiştirme şansları, özellikle bugünkü şartlarla kıyaslanırsa, son derece sı-

[19] Joel Martin Halpern, *A Serbian Village*, Columbia University Press, New York, 1958.

[20] Frances Elizabeth Baldwin, *Sumptuary Legislation and Personal Regulation in England*. Cilt: 44, s.21, John Hopkins University Studies, Baltimore, 1926. Leland J. Gordon, *Economics for Consumer*, American Book Co., New York, 1953, s.108'de zikredilmiştir.

[21] Ahmet Refik, *Hicri 13 üncü asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat T.A.Ş., 1932, s.11.

nırlıydı. Bugün bazı kimselerin 35-40 yaşlarına doğru başardıkları servet biriktirme ve tabaka değiştirme imkânına bir aile, üç dört neslin sıkı çalışması ve azmi ile bile erişmeyi başaramazdı. Bundan 15 yıl önce bile Ankara'nın kasaba değerlerini muhafaza eden aileleri arasında alt ve üst tabakalara mensup olanların birbirleri ile istihlâk rekabetine giriştikleri görülmezdi. Alt tabakaların, üst tabakaların istihlâk şeklini taklit etmek için gelirlerini bol bol sarf etmeye ne kudretleri ne de istekleri vardı.

Yukarıda sözkonusu olan Dahomey, Ashanti veya Nupe gibi Batı Afrika krallıklarındaki aristokrasiye mahsus, deseni belirli ipekli elbiseler, bir ferdin mensup olduğu tabakaya göre seçilen ev cinsi, sahip olabileceği esir sayısı vs. gene birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış, dikey harekete müsaade etmeyen bir tabakalaşmaya ve rekabetçi olmayan bir gösterişçi istihlâke işaret eder. Böylece sosyal tabakalaşmasında dikey hareket imkânı olmayan toplumlarda gösterişçi istihlâk statü endeksi olmak fonksiyonunu taşır, rekabetçi ve taklitçi değildir.

Halbuki sosyal tabakalaşmalarında fertlerin statü değiştirmesi mümkün olan toplumlarda daha yüksek mevkileri elde etmek yolunda keskin bir istihlâk rekabeti vardır. Bu kültürlerde istihlâk bir tırmanma vasıtasıdır ve dolayısıyla son derece rekabetçi ve taklitçidir. Tabakalaşma sistemleri dikey hareket bakımından çok açık olan Batı toplumlarında, aynı nitelikteki birçok Okyanusya kültürlerinde hem gösterişçi istihlâk vardır, hem de bu tarz istihlâk bir rekabet konusudur. Alt tabakalar daha üst tabakaların istihlâkım taklit ederek oraya mensupmuş gibi görünmeye çalışırlar ve kendi tabakalarındakilerle rekabet ederek onlardan daha üstün bir statüye geçmek isterler. Yazımızın başında sözünü ettiğimiz Yankee City veya Middletown'a ait araştırmalar, hatta genel müşahedeler bu durumu açıkça göstermektedir. Duesenberry'nin kullandığı gösteri etkisi terimi de, yani fertlerin daha makbul istihlâk maddeleri ile temas sıklığının sarf etme isteğini artırması durumu tabakalaşma sistemlerini dikey harekete müsaade etme oranına bağlı olarak mütalâa etmek şartı ile anlamlıdır.

Ankara'da bir süre önce yapılmış, henüz yayınlanmamış bir araştırma, batılılaşmış ailelerin alt-orta tabakadan orta ve üst-orta tabakalarının, komşu ve ahbaplarından daha iyi şeylere malik olmaya çalıştıklarını, onlarla istihlâk rekabetine girdiklerini ve olduklarından yüksek tabakaya mensup gibi görünmeye çalıştıklarını göstermiştir. Çok mânidar olmak üzere, bu tabakalardaki aileler istihlâklerini, yabancıların yanında yapılan alenî ve yalnızken yapılan kimsenin görmediği özel istihlâk diye sınıflandırmaktadırlar. Evin her tarafından çok daha itinalı döşenmiş "misafir odaları, yalnız misafir geldiğinde kullanılan düzgün tabak, çatal, bardak takımları, doktora giderken, hastalanınca, doğumda giyilen, hergünkünden daha süslü çamaşır veya yatak takımları, misafir geldiğinde yüzümüz ağarsın" denerek saklanan reçeller, davet sofralarının hergünkünden daha zengin listesi bunlar arasındadır. Hele kadınların giyimlerinde fark edilen hırpani ev kıyafetlerine karşılık sokaktayken görülen aşırı süs, iş yaptığını en az gösterecek şekilde ellerinin, saçlarının, yüzünün bakımı, korseler, yüksek topuklu ayakkabılar ve başka giyim eşyası, istihlâkın alenî ve özel olarak tasnifinde en belirli, en satıhtadır. Bu hususu hergün görmekteyiz. Böylelikle Ankara'nın bugünkü açık, dikey harekete izin veren sosyal tabakalaşma sisteminde, aileler yukarılara tırmanmaya, kendilerini daha üst tabakadanmış gibi göstermeye çalışmakta, gösterişçi istihlâklerinde taklit ettikleri ve saygı besledikleri üst tabakalara benzemeye, onlardan olmaya çalışmaktadırlar. Gene aynı araştırmada, üst tabakadaki ailelerin kendi aralarında en üst mevkiyi elde etmek için, gösterişçi istihlâklerinden "yegâne" (unique) addolunmak için, model elbiseler giyerek, antika eşya veya sanat eserleri toplayarak, kısaca iktisadi olmayan bir tarzda servet ve zaman sarf ederek, birbirleri ile yarıştıkları ortaya çıkmıştır.

Modernleşmiş Ankara aileleri arasında veya sınaileşmiş, şehirleşmiş, Batı toplumlarında, hiç değilse teorik olarak servet birikmesinin sınırı olmadığından, her zaman, her yer ve her istihlâk maddesi gösterişçi istihlâk için bir vesile teşkil edebilmektedir. Servetin uzun bir süre içinde ve zahmetli bir çalışma ile birikmiş olduğu yerlerde ise, meselâ kasaba değerlerini yaşatan

Ankaralı ailelerde, başka zirai-feodal toplumlarda yahut başlangıçta adı geçmiş olan serveti sığıra dayanan Afrika kültürlerinde, servet uzun bir zaman süresinde zahmetli bir çalışma ile birikmiş olduğu için sadece nadir vesilelerle teşhir ve istihlâk edilir. Yani bir toplumda servetin teşhiri, gösterişçi istihlâk, o servetin birikme hızı ve ekonomik fazlalığın derecesi ile belirli hale gelir.

Sosyal tabakalaşması ve servet birikme hızı değişen toplumlarda istihlâkte ve özellikle gösterişçi istihlâkte bir değişme beklemek gerekir. Değişme, açık bir sosyal tabakalaşmayı ve eskisinden daha kolay kazanılan bir servete doğru ise daha taşkın bir israf, yani servetin iktisadi olmayan bir şekilde kullanılmasını beklemek gerekir. Çünkü yeni tabakalaşmanın üst taraflarına tırmananlar buraya gelmiş olduklarını en kısa ve kesin yol olan gösterişçi istihlâkle ispat edeceklerdir. Nitekim değişme halinde olan, yeni yeni sanayileşen ve şehirleşen toplumlarda modern Batı toplumlarının istihlâk normlarını ve gösterişçi istihlâk şekillerini taklit etme ve çok harcama eğilimi ve memleketlerde beliren yeni tabakalaşma sistemleri ile toplum nüfusunun yeni şartlara göre farklılaşması ve yeni bir tabakalaşmanın doğması ile doğrudan doğruya ilgilidir. Yeni tabakalaşmanın üst kademelerine mensup olanlar veya girmeye çalışanlar yeni statülerini bu yeni istihlâk şekilleri ile ispat ederler. Dolayısıyla bu toplumlarda gösterişçi istihlâk yeni bir şiddet kazanır.[22]

Buraya kadar söylediklerimizi toparlarsak; istihlâkın en önemli fonksiyonlarından biri, müstehlikin sosyal statüsünü

[22] Nurkse bu harcama eğilimini anlatmak için memleketler arası gösterişçi istihlâk rekabeti ve Duesenbarry'nin gösteri etkisi (demonstration effect) terimlerini kullanmaktadır (Ragnar Nurkse, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, Oxford, Basil Blackwell, 1953). Fakat bu terimlerin işaret ettiği olayların bir memleketin iç yapısında, sosyal strüktüründeki yeri üzerinde durmamaktadır. Onun için bu sarf tarzı fertlere ait bir züppelik şeklinde yorumlanabilen bir faaliyet gibi gösterilmektedir. Halbuki Nurkse'nin müşahede ettiği durum açık bir sosyal tabakalaşmaya doğru giden az gelişmiş toplumlar için varittir. Nitekim Bronfer Brenner, Nurkse'nin varsayımının Arjantin ve Çin'e ayarlanamayacağını ileri sürüyor (M. Bronfer Brenner, "Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries" in tenkidi. *The Journal of Political Economy,* No: 2, Cilt: LXIII, 1954, Book Review bölümü).

göstermektir. Bugün hemen bütün toplumlarda prestij ve statü kazanmak için iktisadi olmayan bir şekilde zaman ve servet sarfı, yani gösterişçi istihlâk, temelde bulunan esas mekanizmalardan biridir. Bu gösterişçi istihlâkın değişik yerlerde ve tarihin değişik çağlarında aldığı şekiller son derece çeşitlidir. Muhtelif sosyal tabakalaşma özellikleri bu çeşitlenmelere sebep olmaktadır. Statü ve prestij derecelenmesi halinde beliren tabakalaşma sistemlerinin en önemli karakteristiği sistem içerisinde dikey hareket, yani statü değiştirmek imkânı olup olmamasıdır. Genel olarak istihlâk normları ve özel olarak gösterişçi istihlâk sosyal tabakalaşmanın bu özelliğine göre değişiklikler göstermektedir. Statü doğuştan geldiği, dikey hareket imkânı olmadığı vakit gösterişçi istihlâk bir statü endeksi ödevi görür, rekabetçi değildir. Öte yandan, statü kazanılan bir şeyse, yani dikey hareket imkânı varsa, bu halde gösterişçi istihlâk hem daha yüksek tabakalara tırmanmak için bir araçtır, hem de rekabetçi ve taklitçi özellikler gösterir.

Bunlardan başka, gösterişçi istihlâk genellikle tabii çevre ve teknolojinin bir toplum için mümkün kıldığı ekonomik servet fazlalığı birikmesinin derecesine bağlıdır ve ister rekabetçi olsun, ister olmasın her zaman servetin biriktirildiği nisbî kolaylığa ve buna bağlı kalır. Böylece istihlâkte Veblen'den beri işaret edilegelmekte olan sadece gösterişçi bir halin farklılaşması değil, aynı zamanda gösterişçi istihlâk normları ile sosyal tabakalaşma ve ekonomik servet fazlalığı arasında sıkı bir bağ müşahede edilebilir.

TOPLUMSAL YAPI ANALİZLERİ İÇİN BİR ÇERÇEVE *

Bu araştırmanın gayesi, Ereğli Kasabasında sosyal müesseselerin, insan ilintilerinin ve değerler sisteminin 1962 yılında meydana getirdiği fonksiyonel bütünü tespit etmektir.

Ereğli, beş yıldan beri devam eden rivayetlerle dolu bir etüt ve hazırlık devresinden sonra 1961 baharında inşaatın bilfiil başlaması ile, demirçelik fabrikası gibi bir ağır sanayiin getireceği değişmelerle ve problemlerle karşılaşmağa başlamıştır. Bu çalışmamızda problemler ve değişmeler fazlalaşmadan, toplumda derine giden etkiler yaratmadan evvel bugünkü sosyal hayatı araştırmak istiyoruz. Bu suretle daha sonra belirli devrelerde ağır sanayinin insan davranış ve vaziyet alışlarında sebep olacağı değişiklikleri görebileceğimiz bir zemin, bir başlangıç noktası sağlamış olacağız. Genellikle kültür değişmeleri araştırmalarında, geriye gidilerek bir "sıfır noktası" ya da "temel çizgisi" belirtilmeye çalışılır.[1] Bugün, bu kasabada, somut ve plânlı bir sosyal yapı ve şehirleşme araştırması halinde, böyle bir "temel çizgisi" tespit etmek imkânını yakaladığımıza ve dolayısıyla Ereğli'yi, ağır sanayinin etkilerini araştırmak için bir laboratuar haline getirmiş olduğumuza inanıyoruz.

Şimdiye kadar, sosyal yapı ve şehirleşme oluşumu araştırıcıları problemi çeşitli yönlerden ele alarak, sosyolojiye birkaç çift terim kazandırmışlardır. Tönnies, Durkheim ve Weber'den beri süregelen dikotomik tipleştirmelerle sosyal yapı ve değişme bir takım çift terimler içerisinde tefsir edilmek istenmiştir. Bu kavramlaştırmalarla iki kutupta bulunan toplum tiplerinde sos-

* *Ereğli: Ağır Sanayinden Önce Bir Sahil Kasabası,* Mübeccel B. Kıray, DPT Yayınları, 1964. *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

[1] M.J. Herskovits: *Man and His Work,* Knopp Co., New York, 1949, s.612. B. Malinowski: *Dynamics of Culture Change;* Yale University Press, New Haven, 1947, s.27.

yal davranış ve vaziyet alışlara ait özellikler belirtilmiştir. Bunların başında Robert Redfield'in "folk" ve "şehir" toplumları çifti gelir (folk society - urban society).[2] Folk toplumları, küçük, kendi içine kapalı, kendi kendine yeten, izole, okur yazar olmayan, homojen toplumlardır. Bu toplumlarda kuvvetli bir grup dayanışması hissi hâkimdir.[3] Bunların tersi ise şehir toplumlarının özellikleridir.

İkinci terim çifti "köy" ve "şehir" toplumu terimleri, (Rural communities - Urban communities), araştırmalarında daha çok meslekler, mekânda yerleşme, nüfus hacmi ve yoğunluğu gibi, nicelik ve nitelik farkları gösteren, belirli somut, *ampirik değişken* ve özellikleri inceleyen araştırıcılar tarafından kullanılmıştır. Şehir ve köy sosyolojisi araştırmalarının çoğu bir tiptedir. Bu araştırmalar, genelleştirmeler bakımından folk-şehir toplumu anlayışına çok yakındır. İkisi de mücerret (soyut) iki uç arasında belirli özelliklerde bir derecelenme ve devamlılık (continuum) kabul ederler. Bir bakıma her ikisi de eklektik bir görüşü ve elealışı aksettirmektedir.

Üçüncü çift terim, özellikle gelişmekte olan Asya ve Yakın Doğu toplumlarının analizinde geniş çapta kullanılmakta olan "gelenekçi" ve "modern" toplum terimleridir.[4] Bunlar yukarıdaki terimlerden çok daha az işlenmiştir. Dolayısıyla henüz tam bir açıklığa kavuşmamışlardır. Mamafih bunlar da iki çift terim çerçevesinin belirli bir çevreye tatbiki gibi görünmektedir.

Dördüncü çift terim, son zamanlarda G. Sjoberg ve G.M. Foster'ın çok başarılı bir şekilde özetledikleri "feodal şehir" ve "modern şehir" terimleridir.[5] Terimler bir kutuplaşma (polari-

[2] Robert Redfield: "The Folk Society", *Amerian Journal of Sociology*, Vol.52 (Haziran 1947), s.293-308. Horace Miner: "The Folk Urban Continuum" *American Sociological Review*: Vol.17 (Ekim 1952), s.529-537. Ve bu görüşün ilgi çekici tenkidi için M.J. Herskowits'in aynı eser s.606. ve O. Lewis: *Life in a Mexican Village* Universtiy of Illinois Press, 1951, s.432.

[3] Robert Redfield: Aynı eser.

[4] Örnek olarak Daniel Lerner'in çeşitli yazıları gösterilebilir. Özellikle *The Passing of Traditional Society*: The Free Press *Glencoe*, III. 1958.

[5] Gideon Sjoberg: "Folk and Feodal Societies" *American Journal of Sociology*, Vol.58 (1952), s.231-239. Ve ayrıca "The Preindustrial Vol"; *American Journal of Sociology,* Vol.60 (1955), s.438-445. George M. Foster:

sation) ifade etmezler. Ayrıca şehirler de tek başlarına var olan komüniteler olarak ele alınmazlar, parçası oldukları büyük toplumun temel yapılarına izafe edilerek belirtilirler. Bunlar, soyut bir şehir kavramı yerine, belirli toplumlara has, değişik özellikleri olan şehirlere işaret ettiği için, diğerlerinden çok daha açık bir kavramlaştırmadır.[6] Çeşitli temel yapıya sahip toplumlarda köy komüniteleri de farklı özellikler gösterir.

Feodal toplumlarda şehirler, pazar ve mübadele merkezleridir. El sanatlarının, zanaatkârların toplandığı ve çeşitli eşyanın uzvi enerji (buhar ya da elektrik enerjisi ile değil, insan ve hayvan enerjisi) ile imâl edildiği yerdir. Ayrıca siyasal, dinsel fonksiyonların ve taşıt aracı olarak kullanılan hayvanların geçmesine müsaittir. Binalar alçak ve sıkışıktır. Sert bir sosyal segregasyon vardır. Bu hal, ya birbirinden ayrı etnik grup mahalleleri ya da çeşitli meslek gruplarının, -bakırcıların, keçecilerin vb.- ayrı özel kısımlarda yerleşmesi şeklinde kendini gösterir. Alt tabakalar, bilhassa "istenmiyen unsurlar" (outcasts) şehrin dış mahallelerine itilmiştir. Bu çok sert ayırmalara rağmen arazi kullanma şekillerinde hakiki bir farklılaşma ve ihtisaslaşma yoktur. Konutlar aynı zamanda işyeri, dinsel binalar aynı zamanda okul hatta alışveriş merkezi fonksiyonunu görür. Ekonomik hayat bakımından üretimde çok az bölünme ve ihtisaslaşma vardır. Zanaatkârlar üretim oluşumunun her safhasını, çok kere kendi evlerinin bir tarafındaki dükkânlarında bizzat kendileri icra ederler. Lonca ve komünitenin koyduğu kaideler iş şartları ve üretim metotlarını düzenler. Ticari faaliyetlerin de farklılaşmamış olduğu görülür. Zanaatkâr çok kere kendi mahsulünü satar. Genellikle feodal toplumlar geniş aracı bir tüccar-esnaf grubunu

"What is Folk Culture", American Anthropologist, Vol.55 (1953), s.159-173. "Feodal" terimi bu araştırıcılar tarafından ve bu araştırmada, tarihte bir devrede ve bir yerdeki siyasal düzen karşılığı değil, çok daha şümullü olarak belirli bir toplum düzenini anlatmak için kullanılmaktadır.

[6] Temel yapıya izafe edilmeden ele alınan şehir ya da köy komüniteleri herzaman bir başka yapı esasına göre kurulmuş hipotezleri nakzeder sonuçlar vermekte ve dolayısıyla araştırıcıları çıkmaza sürüklemektedir. Bu tarz araştırmalara bir misal olarak Marvin Harris: *Town and Country in Brazil* gösterilebilir. Özellikle s.207'ye bkz., Colombia University Press, 1958.

geçindirecek üretim fazlasına sahip değildir. Lonca örgütü esnafı da düzenler. Mamafih bütün loncalar sadece mahalli komüniteler içinde fonksiyon görürler. Ürünlerin ve ölçülerin, hatta paranın standardizasyonu olmayabilir. Modern sınai toplumların rasyonel işleme ve çalışma şekilleri burada görülmez. Sosyal örgütlenmede, uzvî enerjiye dayanan ekonomik hayata uygun olarak belirli aile, tabakalaşma, din, eğitim ve devlet şekilleri ortaya çıkar. Elit tabaka büyük arazi sahipleri, devlet, din ve eğitim alanlarında önemli yerleri tutan kişilerden ibarettir. Diğer tarafta zanaatkâr ve toprağı işleyen köylülerden ibaret kütleler bulunur. Feodal toplum, yarı istihsalde bulunan bir orta tabakayı geçindirebilecek ürün ve hizmetlere sahip değildir. Yalnız küçük bir elit grubu geçindirebilir. Onun için kanunla yasak edilmemiş olsa bile şehrin olmasına rağmen aile geniş ailedir ve akrabalık bağları önemlidir. Kadınların ev dışında manidar fonksiyonları yoktur. Sosyal statüleri erkeklerden bariz şekilde aşağıdadır. Yaş, aile organizasyonunda önemli bir rol oynar ve etkili bir kontrol mekanizmasıdır. Büyüklerin gençler üzerinde tam otoriteleri vardır. Ayrıca yaş, kudret ve prestij taşır. Akrabalık, tabaka ve meslek gruplaşmaları ile de bütünleşmiştir. Dinsel hayat da aynı şekilde şehrin bütün yapısını nüfuzu altında bulundurur. Dini merasim ve faaliyetler, aile, ekonomik hayat, devlet gibi bütün sosyal kurumları etkisi altında tutar. Akrabalık, lonca ve dinsel sistemler gibi formel olmayan kontrol mekanizmaları, tanzim edici roller oynarlar. İnsanların davranışları ve değerler sistemi de bu düzeni aksettirir.

Modern sınaî şehirler ise aynı yönlerden farklı ve çok kere tam aksi özelliklerde bir yapıya sahiptir. Bu yapılar tamamen, toplumun genel bünyesinin şehir komünitelerinde kendisini aksettirmesinin sonucudur.

Modern sınaî toplumlarda şehirler, sanayi, toplama-dağıtma ve malî-idarî merkez fonksiyonuna sahiptir. Buhar, elektrik ve içten patlarlı motor gibi gayri uzvî enerjinin sınaî, ziraî üretime, ulaşıma ve haberleşmeye tatbiki, olağanüstü nüfus birikimini, büyük bir fazla-üretimi ve geniş çapta etkili bir şekilde örgütlenme imkânını yaratmıştır. Dünya üzerinde çok daha geniş

bölgeler arasında seri ve etkili sosyal ve ekonomik ilintiler kurmak, haberleşmek mümkün olmuştur. Modern şehirlerin iç düzeni, bu geniş temasları, gayri uzvî enerji ile üretimi ve ulaşımı aksettirir. Geniş yollar, yüksek binalar bunun ilk görünüşüdür. Arazi kullanma şekilleri son derece ihtisaslaşmıştır. Şehrin çeşitli bölgeleri çeşitli fonksiyonlar kazanmıştır. Malî idarî fonksiyonlar, perakende ve toptan ticarî müesseseler, çeşitli kültür ve haberleşme tesisleri, her sosyal tabakaya ya da etnik gruba ait ikametgâh mıntıkaları, ağır veya hafif sanayilikle malî-idarî-ticarî fonksiyonların toplandığı yer olmuştur. İstenmeyen unsurlar, şehrin merkezine yakın iş mıntıkasından ikametgâh mıntıkalarına geçiş bölgelerine sıkışmışlardır. Ekonomik hayat bakımından son derece ilerlemiş bir ihtisaslaşma ve işbölümü görülür. Ayrıca çok geniş ve etkili bir merkezileşme, örgütlenme, rasyonel çalışma ve standardizasyon düzeni kurulmuştur. Gayri uzvî enerjinin sağladığı fazla üretim, geniş yarı üretici ve üretici olmayan grupları yaşatmaya yeter derecededir. Dolayısıyla modern toplum, toprağı işleyen köylüler, sanayi üretiminde ya da servis bölümünde çalışan ve şehirde yaşayan kütlelerle bu fonksiyonlar üzerinde derece derece kontrol kuvveti olan daha üst tabakalardan müteşekkildir. Bu sosyal tabakalaşma sistemi, dikey hareketliliğe izin veren bir düzendir. Nüfus gayet oynaktır. Köyden şehire, şehirden şehire kayar. Üstelik sosyal tabakalaşma hiyerarşisinde her an daha yüksek bir statü edinmeye çalışır. Aile küçülmüş, ana, baba, ve evlenmemiş küçük çocuklardan ibaret kalmıştır. Yaşlıların otoritesine dayanan düzen kaybolmuştur. Modern şehirlerde insan ilintileri tamamiyle ferdin gördüğü işe, mesleğe, işgal ettiği yerin gerektirdiği role, sosyal mevkinin rolüne bağlı olarak kurulur. Kimliğinin başkaca önemi ve anlamı yoktur. Dolayısıyla gayri şahsi, anonim insan ilintileri hâkimdir. Sosyal farklılıklar ve aykırı hareketler hoşgörülükle karşılanır. Sosyal kontrol, vasıtalı bir şekilde gene ihtisaslaşmış ve örgütlenmiş formel müesseselerce tatbik edilir. Dini hayat bütün sosyal düzeni etkileyen bir müessese olmaktan çıkmıştır. Genişleyen temaslar, hareketlilik, yaygın nüfus içinde artan sosyal etkileme ve etkilenme şehirler-

de değer sistemlerini, temel kavramları ve düşünce tarzlarını da mahallilikten kurtarmıştır.

Bu manada feodal ve modern toplumlarda şehir ve şehirleşme yani, feodal şehirlerin modern şehir haline geçmesi özellikleri üzerinde durmak en uygun yol olarak belirmektedir. Bütün tipleştirmelerde olduğu gibi feodal ve modern şehir kavramları da, ortada bir olayı, geçiş halinde olan somut bir komüniteyi kavrayabilmek için kaba aletlerdir. İki uçlarda bulunan toplumların özelliklerini bilmek, çok eksik ve manalı olmayan bir bilgi sahibi olmak demektir. Önemli olan, belirli yerlerde ve zamanlarda ne derecede ve biçimde bir değişme olduğunu bilmek ve mümkünse bu noktalarda genelleştirmelere varmaktır. Özellikle bugünün hızlı değişen toplumlarında artan saf tipler söz konusu olamaz. Temel yapı ne olursa olsun, değişmeyi çeşitli yönleri ve dereceleri ile gösterebilmek, bu oluşum sırasında komütenin nasıl bir bütün meydana getirebildiğini ifade edebilmek gerekir. Aksi halde, birçok yazılarda ve konuşmalarda yapıldığı gibi, tiplerden çok uzaklaşmış, değişmede çok ileri ve değişik safhalara varmış toplumları sadece bazı yönleri ile -hattâ fonksiyon bakımından değişmiş olsa bile- eskiyi andırdıkları için az değişmişlerle aynı yere koymak tehlikesi belirir, değişme oluşumu içerisinde ortaya çıkan yeni müesseseler, yeni ilintiler ve davranışlar anlaşılmadan kalır.

Sosyal değişme derece derece değişerek tahakkuk eder. Belirli bir dereceden sonra da bunun bütünü ile bir bünye değişikliği haline geldiği görülür. Onun için, belirli anda, toplumda bazı özellikler derece, bazıları da bünye farklılığı halinde göze çarpar. Değişmeye sebep olan faktörlerin baskısı yönünde iki bünyeye has, tam yerleşmiş özellikler ile beraber değişme halindeki hususiyetlerden, hem eskisine hem de yenisine ait olanların derecelenmesi müşahede edilir. Hem yerleşmiş özellikleri hem de derece derece değişmekte olanları ile geçiş halindeki toplum gene de bir fonksiyonel bütün hali gösterir. Diğer bir deyimle, değişme halindeki toplumlar bölük-pörçük, düzensiz toplumlar değildir. Bunların değişmemiş, değişmekte olan ve değişmiş bulunan yönleri gene bir tutarlılık, ilintiler düzeni halinde kendini gösterir. Bu bakımdan araştırıcıya düşen en önemli ödev, bu dü-

zeni, hem bir yapı farklılığı, hem de bir derecelenme halinde ifade edebilmek ve sosyal oluşumları izlemektir. Her toplumun mahallî özellikler ve çeşitli değişme hızları sonucu meydana gelen ve genellikle aynı yapıdaki başka toplumlarda görülmeyen özellikleri böylece ortaya çıkarılabilir. Bu suretle tipolojilerin akla getirdiği renksiz, üniform insan toplulukları yerine, vakıalara uyan, mahallî, tarihî ve değişme şartlarının karakterlerini taşıyan toplum özellikleri ortaya çıkar.

İster ilkel, ister feodal, ister modern temel yapıda ya da bunların değişim içindeki çeşitlenmeleri halinde olsun, her sosyal yapı, bu yapıyı meydana getiren sosyal müesseselerin, insan ilintilerinin ve bunların karşılıklı münasebetlerinden doğan sosyal değerlerin birbirlerini karşılıklı olarak etkiledikleri bir bütündür. Ve bu bütün her zaman aynı olmayan bir hız ve tempoyla değişir. Bu yapıyı teşkil eden unsurların birbirlerine bağlı ve tâbi oluşları da değişmenin rasgele olmamasına, alternatiflerin sınırlı kalmasına sebep olur. Böyle karşılıklı ilintiler bütünü halinde oluş, aynı zamanda, sosyal yapının bir tarafının değişip diğer yönlerinin değişmeden kalmasına izin vermez. Değişik derecelerde de olsa sosyal yapı dediğimiz fonksiyonel bütünün her cephesi belirli yönlerde değişikliğe uğrar.[7] Değişme sosyal yapının her tarafında zincirleme reaksiyonlar şeklinde kendini gösterir. Onun için her toplum, daima değişme halinde olmakla beraber, birbirine bağlı ve tâbi müesseselerin, ilintilerin ve değerlerin herzaman denge halinde kaldığı bir sistemdir. Değişme oluşumunda müesseselerin ya da değerlerin bir bütün içerisinde göreli yerleri, fonksiyonları ve bu fonksiyonların bütününün iç değişme oluşumları herzaman denge koruma mekanizmaları halinde belirir.

Denge halini sürdüren, toplumdaki çeşitli müessese ve değerlerin birbirleri ile bağlantısını devam ettiren, değişmenin hızına ve yönüne tâbi iki oluşum göze çarpar. Bu iki oluşum ge-

[7] Bu bakımdan bazı yazarlarımızın arzu ettikleri gibi, toplumumuzun bazı yönlerini olduğu gibi muhafaza etmenin imkânı yoktur. Toplumun bu özelliğinden dolayı değişmeyi rasgele bir yöne çevirmek de mümkün değildir. Bu konuda bkz., B. Malinowski: "Culture", *Encyclopedia of Social Sciences* ve R. Merton: *Social Theory, Social Structure*, Free Press, Glencoe, III., 1949.

nellikle yapının daha çabuk değişen yönleri ile daha yavaş değişen yönleri arasında beliren açıklığın (lag) doldurulmasını temin eder. Ve dolayısıyla çözülmeyi (disorganization) ve buhranı önler. Değişme çok yavaş olduğu zamanlar, sık sık eski düzene has müessese ve değerlerin yeni yapı içerisinde ya da yeni düzenin müessese ve değerlerinin eski yapı çerçevesinde anlamlar, fonksiyonlar kazandığı, tefsire uğradığı görülür.[8] Göreli olarak daha hızlı ve daha şümullü değişme hallerinde, her iki temel yapıda da görünmeyen, fakat oluşum içerisinde beliren ve bütünleşmeyi mümkün kılan kurumlar ve ilintiler ortaya çıkar ya da eski müesseseler yeni fonksiyonlar kazanır. Bu hal, sosyal yapının her müessesesi, ilintisi ya da bunlarla ilgili değerlerin hepsinin aynı anda ve aynı hızla değişip, aynı süre içerisinde yeni yapı haline gelmemesinden doğar. Değişmenin buhransız olmasını sağlayan, çözülmenin önüne geçen ve her iki yapıya da ait olmayan bu yeni beliren müesseseler, ilintiler, değerler ve fonksiyonları biz "tampon mekanizmalar" terimi ile ifade ediyoruz. Bu "tampon mekanizmalar" sayesinde, sosyal yapının çeşitli yönleri birbiri ile bağlanır, fonksiyonel bütünün parçası olmayan taraflar kaybolur. Bu şekilde toplumun orta hızda bir değişme oluşumunda da göreli bir denge halinde kalması mümkün olur.[9]

Bir sosyal yapıya şeklini veren değişkenler ve özellikler dört büyük grupta toplanabilir. Hep toplum (a) ekolojik bir komünite, mekânda belirli yeri ve biçimi olan bir yerleşme şekli (b) kendine has özellikleri olan bir nüfus kompozisyonu (c) belirli

[8] M.J. Herskovits, "Reinterpretation" mekanizmasını sadece kültürlerin fokus dediği önemli yönlerinde izlemiştir. Özellikle dünyaya gelen zencilerin dinsel hayatlarındaki reinterpretation yeni şekilleri üzerinde durmuştur. Bizce reinterpretasyon yani yeni ya da eski düzendeki unsurlara o düzende olmayan anlamlar vermek toplumun her cephesine has çok daha yaygın bir mekanizmadır. M.J. Herskovits, aynı eser.

[9] Değişmenin çok daha hızlandığı zamanlarda, örneğin, diğer toplumlarla birden artan askerî, ekonomik, politik temaslar, grubun içinden ya da dışından gelen ani radikal teknolojik değişiklikler, veya sel, yangın, deprem gibi kritik olayların ortaya çıktığı durumlarda, tampon mekanizmaların doğması için gerekli vakit bulunamaz. O zaman toplumun mevcut müesseseleri, insan ilintileri ve değerler sistemi vaziyeti düzene koymaya yet-

bir sosyal örgüt ve (d) bunlara bağlı bir sosyal değerler sistemi olarak ele alınabilir. Birbirine bağlı olan ve tâbi olan bu dört büyük değişkenler grubunda izlenecek farklı derecelenme ve çeşitlenmeler de şöyle özetlenebilir: (a) Ekolojik ilintilerin şekil ve hacmi, (b) kurumların farklılaşma, ihtisaslaşma ve örgütlenme dereceleri, (c) toplumda dışarıya açılma, dışarısı ile bağıntı kurma, bütünleşme şekli ve miktarı, (d) insan ilintilerinde herkesin birbirini tanıdığı şahsi, yüz yüze temaslardan, anonim ve gayri şahsi rollere dayanan ilintilere geçiş derecesi, (e) mahalli ve dinî olma özelliklerinin kaybolma derecesi.

Bu özellikler, yani hacim, ekolojik ilinti, farklılaşma ve örgütlenme, dışarıya açılma ve dışarısı ile bütünleşme, anonim insan ilintileri kurma gibi haller, feodal komünitelerin modernleşme, şehirleşme ve smaîleşmesinde en belirli oluşumlar halinde ortaya çıkmaktadır.[10]

Ereğli'nin bugünkü sosyal yapısını, yukarıdan beri anlattığımız bu şehirleşme, sınaileşme oluşumları derecesi ve göreli fonksiyonel ilintiler düzeni olarak incelemek bu yapıyı sosyal gelişme ve oluşumun belirli bir anında dinamik ve dengeli bir sistem halinde kavramamızı sağlar. Diğer taraftan ilerde, benzer bir teorik çerçeve içerisinde yapılacak bir araştırmanın sonuçları ile bugün varılan sonuçların birbirleri ile kolayca kıyaslanmasını da mümkün kılar. Filhakika Türkiye'de Batı Anadolu'nun nüfusu 10.000'e yakın herhangi bir kasabası kadar, Ereğli de bir değişme, şehirleşme ve modernleşme oluşumu içerisin-

mediği için panikten ihtilâle kadar değişen sosyal olaylar ortaya çıkar. Sosyal hareketler (social movements) denen ve hızla belirli yönlerde müesseselerin, ilintilerin, değerlerin kurulmasına, yerleşmesine çalışan faaliyetler meydana gelir. Panik halleri, sosyal hareketler ve hatta ihtilâller de sosyal denge kurulması ile ilgili oluşumlardır. Bunlar, yukarıda bahsettiğimiz kurulmuş denge içinde fonksiyon gören tampon mekanizmalardan farklıdır. Tam bir sosyal değişme teorisi içerisinde yer alması gereken ve Ereğli'de bugün müşahede edilen değişme ve şehirleşme oluşumu problemi ile doğrudan doğruya ilgisi olmayan bu hızlı değişme analizi üzerinde bu araştırmamızda durmayacağız.

[10] Şehirleşme ve sanayileşmeyi aynı oluşumun iki yönü gibi almak doğrudur. Bu hususta bkz., Bert F. Hoselitz, *Sociological Aspects of Economic Growth*, Free Press of Glencol, Illinois, 1960. Özellikle s.217 ve devamına bakınız.

dedir. Üstelik Ereğli, Batı Karadeniz'in önemli bir limanı ve memleketin tek kömür havzasının ikinci derecede bir merkezidir. Kurulmasına başlanan demir-çelik sanayi tesisleri Ereğli'yi izole, kendi içine kapanmış, kendi kendine yeten ziraî bir toplum halinde bulmamıştır. Ereğli bugünkü çapta olmamakla beraber benzer bir tecrübeyi civarda kömür bulunduğu ve işletilmeye başlandığı 1860 yıllarından beri yaşamaktadır. Kömür ocakları, liman, demir yolu inşaatları, artan ulaşım ve haberleşme imkânları Ereğli'yi Türkiye'nin aynı büyüklükteki başka kasabalarından bir miktar daha fazla değiştirmiştir. Diğer bir deyimle bugün temel, başlangıç noktası olarak alacağımız Ereğli, XVIII. yüzyılın Anadolusunda feodal yapıda bir kasaba değildir. Üzerinde duracağımız değişmeler esasen yüzyıla yakın bir zamandan beri devam edip gitmektedir. Bütün bu hususları gözönünde tutarak Ereğli'nin bu özellikleri yukarıda açıkladığımız teorik çerçeve içerisinde incelenecektir.

DEĞERLER, TOPLUMSAL TABAKALAŞMA VE GELİŞME *

Gelişme literatürü, son on yılda, giderek artan bir biçimde toplumsal ve kültürel aktörler üzerine yoğunlaşmış; genellikle de bu faktörlerin olumsuz etkisini öne çıkarmıştır. Ancak gelişme ve toplumsal değişmenin karşılıklı bağımlılığıyla ilgili daha çok sayıda sistematik ve analitik çalışmaya ihtiyaç vardır (bu konuyla ilgili modeller için bkz., Firth ve arkadaşları, 1958; Hoselitz, 1961; Moore, 1961). Esasında bu karşılıklı bağımlılık ilişkisi inanılmaz derecede geniş bir çalışma alanı oluşturmaktadır.

Bu makale, yukarıda bahsedilen geniş çalışma alanı içinde yer alan çeşitli faktörlerin göreli önemini tanımlamamızı mümkün kılacak bazı gözlemleri tartışmaya açacaktır. Özelde ise, sözkonusu ilişkinin bir tarafına tarımsal gelişme, yani görece olarak modern bir teknolojiye dayalı, pazara yönelik tarımın ortaya çıkışı yerleştirilecektir. İlişkinin öteki tarafında ise değişme sürecini kesintiye uğratabilecek kadercilik ve gelenekçilik gibi değerler ve halkın gelişmeyi etkileyebilecek beklenti ve algılama biçimleri incelenecektir. Ekonomik gelişme ve değerlerin yanı sıra, gelişme ve değerlerdeki değişimden doğrudan doğruya etkilendikleri için, yaşam düzeyi beklentileri ve gelir seviyesi ele alınacaktır. Ancak tüm bunların ardından, tarımsal ekonomi, gelir seviyesi ve değerlerdeki değişikliklerden yola çıkarak, motivasyonlarla ve toplumsal bütünleşmeyle ilişkili bazı önemli faktörleri ele alan bir tartışmaya geri döneceğiz.

Yukarıda sıralanan değişkenlerin göreli öneminin anlaşılmasını kolaylaştırmak ve bunların çeşitli etkilerini sergilemek amacıyla, Türkiye'de farklı tarımsal gelişme tiplerini temsil eden iki ayrı kırsal topluluğu karşılaştıracağız. Bunlardan biri ülkenin güneyinde, Çukurova'da yer alan Y köyü; diğeri kuzeyde, Batı Karadeniz Bölgesi'nde yer alan K köyüdür. Karmaşık

* *Journal of Social Issues*, Cilt XXIV, No. 2, 1968. *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari bilimler Yayınları, Ankara, 1982.

bir bağımlılık ilişkisinin analizinde, böyle karşılaştırmalı bir yöntemin, bir vaka çalışmasından ya da geniş örneklemli genel bir anketten çok daha yararlı olduğuna inanıyoruz.

K köyüyle ilgili malzeme, bir kasabada ve bunun civarındaki bazı köylerde 1962 yazında toplanmış, modernleşme ve kentleşme ile ilgili verilerden alınmıştır. Ayrıca tüm hane reisleriyle bir anket yapılmış ve yardımcı araçlar olarak başka teknikler de kullanılmıştır (Kıray, 1964).

Y köyüyle ilgili malzeme, agroekonomik gelişme ve toplumsal değişmenin karşılıklı bağımlılığıyla ilgili daha geniş ölçekli bir çalışma kapsamında, 1965 Şubat'ında toplanmıştır.[1] Bu çalışmada kullanılan gözlem teknikleri de köydeki tüm hane reisleriyle yapılmış bir anketi içerir.

Agro-Ekonomik Gelişme

1930'lu yılların başında Y köyünde yaşayan köylüler, ortakçı statüsünde ve münavebeli ekim sistemi içinde pamuk ve buğday yetiştiriyorlardı. Ekonomi, geleneksel biçimde, ürünün, mülkünün başında bulunmayan büyük toprak sahipleriyle yarı yarıya paylaşılması üzerine kuruluydu; ortakçı-toprak sahibi arasındaki tüm tamamlayıcı feodal toplumsal ilişki kalıpları geçerliydi. Kısa lifli, kozası kapalı yerel bir pamuk türü ekiliyordu; üretim için gereken enerji bir çift öküz ve tahta sabanla sağlanıyordu. 1943'te yeni bir pamuk türünün, iyi durumdaki bir toprakta dönüm başına düşen tohum halindeki pamuk miktarını 50 kg'dan 100 kg'a çıkaran, lifleri orta uzunluktaki Akalanın girişiyle büyük bir değişiklik yaşandı.[2]

Bu durum yöredeki toprak kullanma şeklini de değiştirdi ve Y köyünde tahıl ekimi tamamen ortadan kalktı. Pamuk monokültürünün ortaya çıkışıyla emek kalıpları da değişti. Eski yerel pamuk türü, kozası kapalı olduğundan, olgunlaştıktan sonra herhangi bir zaman toplanabilirdi; ürünün bu özelliği, hasatta sadece mevcut yerel emek gücünü kullanmayı mümkün kılıyor-

[1] Bu çalışma, Utrecht Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü'nden Dr. J. Hinderink'le birlikte yürütülmüştür.

[2] Daha sonra, 1950-1962 döneminde, dönüm başına üretimi 170 kg'dan 300 kg'a çıkaran daha iyi tohum türleri de ekilmeye başlanmıştır.

du. Yeni pamuk türündeyse kozalar eylülde açılmaktaydı ve ilk sonbahar yağmurlarından zarar görmesini engellemek için ürünün kısa süre içinde toplanması gerekiyordu. Dolayısıyla yeni bir pamuk türünün yetiştirilmeye başlanması bir emek açığının ortaya çıkmasına neden oldu; bu sorun ancak, başka köylerden gelen mevsimlik işçilerin kitlesel olarak kullanılmasıyla çözülebildi. Daha sonra, 1940'ların sonunda, zararlı böceklerle ve bitki hastalıklarıyla savaşmak için kimyasal ilaçların kullanılması, tarımsal işlemlerde makinaların devreye sokulması ve sulamanın başlaması eski ekim usullerini tamamen alt üst etti. Öküz ve tahta sabanın, kozası kapalı yerel pamuk türünün ortadan kalkmasıyla ortakçılık da sona erdi ve yerini, tarla çapalama, pamuk toplama gibi henüz makinalaşmamış çiftlik işlerinde çalışarak yılda yedi ilâ on hafta ücret alan işçilere ve traktör sürücülüğü ya da muavinlik gibi son derece sınırlı sayıdaki mesleklere bıraktı. Sürecin bu aşamasında, iyi bir pamuk tarlasındaki üretim dönüm başına 50 kg'dan 250 kg'a çıktı.

Y Köyünün izlediği gelişim çizgisinin, sürece dahil olan değer ve güdülenmelerle ilgili daha genel bir tartışmaya zemin oluşturamayacak kadar kendine özgü bir örnek olduğu düşünülebilir; zira Türkiye'deki en yaygın çiftçilik biçimi ortakçılık değildir. Herhangi bir temel genellemeyi daha da berraklaştırmak için, Y köyünden ayrı bir bölgede yer alan ve tarımsal yapıda farklı bir gelişme çizgisi izleyen başka bir köyü de inceleyeceğiz.

Son yirmi yıl içinde, Türkiye'nin kuzeyinde yer alan K köyü de büyük oranda kendine yeterli bir ekonomiden pazar ekonomisine ve ticarîleşmiş çilek üretimine geçmiştir. Köyde halen geçerliliğini koruyan küçük toprak sahipliği hakimdir.[3] Toplu-

[3] Hem kendine yeterli bir aile işletmesi hem pazara yönelik üretim yapan modern bir işletme olabileceğinden, küçük toprak sahipliği, modernleşme açısından tek başına belirleyici değildir. Bu sadece pazar için üretim sözkonusuysa ve toprak sahibi pazarlama safhasına kadar üretimin her aşamasını **denetim altında** tutabiliyorsa anlamlıdır. Aksi takdirde toprağa bizzat sahip olmakla ortakçı olmak arasında pek fazla fark yoktur. Frey (1966) küçük toprak sahipliğini ulusal kimlik yaratmaya katkısı açısından modernleşmeye temel oluşturabilecek bir mülkiyet biçimi olarak tartışır. Bize göre modernleşme açısından anlamlı olan, toprağın büyüklüğü ya da mülkiyeti değil; pazar için üretim, üretime dahil olan süreçler üzerindeki **denetimin** türü ve üründen elde edilen gelirdir.

luğun üretici yaştaki tüm üyeleri, ailelerine ait tarlalarda, farklılaşmamış bir grup olarak çalışır; dışarıdan emek getirmeye ihtiyaç yoktur. Halen basit bir teknoloji kullanılmaktadır; temel tarım aletleri çeşitli şekil ve boyutlarda çapalar ve sivri uçlu baltalardır. Toprak engebeli olduğundan saban kullanılmamaktadır. Ailelerin, ticarî amaçla yetiştirilen çileğe ek olarak birkaç tavuğu, bir ya da iki tane sığırı vardır; kendi tüketimleri için son derece sınırlı miktarda sebze ve mısır da yetiştirirler. Yine de tüm hanelerde temel gelir kaynağı çilektir. Yetiştirdikleri yan ürün miktarı besin ihtiyaçlarını karşılamak için yetersizdir. Bu nedenle yaşamlarını sürdürebilmeleri, temelde, çilekten elde edilen gelire ve dış ilişkilerine bağlıdır.

Kurmaları gereken dış bağlantılar, ticarî ürünün nakliyesi ve pazarlaması yönündeki ihtiyaçlar etrafında şekillenmiştir. Ancak bu amaçla köylüler kendi aralarında örgütlenmemişlerdir. Bu işlevler kasabadaki bir tüccar tarafından, farklılaşmamış ve gevşek biçimde örgütlenmiş olarak yerine getirilir. Ticarî tarım gibi bu ilişki de köyün hayatında yeni olan birşeydir. Sözkonusu ticarî tarım aşaması beraberinde öyle farklılıklar getirir ki tarımsal yapıda bir gelişme sayılabilir (?).

Tutumlardaki Değişim

Aşağıdaki bölümde, bu köylerde agro-ekonomik değişimlere koşut olarak gerçekleşen tutum değişikliklerini inceleyeceğiz. Modern toplumları modernleşmekte olanlardan ayırt etmeye yarayan değerler aynı zamanda değişimin yönünü, dolayısıyla bu toplulukların moderniteye ne derece yaklaştığını da gösterebilir. Modern toplumlarla, geleneksel feodal temellere dayanan ve modernleşmekte olan toplumlar arasındaki niteliksel farklılıklara işaret eden tutumlar şöyle sıralanabilir: kadercilik, işleri ulu bir yaratıcıya bırakma ve otoriteye boyun eğme yerine, daha iyi bir gelecek için inisiyatif alma, başarı ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi yönünde rasyonel nedenler öne sürme.

Beklentiler ve yaşam koşullarının iyileştirilmesini bir ihtiyaç ve istek olarak tanımlamak bağlamında, her iki köyün de olumlu anlamda geleceğe yönelmiş olduğu açıkça görülmektedir. Esasında her iki köyde de çok az sayıda kişi, gelecekteki

temel beklentilerinin ne olduğu yönündeki soruya pasif, kaderci yanıtlar vermiştir (Tablo 1). Öte yandan cevap verenlerin yarıdan fazlası üretim olanaklarını iyileştirmeyi istediklerini ifade etmiştir -ki bu istek, son derece yapıcı bir gelecek yönelimidir.

TABLO 1
Geleceğe Yönelik Beklentiler

	Y Köyü (n=105)	K Köyü (n=53)
Daha iyi üretim olanakları	37.8%	51.5%
Daha iyi tüketim olanakları	45.3	35.3
Diğer	6.9	12.2
Kaderci yanıtlar	10.0	1.0

Üretime yönelik, kırsal karakterdeki yanıtlara ek olarak, Tablo 1'de yer alan "Diğer" kategorisi altında, kente göç ya da hanenin genç üyelerinin eğitimi gibi, feodal ve kaderci olmayan yanıtlara da rastlanmıştır. Daha fazla tüketim isteği de modern bir beklenti olarak nitelendirilebilir; zira aslında çoğunun geliri ancak yaşamlarını devam ettirmeye yetmektedir (Bkz., Tablo 5). Bu tip cevaplar, Y köyünde K köyünde olduğundan daha fazladır; Y köyünde açlık tehlikesinin var olması ve daha fazla üretim için gerekli imkânların kısıtlılığı düşünüldüğünde, bu durumun nedeni kolayca anlaşılabilir. Buna rağmen, Y köyünde, "Allah bilir" ya da "Geleceği düşünemem" gibi kaderci ve feodal cevapların oranı sadece yüzde 10'dur.

Geleceğe yönelik rasyonel ve modern beklenti ve isteklerin yanı sıra, böyle amaçlara ulaşmanın yöntemi üzerine görüşler de kadercilikten uzaktır. Her iki köyde de başarıya ulaşmanın yolunun çok çalışma ve yetenekten geçtiği belirtilmiştir. Şans, kader ve/veya iyi kişisel ilişkiler kurmuş olmak gibi etkenleri öne çıkaranların oranı, gayret ve çalışkanlığı vurgulayanlarınkinden çok daha düşüktür (Bkz., Tablo 2).

TABLO 2
Başarının Nedenleri

	Y Köyü (n = 105)	K Köyü (n = 53)
Çok çalışma ve yetenek	71.3%	67.7%
İyi kişisel ilişkiler kurmayı vurgulayan ve kaderci yanıtlar	8.7	13.2
İkisinin bileşimi	10.5	17.2
Diğer	9.5	0.0
Belirsiz	0.0	1.9

TABLO 3
Erkek Çocuklar İçin İstenen Eğitim Düzeyi

	Y Köyü (n=105)	K Köyü (n=53)
Üniversite ve üstü	76.2	70.6
Diğer	18.1	23.6
Hiçbiri	2.87	0.0
Belirsiz	2.87	5.8

Köylüler erkek çocuklarının eğitimi konusunda son derece isteklidir (Bkz., Tablo 3). Bu beklentinin üniversite düzeyinde yoğunlaşması ilginçtir; bunu isteyenlerin yüzdesi Y köyünde 76.2, K köyünde 70.6'dır. Bu noktada eğitimin Türkiye'deki en önemli toplumsal hareketlilik kanalı olduğu hatırlanmalıdır; ancak eğitim yoluyla hareketlilik kırsal değil kentsel ortama has bir özelliktir. Öyleyse eğitime yönelik yoğun ilgi iki şey ifade etmektedir. Birincisi, köylüler geleneğe bağlı olmadıkları gibi toprağa da bağımlı değildirler. İkincisi, kırsal alan dışındaki çevreler için anlamlı olan bir değişim türünü hedeflemektedirler. Bugün köylülere sunulan eğitim düzeyinin ve köylülerin gençler için istedikleri üniversite düzeyindeki eğitimin, her iki köyün de içinde bulunduğu koşullarla hiçbir işlevsel bağlantısı yoktur. Sadece okur yazarlık, dışarıyla kurulan ilişkiler açısından yeterince anlamlı ve işlevseldir.

Aslında, tarımsal olarak gelişmiş bu köylerdeki farklı tutumları belirleyen bu üç soruya verilen yanıtlar, köylülerin kadercilikten, teslimiyetten ve geleneksel feodal durumu pasif bir biçimde kabullenmekten ne derece uzaklaşmış olduklarını göstermek açısından birbirlerini tamamlamaktadırlar.

Mevcut ve Beklenen Gelir Düzeyi

Görüldüğü üzere, bu topluluklarda agro-ekonomik değişimler öyle yoğundur ki bu köyleri "gelişmiş" sayabiliriz. Ayrıca yukarıda değindiğimiz gibi, toplumsal düzenin değişime engel olabilecek unsurlarına ilişkin değerler öyle bir yönde değişmiştir ki bunları artık bir engel saymak mümkün değildir. Bu noktada, bu grupların gelir düzeylerindeki değişikliğin incelenmesi, toplumsal değişim ve agro-ekonomik gelişme tipleri arasındaki bazı önemli ilişkileri açığa çıkarabilir; zira gelişmeden beklenen en kesin sonuç, değişimi yaşayan insanların yaşam standartlarının ve gelirlerinin yükselmesidir.

Y ve K köyleri, son 20 yılda gelişmiş bir pazar ekonomisi ve ticarî tarımla karakterize edilebilir. Öte yandan ülkenin kırsal kesiminin büyük çoğunluğunda halen hakim olan kalıp kendi kendine yeterliliktir. Dolayısıyla Türkiye'deki kırsal toplulukların çoğunun aksine, bu köylerde kişi başına düşen gelirin kişi başına düşen ulusal gelirden çok daha fazla olması beklenebilir. 1962 yılında, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plam'nda, Türkiye'de kırsal kesimde kişi başına düşen ulusal gelir 1.200 TL (yaklaşık 120 $) olarak belirlenmiştir. Hem Y hem K köyünde kişi başına düşen yıllık gelir ortalaması ulusal gelirden çok daha azdır. Y köyünde kişi başına düşen ortalama gelir 556.19 TL, K köyünde 525.47 TL'dir (Bkz., Tablo 4).

TABLO 4
Kişi Başına Düşen Yıllık Gelir

Gelir	Y Köyü %	O Köyü %	K Köyü %
< 200 TL	15.2	5.9	13.2
201-300	23.8	11.8	9.2
301-400	14.3	23.6	24.6
401-500	8.6	17.7	11.3
501-600	7.6	8.8	15.1
601-700	4.8	8.8	3.8
701-800	4.8	2.9	1.9
801-1000	3.8	14.7	11.2
1001-1200	3.8	5.8	3.8
1201-1500	4.8	—	3.8
> 1500 TL	8.6	—	1.9
Ortalama	556.19	517.64	525.47
N	105	34	53

TABLO 5
Hane Başına Düşen Yıllık Gelir

Gelir	Y Köyü %	O Köyü %	K Köyü %
< 500 TL	4.8	—	1.9
501-1000	22.9	2.9	1.9
1001-2000	24.8	14.7	24.6
2001-3000	17.1	14.7	32.0
3001-4000	13.3	17.7	9.4
4001-5000	6.7	20.6	11.3
5001-7500	5.7	20.6	15.1
7501-10.000	1.9	8.8	1.9
> 10.000	2.8	—	1.9
Ortalama	2592.85	4212.64	3372.64
N	105	34	53

Ayrıca Çukurova'nın kuzeyindeki kendine yeterli bir köyde, O köyünde kişi başına düşen 517.64 TL'lik ortalama gelir, Y ve K köylerinin ortalamalarının yalnızca biraz altındadır. Son yir-

mi yılda gerçekleşen tarımsal ve teknolojik yeniliklere rağmen, Y ve K köylerinde kişi başına düşen gelir, O köyündekinin çok üzerinde değildir ve bütün olarak ülkenin, tarımsal açıdan çok daha az gelişmiş bölümlerinden daha düşüktür.

Mevcut ekonomik durumun analizi, köylülerin kendi durumlarının bilincinde olup olmadıklarıyla -yani psikolojik yaşam düzeyiyle ilgili gözlemlerle- bağlantılandırıldığmda, çok daha fazla derinlik kazanır. Hane başına düşen mevcut yıllık gelir ortalaması Y köyünde 2592.85 TL, K köyünde 3372.64 TL iken, köylünün beklediği ortalama gelir K köyünde 7.200 TL, Y köyünde 10.000 TL'dir (Bkz., Tablo 5 ve 6). Bu rakamlar köylülerin beklentileriyle mevcut yaşantıları arasındaki uyuşmazlığın boyutunu açıkça ortaya koyar.[4]

Öyle görünüyor ki tarımsal gelişmenin psikolojik ve toplumsal düzeyler üzerindeki ters ekonomik etkisinin sonucu dengesizlik biçiminde açığa çıkmakta; bu dengesizlik ise değişimin giderek artan biçimde sürmesini sağlamakta ve köylülerin yeni toplumsal konfigürasyonunu belirleyen en önemli etken olmaktadır.

TABLO 6
Hane başına Düşen, Beklenen ve Mevcut Yıllık Gelir (Ortalama)

	Y Köyü (n = 105)	K Köyü (n = 53)
Orta halli bir yaşam sürmek için gerekli görülen, Hane başına düşen yıllık gelir ortalaması	10.000 TL	7.200 TL
Hane başına düşen mevcut yıllık gelir ortalaması	2592.85	3372.64

Mevcut ve beklenen yaşam koşulları arasında büyük bir uyuşmazlık olmasının yanı sıra, kendine yeterli bir köyden sa-

[4] Buradaki analizimizin de gösterdiği gibi, R. Nurkse (1953) tarafından öne sürülen haliyle yoksulluk kısır döngüsü yoksulluğun sürmesini açıklamakta yetersizdir. Önceki gelir seviyesinin ve ortalama gelir seviyesinin altına düşmek kısır döngüden farklı bir şeydir. Türkiye'de olduğu gibi, ekonomik gelişme sürecinin belli bir türünde, sadece geçmişte varolan yoksulluğun sürmesiyle açıklanamayacak özel bir servet kutuplaşması meydana gelir.

dece birazcık daha fazla ve ülke ortalamasından daha az gelir elde etmenin doğrudan etkisi kendini, bir doyumsuzluk şeklinde değil, son derece yoğun ve yaygın bir güvencesizlik duygusuyla gösterir; dolayısıyla, güvenlik ihtiyacını karşılayabilen her toplumsal kurum ve insan ilişkisi, yeni bir toplumsal denge ve konfigürasyona doğru yönelen değişimin biçimini ve yönünü belirlemekte büyük önem kazanır. Öyle görünüyor ki sözkonusu kurum ve ilişkiler içinde en önemlileri, toplumsal tabakalaşma ve iktidar mekanizmalarıdır.[5]

Toplumsal Tabakalaşma ve İktidar Mekanizmaları

Bir önceki tartışmamızdan da anlaşılabileceği gibi, tutumlara ilişkin boyutlarıyla birlikte gelişme ve değişim süreci zannedilenden çok daha karmaşıktır. Ancak bu sürecin bir başka yönü daha tartışılmalıdır; toplumda, temel bir insanî güdünün -güvenlik ihtiyacının- sonucu olarak ortaya çıkan en muğlak ilişki ve etkileşim kalıplarını görebilmemiz ancak böyle mümkün olacaktır.

K Köyü

K köyünde yaşayanlar arasında, servet, meslek, eğitim ve bunun sonucu olarak iktidar, statü ve prestij açısından hiçbir farklılaşma yoktur. Ancak, K köyü dramatik derecede tabakalaşmış bir toplum değilse de dış aktörler tarafından kullanılan güç, önemli sonuçları olan, dikkate değer bir farklılaşmaya neden olur.

K köyünde yaşayan köylüler tüm gereksinimlerini yakındaki bir kasabadan ve kasabadaki belli bir tüccardan karşılarlar. Yıllar boyunca köylünün kendisi ya da ailenin herhangi bir üyesi, ihtiyaçlarını aynı tüccarın dükkanından, borçlanarak satın almaktadır. Borcun miktarı yalnızca tüccar tarafından kayda geçirilir. Geri ödemeler genellikle haziran ayında, ailenin -pazar

[5] Gelişme sürecinde en önemlisi olmakla birlikte, güvence sağlayan tek kurum toplumsal tabakalaşma değildir. Aile, akrabalık grupları ve benzer kurumlar da önemli güvence sağlama işlevlerini yerine getirirler. Ancak bizim bu makaledeki amaçlarımız açısından toplumsal tabakalaşma özellikle vurgulanmıştır.

için- ürettiği çilek tüccara verilerek yapılır. Köylüler ürettikleri tavuk, yumurta, meyve ya da av hayvanı postu gibi tüm yan ürünleri de, başka birine daha yüksek fiyattan vermek yerine, aynı tüccara satmayı tercih ederler. Böylece tüccar -ya da köylülerin tabiriyle ağa- yalnızca kendi ürünlerini kendi belirlediği koşul ve vadelerle satmakla yetinmez, köylünün nakit değeri olan tüm ürünlerini de kendi belirlediği fiyatlardan alır. Bu antlaşmada kredi miktarı, faiz oranı, borç vadesi ve benzer tüm noktalar tüccar tarafından belirlenir. Bu alışveriş hiçbir formalite içermez. Hesaplar küçük bir deftere, sadece tüccarın anlayabileceği özel işaretlerle kaydedilir. Tüccar çok nadir durumlarda köylüleri, borçlarının miktarından ve ödemeler dengesinden haberdar eder.

Tüccar

Köylü-tüccar ilişkisinin temel ve en önemli unsuru bu alışveriş ve kredi mekanizmasıdır. Ancak bu ticarî ilişkinin yanı sıra, bunu ayakta tutmaya yardım eden başka bağımlılıklar ve işlevler de sözkonusudur. Köylü hasat mevsimi dışındaki zamanlarda da paraya ihtiyaç duyabilir. Bu parayı elde etmenin en kolay yolu tüccardan ödünç almaktır. Tüccar gerekli miktarda parayı köylüye, ihtiyaç duyduğu anda, hiçbir formaliteye gerek kalmaksızın verir. Bu, ileride çok yüksek bir faiz ödemek ya da geleceğini tüccarın ellerine teslim etmek anlamına gelse de gerekli parayı ihtiyaç duyduğu anda almak köylü için hayatî bir önem taşır.

Bunun yanı sıra tüccar köylüye kasabadaki başka kurumlarla ilgili işlerinde yardımcı olur. Devlet dairelerinde köylünün işini görür, adlî işlerini halleder, gerekirse avukat ayarlar, hastasını hangi doktora götürmesi gerektiğini söyler, ilaçlarını alır vs. Çoğu durumda masrafları kendi cebinden verir; daha sonra bunları, köylünün başka borçlarıyla birlikte deftere kaydeder. Evliliklerde ya da tartışmalarda hakem işlevi görür. Bazı durumlarda bu yardımlar daha da ileri gidebilir. Örneğin bu tüccar, köylülerden birinin kemik veremine yakalanmış oğlunu önce kasabadaki hastaneye, daha sonra İstanbul'daki başka bir hastaneye, ilk anda hiçbir ücret talep etmeksizin yatırmıştır.

Böylece sadece sözkonusu köylünün ve oğlunun değil, tüm köyün minnetini kazanmıştır.

Bu bağlantılar, modern kentsel kalıbın ticarî ve anonim ilişkilerinden tamamen farklıdır. Birincisi tüccar ve köylüler yüz yüze bir ilişki içindedirler. Ayrıca tüccar, dostluk ve kişisel temas temelinde sosyal hizmet ve sigorta işlevlerini yerine getirir. Bunlar feodal bir düzende büyük toprak sahibinin yerine getirdiği işlevlere benzer. Ancak tüm bu etkenlere rağmen tüccar feodal sistemin parçası sayılamaz. Bu tüccarın eğilimleri, düşünme biçimi ve kişiliği büyük kent tüccarlarınınkiyle aynıdır. Temel amacı da profesyonel alışverişler yoluyla kâr elde etmek ve işini büyütmektir. Tüccarın böyle bir toplumsal refaha inancı da yoktur. Köylülere, kendi açısından yararlı olduğu için yardım ettiğini ve onlarla yine aynı nedenle yüz yüze ilişkiler sürdürdüğünü açıkça ifade etmektedir. Hem K köyü ile ilgilenen tüccarın hem de aynı kasabadaki diğer tüccarların, ne şimdi ne de geçmişte toprak sahibi olmadıkları belirtilmelidir. Servetlerini son 20-25 yıl içinde, tüm ülke için geçerli koşullar altında ticaret yaparak elde etmişlerdir. İşe, kelimenin en modern anlamıyla tüccar olarak başlamışlardır. Ancak köylülere zor zamanlarında yardım etmeden ve acil kişisel ihtiyaçlarını karşılamadan işlerini tam anlamıyla kuramayacaklarını kısa sürede anlamışlardır. Bu noktada, yeni düzen içinde, eski düzene özgü bir unsur ortaya çıkmış; yeni düzenle feodal sistemin kalıntıları, işlevsel bir bütün içinde birleşmiştir.

Eski düzene özgü unsurlardan birini oluşturan toprak sahibi-köylü ilişkisi tamamen değişmiştir. Ancak bir yandan da değişen bu unsurla bağlantılı ihtiyaç ve işlevler karşılanamaz olmuştur. Değişen düzende bu ihtiyaçları karşılayacak yeni kurumlar oluşana kadar, yakın zamanda ortaya çıkan tüccar-köylü ilişkisi bu işlevleri üstlenmiş ve bir tampon kurum görevi görmüştür. Böylece toplumsal yapıda yeni bir konfigürasyon oluşmuş ve göreli bir denge kurulmuştur. Ancak değişimin neden olduğu güvence eksikliğinin baskısı altında ortaya çıkan bu yeni uyum mekanizmasının kısa vadeli sonucu, köylülerin hem üretim hem de kendi yaşama düzeyleri açısından iyileştirmelere

gitme ve tasarruf yapma olanaklarını sınırlamasıdır; böylece bu köyde daha modern tarımsal pratiklerin ve pazara yönelik üretimin ortaya çıkması sonucu gerçekleşmesi beklenen gelişme gözlemlenmez. Kuşkusuz böyle bir toplumsal bütünleşme kalıbının oluşmasının ardındaki temel neden, yeni değişim türüne ve hızına uyum sağlarken daha da çok ihtiyaç duyulan, az miktarda da olsa karşılanması beklenen güvenlik gereksiniminin tatmin edilmemesidir. Burada gelişmenin önündeki engel kadercilik gibi değişmeden kalan değerler değil; güvence sağlayan daha yeterli kurumlar gelişmediği için ortaya çıkan yeni toplumsal konfigürasyondur.

Y Köyü

Y köyünde toplumsal olarak farklılaşmış en geniş grup, topluluğun % 81.8'ini oluşturan topraksız köylülerdir. Bunların % 80'i tam anlamıyla tarım işçisidir. Toprak dört büyük toprak sahibi arasında paylaşılmıştır. Bu tablo, toplumsal tabakalaşmanın baskın olduğunu gösterir. Mevcut iktidar yapısı esas olarak, 1910 yılım takip eden on yıl içinde oluşmuştur. Bugün Y köyünde geçerli olan toplumsal yapının temel özellikleri, yukarıda tarif edilen yeni tarımsal gelişmeler sonucu şekillenmiştir; hatırlayacak olursak bu gelişmeler, açık kozalı bir pamuk türünün ekimine başlanması ve ortakçılığın ortadan kalkmasına ve yerini ücretli emeğe bırakmasına yol açan makinalaşmaydı. Dolayısıyla ücretli emeği ve bunun sonucunda ücretli işçilerin hayatını denetleyen kişi ve kurumlar tabakalaşma yapısı içinde en önemli yere sahiptir. Tabii ki halihazırda bu ilişkileri kontrol edenler, büyük toprak sahipleridir.

Büyük Toprak Sahipleri

1920'lerden 1960'ların başına kadar toprak ağaları mutlak bir iktidara sahipti; köylünün geçim olanaklarını kontrolleri altında tutmakla kalmıyor, yine feodal toplumsal tabakalaşma sistemini çağrıştıracak şekilde, köylünün yaşamının her yönüne enformel olarak müdahale edebiliyorlardı. Ancak bugün bu durum değişmeye başlamıştır. Ağanın özel yaşama karışmaması

gerektiği konusunda herkes hemfikirdir. Devlet de özellikle asgarî ücretleri belirleyerek, köylü-ağa ilişkilerini denetim altına almaya çalışmaktadır. Etkili olabilecek bir diğer örgüt Adana'daki Tarım İşçileri Sendikası'dır, ancak köylüler ağanın kendilerine bir daha iş vermeyeceğinden korktukları için sendikaya girmemektedirler. Öte tarafta toprak sahipleri, Çiftçi Birliği adı altında, son derece etkili bir şekilde örgütlenmişlerdir. Toprak sahiplerinin örgütlü gücü, incelediğimiz köylerin toplumsal tabakalaşma ve iktidar mekanizması için yeni bir evreyi temsil eder.

Ancak köylülerin tarafında da bu duruma tekabül eden yeni bir gelişme sözkonusudur; henüz sendikaya katılmamışlarsa da ağanın hayatlarına keyfî olarak müdahale etmesine karşı örgütsüz bir köy içi direniş başlamıştır. Bu hareketin liderleri, bugün köyde sözü geçen kişiler olarak tanımlanır. Hane reislerine, öznel bir değerlendirme olarak, Y köyünde en çok kimin etkili olduğu konusundaki fikirleri sorulduğunda dört kişinin adı geçer. Adı en çok belirtilenler büyük toprak sahipleri, özellikle de köye sık sık uğrayan bir toprak sahibidir (% 47.2). Bunu elçi, yani büyük toprak sahipleri için işçi, köylüler içinse tarımsal iş bulan aracı izlemiştir (% 14.2). Bunların ardından öğretmen ve muhtar gelir (sırasıyla % 8.5 ve % 7.5). Öğretmen de aynı köydendir. Büyük toprak sahipleri karşısındaki genel hareket içinde önemli bir rol oynar. Elbette önemi sadece eğitimli bir kişi olmasından kaynaklanmaz; kendisinin de kalıcı bir üyesi olduğu köyde ağalar karşısındaki hareket içinde aktif bir rol üstlenmesinde yatar.

Elçi

Ücretli emeğin gelişmesiyle köyde yeni bir iş ortaya çıkmıştır. Ağalarla köylü işçilerin bağlantısını kurmak, köylülere iş sağlamak, onları yönlendirmek ve dışarıdan gelen emek rekabeti karşısında korumak son derece önemli bir işlev halini almıştır. Göçmen işçilerin yarattığı rekabet koşulları altında köylülere iş sağlayan böyle bir aracı -köylülerin tabiriyle elçi- köy yaşamında etkili kişilerden biri halini alır. Elçinin görevi, K kö-

yündeki tüccar gibi, uygun organizasyonların henüz gelişmediği koşullarda ortaya çıkmış tampon bir işlevi yerine getirmektir. İş için sözlü antlaşmalar yapar ve köylünün gerektiği gibi çalışıp çalışmadığım denetler. Y köyündeki güç dengesi içinde elçi köylülere ağaya olduğundan daha yakındır ve köylüler tarafından güvenilir bir temsilci olarak nitelendirilir. Ancak Çiftçi Birliği karşısındaki pazarlık gücü son derece kısıtlıdır. Fakat köylüleri sendikaya girmek konusunda teşvik etmeyi de, böyle bir şeyin durumu daha da güçleştireceğini söyleyerek reddeder. Köy topluluğu içindeki etkisini güçlendiren başka bir işlevi de kış ayları boyunca köylülere, gelecek iş sezonundaki çalışmalarına karşılık küçük miktarlarda avanslar vermektir.

Yeni yeni ortaya çıkan uzmanlaşmış bir meslek grubunu oluşturan traktör sürücülerinin de toplumsal tabakalaşma yapısındaki temel ilişki kalıplarını değiştirme şansları yoktur. Elbette bunun en önemli nedeni, onların da aynı toprak sahipleri tarafından istihdam edilmesidir. Biraz daha yüksek bir maaş almaları ve biraz daha iyi çalışma koşullarına sahip olmaları, onları başka bir statü ve farklı bir ilişki içine yerleştirmek için yeterli değildir. Aslında traktör sürücülerinin çoğu, köylülerin ağa karşısındaki tutumlarını etkileyen en aktif insanlar arasında yer alır.

Muhtar

Şimdiki köy muhtarı yeni seçilmiştir; tarafsız bir zeminde durur. Aile ilişkileri gözönüne alındığında en güçlü ağanın, (artık ölmüş olan) eski kâhyasının oğlu olduğu belirtilmelidir. Babası ağanın işçisi olmuşsa da kendisi hiçbir zaman ağa için çalışmamıştır. Köylüler onu, en büyük ağa için 20 yıldan fazla çalışmasına rağmen kendi için bir zeytin dalı olsun dikmemiş bir adamın oğlu olarak tanıtırlar; dolayısıyla muhtar da namuslu olmalıdır ve kendi taraflarında yer almaktadır. Kendisini destekleyen ve bugünkü makamına getiren grup, ağalara karşı ısrarlı bir mücadele yürütenlerdir ve şimdi, köy içindeki güçlerini artırmaya çalışmaktadırlar. Aynı makamı 1943'ten 1960'a kadar işgal etmiş olan bundan önceki muhtar, köy üzerindeki etkisi en fazla olan ağanın "adamı"dır ve o ne derse yapmıştır.

Eski muhtarın görev yaptığı dönem boyunca köyde yeni güçler gelişmiş; böylece 1960'da eski muhtarı devirme olanağı ortaya çıkmış, muhalif köylüler örgütlenmiş ve aleyhinde oy kullanmışlardır. O zamanki tavırlarını bugün tartıştıklarında, muhtarın değişmiş olmasına pek fazla önem vermemeleri, daha çok ağanın köy üzerindeki etkisine başarıyla direnmiş olmalarını vurgulamaları ilginçtir. Muhtarı değiştirmek için yapılan mücadele aslında iktidar sahiplerine -yani büyük toprak sahiplerine- karşı yürütülmüştür.

Ücretli işçi olarak ulaştıkları yeni konum köylüler açısından öylesine büyük bir güvencesizliği yansıtır ki yeni ilişkiler kurmak zorunda kalmışlardır. Bugün Y köyünde ücretli işçinin toprak sahibiyle ilişkisindeki anonimlik, sıkıntıların sona ermesi yönünde hiçbir umut olmaksızın süre giden ve hiç bitmeyen geçim derdi, kısaca uç düzeyde bir güvencesizlik, köylülerin eski iktidar sahipleri karşısında birleşmelerine ve direnmelerine ve köyde yeni güç grupları oluşturmalarına neden olmuştur. Bu nedenle öğretmen, elçi ve muhtar tarafından temsil edilen güç köylüler için son derece önemlidir; bunların hepsi toprak sahibinin iktidarı karşısında konumlanır ve ağalara direnme olanakları yaratır. Şu anda köylünün yaşam standardı son derece düşüktür, geçinmek inanılmaz derecede zordur; elçi, öğretmen ve muhtarın liderliği -ve bunun etrafında, ağalar karşısında yakın zamanda birleşmiş bir güç- giderek öne çıkmaktadır.

Güvenlik Mekanizmaları

Ortakçılığın ve ağanın köylü karşısındaki sorumluluğunun ortadan kalkması, yaşam standartlarının kötüleşmesi ve uzun süreli güvencesizlik sonucunda, gelişme sürecindeki toplumsal yapıda yeni bir denge ve bütünleşme olanağı sağlamak ve gerginliği azaltmak için tampon mekanizmalar şeklinde yeni ilişki ve kurumlar oluşturmak son derece önemli bir hal almıştır. Şu anda köy topluluğu, yaşadığı toplumsal değişimi, her ikisi de güvence sağlayabilen iki farklı kurum ve ilişki tipine kanalize etmektedir. Bunlardan biri yeni bir siyasal bütünleşme biçimi, diğeri yeni bir iş örgütlenmesi türüdür. Her iki gelişme de ol-

dukça modern özellikler taşır; bu kurumlar içindeki insan ilişkileri evrensel, özel ve kollektiviteye yöneliktir. Dolayısıyla bu gelişmeler toplum içinde tam anlamıyla sağlamlaştıklarında, yeni konfigürasyon, temel güdüsü güvenlik ihtiyacı olan bir toplumsal ve ekonomik gelişmeyi yansıtacaktır.

Öyle görünüyor ki hızlı toplumsal değişmenin etkisi altında güvenlik sorunu merkezî bir öneme sahiptir. Her toplumsal yapı, bütünleşmiş kurumları, etkileşim kalıpları ve değerleriyle, üyeleri için güvenlik mekanizmaları sağlar. Küçük toplulukların, aile merkezli faaliyetlerin, yüz yüze ilişkilerin ve sınırlı akışkanlık ve hareketliliğin egemen olduğu sanayi öncesi toplumsal yapı, ihtiyaç duyulan güvenceyi sağlamak açısından oldukça iyi bir donanıma sahiptir. Ağanın ve köylülerin ya da lonca sisteminin ve tüketicilerin hakları, sorumlulukları ve kazançları öyle bir biçimde düzenlenmiştir ki herkes hem olağan hem olağanüstü zamanlarda ve durumlarda kimin ne yapacağını çok iyi bilir; sistem o denli bütünleşmiştir ki üyeleri, mensup oldukları grubun ve bu gruba has etkileşim kalıplarının kendilerine güvenlik sağladığının genellikle farkında bile olmaz. Esasında, ancak bazı değişimler gerçekleştikten ve grup üyelerinin hayatında yeni etkileşim kalıpları ortaya çıktıktan sonradır ki insanlar yeni durumda çok önemli bir şeyin eksik olduğunun farkına varabilirler; hem toplumsal hem ekonomik gelişmenin karşılaştığı temel engel bu olabilir.

Yukarıda gösterildiği gibi, değişen yapıda yeni güvenlik mekanizmalarının ortaya çıkmaması ve bütünleşmemesi ya da bunların gecikmesi, toplumsal gelişmeyi çeşitli açılardan etkileyebilir.

Güvence mekanizmalarının yavaş hızda gelişmesi de sanayi öncesi sosyo-ekonomik yapının modern, kentsel ve sanayileşmiş bir yapıya dönüşmesi önünde gerçek bir engel teşkil eder. Ayrıca toplumsal değişmenin baskısı altında ortaya çıkan uyum mekanizmaları da ara kurum ve ilişkiler yaratmakta ve bunlar sanayileşmiş modern bir yapıya uygun güvenlik yapılarının gelişimi karşısında güçlü bir direnç göstermektedirler. Bunun sonucunda, gelecek değişiklikleri güvence altına almakta çok daha fazla karmaşa, güçlük ve maliyetle karşılaşılabilir.

Kaynakça

Firth, R., Fisher, F. J. ve Macrae, D.G. Social implications of technological change as regards patterns and models. *Social, Economic and Technological Change: a Theoretical Approach* içinde, Uluslararası Sosyal Bilimler Konseyi, 1958, 289-302.

Frey, F. Socialization to national identification among Turkish peasants. İleri Düzeyde Sosyal Bilimler Semineri'nde sunulmuştur, Abant, Türkiye, 1966.

Hoselitz, B.F., Tradition and Economic Growth, *Tradition, Values and Socio-Economic Development* içinde, R. Braibant ve J. Spengler (der.), Durham, N.C. : Duke University Press, 1961, 83-113.

Kıray, M.B., *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Ankara, Devlet Planlama Teşkilatı, 1964.

Moore, W. The social framework of economic development, *Tradition, Values and Socio-Economic Development* içinde, R. Braibant ve J. Spengler (der.), Durham, N.C.: Duke University Press, 1961, 57-82.

Nurkse, R. *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*. New York : Oxford University Press, 1953.

TOPLUM YAPISINDAKİ TEMEL DEĞİŞİMLERİN TARİHSEL PERSPEKTİFİ BUGÜNKÜ VE YARINKİ TÜRK TOPLUM YAPISI*

İçinde yaşadığımız toplum için, biraz daha fazla bir şeyler bilmek ihtiyacı diğer toplumlarla ilişkilerimiz genişledikçe, onların başka türlü olduklarını gördükçe artıyor. Bu toplumlarla benzerliklerimizin ve farklılıklarımızın bir muhasebesini yapmadan, nedenini açıklamadan, sadece kendi toplumumuz hakkında da pek bir şey bilemeyeceğimiz ortaya çıkıyor.

Hakikaten, ileri sanayi toplumları ile sanayileşmemiş toplumlar arasındaki, özellikle son yüz elli yıl içinde gelişen ve bugün yeni bir aşamaya ulaşan ilişkiler, bu toplumlar arasındaki farklı değişme süreçleri, bunların başlangıcı ve bugün ulaştığı seviye, yalnız toplum bilimciler için değil, alelâde toplum üyeleri için bile üzerinde en çok tartışılan sorun haline gelmiştir.

Değişik Yaklaşımlar

Sanayileşmiş ve sanayileşmemiş toplumlar arasındaki farkın izahında öteden beri yapılan açıklamalar, bir kaç temel ele alış şeklinde görülebilir.

1- Önce bu farklılıklarda iki toplumu birbirinden müstakil gören, birbiri ile hiç ilişki halinde görmeyen ve bu hal ile *temel nitelikteki farklılığını,* bu toplumların değerler ve inanç sistemlerinin değişikliğinde arayan ve hatta nerde ise bunları "mutlak" yani değişmez sayan yaklaşım vardır. Türkiye ile ilgili bu tarz alışın en iyi iki örneğini, Amerikan sosyal bilimcilerinden McClennan[1] D. Lerner'in[2] eserlerinde görebiliriz. McClennan, en yeni sosyal bilim teknikleri

* Mimarlık Semineri, Mimarlar Odası Yayını, 1969. *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

[1] David McClennan, *The Achiving Society,* Free Press, Evanston, 1957.

[2] Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society.*

ile, niçin modernleşmediğini araştırdığı beş toplum içerisine Türkiye'yi de katmıştır. Ve Türkiye'nin modernleşememesini "need for achievement", daha üstün başarı ve yenilikler için bir ihtiyaç duymaya yer vermeyen değerler sisteminin bulunması ile izah etmiştir. Lerner de geri kalmışlığı, kavram ve değerlerde daha geniş ilişkileri düşünebilme, yenilik isteme, teşebbüs sahibi olma gibi özelliklerin yokluğuna dayandırmıştır. Kendi araştırıcılarımızdan Sabri Ülgener de *İktisadi İnhitat Tarihimizde Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri* adlı eserinde aynı biçim bir ele alışı sürdürmektedir.[3] Bu yaklaşımı benimsemiş bütün araştırıcılar Türkiye'nin farklı toplum yapısını tayin eden özelliği, değerler ve inanış sistemlerindeki farklılıkta aramakta ısrar etmektedirler. Bu yaklaşımın kaynağı ve ustası hiç şüphesiz, Alman sosyologu Max Weber'dir. 1920'lerin sonrasında neşrettiği eseri hâlâ bir çok araştırıcıya ilham vermekte ve hipotezlerine temel teşkil etmektedir.[4] McClennan'm "need for achivement" yenilik ve başarı ihtiyacı terimi, aslında Weber'in "capitalist sprit" kapitalist ruh teriminin yeniden formülasyonundan ibarettir. Fakat Weber dahil, bütün bu yaklaşımı kabul eden araştırıcılar *değerler* gökten inmediğine ve *karşılıklı insan ilişkilerinin mahsulü olduğuna göre,* bu sanayileşmeye mani ya da elverişli inanç ve değer sistemlerinin nasıl olup da ortaya çıktığını açıklamakta yetersiz kalmaktadırlar. İlk itici konusunda hiç bir şey söyleyememektedirler. Hele Türkiye üzerinde yapılan araştırmaların, zaman perspektifi bakımından, noksanlığı da çok göze çarpmaktadır.

2- İkinci Dünya Harbi'ne kadar Batı Avrupa'da, ondan sonra Amerika'da ve bizde çok revaç gören bu yaklaşım, yerini İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Avrupa'da ve son beş yıl içinde de bizde, yeni başka bir yaklaşıma bırakmıştır. Bu yaklaşım *sanayileşmiş toplumlarla sanayileşmemiş toplumlar arasındaki farklılığı,* Weberci ele alışın dışında, yani değerlerdeki farklılıkta değil, *alt yapının, yani tabiatı işleme tarzı ve böylece elde edilen artık ürünün kontrol şeklinin temelde farklı olmasının sebep oldığı üstünde durmaktadır.* "Doğu despotluğu" ve "Asya tipi

[3] Sabri Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizde Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri,* İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951.

[4] Max Weber, *The Sprit of Capitalizm and Protestant Ethic.*

üretim tarzı" diye bilinen izahlar bu gruptadır. Wittfogel'in tezinin tarihçi yanlılığı, yani genelleştirmelere gitmek üzere benzer özellikleri aramak yerine, özel ve bireysel cepheler üzerinde durma eğilimi ve bütün iktisadi-siyasî kontroller sistemlerini, sulama tesisleri temin etme fonksiyonuna indirgemesinin darlığı, bu görüşün üzerinde fazla durmayı gerektirmeyecek kadar açıktır.[5]

İkinci yaklaşım, Asya tipi üretim tarzı ise, bugün memleketimizde, nerede ise akademik bir çalışma ve tefsir biçimi olmaktan çıkmış, günün pratiğini yönetecek bir prensip olarak ele alınır hale gelmiştir. Asya tipi üretim tarzı, Marx'ın ikinci derecede işlediği fikirlerden biridir. Bu alt yapı tarzı üzerinde, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra .Fransa'da sömürgeciliğin çözülme halinde olduğu ve kendisi yeni yeni sanayileşmenin ikinci aşamasına ulaşma çabasında bulunduğu sırada, Fransız sosyalistlerinden bir grup tarafından, gene üçüncü dünyanın sanayileşmemesini izah için, üzerinde durulmaya başlanmıştır.[6] Burada da temel fikir olarak, sanayileşmemiş Asya ülkelerinde bu aşamaya ulaşılamamış olmamanın sebebi diye, artık ürün kontrolünün, batıda sanayileşmeden önce bulunan kontrol tarzından farklı olduğu ileri sürülmektedir. Başka türlü söylenirse, bu iki yerde de sabanla tarım vardır. Her ikisinde de temel servet toprak ve ürünleridir, fakat batıda artık ürünün kontrolü, klasik feodalizm denen ve serf-lord çelişkisi halinde iken, diğerinde özellikle, bizi ilgilendirdiğine göre, Osmanlılarda, serf ve lord değil, köylü-reaya ile sultan ve bürokratları arasındaki çelişkidir. Onun için biri sanayileşmeye yönelmiş, diğeri yönelmemiştir. Memleketimizde toplumsal araştırmalardan çok daha fazla olan tarihsel araştırmalarla, yani bireysel özelliklere önem veren bilgilerle birleşince bu yaklaşım birden önem kazanmıştır.

[5] Karl Wittfogel, *Oriental Despotizm a Comparative Stury of Total Despotizm*. Yale University Press, New Haven, 1957.

[6] Örnek olarak bakınız:
Morrice Godeller, "La Notion de Mode Production Asiatique", *Les Temps Modernes,* No: 228, 1965.
H. Antoniadis Bibicon, "Byzans et le Mode de Production Asiatique", *La Pensée*, No. 129, 1965. Ekim 1966.

bugünkü düzenini anlamaya çalışan her yazar, düşünür ya da sosyal bilimciyi, Osmanlı toplum yapısının batıdan farkının, bu günkü düzenimizdeki rolünü araştırmaya ittirmiştir.[7]

1967'den beri yayınlanan ve fikir tarihimizde ilk defa bu yoğunluğa ulaşan eserlerin hepsinde bu yaklaşımın bir muhasebesi yapılmakta ve görüşler, "aradaki fark bir varyasyondur, tayin edici rolü yoktur" kanısı ile "bu bir mahiyet farkıdır, bütün ayrıcalık bu temel farktan başlamaktadır" tezleri etrafında toplanmaktadır.[8]

Batı ile Osmanlı toplumlarının üretim ilişkilerini bir varyasyon halinde görenler, bugünkü sanayileşmemeyi, Osmanlı toplumu-sanayileşmiş toplum ilişkilerinin oluşturduğu bugünkü koşullarda, dış etkenlerin yerinin başta geldiğini söylemektedirler.

Özellikle XIX. yüzyılda ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu ilişkilerin toplumsal değişmedeki ağırlığı kolayca söz konusu edilebilir ve bazı başka toplumlarla kıyaslamalar yapılıp, genellemelere gidilebilinir. Fakat ikinci tez kabul edildiğinde, yani Osmanlı toplumunun kendine has özellikleri temel tayin edici ise, yani bir serf-lord çelişkisi yerine bir reaya-bürokrat ilişkisi varsa ve hakikaten serf-lord ilişkisinden işçi-burjuva ilişkisi doğarken, bizde köylüden işçi doğsa bile bürokrasiden burjuva doğmuyor demeye geldiği düşünülürse, burdan, bizdeki toplumsal değişim prensiplerinin batıya hatta belki de başka hiçbir topluma benzeyemeyeceği sonucuna varılması gerekmektedir.

---

[7] Bizde bu görüşü ilk defa işleyenler S. Hilav ve S. Divitçioğlu'dur. Bakınız: Selahattin Hilav, "Asya Tipi Üretim Nedir?", *Yön*, 18 Şubat 1966. Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, No: 212, İstanbul, 1966.

[8] Birinci tez için örnekler:
Behice Boran, *Sosyalizm ve Türkiye'nin Sorunları*; Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*; Fişek Kurthan, *Anadolu Toplumlarının Evrimi Üzerine Düşünceler*, SBF Dergisi, 1967, XXII-I, Ankara.
İkinci tez için örnekler:
S. Divitçioğlu, İbid; Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı*, Ant Yayınları, İstanbul, 1969. İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, Ant Yayınları, 1969 (Bağlam Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 2006). Nisbeten farklı olmakla beraber aynı yerde mütalâa edilmesi gerektiği kanısındayım.

O zaman da her türlü ilmi bilgiden vazgeçmek gerekir ki, bunun anlamsızlığı açıktır. Bizim kanımızca, konu bugün akademik çevrelerde bir türlü, aksiyon çevrelerinde bir başka türlü çıkmaza girmiştir. Her iki yaklaşımın yetersizliğini göz önünde tutarak şimdi ben bu makalenin çerçevesi içerisinde toplum yapılarının anlaşılmasında kullanılan kavramları, yeni bir yönde soyutlaştırarak dünkü toplum yapımızı çizmek istiyorum.

Temel İlişkiler

Her şeyden önce, formların değil fonksiyonların ve ilişki düzenlerinin benzerliklerini ön plâna çıkarmak, ondan sonra da sanayi sonrası toplumlarının sanayileşmesinde temel değişkenin ne olduğunu söz konusu etmek istiyorum. Her toplumda nüfus, teknoloji, bu teknoloji ile işlenebilen kaynaklar ve bunların doğurduğu toplumsal örgütleşme göreli bir denge içindedir. Gayri uzvî enerjinin doğa kaynaklarının işletilmesinde kullanılmasından önceki toplumda bu dengenin elemanları temelde sabana dayanan tarım ile dengelenmiş bir nüfus, bu nüfusun da tarımsal ürünleri bilfiil üreten geniş bir köylü kitlesi ile, yarattığı üründen köylüye kendi kendini idame ettirecek kadarını bıraktıktan sonraki artık ürünü alan ve bunun dağılımını kontrol eden köylü kitlesine kıyasla çok küçük bir üst sınıf vardır. Bunların arasında ise tarımsal çevre dışına yerleşmiş tarımsal olmayan üretimle ve onun dağıtımı ile uğraşan, gene uzvî olmayan enerji ile üretim yapan, bütün farklılaşması üretim konularına has olan ve kendi içinde farklılaşmamış, ihtisaslaşmamış esnaf, tüccar, zanaatkâr grubu vardır. Bu tarz bir genellikle alındığı takdirde, temel ilişki hem Batıda hem de Anadolu'da aynıdır. Her ikisinde de nüfusa göre doğal kaynaklar yeterlidir. Yukarıda sözü edilen denge için sosyal örgütün tamamladığı yön, emeğin -yani köylünün- kontrolüdür. Üretimi en yüksek noktaya götürebilmek için bu emeğin tarımda tutulması gereklidir. Batı bunu, köylüyü toprağı ve üretimi kontrol edene açıkça bağlayarak, yani serf-lord ilişkisini kurarak başarmıştır. Osmanlılarda ise bu, çift bozma yasağı, şehirlere girme, yerleşme, za-

naat loncalarına intisap etme yasağı ve genellikle başka yönden geçim temini olanaksızlığı ile sağlanmıştır.

Bu temel ilişki on asırlık Avrupa feodal düzeninde ve altı asırlık Osmanlı düzeninde hem yer hem zaman bakımından çok çeşitlenmiş sade temelde yani emeği toprakta tutma ve artık ürünü kontrolde sabit kalmıştır. Yazılı kurallara göre Batıda kontrolü elinde tutan sınıf lord'lar, bu mevkiye herediter yolla gelirler. Halbuki Osmanlılarda bu tayin iledir, yani Osmanlı Lord'u bürokrat bir lord'dur.[9] Burada da, kanımızca, reayanın, Osmanlı köylüsünün hürriyeti ve serfin esareti nasıl temel ilişkiyi gözden kaçıracak şekilde abartılmışsa, Batıda lordun sosyal mobilitesi olmadığı, yani bir ailenin kontrol düzenindeki yerinin sabitliği ile yazılı kaidelerin dışında bir günden öbürüne olan ilişkilerde Osmanlı tımar ve zeametlerinde, hatta beylerbeyi ve valilerde de mobilite aynı şekilde fazlaca abartılmıştır. Osmanlılarda, özellikle tımar ve zeamet sahiplerinde ve geniş ölçüde vali ve beylerbeylerinde, yazılı kurallara göre mutlak olan toplumsal mobilite, bir günden öbürüne olan yaşantıda yer almamış, bu kuralların tatbiki de fazlaca mübalâğa edilmiştir. Batıda da, Osmanlılarda da, merkezi bir lord'un kudretinin artması, ona "sadakat"la bağlı küçük lordların ve lordlukların devamında temel şartlar olmuştur. Batıda sadakatını "fealty" ispat edemeyen vurulmuştur. Aynı şekilde Osmanlı Padişahı da kuvvetli iken sadakatinden şüphe ettiklerini vurdurmuş, zayıflayınca da bu sadakat terimini yumuşatmış ve mahalli "lordlarla" anlaşma yollarını aramıştır.[10] Toprağa bağlı emek-kontrol eden lord ilişkisi, bu ilişkilerin genişlemesinde şahsî yüz yüze teması

[9] Tarihçilerimiz başlangıçta tımar ve zeametin babadan oğula geçme kaidesinin olduğunu, sonra bu kaidenin kaldırıldığını söylüyorlar. Buna rağmen tatbikatta bu prensibin nasıl olduğuna dair hiçbir aydınlatıcı bilgi yoktur.

[10] Bu husus için bakınız:
Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfları Hukukî Statüsü", *Ülkü,* Ankara, Mart 1937, Cilt IX, No: 49.
Ayrıca Batıda sadakat ile Osmanlılardaki sadakat için mukayeseli olarak şunlara bakınız:
Max Bloch, *Fedual Society.*
Halil İnalcık, "The Nature of Traditional Society", *Political Modernization of Japon and Turkey,* Derleyenler: Rostow ve World Princeton University Press, 1964.

özetleyen sadakat ya da mücadele iki sistemde de fonksiyonlar-ilişkiler olarak aynı yerde durmaktadırlar.

Bu bakımdan temel sınıflar arası ilişkiler bakımından, benzerlikten fazla aynilik olduğunu söylemek mümkündür. Fakat bundan öte, bu tez kabul edilse de edilmese de Osmanlı toplumunun Batıdan farklı gelişmesinde asıl gözden kaçan meselenin köylü-lord ya da reaya-bürokrat lord ilişkisinin çok dışında olduğu kanısındayım. Bugünkü yapı farkı münakaşalarında gözden kaçan nokta batıda sanayileşmeyi getiren sınıfların ya da ilişkilerin serflikle ve lordlukla ilgisi olmadığıdır. Sanayileşmenin öncülüğünü yapan merkantilizm, tamamen kuzey batı Avrupa ülkelerindeki -orda da lordlara bağlı- tüccar ve esnafın davranışındaki değişikliklerden, çok iyi bilindiği gibi keşifleri de uyaran, başlatan kapital birikmesi ile doğmuştur. Bu kapital birikmesinde serfliğin ve lordluğun pek bir rolü olmamıştır. Böyle olunca da Osmanlı toplumunda sanayileşmemeyi, doğrudan doğruya reayanın hürlüğüne ve bürokrat lordun "tayin" edilmesine bağlamak zordur. Kuzey batı Avrupa ülkelerinde X. ve XI. yüzyıllarda tarımda at ve atla çekilen pulluk kullanılmaya başlanması çavdarın yerini buğdayın alması gibi yeni üretim araçları ile üretimin güçlenmesi ve belirli şekilde çoğalan tarımsal artık ürünün lordların ve köylünün tüketimleri yolu ile, ara sınıfları teşkil eden tüccarın elinde toplanmasıdır:[11] Aynı devrede Hıristiyanlık cihadı olan "haçlı seferlerinin" getirdiği yeni olanaklar, daha kolay ulaşımı sağlayan deniz ve limanlara sahip olma gibi faktörler bu orta çağ sonu ara sınıflarını yeni bir güç olarak belirtmiştir. Bu makalenin çerçevesi içinde, sosyal ilimlerin en çetrefil meselelerinden biri olan Kuzey Batı Avrupa'nın neden en önce sanayileştiği sorununa daha çok yer verilemez.[12] Benim işaret etmek istediğim eğer farklı gelişmeler üzerinde durula-

[11] *Technological Changes in Medival Ages*, Penguen Books, 1952, London.

[12] Bu konuyu burda deşmek imkânsızsa da biraz daha aydınlık getirmesi bakımından örneğin aynı Lord-Serf ilişkisinde olan Akdeniz Havzası toplumlarında niçin sanayinin değil, 16. yüzyılda, hâlâ İspanya, İtalya'da gelişememiş olması sorusu sorulabilir. Bu soru öyle aydınlatıcıdır ki, Wefield 1950'lerin sonunda Güney İtalya'nın sorunlarının çözülmesi için oralara Protestan rahiplerinin gönderilmesini teklif edecek kadar tutarsızlığa düşmektedir. Bakınız, Banfield, *The Moral Basis of a Backward Society*, Free Press, Evanston, 1957.

caksa, bunun Asya tipi üretim yaklaşımında ya da bürokrat Osmanlı idarecisi izahında olduğu gibi, sadece artık ürünün kontrol şeklindeki farklılıklarla izah edilemeyeceğidir. Nitekim fevkalâde etkin merkezi örgütleri ile Osmanlı sarayı tarımsal artık ürünü arttırmaktan gayri, siyasal ve ekonomik kurumların hepsini şu ya da bu zamanda ve şekilde mobilize etmesine rağmen ne Batının etkisini azaltabilmiş, ne de sanayileşmeye geçebilmiştir. Çünkü en etkin ve en temeldeki, tabiat insan ilişkisini belirleyen âlet ve üretimin güçlenmesi yönünden, tarımda bir şey yapamamıştır.

Giderek Osmanlı toplumunda uzak ticaret yollarının değişmesi, piyasada değerli madenlerin artması, topraktan üretilen artık ürünün aktarma yollarının düzeltilmeye çalışılırken bozulması sanayileşmeye ve onunla beraber gelişen kompleks toplumsal düzeni Batıya bağlı olmadan, batı sanayileşmenin ilk aşamasına ulaşmış XIX. yüzyıl gelmiştir. Osmanlı toplumu için, batı toplumlarının sadece ham madde kaynağı ve lüks tüketim maddeleri ticareti temin eden bir yer olmasına ilâveten, sanayilerinin mamul madde satacakları pazar ilişkisinin kurulması için zorlandığı bir devredir. Bütün siyasal ve fikirsel ilişkilerle beraber bu devre Osmanlı toplumunun temel yapısının değişmeye başladığı devredir. Ve bu oluşum açıkça dış etkenlerle başlamıştır. *Başka bir deyimle XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Osmanlı toplumundaki iç dinamiğe bağlı değişmeler temel ilişkileri köklü şekilde değiştirmediği, sadece buhranlar yaratıp sürdürdüğü halde XIX. yüzyılın dış etkileri doğrudan doğruya temel değişikliklere götürmüştür.*

Buna rağmen, Osmanlı toplumu XIX. yüzyıl sonunda bile hâlâ "yarı feodal" bir yapıdaydı. Bunun anlamı, nüfusun büyük oranının hâlâ tarımda sapanla ve sınırlı bir artık ürün yaratan bir üretim yapması, bu teknoloji ile ulaştığı artık ürününü kontrol edenlerin hâlâ toplumda hakim mevkii işgal etmesidir. İşin aslında İzmir, Çukurova, Samsun çevrelerinde milli ve milletlerarası piyasa için ürün yetiştirmeye geçilmişti, ama bu, memleketin bütünü için henüz anlamlı değildi. Fakat toprak mülkiyeti ve vergisi meseleleri ön plâna çıkıyordu. Ticarette, tarımsal olmayan üretimdeki daha hızlı değişmeler ise Batının sanayileş-

miş memleketleri ile Osmanlıları yeni siyasal ilişki düzenlerine getirmekteydi. Osmanlıların tarımla dolaylı ilişki kurmaları hızla değişmekte idi.

XIX. yüzyılda tacil kazanan toprak insan ilişkilerine has düzenin değişme eğrisi 1900'larda bir düzlüğe ulaşmış ve aradaki savaşlara siyasal ilişki değişikliklerine rağmen İkinci Dünya Savaşı'na kadar oldukça istikrarlı bir halde kalmıştır. Daha derine giden değişiklikler İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızlanmıştır. Bu konuda Türkiye'de bugün oldukça ayrıntılı, güvenilir bilgi birikmiştir.[13]

Bugünkü Kırsal Yapı

Ondokuzuncu yüzyılda değişen toprak mülkiyet düzeninden sonra hemen hemen İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar Anadolu'da hem küçük toprak hem de büyük toprak sahipliğinin hakim olduğu çevreleri görüyoruz. Artık ürünün aktarılmasının vergi şeklinde olduğu bölgelerde kendi kendine yeten üretim sürüp gitmektedir -örneğin genellikle Orta Anadolu- artık ürünün pay olarak aktarıldığı yerlerde ise ortakçılık ve yarıcılık yer almaktadır. Genellikle Güney Anadolu, ilgi çekici ve anlamlı bir gözlem, artık değer ister vergi, ister pay şeklinde aktarılsın ortakçı köyleri ile vergi ödeyen köylerin hem yaşama seviyeleri, hem de toplumsal düzenleri hiç de farklı değildir. İkisi de artık ürünlerini devrettikten sonra birbirlerine çok benzer bir düzende yaşamaya devam ederler. Köylüler yönünden icarlığın harediter ya da tayin ile olmasının hiçbir önemi olmamış görünmektedir. Burada bir yapı değişikliğinden bahsederken ilk sorun bu büyük köylü kitlesinin yeni şartlar altında ne olduğunu bilmektir. Tarımda yenilikler, dışarı ile ilişkiler başlayınca, kırsal toplumun değişmesi, Anadolu'da küçük ya da büyük toprak sahipliği bölgelerinde farklı şekillerde olmuştur.

Büyük toprak sahipliğinin ve ortakçı, yarıcılığın yaygın olduğu bölgelerde tarımın modernleşmesi, makineli, sulamalı, suni

[13] Bu konudaki en sistemli bilgi için bakınız: Yahya Kanpolat, *Tarımda Bünye Değişikliği*, SBF Türkiye İktisadi Gelişme Raporu, içinde, 1956 (çoğaltılmış).

gübreli üretime geçiş İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra olmuştur. Büyük toprak sahiplerinin yeni üretim teknolojisine geçmeleri, işgal ettikleri kontrol mevkilerinden dolayı, elde ettikleri krediler yüzünden kolay olmuş ve bu teknoloji ile üç ilâ sekiz misli artırabildikleri ürünleri ile kredi borçlarını ödeyebilmiş ve çiftliklerini modern, büyük işletmeler haline getirmişlerdir.[14] Bu topraklarda ortakçı-yarıcı olarak çalışan köylüler ise üç dört ürün mevsimi içerisinde, makineleşme emeğin yerini aldığı için, yarıcı olmaktan çıkmışlar, büsbütün topraktan kopmuşlardır. Kısmen, henüz daha mekanize hale gelmemiş işlerde gündelikle emeğini satan tarım işçileri haline gelmiş, kısmen de tarımdan tamamen uzaklaşarak şehirsel çevrelerde emeklerini değerlendirme olanağını aramaya yönelmişlerdir. Bu oluşum, hem toprak sahipleri, hem de köylüler yönünden eski "feodal" ilişkilerin ortadan kalktığı ve büsbütün yeni ilişkilerin, yeni hacimde ve değerde artık üretim temin ve kontrol tarzının ortaya çıktığını göstermektedir.

Eski kendi kendine yeten ve artık değerini "vergi" halinde aktaran küçük toprak sahipleri de modern teknoloji ile piyasaya arzedilen ürün yetiştirme oluşumunun dışında değildir. Çok küçük bir artık ürün ile çağdaşlaşmaya giden küçük toprak sahibi köylünün de bütün toplumsal ilişkileri değişmektedir. Böyle çok sınırlı artık üretim ile modernleşmeye giden köylü, borçlanma (kredi-faiz) mekanizması sonunda belirli bir zaman sonra topraklarını kaybetmekte ve büyük gruplar halinde gene mülksüz, emeğini satarak geçinen işçiler haline dönüşmektedirler.[15] Gözlemlerimize göre, yaklaşık olarak 200 dönümün (50 akr) altındaki topraklarda sabanla tahıl üretiminden traktör ve suni gübre ile üretime, borç alarak, geçince, borcun ödenmesi çok şüpheli hale gelmektedir. Ve borçlarını ödeyebilmek için beş yıl kadar bir zamanda topraklarını elden çıkarmak zorunda kalmaktadırlar. Bu miktar arazi, yeni ticari tarım işletmeciliğine geçmek için yapılacak yatırımlara gerekli borçlanmayı öde-

[14] Örnek olay diye bakınız: M. Kıray ve J. Hinderink, "Inderdependences Between Agro Economic Development and Social Change", *Journal of Development Studies*, Vol. 4, No: 4, Temmuz 1968.

[15] İbid.

yebilecek büyüklükte görünmemektedir.[16] Böyle bir çabaya girişenlerin toprakları, civardaki bir, en çok iki köylü tarafından ele geçirilmekte ve bunların elinde 2.000 ve daha fazla dönümlük toprak birikmektedir. Sonuç olarak bunlar da ücretli emek kullanır hale gelerek büyük toprak sahiplerinin kontrol kuvveti ilişkilerine girişmektedirler.

Tarımsal çevrelerde bu sınıfsal yapı değişikliğinin bu çok belirli süreçlerinin dışında, bugün Türkiye'de çok yaygın ve geleceği etkilemek yönünden önemli bir başka oluşum daha vardır. Bu oluşum, gene kendi kendine yeten, her türlü örgütten yoksun, az gelirli küçük toprak sahibi köylülerin piyasaya sürülecek ürün üretmeye geçişte bu ürünü üretip gerekli ilişkileri kurup, bunu paraya dönüştürmekte çok zor işleyen yarı gelişmiş bir düzenin ortaya çıkışıdır. Bu köylüler için, pazar ekonomisine açılabilmekte en gerekli şey, kredi ve pazarlama ilişkileri kurabilmektir. Bu ilişkileri bugün Türkiye'de, kasabadaki toprak ve tarım ile doğrudan doğruya ilişkisi olmayan tüccarlar kurmaktadır. Bu ilişkinin kurulmasında işlenen toprağın büyüklüğü kadar, piyasaya arzedilen ürünün cinsi de sebep olmaktadır. Bu ürün, büyük makinalar gerektirmediği bir ailenin emeği ile küçük bir toprakta yetiştirilebildiği fakat iletme ve pazarlaması dış ilişkiler gerektirdiğinde bu tarz ilişkiler doğmaktadır. Köylü ile kasaba tüccarı arasındaki bu ilişki, köylü toprağının hepsini piyasaya süreceği ürüne hasrettiğinden, tüketimi için gerekli nakit para ihtiyacını, bu tüccara bağlamakla ve ona tâbi olmakla temin eder. Böylece tüccar, köylünün özellikle dışarısı ile olan ilişkilerini ve sosyal güvenliğini sağlar. Bu ilişkiler kurulduktan sonra kasaba tüccarı toplumsal yapının daha fazla değişmesine köylünün gösterdiğinden daha fazla mukavemet gösterir. Köylü-tüccar ilişkisi, eski düzende olmayan yeni bir ilişkidir. Fakat büyük toprak sahipliğinin modern işletmeciliğe ve büyük burjuvaziye yahut ortakçı, yarıcı köylünün emeğini satan işçiye dönüşmesi kadar açık seçik bir sınıfsal yapı değişikliğini de temsil etmektedir. Bu ilişki toplumsal değişmenin baskısı altında orta-

[16] T.C. Ziraat Bankası kredileri de 200 dönüm toprağı olanlara verilmektedir. Pratik gözlemlerle mali politika prensiplerinin bu kadar uyuşması elbette tesadüfi değildir.

ya çıkmış gerginliği azaltacak, intibakı sağlayacak ilişkilerin bütünleşmesini sağlayacak bir tampon mekanizmadır. Fakat bir defa toplum yapısının parçası haline geldikten sonra bu ara-gelişme değişmenin daha ileri gitmesine ve yapının belirli bir aşamaya ulaşmasını engellemektedir.[17] Bu yüzden piyasaya arz edilen ürünün tüccar aracılığı ile pazarlandığı, küçük toprak sahibi köylülerin hakim olduğu çevrelerde değişme yavaştır ve köylünün işçiye dönüştüğü yerlerdeki dinamizm burada görülmez.

Bu hali ile tarım ve oradan elde edilen artık değeri kontrol eden temel gruplar -bugün Türkiye'de şu şekillerde özetlenebilir. Burada sınıf deyimini kullanmıyorum. Çünkü feodal yapının "köylü" sınıfı artık aşağıdaki şekillerde çeşitlenmiştir:

1) Büyük Toprak Sahipleri: Bütün özellikleri ile modern büyük burjuvazinin bir parçasıdırlar. Tarım tarzları modern işletmeciliktir.

2) Elindeki küçük toprak sayılacak 200 dönümün üzerindeki mülkü, toprak mülkiyeti kutuplaşması sürecinde 2.000 ve daha fazla dönüm araziye çıkaran, ücretli işçi kullanmaya başlayan, yeni belirmiş orta müstahsil çiftçi.

3) a- Topraktan büsbütün kopmuş, emeğini satan işçi haline dönüşmüş olanlar.

b) Geçim için, sahip oldukları çok küçük topraklarda ürettiklerine, emeklerini satarak kazandıklarını katmak zorunda olanlar,

c- Hâlâ ortakçı ve yarıcılığa devam ettirenler.

4) Kendi topraklarında piyasaya arzedilen ürün üretenler, fakat tam anlamı ile kasaba tüccarının kontrolü altında bulunanlar.

5) Köyde olmamakla beraber tarımsal artık ürünü doğrudan doğruya kontrol ettiği sözü edilmesi gereken tefeci tüccarlar.

Bu grupların içerisinde, emeği ve artık ürünü doğrudan doğruya kontrol eden, birinci ve ikinci grupların değişme yönleri

[17] Bakınız: M. Kıray, *Ereğli*, DPT, 1964, Ankara. Özellikle Bölüm 5 ve M. Kıray, "Values, Development and Social Stratification", *Journal of Social Issues,* Nisan 1968.

açıkça, daha fazla artık ürün kontrolüne doğrudur. Tarımsal burjuvazinin büyük ve orta burjuvazisini teşkil etmektedirler. Ellerinde biriken artık değeri kısmen sanayiye ve daha çok ithalat ve ihracat ilişkilerine yatırmaktadırlar. Piyasaya arzedilen ürünün yarattığı artık değer böylece çok az içerde fakat pek çok sanayileşmiş ülkelerde sınai üretime dönüşmektedir. Türkiye'deki büyük toprak sahiplerinin kontrol ettikleri artık ürünün sadece Veblen anlamında gösterişçi tüketime ya da Nurkse anlamında gösteri etkisine aktarılması devri geçmiştir. Şimdi memleketin temel artık ürününün temin eden bu servet, ithalat yolu ile dışarı, sanayileşmiş ülkelere akmaktadır. Orda sanayi ürününe dönüşmektedir. Üçüncü grubun bütün alt grupları ise gene açıkça emeğinin kontrolünü ya tam modern ya da eski ilişkiler içinde başka sınıflara bırakmış emekçi sınıflardır. Yeni teknoloji ve ürün tiplerinin getirdiği artık üründen daha fazla pay almak ya da bu artık ürünün dağılımının kontrolüne katılmak için dinamizmlerini korumaktadırlar. Bu gruplar içerisinde işçi örgütleri, kendilerine yönelmiş siyasal örgütler doğmakta, yeni talepler getiren faaliyetler olmaktadır. Dolayısıyla sosyal değişme dinamiği en canlı sınıf olarak görünmektedirler. Dördüncü grup hem mülkiyeti olan, fakat öbür taraftan da ürettiği servet üzerinde çok az kontrole sahip bir geçiş tabakasıdır. Bir yandan toprağın mülkiyetini bırakmamakta, diğer yandan var oluşunu ve refahını kasabadaki tüccara sımsıkı bağlamaktadır. Bu hali ile bütün şikâyetine rağmen büsbütün mülksüz hale gelmemek için durumunun olduğu gibi devamından başka bir şey istememektedir.

Köyde olmadığı ve doğrudan doğruya tarımla uğraşmadığı halde yeni ilişki düzeni içerisinde ortaya çıkan tefeci tüccar da bütün güçlerini durumun devamına harcamaktadırlar.

Toparlarsak, bütün bu yeni beliren ilişkiler içerisinde ikinci, dördüncü ve beşinci gruplar, yani yeni orta çapta çiftçi, küçük çiftçi ve onları devam ettiren tefeci tüccar, isteyerek ya da istemeyerek şartların zorlaması ile birbirlerini destekleyerek en az değişmeyi istemekte ve mevcut durumunu sürdürmekte yeni ilişkilere ve bunları getireceği kurum ve örgütlere karşı dur-

maktadırlar. Bu grupların ne eski düzen ne de yeni düzen açısından tam sınıf olarak belirlenmeleri mümkün görülmemektedir. Bu grupların değişim içindeki yer ve rolleri kolayca görülebilmekte ise de nisbi ağırlıklarından söz edebilmek için yaygınlıkları sayıları hakkında daha belirli bilgimiz olması gerekir.

Buraya kadar olan analizimizi bağlamak üzere tebliğin başındaki tarihsel gözlemler için söylediklerimizi bir kere daha değerlendirmek gerekir. Feodal devrenin köylü sınıfının bugünkü sınıfsal özelliklerini kazanmasında, görüldüğü gibi Osmanlı toplumunun özelliklerini akademik ilgiden başka bir rolü yok gibidir. Eski köylü sınıfının, kısaca yukarıda belirttiğimiz farklılaşması, üstelik Osmanlı olmayan toplumlarda da aynen yer almış (orta çapta çiftçi gibi), fakat sanayileşmiş ülkelerde bu safhalar süratle geçmiş ve köylüler tam işçiye ya da "orta sınıflara" dönüşmüştür.

Şehirsel Değişmeler

Köylü-bey ilişkisi, feodal toplumun temel ilişkisi olmakla beraber, yegâne ilişki değildir. Toplumun tarımsal olmayan üretimi kırsal çevre dışında devam etmektedir. Zanaatkârların başardığı bu üretim, tüccar ve esnafın dağıtım fonksiyonları ve kontrol fonksiyonlarındaki din adamı, asker memurlar ve beylerle beraber sanayi öncesi toplumun şehirsel yapısını meydana getirir. Mamafih bunların hepsinin sayısı sınırlıdır. Toplumun şehir ve köy gibi iki türlü yerleşme şekli olması, tarıma dayanan toplumların gelişmesi ile başlamıştır. Tarımsal üretimin tayin edici rolü azaldıkça bu dikotomi azalmaktadır. Hiç şüphesiz gelecekte ortadan kalkacaktır. Köy ve şehir ayrılığı toplumda bir fonksiyonlar farklılaşmasının aksidir. Geniş çevreler gerektiren tarımsal üretim ile uğraşan, kontrol, idare, dağıtım gibi diğer fonksiyonlara katılmayan nüfus -köylüler ayrı bir yerde yerleşmiş, toplumu meydana getiren diğer gruplarsa şehirlerde toplanmıştır. Şehir-köy yerleşmeleri nerede ve ne zaman meydana gelmiş olursa olsunlar hep birbirlerini tamamlayan komüniteler teşkil etmişlerdir. İkisinin de kendi kendine yeterliği nisbidir. En az farklılaşmış yer ve devrelerde dahi şehir varsa mutlaka köy de

vardır, ve -karşılıklı ilişki halindedir. Bu ilişki, artık ürün aktarmasından, asker vermekten, ziraat ve ticaret metaı değiştirme ilişkilerinden, inanç ve idare düzenlerinin merasimlerine katılmaya kadar değişebilir. Osmanlı şehir ve köylerinin birbirleri ile ilişkileri de genel çerçevenin dışında değildi, ve Osmanlı şehirlerinde de çalışan emekçi gruplar dükkanlarına, aletlerine sahip, önceleri ahi düzenleri, sonraları loncalar içersinde örgütlenmiş esnaf ve zanaatkârlar serbest meslek erbapları ile idare fonksiyonlarının teknik elemanları sayılacak memurlardan ibaretti.

Kontrol, idare ve dağıtım fonksiyonları buralarda yerleştiği için de kırsal çevre üzerinde ağırlıkları hissedilirdi.

Sanayileşme, ulaşım ve haberleşmenin gelişmesi ile şehirlerin önemi bir başka şekilde daha artmıştır. Sanayi üretimi tarımdan daha önemli hale gelecek kadar gelişince, nüfusun daha büyük kesimleri buralarda toplanmıştır. Ayrıca bu yeni üretim tarzıyla beraber hem bilfiil üretim yapan, hem de bu büyük sayıda insanı biraraya toplayan büyük hacimlerde üreten sanayinin koordinasyon, idare, dağıtım fonksiyonları için değişik tarzda ihtisaslaşmış yeni gruplar belirir ve aynı çevrede yerleşir. Kısaca şehirler yeni üretim tarzının yeni ihtisaslaşmış emekçilerin, idarecileri, dağıtıcıları ve kontrol edicileri ile büyür gelişir.

Fakat, Türkiye'de bugün şehirleşme, şehirlerin sanayileşme hızının, tarımın modernleşmesinden çok daha yavaş olması sonucu "sahte şehirleşme" diye nitelediğimiz oluşumlarla sonuçlanmaktadır. Nüfusun şehirlerde oturan oranının artması ile asıl modernleşmeyi belirleyen, sanayide çalışan nüfusun artma oranı arasında bir ilişki yoktur. Şehirli nüfus oranı %8'i bile bulmamaktadır.[18] Bu yönden köyden şehre göç edenlerin şehirde çalıştıkları işler ya da öğrendikleri hünerler de bu gelişmenin nasıl aldatıcı olduğunu gösterir. Örneğin Yasa'nın verdiği bilgilere göre Ankara gecekondularında yaşayanların vasıflı işçi oranı %27'dir. Memur müstahdem oranı %30'u geçmektedir.[19]

[18] "Urbanization Development Policies and Planning", *International Social Development Review*, No. 1, New York, 1968, s.84.

[19] İbrahim Yasa, *Ankara'da Gecekondu Aileleri,* Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayınları, Sayı: 46, Ankara, 1966, s.123.

Daha anlamlı olan ise, bu vasıflı işçilerin hünerlerinin, şoförlük, oto tamirciliği, marangozluk, duvarcılık, terzilik gibi, modern sanayi düzeninden çok, eski düzene has hünerler olmasıdır. Düz işçilik, esnaflık yapanlarla beraber bu gruplar köy hayat standartlarının çok üstüne çıkmış oldukları için pasif ve tatmin edilmiş haldedirler. Bu grupların ortalama gelirleri gene Ankara'da örneğin, ayda 400 TL etrafında oynamaktadır.[20] Köyde insan başına ortalama gelirin yılda 1000 TL'si civarında olduğu düşünülürse, "sahte şehirleşmemiz", "sahte şehirlerimiz" diyebileceğimiz köyden yeni göçenlerin niçin değişmede daha fazla etkin olmak istemedikleri kolayca anlaşılır.

Diğer taraftan köyden göçen bu büyük gruplar eski zanaatkârların ve esnafların yaptıkları işlere yönelerek, onları baskı altında tutmakta, tedirgin etmektedirler.

Eski düzenin esnaf ve zanaatkârlarının bir kısmı yeni konularda da olsa gene esnaf ve zanaatkârlıklarına devam etmektedirler. Fakat büyük bir kısmı eski zanaatlarının sanayi ile rekabet edemediğinden değeri kalmadığı için dükkanlarını, aletlerini kaybetmişler ve mülksüz kalmışlardır. Bunların bir kısmı işçi olmuş, bir kısmı küçük memurluğa geçmişlerdir. Küçük burjuva hüviyetindeki bu mülkünü kaybetmiş esnaf ve zanaatkârlar en tatminsiz şehir unsuru olarak görülmektedir. İzmir şehrinin iş düzeninin analizinde düzenli ticaret ve sanayi odalarına kayıtlı 6.000 iş sahibinin dışında esnaf derneklerine kayıtlı 60.000'den fazla esnaf ve zanaatkâr bulunduğunu söylersek, bu kitlenin hacmi ve potansiyeli hakkında bir fikir vermiş oluruz.[21]

Mamafih, eski esnaf ve zanaatkârların yeni düzene geçişte yerleri sadece bu değildir. Bunların sınırlı bir kısmı, özellikle küçük kasaba ve şehirlerde, tarımsal nüfustan söz ederken gösterdiğimiz küçük toprak sahibi köylünün ürününü pazarlayan tefeci tüccar haline gelmiştir. Bu grubun elinde İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana hatırı sayılır bir para birikmektedir. Son

[20] C.H. Sewell, neşredilmemiş doktora tezinde ortalama geliri 425 TL bulmuştur. ODTÜ müşterek çalışmaları bu rakamı 452 TL'si, Yasa 386 TL'si bulmuştur.

[21] M. Kıray, *Ereğli*, DPT, 1964, özellikle Bölüm V'e bakınız, M. Kıray, *İzmir İş Hayatının Sosyolojik Analizi*, henüz neşredilmemiştir.

yıllara kadar bu tüccarların ellerinde biriken ticaret sermayesini taşınmaz mülkten başka bir şeye yatırdığı görülmemişti. Fakat son yıllarda bazı gözlemlerimiz bunların yer yer ve yeni orta çapta sanayiye yatırımlar yaptıklarını göstermektedir. 1962'de "Ereğli" çalışmamızda bu aracı tüccarların "burjuva" karakterine dikkati çekmiştik. Yedi yıl sonra bu teşhisimizin yerinde olduğu ispatlanmıştır. Bunların dış sanayi mamulleri, büyük sanayi mamulleri ve onları kontrol eden çevrelerle nasıl bir ilişki kuracakları ve toplumun değişmesinde nasıl bir rol oynayacakları henüz belli değildir ve ilgiyle izlenmeye değer.[22]

Bugün büyük şehirlerimizde iki nesilden daha fazla bir zamandır büyük sanayi tesislerinde çalışan, hakiki ve normal diyeceğimiz, şehirli sanayi işçileri de sayılarının azlığına rağmen temelde bir yer tutarlar. Büyük sanayi tesislerinin çoğu devlet kesimindedir. Bunlar hüner öğretme tarzları, ücretleri ve sendikaları ile yine nispeten tatmin edilmiş şehir emekçi gruplarındandır. Ve belirli bir değişim potansiyeli göstermemektedirler. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulmasına izin verilen yabancı sermaye ya da yerli sermayenin yabancı sermaye ile ortak kurduğu tesisler de gene böyle eski sanayi işçisi kullanmaktadır. Bunların durumu devlet kesimindekilerden farklıdır. Yerli ve yabancı sanayi burjuvazisi ile işçi çelişmeleri de son iki yıldır çıkan grevlerde açıkça görülmektedir.

Ticaret ve sanayi burjuvazisine gelince, iki dünya savaşı arasında yeni kurulan cumhuriyet hükümetinin kontrolü ile sanayinin yavaş gelişmesine paralel olarak şehirlerimizdeki tüccar ve sanayici sayısı da aşağı yukarı sabit kalmıştır. Yabancı sermaye yatırımları da olmadığından dış burjuvazinin delegeliğini yapanlar yalnız ticaret sahasında görülmüştür. Bunların da sayıları çok sınırlı kalmıştır. Bu devrenin şartları altında, Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul şehrindeki bürokrat lordları siyasal kontrol kuvvetlerini kaybettikleri gibi ellerindeki gayrimenkul

[22] 1969 seçimlerinde program platformlarından biri olarak "Anadolu İş Adamlarının Çıkarları"nın ilk defa ileri sürülmüş olması bu yönden de ilginçtir. Bakınız: Necmettin Erbakan, Seçim nutukları, çeşitli günlük gazeteler, Eylül ve Ekim.

ya da nakit serveti, sanayiye ya da ticarete dönüştüremedikleri için hemen hemen ortadan yok olmuşlardır.[23]

Bugünün büyük şehirlerindeki büyük ticaret ve sanayi burjuvazisinin kökeni ise, son yüzyıl içinde ve özellikle İkinci dünya Savaşı'nda ortaya çıkmış, özel şartları kendi çıkarları yönünden en iyi kullanıp yerleşmiş, orta sınıf tüccar ya da zanaatkârlardır.[24]

Böyle bir şehir yapısına bakınca ilk olarak, çok dengesiz bir toplumla karşı karşıya olduğumuz intibaı alınır. İster şimdilik sakin görülmekle beraber sanayide emilemeyen köyden gelenler olsun, ister ortada sıkışmış kalmış zanaatkâr, esnaf, küçük memur grupları olsun, hatta hatta dış sermayenin delegeliğini yapan, fakat aslan payını onlara bırakmaya mecbur kalan üst komprador burjuvazi olsun, hiçbir şeyin birbiri ile sağlam bir ilişki düzenine girmediğini ve değişmeye hazır halde olduğunu kabul etmek gerekir.

Görüldüğü gibi, XVI. yüzyılda sanayileşemediğimiz gibi, XIX. yüzyıldan beri şimdi de bu aşamaya erişememiş haldeyiz. Bugünkü başarısızlığımızı gene çok faktörlü bir analizle açıklamak gerekirse, burada tarımda belirli ürün cinsine talebi getirerek, sanayinin fabrika makinalarını satarak, kredisini kontrol ederek, en ağır basanın güçlü, sanayileşmiş ülkelerin oluşumu doğrudan doğruya kontrolleri olduğu söylenebilir.

Ülkeyi dışa açılmaya zorlayan batılı sanayileşmiş toplumların bu ittirmelerini ve benzer getirdiği gelişmeleri kontrol edebilmek için, hem Osmanlıların bürokrat lordları hem de cumhuriyetin idealist teknisyenleri olan yönetici kadroları, sık sık birtakım reformlara girişerek, sadece idari güçlerine dayanarak, toplumu bir yöne götürmeye çalışmışlardır. Fakat bu çabalara dayanak olacak ekonomik ve politik gücü elinde tutanların

[23] Şehirdeki işçi ve zanaatkâr sınıfları bunların kökeni ve değişmeleri hakkında, hatta yeni düzenin üst tabakalarının kökeni hakkında çok sınırlı olsa da biraz bilgi vardır. Fakat Osmanlı toplumunun Lord-Bürokratlarının neye dönüştüğü hiç tespit edilmemiştir. Sınıflar arası hareketlilik herhalde sosyal bilimcilerimizin önemli ele almaları gereken konulardandır.

[24] M. Kıray, *Ereğli*, DPT, 1964, Ankara.

işbirliği olmadan, sanayi kurulamamış, tarım gereği gibi modernleşememiş, gereken kurum ve örgütler kurulamamıştır.

Devlet mekanizmasında idare mevkilerini dolduran ve politik güce sahip olmak isteyen yönetici aydın tabaka ile ekonomik güce ve üst mevkiye sahip büyük toprak sahipleri, dış sermaye temsilcilerini de içine alan büyük ticaret ve sanayi burjuvazisindeki çatışmalı bağlantı da böylece devam edip gitmektedir.

Bu çerçeve Türkiye'nin dün ve bugününde en belirli grup ve sınıfların birbirleri ile ilişkilerini ve bu ilişkilerin mümkün gelişme yönlerini en kaba çizgiler halinde vermektedir kanısındayım.

GELİŞME İLE BAĞLANTILI OLARAK, TÜRKİYE'DE DEĞİŞEN TOPLUMSAL TABAKALAŞMA ÜZERİNE BAZI NOTLAR*

Bu makalede, Türkiye'deki toplumsal tabakalaşma sisteminin en geniş iki grubu olarak köylüler ve "orta sınıflar" arasındaki kontrol gücü ilişkilerinde ve bununla bağlantılı değerlerdeki değişimi tasvir etmeye ve bu değişikliklerin gelişme açısından önemini tartışmaya çalışacağım. Öyle görünüyor ki eski ve yeni tabakalaşma sistemleri, bunlara has etkileşim kalıpları ve değerler iç içe geçmekte ve yeni ara formların oluşmasına yol açmaktadırlar. Belli koşullar altında bu ara formlar değişimi teşvik eder; başka koşullar altındaysa böyle bir etkileri olmaz. Her durumda, yapılan gözlemler, saban tarımına dayalı feodal toplumların gelişiminde değişen sınıf yapısının oynadığı rolü anlamak açısından önemli olabilecek karakteristiklere işaret eder.

Bugün Türkiye, saban tarımına dayalı bir toplumdan, sanayi toplumuna doğru evrilmektedir. Sanayi öncesi saban tarımına dayalı tüm toplumlar gibi, gelişme öncesi tabakalaşma sistemleri, tarımsal servetin üretimiyle uğraşan ve nüfusun ana unsurunu oluşturan geniş bir köylü kitlesi içermektedir. Bu toplumlarda tarım ana servet kaynağını oluşturur. Bu servetin oluşturduğu artığı kontrol etmek, üst sınıfta olmak anlamına gelir.

Osmanlı İmparatorluğu tarihte tarıma dayalı son siyasî örgütlenmelerden biriydi; ayırt edici düzeyde merkezileşmiş bir yönetim biçimine ve görece olarak daha etkili bir ulaştırma ve iletişim sistemine sahipti.[1] Bürokrasinin üst düzeyleri kontrol gücünü ellerinde tutuyordu. Bu yönetici sınıf, güçleri irsî kö-

* Bu makale, 1969 Mayıs'ında, Londra'da British Social Association toplantısında sunulmuştur. *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ankara, 1982.

[1] A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Sulaiman the Magnificient* (Cambridge, Mass, Harvard Universty Press, 1913)

kenli olmayan bürokratik mevkilerde bulunmalarından kaynaklanan memurlardan oluşuyordu. Ancak merkezî devlet zayıfladığı anda ya da bir fetihten sonra, yerel feodal gücün devam etmesine izin verdiğinde, ırsîyete dayalı bu yerel feodal unsurlar, imparatorluğun son günlerine dek, bürokrasi pahasına iktidarı ele geçirme eğilimi göstermişlerdir.[2] Bürokrasi ya da kalıtım prensibi: bu ikisi arasındaki çelişki modern öncesi zamanlarda üst sınıflar için son derece önemliydi. Ama bu durum köylüler açısından pek fazla bir şeyi değiştirmiyordu. Üretim fazlalarını vergi ya da üründen verilen hisse biçiminde aktardıktan sonra, kiracı ve küçük toprak sahibi, üst sınıfınkinden ayrı, ama birbirlerine benzer bir toplumsal düzen içinde kendilerine özgü bir yaşam tarzını sürdürüyorlardı.

Bu iki sınıf arasında başka bir grup daha vardı. Sayıca köylülerden çok daha az ama üst sınıftan da görece olarak daha kalabalıktı. Bu grup mamul mal üretimiyle uğraşan tüccar ve zanaatkârlardan oluşuyordu. Bunların artı ürünü de, farklı türlerde lonca örgütlenmeleri ve vergiler vasıtasıyla bürokratik ya da ırsî üst sınıf tarafından kontrol ediliyordu.

Bu son derece genel ve basitleştirilmiş tabakalaşma portresi, umarım, bu grupları yaratan ve onları işlevsel bir karşılıklı bağımlılık içine sokan temel dinamik ilişkinin artı ürünün kontrolü olduğunu göstermiştir; bu ilişki sonucunda egemen sınıf, üretici sınıfın geçim yolunu ve hayatının başka yönlerini de kontrol ediyordu. Benim bakış açıma göre, tabakalaşma sistemini artı ürünün dağıtımı üzerinde farklılaşmış bir kontrol sistemi olarak görmek, doğrudan doğruya toplumdaki servetin kontrolü meselesi ile ilişkilidir. Önceliği güç ilişkilerine ve bunlara nüfuz etmiş değerlere vermek, gelişmenin ve toplumsal tabakalaşmanın karşılıklı bağımlılığını analiz etmek açısından, ta-

[2] B. Cvetkova, "L'évoloution du Régime Feodal Turc", *Etudes Historique II*, 1960, s. 171-206, Paris.

Ayrıca, Levis, B., *The Emergence of Modern Turkey*, Londra.

Ö. L. Barkan, *Türk Hukuk Tarihi Notları*, İstanbul, 1945, İstanbul Üniversitesi Basımevi.

K. Fizek, Anadolu Toplumlarının Evrimi Üzerine Düşünceler, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXII-I, 1967, Ankara

bakalaşmayı bir statü meselesi olarak ele almaktan çok daha verimli bir yaklaşım gibi görünmektedir. Statü (özellikle "statü tutarsızlığı" teriminde kullanıldığı haliyle statü), genel olarak literatürde, belli sınıfların yaşam tarzları, gelir miktarları, eğitim düzeyleri ve bunlara bağlı değerleri gibi unsurlarla tanımlanır. Oysa bu şekilde tanımlanan statü gelişme ve toplumsal tabakalaşma ile ilgili çalışmalarda bir neden değil, ancak bir sonuç olarak kabul edilebilir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi tarımsal feodal Türkiye'nin toplumsal tabakalaşma piramidinin geniş tabanı, J. Sjoberg tarafından da işaret edildiği gibi,[3] kısmen küçük toprak sahiplerinden kısmen de fiilen toprağında yaşamayan büyük toprak sahiplerinin toprağını işleyen yarıcılardan oluşuyordu. Yarıcılık durumunda, köylünün ürettiği artık, geleneksel olarak tanımlanmış yollarla ve genellikle yarı yarıya olmak üzere yine geleneksel olarak tanımlanmış miktarlarda, toprak sahibine aktarılıyordu. Öte yandan küçük toprak sahibi artı ürününü, formu ve miktarı yakın tarihte sık sık değiştirilmek üzere, vergi biçiminde aktarıyordu. Her ne kadar geçmişteki yaşam biçimi açısından bu iki grup arasında önemli bir fark yoksa da -köyler, tabakalaşma ve toplumsal yaşantının başka unsurları açısından oldukça homojen bir görünüm arz ediyordu-, bugün Türkiye'de süre giden gelişmenin türü açısından, bu köylülerin başına gelenler ve içinde yer aldıkları gelişim tipi, yarıcı ya da küçük toprak sahibi olmalarına göre önemli farklılıklar göstermektedir.

Makinalaşmanın, yeni tohum türlerinin ve benzer agro-ekonomik yeniliklerin girişiyle, yarıcılar iki ya da en çok üç ekim sezonu sonunda kendilerini, yaşamını geçimlik seviyede sürdürmek için bile gün geçtikçe zorlanan ve çiftlik işlerinin henüz makinalaşmamış küçücük bir parçasında son derece az bir gelirle çalışan ücretli tarım işçisi konumunda buldular.[4] Tarımda ücretli işçi olarak bile iş bulamayanlar kentlere göç ettiler, sa-

[3] G. Szoberg, *Preindustrial City*, New York, The Free Press, 1960. Ayrıca, M. Lapidus, *Muslim Cities in Late Middle Ages, Harvard Universtiy Press*, 1967.

[4] Bir vaka araştırması için, M. Kıray, ve J. Hinnderink "Interdependences Between Agro-Economic Development and Social Change", *Journal of Development Studies*, Haziran, 1968, Cilt 4, No. 4.

nayi ve hizmet sektörü için işçi rezervlerine katıldılar ve -kentsel yaşamın sıradan bir parçası halini alan- gecekondu bölgelerinde yaşamaya başladılar.

Öte yandan büyük toprak sahipleri şimdi sabana dayalı basit tarımdan elde ettikleri artı ürünün çok çok üstünde (üç ilâ on kat fazla) bir ürün fazlasını kontrol edebilmekte ve bunu yeni yatırım olanaklarına kanalize ederek servetlerini daha da artırabilmektedirler.[5] Türkiye'deki büyük toprak sahipleri, Veblen'in terimleriyle gösterişçi tüketime girerek ya da Nurkse'nin terimleriyle zenginliğin gösterilmesi efektine kapılarak servetlerini sadece lüks tüketime harcama aşamasını artık geçmişlerdir. Şimdi ise temel olarak ticaretle uğraşmakta, özellikle de uzun mesafeli ithalat ve ihracat işine girmektedirler; böylece yakaladıkları servet seviyesi, zaten sanayileşmiş ülkelere transfer olmaktadır.

Kırsal ortam açısından daha önemli olan bir olgu toprak sahibi ve yarıcı arasındaki kişisel ilişkilerin, güç ilişkisi ve toplumsal örgütlenmede başka değişikliklere de yol açacak şekilde değişmiş olmasıdır. Yarıcılığın silinmesi ve ücretli tarım işçiliğinin başlamasıyla birlikte büyük toprak sahiplerinin kiracıyla kişisel, yüz yüze ilişkiler kurmakta hiçbir çıkarı kalmamış ve kişisel olmayan yeni bir anonim ilişki eski ilişkinin yerini almıştır. Geçmişte büyük toprak sahipleri kiracılarının geçim sağlama yollarını kontrol ederken aynı zamanda emek kıt olduğundan onların geçimini sağlardı. Kiracılarının geçiminin sorumluluğunu üzerine alır ve yaşamlarının her alanına müdahale ederdi. Bu ilişkiler feodal tabakalaşma sisteminin temel karakteristiğidir. Şimdi toprak sahibi eski kiracılarının geçimiyle ilgilenmediğinden eski kiracıların da toprak sahibi karşısındaki tutumu değişmiştir. Eski kiracıların hoşnutsuzluklarını dile getirebilenler, zor zamanlarla baş etmek için onlara yeni yollar önerenler ve geçim sağlama koşullarının ağırlaşması karşısında belli olanaklar sunanlar köyde önem kazanmaktadır. Bugün bu konumda olan kişiler öğretmenler, işçilerle patronlar arasında aracılık yapanlar ve muhtarlardır. Sendikalar ya da emek eksenli partiler gibi yeni örgüt-

[5] İbid.

ler ortaya çıkmaktadır.[6] Kişisel olmayan ilişkilerin ve yeni örgütlerin oluştuğu böyle bir ortamda, Türkiye'de büyük toprak sahipliğinin yaygın olduğu bölgeler yeni değişmelere gebedir.

Küçük toprak sahipliğinin yaygın olduğu bölgeler ve buralardaki toprak sahibi köylüler açısından iki temel değişim ve iki yeni güç ilişkisi gözlemlenebilir. (Temel agro-ekonomik gelişim çizgisini oluşturan) ticarî tarımın başladığı ve buna bağlı olarak önemli boyutta bir yatırım yapmanın gerektiği bölgelerde, elli dönümden daha az toprağı olan köylüler genelde öyle büyük bir çöküş yaşadı ki yirmi yıl gibi kısa bir sürede köylülerin dört ilâ beşte biri topraklarını kaybetti ve kentte ya da tarımda ücretli işçi oldu; çünkü bu köylülerin sahip olduğu toprak miktarı ticarî çiftçilik için gerekli yatırımları kaldıramayacak kadar küçüktü. Daha önce bu köylülerin mülkiyetindeki topraklar köydeki bir ya da iki kişinin elinde toplandı; bu süreç sonunda bu arazilerin mülkiyetini ele geçiren kişiler büyük toprak sahibi olma olanağına eriştiler. Toprak mülkiyetindeki böyle bir kutuplaşma da, büyük toprak sahipliği örneğindekine benzer yeni güç ilişkilerini beraberinde getirdi.[7]

Ticarî tarıma başlayan küçük toprak sahipleri için, güç ilişkileri açısından çok daha yaygın olan bir diğer değişim süreci ise, kredi ve pazarlama olanakları için giderek kentteki ticarete bağımlı hale gelmeleridir. Bu süreç tam da ticarî tarım sürecinin kendisi tarafından belirlenir. Bu bağımlılık, genellikle, ekinin önemli düzeyde bir makinalaşmayı gerektirmediği ve küçük bir toprak parçası üzerinde tek bir ailenin birleşmiş emeği sonucu üretilebildiği, ancak yeni ulaşım ve pazarlama olanaklarına ihtiyaç duyulan durumlarda ortaya çıkar. Bu durum, toprağının tamamını ticarî ürünlerin ekimine ayıran köylü ailesinin tüketim için ihtiyaç duyduğu her şeyi nakit karşılığı almasıyla daha da pekişir. Köylü, her zaman nakit sıkıntısı çektiğinden kasabadaki tüccarın verdiği krediyi kullanır. Böyle köyler tüm ihtiyaçlarını yakın kasabalardan birindeki belli bir tüccardan alırlar. Köylü aileleri yıllarca aynı tüccardan veresiye alışveriş ederler. Borç

[6] İbid.

[7] İbid.

sadece tüccar tarafından kaydedilir. Ödeme esas olarak ticarî ürünün hasadından sonra yapılır. Bu alışverişte formalite yoktur. Hesaplar, sadece tüccarın kendisinin anlayabileceği bir yazıyla küçük bir deftere işlenir. Tüccar köylüye borcunu ve ödeme dengesini çok ender durumlarda bildirir.

Elbette köylü-tüccar ilişkisinin en temel ve en kesin yönü bu alışveriş ve kredi mekanizmasıdır. Ancak bu son derece ticarî ilişkiye ek olarak, bunun ayakta tutulmasına yardım eden başka türde karşılıklı bağımlılık ve işlevler de sözkonusudur. Kendine gereken miktarda nakdi ihtiyaç duyduğu anda elde etmek köylü için hayatî önemdedir. Bunun dışında tüccar köylülere kasabadaki başka kurumlarla ilgili işlerinde de yardım eder. Devlet dairelerindeki, mahkemelerdeki işlerinde yol gösterir, avukat bulmalarını sağlar, hasta olduklarında hangi doktora gitmeleri gerektiğini söyler, ilaçlarını alır vs. Çoğu durumda bu işler için gereken harcamaları kendi cebinden karşılar ve bunları da diğer borçlarla birlikte deftere kaydeder. Evliliklerde ya da tartışmalarda aracı olma işlevini bile o yerine getirir.[8]

Bu ilişkiler, merkantil ve anonim modern güç ilişkilerinden tamamen farklıdır. Her şeyden önce tüccar ve köylü yüz yüze bir ilişki içindedirler. Ayrıca tüccar, kişisel bağlantı temelinde bir tür sigorta işlevini yerine getirir. Bu işlevler, feodal tarımsal sistemde büyük toprak sahibinin üstlendiği işlevlere benzer. Ancak buna rağmen eski feodal sistemin bir parçası değildir. Temel yönelimi ve amacı kârım daha da artırmak ve profesyonel alışverişler vasıtasıyla işini daha iyi bir hale getirmektir. Müşterilerinin geçimi onu o kadar da ilgilendirmez. Ayrıca toprak sahipliği geleneklerinin mirasçısı da değildir; bu tüccarlardan hiçbiri geçmişte herhangi bir toprak parçasına ya da yarıcıya sahip olmamıştır. Kelimenin en modern anlamıyla tüccar olarak işe başlarlar ve şu anda da tam olarak tüccardırlar. Ancak kişilerin acil ihtiyaçlarına yanıt veren ya da zor zamanlarında yardımlarına koşan bir aracı gibi davranmadıkça konumları-

[8] Bkz. M. Kıray, *Ereğli*, Ankara, 1964, Devlet Planlama Teşkilatı. Ayrıca M. Kıray, "Values, Development and Social Stratification", *Journal of Social Issues*, Nisan, 1968.

nı tam anlamıyla sağlamlaştıramayacaklarını hemen anlamışlardır. Burada eski kalıba has belli bir özellik yeni kalıpla iç içe geçmiş; eski feodal sistemin kalıntıları yeni sistemin çeşitli unsurlarıyla işlevsel bir bütün oluşturmuştur. Toprak sahibi ve köylü arasındaki eski ilişkinin temel ekonomik yönü tamamen değişmiştir. Öte yandan daha önce bu ilişki sayesinde karşılanan ihtiyaç ve işlevler artık karşılanamaz olmuştur. Bu ihtiyaçları tatmin edecek yeni alternatif kurumlar gelişene kadar ortaya çıkan yeni bir ilişki, yani tüccar-köylü ilişkisi bu işlevleri üzerine almıştır ve bir tampon kurum olarak işlev görür. Dolayısıyla toplumsal yapıda yeni bir konfigürasyon meydana gelir ve görece bir denge kurulur. Ancak değişim nedeniyle ortaya çıkan güvenlik eksikliğinin yarattığı baskı altında ortaya çıkan bu yeni uyum mekanizmasının kısa vadeli sonucu köylülerin hem üretim hem de kendi yaşama düzeyleri açısından iyileştirmelere gitme ve tasarruf yapma olanaklarını sınırlamasıdır. Şimdi bu tüccarlar, yeni kredi, pazarlama ve sigorta örgütlerinin gelişmesine karşı direnmekte ve gelecekteki değişim ve gelişmeler, bu güç ilişkisi ve toplumsal tabakalaşmadaki yeni konfigürasyon tarafından sekteye uğratılmaktadır. Bu durum, büyük toprak mülkiyetinin hakim olduğu bölgelerde gördüğümüz dinamik tabloyla çelişki içindedir.

Kentsel bağlamda ise eski "orta sınıflar", fabrika işçileri gibi yeni yeni oluşan sınıflarla karşılaşmakta ya da zanaat üretimi veya ticaret gibi konularda köylerden gelmiş yeni göçmenlerle rekabet içine girmektedirler. En önemli konu, işbölümünde yeni beceri ve uzmanlıkların, yeni imalat ve hizmet alanlarının ve buna paralel örgütsel büyümenin, eski orta sınıfların kentsel tabakalaşma portresi içindeki konumları açısından karmaşıklıklar doğurmasıdır. Eski sistem görece olarak basitti. Vergi ve gümrük ödeme kuralları belli loncalar içindeki tüccar ve zanaatkârlar kimin kendilerinin altında kimin üstünde olduğunu bilirdi; herkes kendi göreli konumunu kabul etmişti. Oysa şimdi "orta sınıf", eskiyi, yeniyi ve eski ile yeninin karmasından oluşan tüm farklı grupları bünyesine toplamış bir depo gibidir. Bu aşamada bu sınıf içindeki hiç kimse kendi günü gününe ilişkileri içerisin-

deki kontrol gücünü düşünmemektedir; çünkü vasıflı işçilerden mühendislere ve (eğer varsa) uzman işçilere, sıradan memurlardan büyük işletmecilere kadar herkes kendini "orta sınıf" saymaktadır. Eski grubun mirasçıları olan, kendi kendinin patronu her çeşit zanaatkâr ve tüccar da aynı kategorinin içine girer. Bu grupların birçok üyesi, birbirleriyle hiçbir zaman ilişkiye girmez ve temas etmezler. Birbirleri hakkında bildikleri tek şey dış görünüşleridir. Modern kentsel toplumlarda toplumsal güç ve kontrol, kişilerin doğrudan doğruya yaşadıkları ilişkilere benzemez; çünkü ilişkilerin böyle doğrudan yaşanması eski çağlara ve köye özgüdür. Bu anonimlik içinde eski ve yeni egemen sınıfların değer ve özellikleri orta sınıfı etkiler ve üyelerini çeşitli hareketlilik biçimlerine iter.

"Orta sınıf"ın aynı alt bölümünün diğerlerinden ayrı ve birbirleriyle yakın ilişki içinde yaşayan ve oldukça kalabalık bir kitle oluşturan üyeleri, kendi aralarındaki küçük gelir ve eğitim farklılıklarına karşı duyarlı hale gelirler. Gelir ve eğitim, eski sistemde yüksek sınıfın ayırt edici karakteristikleridir. Eski sistemdeki en büyük çelişki, köylülerin "yoksulluğu" ile üst sınıfların "lüksü" arasındadır. Şimdi "orta sınıflar" için daha çok gelir elde edebilen ve böylece daha yüksek bir yaşam düzeyini yakalayabilen herkes sınıf yapısı içinde daha üst bir seviyeye çıkmış demektir. Oysa bu, geniş orta sınıflar içinde daha üst bir konuma çıkmaktan başka bir şey ifade etmez; bu kişi kontrol gücü anlamında hiçbir şey kazanmamıştır. Yine de böyle bir olgu bir tür hareketlilik olarak kutsanır ve bu nedenle yatırım yerine tüketim sürekli pompalanır.

Öte yandan bağımsızlık, yani bir örgütlenmenin katı hiyerarşisinin bir parçası olmamak da saygı görür; bağımsız bir iş sahibi olmak, daha az para kazanmak ve daha düşük bir yaşam düzeyine sahip olmak pahasına bile olsa takdirle karşılanır. Bir dereceye kadar bu yargı, eski zanaatkârların yaşama değerlerinin sürmekte olduğunu gösterir; ama aynı zamanda, kendileri belli örgütlerin parçaları haline gelmiş modern "orta sınıfların", kendi işlerini kendileri "kontrol eden" tüccar ve zanaatkârlara karşı gösterdiği yüksek saygının kanıtıdır. Sermaye ve diğer

ekonomik faktörlerin sınırlı olduğu koşullarda bile bağımsız bir işyeri açmaya olumlu bir değer yüklenmesi, orta sınıfın girişimci üyelerinin çok sayıda küçük işletmede yoğunlaşmasına yol açar. Uzun vadede bu işletmeler, organizasyon ve ortaklık gerektiren büyük ölçekli işletmelerin gelişimi önünde bir engel teşkil eder.

Çok partili siyasî sistem de eski ve yeninin iç içe geçişinin görülebileceği başka bir alandır. Siyasî sistem özellikle, toplumsal tabakalaşma sistemini oluşturan güç ilişkileri sistemi içinde bir hareketlilik mekanizması olarak işler. Elbette Türkiye'de ekonomik ve toplumsal kontrolü sağlamak için siyasetin kullanılması yeni bir şey değildir. Osmanlı Türkiye'sinde egemen sınıfa mensup olmak kalıtsal bir hakka dayanmıyordu ve bu sınıfa yükselmek için siyasî etkinliği kullanmak mümkündü. Servet sık sık siyasî güce tahvil edilirdi; tabii bunun tersi de geçerliydi -çoğu zaman da bunun tersi geçerlidir zaten-. Hatta, siyasî gücü servet edinmek için kullanmak daha kolaydı. Bu kalıp şimdi, özellikle de yeni seçim sistemi çerçevesinde, maharetle kullanılmaktadır. Bu siyasî partinin, (özellikle de iktidar partisinin) alt kademelerine girmek etki gücü edinmek için bir olanak sağlamaktadır.

Aslında yerel tüccarlar ve büyük toprak sahipleri gibi her çeşit güç sahibi kişi, hem yeni toplumsal tabakalaşma sistemine girme hem de bu sistem içinde yükselme sürecinde daha iyi ve daha hızlı uyum için çok partili siyasî sistemin olanaklarını kullanmaktadır. Dolayısıyla bugün partilerde iki tip insana rastlanabilir: ekonomik ve siyasî iktidara sahip olanların doğrudan temsilcileri ve bir partide bulunmanın getirdiği olanakları kullanarak kısa yoldan servet edinmeye çalışanlar.

Çok partili siyasal sistemin basit bir girişimcilik yolundan çok, bir hareketlilik kanalı olarak kullanılışı da Osmanlı'daki modern öncesi bürokratik idare gücünü elde etme tarzının kalıntılarından biridir. Ekonomik başarı şansının sınırlı olması nedeniyle bu kanal, tabakalaşma sisteminde yukarıya doğru hareketin uygun bir yolu haline gelmiştir. Bu, aynı zamanda, kontrol gücünün toplumsal tabakalaşma dinamiklerinin merkezin-

de durduğunu da gösterir. Tabakalaşma yalnızca bir statü meselesi olarak değil de bir güç ilişkisi sorunu olarak görüldüğünde yerel parti siyasetleri ve iş dünyası arasındaki al gülüm ver gülüm oyunu çok daha anlaşılır bir hal alır. Seçimlerden çıkan beklenmedik ve "demokratik olmayan" sonuçlar, örneğin oy verme oranı %100'ü bulan köylülerin %100'e varan bir oranda büyük toprak sahiplerine ve kredi sağlayan tüccarlara oy vermesi, her şey gibi siyasal ve ekonomik gücün de iç içe geçtiği yeni sistemi yansıtan örneklerden biridir.

Çok partili siyasal sistemin gelişmeyi ne oranda desteklediği, ne oranda kösteklediği burada değinemeyeceğimiz karmaşık bir sorundur. Ancak küçük kentsel merkezlerde, "orta sınıf" için en iyi toplumsal hareket kanalının çok partili siyasal sistemden geçtiğini tereddütsüz olarak söyleyebiliriz. Ayrıca bu noktada, bireyin toplumsal hareket sürecinde birbirini tamamlayan siyasal ve ekonomik gücün iç içe geçmesinin ve böylece bu iki iktidar formunun birbirinden ayrılamaz oluşunun görkemli örneklerinin sunulduğu iddia edilebilir.

Çeviren: Tülin Kurtarıcı

AKDENİZ ÜLKELERİNDE TOPLUMSAL TABAKALAŞMA VE DEĞİŞME*

Bu kitapta[1] yer alan makaleler Akdeniz Havzası ülkelerindeki toplumsal tabakalaşma sistemlerini, buralardaki farklı sınıfların etkileşim kalıplarını ve gelişmeye bağlı toplumsal hareketlilik yollarını ve biçimlerini incelemeye çalışmaktadır. Öyle görünüyor ki eski ve yeni tabakalaşma sistemleri, bunlara has etkileşim kalıpları ve değerler iç içe geçmekte ve yeni ara formların oluşmasına yol açmaktadırlar. Belli koşullar altında bu ara formlar değişimi teşvik eder; başka koşullar altındaysa böyle bir etkileri olmaz. Her durumda, yapılan gözlemler, saban tarımına dayalı feodal toplumların gelişiminde değişen sınıf yapısının oynadığı rolle ilgili tüm çalışmalar açısından önemli olabilecek karakteristiklere işaret ederler.

Bugün Akdeniz ülkeleri, tarımsal toplumlardan inorganik enerji ve sanayiye dayalı modern toplumlara doğru giden bir değişim süreci içindedir. Saban tarımına dayalı sanayi öncesi tüm toplumlar gibi, bu ülkelerdeki geçmiş toplumsal tabakalaşma sistemleri de tarımsal servetin üretimiyle uğraşan ve nüfusun ana unsurunu oluşturan geniş bir köylü kitlesi içermektedir. Bu toplumlarda ana servet biçimini oluşturan tarımsal artığın kontrolü, buralarda yaşayanlar arasındaki ilişkilerde gözlemlenen temel farklılıklara neden olur.

Artı ürünün kontrolü, farklı Akdeniz ülkelerinde ve kimi durumlarda aynı ülkenin farklı bölgelerinde farklı biçimlerde gerçekleştirilmiştir. Bu yöntemlerden ilki, toprak kiracısının artı ürünün bir kısmını, "hisse" biçiminde, artığı kontrol eden ve

* *Social Stratification and Development in the Mediterranean Basin*, Mübeccel B. Kıray (der.), Mouton, Paris - The Hague, 1973. *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, 1982.

[1] *a.g.e.*, Giriş.

bu hakkı ırsî olarak elinde tutan sınıfın, ülkeye ve diline gore bey, şeyh, signor, senyör vs. adı verilen bir üyesine aktarmasıdır. Başka bir yöntem ise tarımsal artığın, vergi biçiminde, ırsiyete dayanmayan ve bürokrasinin üst tabakasını oluşturan bir sınıfa verilmesidir. Hiyerarşinin en üstündeyse eğitim ve ordu eliti yer alır. Saban tarımına dayalı toplumlarda, Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, görece olarak daha etkili bir ulaştırma ve iletişim sistemine sahip büyük bir siyasî örgüt varsa, iktidar sahiplerinin bürokrasinin üst düzeylerini oluşturduğu, ayırt edici düzeyde merkezileşmiş bir yönetim biçimi kurma eğilimi de vardır. Bu bürokratların otoriteleri, temel iktidar kaynağı olan servet fazlası üzerindeki kontrollerine ve ırsî olmayan bürokratik mevkilerde bulunmalarına dayanır. Ancak merkezî devlet zayıfladığı anda ya da şu veya bu nedenle yerel güçlerin devamlılığına izin verdiğinde, bu yerel güçler bürokrasi pahasına kendilerini dayatır ve sürdürürler. Modern öncesi zamanlarda miras yoluyla bürokratik pozisyonlara konmak üst sınıflar için önemliydi, ama bu durum köylüler açısından pek fazla bir şeyi değiştirmiyordu. Üretim fazlalarını vergi ya da "hisse" biçiminde aktardıktan sonra, kiracı ve küçük toprak sahibinin yaşamı son derece benzer bir şekilde, kendine yeterlilik seviyesinde sürüyordu.

Bu iki sınıf arasında, sayıca köylülerden oldukça az ama ürünü kontrol eden sınıftan da oldukça kalabalık olan üçüncü bir grup daha vardı. Bu grup mamul mal üretimiyle uğraşan tüccar ve zanaatkârlardan oluşuyordu. Bunların ürettiği artı ürün de farklı türlerde lonca örgütlenmeleri ve vergiler vasıtasıyla bürokratik ya da ırsî üst sınıf tarafından kontrol ediliyordu.[2]

[2] Akdeniz ülkeleri de dahil olmak üzere tarımsal feodal toplumlarda toplumsal tabakalaşma sistemleriyle ilgili tartışmalar için şu kaynaklara başvurulabilir: Gehard Lenski, *Power and Privilege* (New York: McGraw Hill Co., 1966); Barrington-Moore J.R., *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (London: Allen Lane, The Penguin Press, 1967); Gideon Szoberg, *Preindustrial City* (New York: The Free Press, 1960); Marc Bloch, *Feudal Society,* L.A. Manyon tarafından tercüme edilmiştir (Chicago: Universitiy of Chicago Press, 1962); M. Lapidus, *Muslim Cities in Late Middle Ages* (Harward University Press, 1967), C.A.O. van Nieuwenhuijze, *Social Stratification and Mediterranean Countries* (Leiden: Brill and Co., 1965).

Bu son derece genel ve basitleştirilmiş tabakalaşma portresi, bu grupları yaratan ve onları işlevsel bir karşılıklı bağımlılık içine sokan temel dinamik ilişkinin artı ürünün kontrolü olduğunu göstermektedir; bu ilişki vasıtasıyla egemen sınıf aynı zamanda üretici sınıfın geçim yolunu, yaşam tarzını ve hayatının başka yönlerini kontrol ediyordu.

Tabakalaşma sistemini, artı ürünün dağıtımı üzerinde bir kontrol sistemi olarak görmek, gelişmeyle ilgili herhangi bir çalışma için özellikle önemlidir; çünkü tabakalaşma sistemi, bir toplumdaki servetin kontrolüyle ve bu servetin ve başka gelişme kaynaklarının dağıtımıyla doğrudan bağlantılıdır. Güç ilişkilerinin önceliğini ve bunlara nüfuz etmiş değerleri kabul etmek, özellikle sosyolojik incelemelerin önemli bir bölümünde etkili olan ve statüyü vurgulayan yaklaşımla karşılaştırıldığında, gelişmenin ve toplumsal tabakalaşmanın karşılıklı bağımlılığına yönelik tüm analizlerde verimli bir yaklaşım gibi görünmektedir. Sorunun statü boyutu, önemli olsa da nedenden çok sonuç gibi görünmektedir; zira sınıflara atfedilen ve "statü" terimiyle özetlenen, yaşam tarzı, gelir miktarı, eğitim ve bunlara bağlı değerler gibi unsurlar, sınıflar arası güç ilişkilerinin sonucunda ortaya çıkarlar. Esasında görece olarak hareketsiz modern öncesi dönemlerde güç ve statü bir ve aynı şeydi; tam bir çakışma içindeydiler. Güç ilişkileri unutulduğunda statüyle ilgili sorunlar öne çıktı ve statü kristalizasyonu ve statü tutarsızlığı gibi bir terminolojinin oluşmasına neden oldu;[3] farklı gelir ve eğitim seviyelerinden, farklı yaşam tarzlarına sahip gruplar, yan yana ve birbirleriyle hiçbir önemli ilişki içine girmeden yaşayan insan

[3] "Statü tutarlılığı" terimi, Gehard Lenski tarafından kullanılan "statü kristalizasyonu" teriminin yerine, Leonard Bloom tarafından önerilmiştir. Ancak her iki terim de statü yaklaşımının eksikliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Bu konuda şu kaynaklara başvurulabilir: Gehard Lenski, "Status Cristallization: A Non-vertical Dimension of Social Status", *American Sociological Review* 19 (1954) 405-413; Leonard Bloom, "Social Differentiation and Stratification", *Sociology Today* içinde, R.K. Merton, L. Broom, L.S. Cottrell Jr. (der.) (New York : Basic Books Inc., 1959). Lenski'nin son kitabı *Power and Privilege* içinde, kitabın alt başlığının "A Theory of Social Stratification" ("Bir Toplumsal Tabakalaşma Teorisi") olmasına rağmen statü yaklaşımına yoğunlaşan çalışmalara yer vermemiş olması ilginçtir.

toplulukları olarak ele alındı.

Öyle görünüyor ki Akdeniz Havzası'ndaki sanayi öncesi feodal toplumun üç temel sınıfı, üyelerine çok daha fazla hareketlilik olanağı sağlayan bir yapının tüm karmaşık sorunlarıyla birlikte, modern sanayi toplumunun üç temel sınıfına doğru bir değişim göstermektedir.

Modern öncesi tarımsal toplumdaki tabakalaşma piramidinin geniş tabanını küçük toprak sahipleri ya da fiilen toprağında yaşamayan büyük toprak sahiplerinin ortakçıları oluşturuyordu. Günümüzdeki değişimler bu köylüleri, yine aynı karakteristiklere, yani ortakçı ya da küçük toprak sahibi olmalarına göre etkilemektedir. Makinalaşmanın, yeni tohum türlerinin ve başka tarımsal ekonomik gelişmelerin girişiyle, ortakçılar kısa sürede kendilerini, yaşamını geçimlik seviyede sürdürmek için bile gün geçtikçe zorlanan, henüz makinalaşmamış ve üretimin artık çok küçük bir kısmım oluşturan çiftlik işlerinde çalışan ücretli tarım işçisi konumunda buldular.[4] Tarımda ücretli işçi olarak çalışacak işi bile bulamayanlar kentlere göç ettiler, sanayi ve hizmet sektörü için aktüel ve potansiyel kentsel proletarya rezervlerine katıldılar ve -kentsel yaşamın sıradan bir parçası halini alan- gecekondu bölgelerinde yaşamaya başladılar. Burada, hem sanayi işçiliğine hem de kent yaşamına uyum ve entegrasyon sağlamaya çalıştılar (bu konu için Oğuz Arı, Pierre Yves Pechoux, Magda Talamo, Wissa Wassef ve İbrahim Yasa'nın makalelerine bakınız).

Küçük toprak sahibi çiftçi açısından iki temel değişim ve iki yeni güç ilişkisi gözlemlenebilir. Ticarî tarımın girdiği bölgelerde, bu temel agro-ekonomik gelişim karakteristiği önemli boyutta bir yatırım gerektirdiğinden, elli dönümden daha az toprağı olan köylüler genellikle öyle büyük bir çöküş yaşadılar ki kısa sürede topraklarını kaybettiler ve kente yönelen diğer kırsal göçmenlere katıldılar. Böylece daha önce bu köylülerin mülkiyetindeki topraklar birkaç kişinin elinde toplandı; süreç

[4] Bu makalede bahsedilmeyen daha ayrıntılı bir vaka araştırması için şu kaynağa başvurulabilir: M. Kıray ve J. Hinderink, "Interdependences between Agro-Economic Development and Social Change", *Journal of Development Studies* 4:4 (Haziran 1968).

sonunda bu arazilerin mülkiyetini ele geçiren kişiler büyük toprak sahibi halini aldılar ve buralarda modern işletme yöntemleri uyarınca çiftçilik yapmaya başladılar. Ticarî tarıma başlayan küçük toprak sahipleri için, güç ilişkileri açısından çok daha yaygın olan bir diğer değişim süreci ise giderek kentteki tüccarlara bağımlı hale gelmeleridir. Bu bağımlılık, ekinin küçük bir toprak parçası üzerinde tek bir ailenin birleşmiş emeği sonucu üretilebildiği, ancak yeni ulaşım ve pazarlama olanaklarına ihtiyaç duyulan durumlarda ortaya çıkar. Bu tür bir ilişki kent ve kasabalarda karmaşık siyasî manipülasyonlara yol açar (bu konu için Charrad, Zghal ve Yves Pechoux'nun makalelerine bakınız).

Yukarıda analiz edilen tüm süreçlerde, feodal tarımsal üreticiler artık eski üretim sisteminin bir parçası değildirler; yani ya köylü olmaktan çıkar ve sanayi ya da tarımda ücretli işçi halini alırlar (bu konu için Wassef, Yasa, Arı ve Talamo'nun makalelerine bakınız) ya da ticarî tarıma başlayarak sınıf açısından bir ara form oluşturan orta ölçekte çiftçilere dönüşürler; ancak her durumda hâlâ eski köylülüğün bir parçası oldukları söylenemez.

Toplumun tarımsal olmayan mallarını üreten orta sınıf da önemli değişimler geçirir. Modern toplumda ne kadar küçük olursa olsun sanayi üretimi temel servet biçimi halini alır ve yeni gruplarla yeni güç ilişkileri yaratır. Sanayi üretimi ve mamul ürünün dağıtımı, hem reel üretim alanında hem de idarî alanda inanılmaz boyutta bir farklılaşma, işbölümü, örgütlenme ve merkezileşme gerektirir. Şimdi de artı ürünün kontrolü, eskiden olduğu gibi, iş dünyasının yüksek düzeydeki ve kısmen yerel kısmen uluslararası karar alma merkezlerinin ve içinde ek bir unsur olarak yer alan ordu ve eğitim eliti de dahil olmak üzere üst düzey bürokrasinin elinde kalır. Eski elitin bir kısmı bu yeni çerçeveye hızla uyum sağlarken (bu konu için Khatibi, Charred ve Kitsikis'in makalelerine bakınız), bir kısmı ise gelişmelerin gerisinde kalır ve eski konumundan daha aşağı düşerek geniş orta sınıfa katılır. Bu, eski alt sınıfların az

sayıdaki üyesine egemen sınıfa katılma şansı verir (Bu konuda, El Baki, Hermet ve Leroy'un makalelerine bakınız).

Tarımsal olmayan malların üretimini üstlenmiş eski orta sınıf, zanaatkâr ya da küçük tüccar olan yeni kırsal göçmenlerle karşılaşır ve rekabet içine girer. En önemli konu, örgütlenmelerin büyümesi ve yeni beceri ve uzmanlıkların gelişmesi yönündeki ihtiyaçtır. Tüm bu süreç, geleneksel tüccar ve zanaatkârlarla yeni oluşan gruplar açısından karmaşıklıklar doğurur. Eski sistemin sınırlı farklılaşması ve uzmanlaşması içinde, kontrol eden ve kontrol edilen tarafların kimler olduğunu belirlemek kolaydır. Oysa şimdi orta sınıfı tarımsal nüfustan, vasıfsız işçilerden ve yeni göç etmiş köylülerden ayırt etmek mümkün olsa da belirsizliği apaçık güç ilişkileri bu sınıfın görünürde amorf bir kitle halini almasına yol açmaktadır. Bugün, kendi kendinin patronu tüm zanaatkâr ve tüccarlar da dahil olmak üzere, vasıflı işçilerden uzman araştırmacılara ve mühendislere, sıradan memurlardan büyük işletmecilere kadar her çeşit insan, birçoğu hiçbir zaman başkalarıyla ilişkiye geçmese de tek bir sınıf oluşturmaktadır. Birbirleri hakkında bildikleri tek şey dış görünüşleridir. Modern kentsel toplumlarda toplumsal güç, daha eski çağlarda kişilerin doğrudan doğruya yaşadıkları ilişki türüne benzemez. Bu anonimlikle birlikte eski ve yeni egemen yüksek sınıfların değer ve özellikleri orta sınıfı etkiler, üyelerini bir çeşit hareketlilik içine iter, ama orta sınıfa mutlak olarak güç kazandırmaz.

Bu amorf orta sınıfın aynı alt bölümünün birbiriyle yakın ilişki içinde yaşayan üyeleri kendi aralarındaki küçük gelir ve eğitim farklılıklarına karşı duyarlı hale gelirler. Elbette eski sistemde, gelir ve eğitim, yüksek sınıfın ayırt edici karakteristiklerini oluştururdu. Dolayısıyla en büyük çelişki, köylü ve zanaatkârların cahilliği ve yoksulluğu ile bürokrat ve toprak sahiplerinin lüks yaşantısı ve rafine kültürü arasındaydı. Bunlar halen modern üst sınıfların da en seçkin özellikleridir. Şimdi orta sınıflar, kendi öznel değerlendirmeleri içinde, daha çok gelir elde eden ve daha yüksek bir yaşam düzeyi yakalayan herkesin sınıf yapısı içinde daha üst bir seviyeye çıktığını dü-

şünmektedirler; oysa bu, geniş orta sınıfın gelir halkaları içinde daha üst bir konuma çıkmaktan başka bir şey ifade etmez ve güç kazanımı anlamında aslında hiçbir ilerleme kaydedilmemiştir. Oysa bu tür bir hareketlilik kutsanır ve tüketim sürekli teşvik edilir (Bu konuda Qutub ve Khuri'nin makalelerine bakınız).

Her sınıfta eğitim olanaklarının artırılması yönünde hemen hemen irrasyonel bir talep vardır. Bu doğrudan doğruya, modern sanayi ortamının taleplerine bağlıdır; bu ortamda eğitim, uyum ve entegrasyon için asgarî bir gereklilik ve işbölümü içinde uzmanlaşmış bir rol kazanmak için son derece önemli bir etkendir. Akdeniz ülkelerinde eğitim, geniş grupların, orta sınıfı oluşturan çeşitli bölümler içinde uzmanlaşmış konumlara yükselmelerini mümkün kılar (Bu konuda Chouikha. Hermet, Qutub ve Khuri'nin makalelerine başvurulabilir). Ancak eğitilmiş olmak egemen sınıfa atfedilen özelliklerden biri olduğundan, eğitim bir meslek ve daha yüksek gelir edinme şansından çok daha fazlasını ifade etmektedir. Bu insanlar için eğitim, elit grubun bir parçası olmak anlamına gelir. Ve eğitilmiş kişilerin sayısının son derece az olduğu topluluklarda, diğer insanların öznel değerlendirmesi içinde bir hemşire veya bir ilkokul öğretmeni bile elit gruba dahil edilebilir. Üst sınıflara atfedilen gelir, servet ve eğitim gibi özelliklerin kontrol altındaki hareketli sınıflar tarafından keşif ve takdir edildiği herkesçe bilinen bir olgudur; üst sınıfları ayırt edici en önemli özellik olan kontrol gücünün elde edilmesi yönünde pek fazla bir şey yapılmaksızın bu sınıfların başka özelliklerine ulaşma çabası içinde çok fazla servet ve tutku heba edilir.

Öte yandan bağımsızlık, yani bir örgütlenmenin katı hiyerarşisinin bir parçası olmamak da takdir görür. Bir dereceye kadar bu yargı, eski zanaatkârların hayata bakış açısının sürmekte olduğunu gösterir; ama aynı zamanda, kendileri belli örgütlerin parçaları haline gelmiş modern orta sınıf üyelerinin, kendi işlerini kendileri kontrol edebilen tüccar ve zanaatkârlardan oluşan eski orta sınıfa gösterdiği yüksek saygının kanıtıdır. Sermaye ve diğer ekonomik faktörlerin sınırlı oldu-

ğu koşullarla bağımsız bir işyeri açmaya böyle olumlu bir değer yüklenmesi, orta sınıfın girişimci üyelerinin çok sayıda küçük işletmede yoğunlaşmasına yol açar. Uzun vadede bu işletmeler, organizasyon, eşgüdüm ve ortaklık gerektiren büyük ölçekli yerel işletmelerin gelişimi önünde bir engel teşkil eder.

Değişen siyasî sistemler de Akdeniz ülkelerindeki başka bir temel ve önemli hareket kanalını oluştururlar. Burada da eski ve yeni toplumsal tabakalaşma sistemlerinin, güç ilişkilerinin ve bunlara bağlı değerlerin iç içe geçtiği görülür. Elbette tabakalaşmış bir toplumda, ekonomik ve toplumsal kontrolü sağlamak için siyasetin kullanılması yeni bir şey değildir. Egemen sınıfa girişin kalıtsal bir hakka dayanmadığı tüm toplumlarda, yükselmek isteyenler daha üst düzeylere çıkmak için sık sık siyasî etkinlikleri kullanmışlardır. Servet siyasî güce tahvil edilebilir; tabii bunun tersi de geçerlidir. Bu kalıp şimdi Akdeniz Havzası'nda, özellikle de yeni seçim sistemi çerçevesinde, maharetle kullanılmaktadır. Bir siyasî partinin, özellikle de iktidardaki partinin alt kademelerine girmek, kontrolü ele geçirmek ve yerel karar alma merkezlerinden ulusal karar merkezlerine yükselmek için bir olanak sağlamaktadır. Aslında kredi olanağı sağlayan yerel tüccarlar, büyük toprak sahipleri ve büyük iş adamları gibi ekonomik iktidar sahibi her çeşit insan, değişmekte olan toplumsal tabakalaşma sistemine daha hızlı ve daha iyi uyum sağlamak için çok partili siyasî sistemin olanaklarını kullanmaktadır. Bu ülkelerde ekonomik başarı şansının sınırlı olması bu kanalı çok daha önemli bir toplumsal hareketlilik yolu haline getirmektedir. Bu tür örneklerde, kontrol gücünün toplumsal tabakalaşma sistemlerinin dinamik çekirdeğini oluşturduğu daha da berraklık kazanır. Tabakalaşma yalnızca bir statü meselesi olarak değil de bir güç ilişkisi sorunu olarak görüldüğünde, parti siyaseti ve iş dünyası arasındaki al gülüm ver gülüm oyunu çok daha anlaşılır bir hal alır (Bu konuda El Baki, Carbanaro, Khatibi, Kitsikis, Stambouli ve Zghal'in makaleleri incelenebilir).

Bu kitap içindeki makalelerin yazıldığı genel çerçeve budur. Kitabın Akdeniz ülkelerindeki toplumsal tabakalaşma ve

gelişmeyle ilgili her konuya değinmek gibi bir iddiası yoktur. Burada getirilen açıklamaların mümkün olan en iyi açıklamalar olduğu da iddia edilemez. Ancak sosyal bilimcinin görevini nasıl yapması gerektiği yolunda bir soruyu ortaya atabilmişse bile, işlevini yerine getirmiş sayılmalıdır.

Çeviren: Tülin Kurtarıcı

SOSYAL YAPI VE NÜFUS ARTIŞI ETKİLEŞİMİ *

Bir sosyal yapıya şeklini veren değişkenler ve özellikler dört büyük grupta toplanabilir. Birbiri ile tam bir karşılıklı etkileşim içinde ve birbirine bağımlı olan bu dört yön şöyle sıralanabilir.

1- Doğal kaynaklar
2- Bunları işlemek için kullanılan teknoloji
3- Nüfus ve özellikleri
4- Sosyal organizasyon
5- Bunların hepsinin etkileşiminden doğmuş değerler sistemi

Bu değişkenler birbirine bağlı oldukları için toplum çoğu zaman göreli bir denge içerisindedir. Bunlardan herhangi birinde bir değişiklik bu göreli dengeyi bozar ve hepsinde yeni değişiklikler meydana getirir. Öyle ki, bu zincirleme reaksiyonlar sonucu toplum bir zaman sonra yeniden fonksiyonel bir bütün haline gelir ve gene göreli bir dengeye kavuşur.

Bu çerçeve içerisinde, kullanılan teknoloji ona uygun işletme birimi ve tarzı, ona uygun diğer sosyal organizasyon ve değerler, iş bölümü, aile yapısı ve giderek bunların hepsi ile tutarlık halinde doğurganlık ve ölüm oranları birbirine yakın dengeli bir nüfus sözünü ettiğimiz göreli bir bütünlük içinde bulunan toplumu meydana getirir. Bir örnek vermek gerekirse, saban ve öküzle tarım yapan bir toplumda geniş aileye dayanan bir aile yapısı, bunun içinde yaş ve cinsiyete dayalı bir iş bölümü vardır. İster büyük toprak sahipliğinde ortakçılık-kiracılık biçiminde olsun, isterse küçük toprak sahipliği olsun, işletme birimi gene hane halkıdır. Bu toplumda mümkün gıda ve sağlık şartları içerisinde nüfusta doğurganlık ve ölüm oranları birbirine yakındır ve nüfus kendi içerisinde göreli bir denge halindedir. Nüfus,

* *Amme İdaresi Dergisi,* Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, cilt 7, sayı 4, Aralık 1974 içinde. *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

böyle bir toplumda olağanüstü halleri, salgın hastalıkların, doğal afetlerin sebep olduğu ölümleri karşılayacak kadar artmaktadır. Buna uygun olarak da bu toplumun teknolojide öküz ve saban gibi çok düşük bir seviyede bulunduğundan temel zenginlik kaynağı olan tarımsal üretimi maksimize etmek üzere nüfusu (hane halklarını) kırsal bölgede tutacak sosyal örgütler, adetler ve değerler gelişmiştir. Örneğin Kuzey Batı Avrupa'da sabanla tarım döneminde nüfus çok az olduğundan serflik gibi çok kesin bir kaide ile (toprağa ve lorda bağlı köylülük) nüfus toprakta tutulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ise, göçlerle nüfus yenilendiği için bu kaide serflik kadar sıkı olmamıştır. Osmanlılarda yalnız çift bozma yasağı ile şehirlere izinsiz göç yasağı koyarak nüfusu toprakta tutmaya çalışmışlardır. Aslında Anadolu'da Roma, Bizans ve Osmanlı devrelerinde emek - tarımsal üretim - teknoloji-sosyal kurumlar ve adetler *temelde* hep aynı kalmış, uzun zaman değişmemişlerdir. Örneğin Roma İmparatoru Augustus zamanında yapılan bir nüfus sayımı Roma Anadolusu nüfusunu 13 ile 15 milyon civarında tahmin etmiştir. Öte yandan tarımsal üretim miktar ve tekniğinde ve kırsal toplum düzeninde belirgin bir farklılık olmadığından aradan geçen yüzlerce seneye ve siyasi hakimiyet, din ve dil değişikliklerine rağmen Türkiye Cumhuriyeti'nin 1927 sayımında Anadolu nüfusu gene 14 milyon civarında bulunmuştur. Diğer bir deyimle Anadolu saban ve öküze dayalı tarımı ile 13-15 milyon civarında insanı barındıra gelmiştir.

Bu nüfus-sosyal yapı dengesi bunca yüzyıldan sonra şimdi hızla değişmeye başlamıştır. Hepimizin çok iyi bildiği gibi 1950'lerden beri dünyanın en büyük artış hızlarından biri ile artmaya başlamıştır. Bu artışın sebebinin ölüm oranlarındaki düşme olduğunu da biliyoruz. Bu kendi başına bir gelişme sayılabilir. Eğer başta sözünü ettiğimiz çeşitli toplum yönleri arasında cidden bir etkileşim varsa, böyle bir nüfus artışının diğer değişkenleri etkilememesi imkansızdır. Şimdi burada bu etkileşimin aile, eğitim, kentleşme, kadının yeri ve durumu gibi en

belirgin bazı yönleri üzerinde duracağız ve yeni dengenin nasıl yeniden kurulabileceği üzerinde ipuçları bulmaya çalışacağız.

Tarım ve Toprak - İnsan İlişkileri

Bir zamanlar çift bozma yasağı ya da serflik gibi özel sosyal organizasyonlarla toprakta tutulmaya çalışılan nüfusun toprak ilişkisi olan küçük işletmeler, ölüm oranının düşmesi ile nüfus artışı başlayınca, hemen değişmez. Büyük işsiz kütleleri hemen ortaya çıkmaz, nüfus artışının insan-toprak ilişkilerindeki sonuçları belirsiz ve yavaş yavaş, bir zaman aşımından sonra ortaya çıkar. Bu sonuçların birincisi gizli işsizlik, öbürü gelir düşüklüğü ya da artan fakirliktir. Gizli işsizlik çok defa daha çok aynı iş ve yörede insanın çalışması ile marjinal verimliliği sıfıra hatta eksi bir değere indirir. Büyük arazi sahipliğinin olduğu yörelerde eğer işletmeler tarım işçisi kullanıyorsa ve modern işletmeciliğe sahipse daha fazla emek için pek elastikiyet yoktur. Ya da daha yoğun emek kullanır, ama ücretleri düşürür. Hâlâ kiracılık ve ortakçılıkla işletiliyorsa, nüfus artışı ile kiralar artar ya da ayni olarak alınan pay yükselir. Kiracının hane halkı çoğaldığı için de bu kira iki yönlü bir gelir düşüklüğü demek olur. Diğer taraftan kiracılık süreleri de kısaltıldığı için, fakirleşen kiracılar, topraktan mümkün olduğu kadar kısa zamanda mümkün olduğu kadar çok ürün almak isteyeceklerinden toprağın hızla verimliliğini kaybetmesine sebep olurlar.

Küçük toprak sahipliğinin hakim olduğu yerlerde de aile işletmelerinde nüfus çoğaldıkça, nadas gibi koruyucu usuller bırakıldığı için gene toprağın verimliliği azalır. Küçük işletme sahibi hane halkı daha çok üretebilmek için borçlanır ve giderek toprağını kaybeder. Bu oluşumlara makinalaşma gibi daha az emek gerektiren tarımsal modernleşme eğilimleri eklenince, insan-toprak ilişkileri çok daha az emek isteyen bir düzeye erişir. Bu düzeyde kırdan kente göç başlar.

Basit teknoloji ve hane halkı işletmeciliğinde üretimi maksimize edebilmek aktif yaş grubundaki hane halkı üyelerinin çoğunluğuna bağlıdır. Onun için değişme başlamadan nüfus artışı ve topraktan kopma meydana çıkmadan önce daha çok çocuk

daha çok ürün demektir. Ve örneğin nüfusta doğurganlık ve ölüm oranları birbirine yakın ve tutarlı olduğu için ailenin dört oğlunun yaşayabilmesi için sekiz çocuğun doğması gerekir. Ve hane halkının en refahlı zamanı oğullarının aktif yaş grubuna geldikleri yıllardır.[1] Ölüm oranı düşüp de çocukların çok daha fazlası ailede yetişkin yaşlara erişince halbuki, bu artı emek gelir arttırmadığı için geri tepen bir mekanizma haline gelmektedir. Fakirlik, kötü beslenme ve kötü sağlık şartlarını doğurmakta, bu hal çalışma gücünü olumsuz etkilemekte, bunu düşük verimlilik takip etmekte ve sonu daha büyük bir fakirliğe varmaktadır.

Aile Yapısı ve Nüfus Artışı

Türkiye'de geleneksel kırsal aile, geniş ataerkil aile dediğimiz baba, anne, bir veya daha fazla evlenmiş oğullar, bu oğulların eşleri ve çocukları ile evlenmemiş kız ve erkek çocuklardan oluşan aile türü kendi kendine yeten küçük toprak işleyen çevrelerin aile yapısıdır. Ölüm gibi demografik sebeplerle en yaygın aile tipi olamamakla beraber, saban ve öküzle tarımda üretimi maksimize etmeye en uygun aile şeklidir. Aile içindeki otorite ilişkileri iş bölümü düzeni gibi yönlerde bu aile yapısı yalnız üretim biçimine göre gelişmemiş sosyal değerleri de kendisine uydurmuştur. Yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, çok oğul, zenginlik demektir. Fakat dengeli zamanın ölüm oranları ile oğulların sayısı nadiren ikinin üzerine çıkabilmektedir. Bu şartlarda değerlerde de örneğin "yaratan Allah rızkını verir" gibi, her doğan çocuğun yeri olduğunu belirten vaziyet alışlar doğmuştur. Filhakika bu ailede altı yaşına gelen ve biyolojik motor kontrollerini başaran çocuklar, sığırtmaçlık gibi çiftçiliğe yardım gibi işlerden başlayarak ailenin üretim faaliyetlerine katılır. Daha sonraları özel bir zaman ve para sarfı gerekmeksizin büyükleri-

[1] Bkz.. A.P. Sterling, "Domestic Cycle in Turkish Villages". J.P. Rivers (ed). *Mediterranian Country Man* içerisinde, Lahey, UNESCO-Moutan, 1963.
S. Timur, *Türkiye'de Aile Yapısı,* Hacettepe Üniversitesi Yayınları, D-15, 1972, Ankara.

nin yanında temel üretim öğrenir. Böylece altı yaşlarından sonra demografların bağımlılık dedikleri ilişkiden kurtulur.

Ölüm oranlarının düşmesi ile nüfus artışı başlayınca, sosyal yapının ilk tepkisi aile yapısından gelmektedir. Adana civarında sistemli bir tarzda gözlemle yaptığımız dört köyde bu tepkileri açıkça takip etmek mümkün olmuştur.[2] Çocuk sayısı artıp haneler büyüdükçe geçim zorlukları başlamış ve ilk uyum geniş ailelerin parçalanıp çekirdek aileye, yani sadece ana, baba ve evlenmemiş çocukları kapsayan bir birime dönüşmesi olmuştur. Adana'nın dört köyündeki bütün parçalanmış aileler, sebep olarak sadece geçim sıkıntısı sonucu geçimsizliği göstermişlerdir. Aile işletmesinin bozulmadığı yeni tarım tekniklerini kullanmayan hanelerde hâlâ zenginlik ailelerin büyüklüğüne bağlı kalmakta ise de, değişen sosyo-ekonomik şartlarda işletme birimini bu orta boyda ve aynı teknolojide tutmak olanağı bulunmayınca aile de kendisini küçültmektedir.[3]

Çekirdek ailede toprak-insan ilişkilerinde açıkladığımız gibi düşük ücretlerle karşılaşınca gene geçim sorununu halledememekte, ayrı konutlarda oturmakla beraber yakın akrabalar, anne-baba, kardeşler arasında çok girift yeni biçim bir karşılıklı yardımlaşma ilişkisine girmektedir. Bu yardımlaşma tüketim maddeleri değiş-tokuşu olabileceği gibi, tarımsal üretimde çeşitli işbirliği şekilleri de olabilir. Birçok zaman bu yardımlaşma kurulmayabilir. O zaman ana baba ve küçük çocuklardan oluşan çekirdek aile, beş-altı çocuğa tek başına bakmak zorunda kalan ana, üretici işlerde çalışmadığı için, bu tür aile hemen köyün en fakir aileleri haline gelmektedir. Pamuk tarımı ve gündelikçi tarım işçiliğinin hakim olduğu köylerde örneğin Adana civarında ailenin bu değişimi çok kolay gözlenmektedir. Böyle haller çok zaman kırsal aileler yönünden en az istenen şekil olmakla beraber, annenin akrabalarının (annesinin, kız kardeşinin hatta erkek kardeşinin) aileye katılmasına sebep olur. Geniş aileye has değerler ailenin erkek üyelerinin ihtiyacı olanları

[2] M. Kıray, J. Hinderink, *Social Statification as an Obstanle to Development*, Praeger, 1970, New York.

[3] S. Timur, a.g.e.

himaye etmesini öngörür. Bir kimsenin damadı ile oturması ya da kız kardeşinden yardım istemesi arzulanan bir şey değildir. Fakat değişen tarım ekonomisi şartları ve artan nüfusun baskısı altında bu az arzulanan aile düzeni bile ortaya çıkabilmektedir.[4]

Artan nüfus ve geçim sıkıntısı içerisinde parçalanan geniş aile ile beraber aile ve komünitenin hayatında en önemli ilişkiyi meydana getiren baba-oğul ilişkileri de değişmektedir. Baba otoritesine ve karar verme yetkisine dayanan geniş aile çözülünce baba-oğul arasında ilişkilerde de babanın özel yeri kaybolmaktadır. Bu, toplumda başka otorite ve karar verme çevrelerinin çıkışı ile beraber olmaktadır.

Göç ve Şehirleşme

Kırsal bölgede artan nüfus ve değişen geçim şartları içerisinde ailenin bir uyum mekanizması olarak gösterdiği değişiklikler çok önemli olmakla beraber belirli bir saturasyon noktasından itibaren yeterli olmamaktadır. Bu noktadan sonra, artı nüfus ve artı emek artık gizli işsiz ve parçalanmış ve yardımlaşan aile birimleri halinde bile kırsal bölgede kalamayıp köyü terk etmektedir. Göç, nüfusun aile değişikliklerinden sonraki en önemli uyum mekanizmasıdır. Adana civarında sözünü ettiğimiz köylerden birinde, örneğin 1950, 1955-1960 yılları arasında nüfus binde 31.4 gibi çok yüksek bir oranla artarken 1960-1965 yılları arasında bu oran binde beş gibi bir sayıya inmiştir.[5] Bu düşüş on beş sene gibi bir süre köyün iç yapısı içerisinde uyum olanakları aranırken nasıl bir noktadan sonra birden bire göçe geçildiğini çok güzel göstermektedir. Göçenlerin hepsinin de, ya toprak mülkiyeti kutuplaşması ile topraksız kalıp geçim sıkıntısına düşerek ya da aile toprağının çok küçük parçalara bölünmesi yüzünden geçinemediklerinden köyü bıraktıkları tespit edilmiştir.

Fakat acaba göç, nüfus artışını durdurmak bakımından bir çözüm müdür? Köylülükten çıkan ve topraktan kopan fazla

[4] M. Kıray, J. Hinderink, *a.g.e.*, s.189.

[5] Aynı eser, s.170.

emek kente göçtüğünde, buraya uyum yapması ve modern kentlere has sosyal organizasyon ve kurumlarla bütünleşmesi kolay olmamaktadır. Bunun nedeni, esasında kentlerimizin yeter hızla yeni bir yapıya ulaşıp kırsal bölgeden kopan nüfusu emecek koşulları yaratamayışıdır. Sağlıklı bir modern kent yapısı büyük çapta sanayi ve onunla beraber gelişecek modern formel örgütlerin ortaya çıkması ile oluşur. Oysa bunlar Türkiye kentleşmesinde çok sınırlıdır. Kırdan göçen fazla nüfusun kentteki meslek yapısı, bu yönü çok iyi aydınlatmaktadır. Göçün nüfusun oturduğu gecekondu bölgelerinde yapılan bütün araştırmalara göre[6] buradaki aile reislerinin büyük çoğunluğu küçük memurluk, becerisiz işler, küçük ticaret, ayak satıcılığı, çeşitli eşya onarıcılığı gibi benzeri işlerle uğraşmaktadırlar. İncelemelerdeki becerili işçi kategorilerindeki işler de ayakkabıcı, terzi, marangoz, kamyon şoförleri, oto onarım işleri kalfalarından oluşmaktadır. Bütün bu uğraşlar, gereğince sanayileşmiş bir düzene ait değildir. Modern ile sanayi-öncesi feodal kentsel iş yapısının çapraşık bir birleşimidir.

Kente göçenler artık kesinlikle köylü değildir. Ancak çok yavaş sanayileşme ve ondan daha yavaş olan formel organizasyon gelişmesi nedeni ile topraklarını bırakmak zorunda kalmış olan bu nüfus endüstriyel-kentli işçi kişiliğini almaya genellikle fırsat bulamamakta, rasgele, küçük, üretici olmayan hizmet işleri ile uğraşmaktadır. Bu anlamda kentteki üretim ve meslek ilişkileri son derece amorf (şekilsiz) bir haldedir. Çocukların bu meslek yapısı içinde özel bir yeri vardır. Tıpkı modernleşme öncesi tarımda nasıl aile işletmesine daha altı yaşından katılıyor idi ise, kentlerde yeni göçenlere açık olan bu beceri istemeyen işlere de, aile için küçük yaştaki çocukların çalışması tabii bir şey olduğundan hemen girmekte ve köydeki düşük bağımlılık yaşını

[6] Örnek olarak bkz., İ. Yasa, *Ankara'da Gecekondu Aileleri,* Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını, s.46, Ankara, 1966.
C. Hart, *Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 1969, İstanbul.
M. Kıray, *Squatter Housing: Fast Depeasantization and Slow Workerization in Underdeveloped Countries*, 7. Dünya Sosyoloji Kongresine sunulmuş tebliğ, 1970, Ankara.

sürdürmektedir. Dolmuş muavinliği, ayak satıcılığı, ayakkabı boyacılığı 8-10 yaşındaki çocuklara da uygun gelmekte ve ailenin gelirine büyük katkısı olmaktadır. Ne var ki, böyle düşük bağımlılık yaşı ve üretkenlik aileyi çocuk sayısını azaltmak gereğini duymaktan uzak tutmaktadır. Üstelik çocukların düzensiz ve kontrolsüz işlerde çalışması daha sonraları beceri isteyen disiplinli işlerde çalışma imkanını da azaltmaktadır. Böylece kentleşme nüfus artışının durdurulması ve nüfusun kentsel yaşantıya bütünleşmesi yönünden kendinden bekleneni gereğince yerine getirememektedir. Kentteki bu cins işler gizli işsizliğin kırsal yörelerden kentsel yörelere kaydığını göstermektedir.

Eğitim

Artan nüfus ve değişen sosyal yapı ilişkileri karşısında hem köyde hem de kentte gözlenen bir olgu vardır: İrrasyonele varan bir derecede çocukları okutmak isteği, Adana köyleri, Söke civarı ve Karadeniz Ereğlisi civarında bizim kendi gözlemlerimizde olduğu kadar, Türkiye Devlet Planlama Teşkilatı, Hacettepe Üniversitesi ve başka çevrelerce yapılmış bütün sörvey ve araştırmalarda ortaya çıkan, herkesin "okuyabildiği kadar" çok okutmak isteğidir. Bu eğilim toplumumuzun gelişme yönü ile de uyuşma halindedir. Yanız kırda ve kentte düşük gelir ve aile başına düşen çocuk sayısının büyümesi ile, yani bu kadar hızlı nüfus artışı ile kaç çocuğun eğitim olanağı bulabileceği önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Devletin yarattığı olanaklar, artan nüfus karşısında yetersiz kaldığı gibi, kentsel yapıya bütünleşmemiş bir ailenin de kaç çocuğunu eğitebileceği cevabı kolay verilemeyecek bir sorudur.

"Yaratan Allah rızkını verir" ile ifade edilen, ölüm oranının yüksek, işgücü arzının düşük olduğu, bir ailenin ne kadar çok oğlu olursa o kadar rahatının yerinde olacağı inancının realiteye uygun olduğu zamanlar şimdi artık geçmiştir. *Doğan çok* sayıdaki çocuğun eğitimle belirli bir hüner ve beceri sahibi olmadan, belirli yükseklikte bir gelir rızk sağlaması imkansızdır. İrrasyonele varan eğitim isteği aslında köylü ve kentlilerin, ileri teknolojili ve örgütlü bir iş çevresinde istihdam olanağı bula-

rak, nitelik ve beceri kazanma isteği diye yorumlanmalıdır. Belirli bir tarım arazisinde ailenin ve hane halkının en küçüğünden en büyüğüne kadar herkesin gücüne göre çalıştığı ve ortaklaşa ürettikleri rızkın ortaklaşa paylaşıldığı toplumsal yapı büyük bir hızla değişmektedir. Yeni piyasa ürünleri ve kentteki istihdam olanakları, traktör kullanmaktan yüksek teknikli sanayi ve örgütlerdeki işleri öğrenmeye kadar özel beceri ve ihtisaslaşma gerektirmektedir. Bu beceri ve ihtisaslaşma artık çocuk yaşlarda aile büyüklerinden öğrenilemez. Mutlaka uzun süreli eğitim gerektir. Bu eğitimi zaten düşük olan gelirleri ile çok çocuklu aileler çocuklarının hepsine sağlayamazlar.

Elimizde tam sayı olmamakla beraber, genel gözlemlerimize göre birçok ailede, kabiliyetleri ne olursa olsun büyük çocuklar, çabucak az gelirli, az hüner isteyen işlere girmekte ve sonra arkadan gelen kardeşlerinin daha iyi beceriler elde etmek için eğitimlerine yardım etmektedirler. Bu çözüm kaç kardeş için doğrudur bilemeyiz. Fakat sonunda aynı aileden bazı kimseler çok daha iyi eğitilmiş hale gelmektedir. Her şeye rağmen modern bir sosyal yapının gerektirdiği eğitim hiçbir orta gelirli ailede üçten fazla çocuğa verilemez. Burada hızlı artan nüfusa eğitim hizmetini getirmekten devlet de aciz kalmaktadır. Böylece iki yönden birden yani hem eğitim olanağı arzı, hem de bunu talep etmek geri kalmaktadır. Bağımlılık yaşı hakikaten 15-18 yaşlarına yükselse bu yükselme eğitim olanağının belirli sëviyede herkese ulaşmış olması demek olacaktır. Herkesin eğitilmiş, ihtisaslaşmış olması ise nüfusun sanayi ve iş örgütlerince istihdamları demektir ki bu halde de doğurganlık oranının düşmüş olması gerekir. Anne babalar eğitim ve iyi istihdam olanakları ile az çocuklu oldukları kadar hem çocukları hem kendileri için sosyal tabakalaşma sistemi içinde üst tabakalara çıkmak olanağını bulurlar.

Kadınların Durumu

Yüksek nüfus artışı kadınları sadece çok doğumdan ileri gelen sağlık bozuklukları yönünden hırpalamaz. Toplumdaki yeri de bir türle belirlenemez. Kız çocukları ele alacak olursak, kim-

senin pek eğitilme gereği olmadığı bir düzende kızların da eğitilmemesi doğaldı. Fakat eğitim görüp beceri kazanmak şart olduktan sonra, ailenin eğitemeyecek kadar çok sayıda çocuğu varsa, ilk fedakârlık kız çocuklarından yapılmakta, onlara eğitim gerekmediği kanısına varılmaktadır.

Ülkemizde kız çocukların eğitimlerinden en kolay kırsal bölgelerde vazgeçilmektedir. Bu bölgelerde henüz kızların özel ihtisaslaşmış işlerde çalışma olanağı yoktur. Dolayısıyla kızlar fonksiyonel olmayan eğitimin dışındadırlar. Kente yerleşildiğinde ise istenen ilkokula gidip "kendilerini kurtarmaları"dır. Kız çocuklarının evlenip başka hane halkı üyesi olması da erkeklere tanınan önceliğe hak verdirmektedir. Oysa ki, şehirleşmiş, sanayileşmiş, nüfusu dengeli toplumlarda çalışma hünerleri edinip iyi uyumu yapmada kız-erkek ayrımı yoktur. Bizde aile başına düşen çocuk sayısının ve doğurganlık oranının yüksekliğinden erkeğin önceliği ve kadına ihtisaslaşma şansı tanımamak devam edip gitmektedir. Bizim araştırmalarımız içerisinde Adana civarında gelişmiş ve dışarı açılmış köylerde oğullar için okullaşma oranı yüzde 92 ve ileri derecede okutma isteği yüzde 80 kadarken, kızlar için okullaşma oranı yüzde 60 civarında kalmakta, ilkokuldan sonra okuması ise hiç düşünülmemekte idi. Ereğli gibi bir kasabada ise 1962'de erkek çocukların %75'inin üniversite eğitimi yapması istenirken, kızların ancak %40'ı için yüksek eğitimi arzulanmaktadır.[7] Bununla birlikte on yıl önce Ereğli'deki gözlemlerimizde kentlerde kızların da "hiç değilse kendi kendilerini kurtaracak kadar" eğitime sahip olmaları gereği hissedilmiştir. Birçok yerde de anne babalar kızların eğitimine "imkanımız olursa" kaydı ile çok taraftardırlar. Bu imkan da sadece az çocuklu aileler için bulunabilir. Burada iki çocuğu farklı derecede okumuş, kadını cahil bir ailenin iç düzeninin bozukluğu da kolayca anlaşılır. Oysa eskiden bir ailede herkes aynı derecede cahildi ve aile içinde son derece tutarlı idi.

Genellikle topraktan kopma ve kentleşme kadının eğitilme, ihtisaslaşma, ev dışında iş ve meslek edinmesini ve çevresi ile

[7] M. Kıray, *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası,* Devlet Planlama Teşkilatı Yayını, 1964, Ankara.

daha çok ilgilenmesini sağlar. Çok çocukluluk ise, kadım kentte köyden daha fazla dar çevreye kapatır. Kadının topraktan ve çok çocuktan kurtulup yeni modern toplum düzeni ile bütünleşmesi, batıda üç kuşağın yüz yıl kadar bir zamanını almıştır. Şimdi bizde ve diğer gelişmekte olan ülkelerde çok çocukluluk yüksek doğurganlık oranının sürüp gitmesi halinde kadının yeni düzene uyumu çok daha uzun bir zaman alabilir.

Sonuç

Sonuçta tekrar doğurganlık oranının etkilediği sık söylenen ve sayılarla kanıtlanan eğitim, şehirleşme, sosyal mevki ve gelirle ilişkisine gelmek gerekir. Sözünü ettiğimiz bu faktörlerin etkili olduğu görülmekle beraber etkileşim sürecinin tam ne olduğu pek açıklanmamıştır. Ve örneğin şehirleşme son derece geniş kapsamlı bir oluşum kavramının hangi yönünün doğurganlığı etkilediğini tam olarak bilemezsek, nasıl kontrol getirebiliriz. Buraya kadar olan yazımızda birçok defa dikkati çektiğimiz gibi, ait olduğu sosyal yapı ve nüfus özellikleri ile tam olarak bütünleşmiş olan ve yukarıdaki değişkenlerin hepsini ayrı ayrı içeren bağımlılık yaşına ve bunun kontrolüne daha çok dikkat etmek gerekmektedir.

Her ne kadar bütün nüfus literatüründe bağımlı genç yaş 14 diye alınırsa da sanayileşmemiş toplumlarda aileye dayanan üretim düzenlerinde hem kız hem oğlan çocuklar bu yaştan önce üretim faaliyetlerinin hafif yönlerine katılarak işe başlarlar. Oysa ki, gereği ile sanayileşmiş ve şehirleşmiş toplumlarda bir gencin bağımlılıktan kurtulması, bir hüner edinerek üretim sürecine katılması 15 yaşından çok sonraya kalabilir. Bir örnek vermek gerekirse, geri kalmış ülkelerin kırsal bölgelerinde sığırtmaçlık 8 ila 10 yaşındaki çocukların doğal faaliyetidir. Kapalı ahır hayvancılığında ise aynı delikanlı 18-20 yaşından önce üretici olamaz. Kentsel faaliyetlerde çıraklık ve ayak satıcılığı ile teknisyenlik ve formel örgütlerde işletmecilik aynı biçim bir ilişki göstermektedir. Çocukların küçük yaşta üretime katılma olanağı kalktığından ve 18-20 yaşma kadar para ve zaman har-

canarak çocuklara beceri kazandırmak tek yol olarak kaldığı zaman, doğurganlık oranı da kendiliğinden düşecektir.

Batıda doğurganlık oranlarının düşüşü de hakim sanayi teknolojisinin ve örgütlerin kompleksliğinin çocuk emeğinden faydalanamaz hale gelmesinden sonra olmuştur. İngiltere 1880'lerden sonra bu seviyeye ulaşmış, çocuk emeği reddedilmiş ve 1910'da da çocuk emeğini yasaklayan kanunlar çıkmıştır.[8]

Aileler çocuklarının bağımlılığını kendi seçmeleri ile değil de başka olanak kalmadığı için uzadığını gördükleri ölçüde başka bir müdahaleye gerek kalmadan, geleneksel ya da modern kontrol teknikleriyle çocuklarının sayısını azaltır, doğurganlık oranını düşürürler. Toplumun çeşitli yönleri birbiriyle karşılıklı etkileşim içinde olduğu için de teknoloji bağımlılık yaşının değişmesi ve yaygın hale gelmesiyle eğitim, aile yapısı, gelir düzeyi, değerler sistemi de değişerek gene dengeli ve tutarlı bir hale gelirler. Diğer bir deyimle toplum yapısı ile nüfus yapısı birbirine uyar, düşük ölüm oranı ile doğurganlık oranı tekrar dengelenir. Bu yüzden sadece bağımlılık yaşı teknoloji seviyesi gibi bir faktöre şuurlu olarak müdahale ederek nüfus artışı gibi gelişmede birçok emeği yiyip yutan bir oluşumu kontrol altına almış oluruz kanısındayız.

[8] A.B. Mountjoy, *Industrialization and Underdeveloped Countries,* Hutchinson and Co., 1963, Londra.

DOĞA ORGANİZMA ETKİLEŞİMİ VE DİNAMİK UYUM*

İnsanlar diğer bütün organizmalarla birlikte doğanın parçasıdır. Evren, canlı ve cansız olmak üzere ikiye ayrılır. Canlıların en önemli ayırdedici özelliği kendi kendilerini çoğaltabilmeleridir. İnsan da doğanın canlı bir parçasıdır. Doğa ile karşılıklı ilişki halindedir. İnsan canlıların bir parçası olarak doğayla uyum halindedir.

Dinamik Uyum

Doğa ile organizma arasında bir etkileşim vardır. İkisi de bu etkileşim içinde değişikliğe uğrar; gene de uyum içerisinde kalır. Organizma hayatını bu etkileşim ile sürdürür. Doğa ile organizma etkileşimi daima bir denge verir. Bu dengeye dinamik denge denir. D = f(0). Bu denge daima hareket halindedir. Tanınmış bir İngiliz biyoloji bilgini şu örneği verir: İngiltere'de evlenmemiş kızlar ile eşek arıları arasında dinamik bir denge vardır. Ne kadar kız varsa o kadar eşek arısı vardır. Evlenmemiş kızlar kedi besliyorlar ve kediler çoğalıyor, fareleri yiyorlar. Farelerin sayısı azalıyor ve eşek arılarını yiyen fareler olmadığı için eşek arıları çoğalıyor. Kızlar çok olunca kediler çoğalıyor, fareler azalıyor, eşek arıları çoğalıyor. Kızlar az olunca kediler azalıyor, fareler çoğalıyor, eşek arıları azalıyorlar.

Bu dinamik uyum değişince yalnız adetler azalıp çoğalmıyor. Ayrıca doğa değiştikçe, o doğayı işleyen organizmalardan az uyum yapanlar ölüyor. Uyum yapanlar çoğalıyor. Uyum yapanlar da yeni bir organizma türü olarak ortaya çıkıyor. Örneğin, önceleri atlar bütün ayakları ile yere basan bir hayvandı. Tırnakları ve dişleri kuvvetli değildi. O halde koşma gücünü kullanmıyordu. Daha sonraları doğaya uyum yapmış ve daha hızlı koşması gerektiğinden yarım ayak yere basmağa başlamış

* Sosyoloji Ders Notları 1975-76 Dönemi İktisat ve Ticari Bilimler Akademisi.

ve zamanla iki tırnağıyla basmağa başlamış ve doğaya uymuştur. Böylece korunuyor ve yaşamını sürdürüyor.

Bukalemun doğaya uymak için rengini değiştiriyor. Bulunduğu çevreye uyuyor. Böylelikle hem korunuyor, hem de yaşamına devam ediyor.

Organizmaların değişmeleri ve uyum göstermeleri sonunda yeni organizmalar ortaya çıkıyor. Değişerek denge halini yine muhafaza ediyor. Örneğin, 2 milyar yıl önce balık yokken organizmanın uyum göstermesi sonucunda yeni bir tür olarak doğada belirdi. D = f(0) ekolojik denge ya da ekolojik sistemlerden söz edebiliriz.

Zamanla evrenin değişmesinden dolayı cansız çevre de değişikliğe uğrar. Çevrenin değişmesiyle denge bozuluyor. Ama eski türler yerine yeni türler çıkınca denge tekrar sağlanıyor. Ve her ortaya yeni çıkan organizma daha öncekilerden daha karmaşık, kompleks bir yapıdadır.

Bu değişen denge durumu içinde insanlar nerede duruyor. Ne zaman hangi şekil içinde ortaya çıkıyor?

İnsanı diğer canlılardan ayıran bir takım özellikler vardır ki bu özellikler onu insan yapar. Bu özelliklerin canlıların evrimi içerisinde ne zaman nasıl belirdiğini bilmekte fayda vardır. Tropik ormanlarda ağaçlar üzerinde yaşayan Lemür ve Tarsier isimli hayvanlar vardı. Bu hayvanlar gelinceye kadar diğer memeliler, kedi, köpek, geyik gibiler yere paralel durduklarından iki göz ayrı ayrı sahaları görüyordu. İki gözün arasındaki mesafe kördü. Uzun suratları vardı. Tarsier ve lemürlerde ise dik durmaya başladıklarından iki gözle ayrı ayrı iki alanı değil, üst üste çakışan bir alanı görme yeteneği gelişmeye başlıyor. Aynı sahayı üç boyutlu görüyorlar. Buna stereoskopik görüş denir, yani, iki gözle bir tek alanı görmek. Bu hayvanlarda başka bazı karakteristik özellikler de görülmeye başlanmıştır. Örneğin eller pençeden farklı hale gelmeye başlamış, kavrama yeteneği ortaya çıkmış; baş parmağın avucun içine dönebilir hale gelmiş olduğu görülür. Giderek bu özelliklerin daha da gelişmesi ile maymunlar ortaya çıkıyor. Maymunlarda stereoskopik görme daha çok belirginleşiyor. Parmaklar avucun içine rahatlıkla dö-

nebiliyor. Kuyruk denge organı halinden çıkıyor, yürüyüşteki yere paralellik kalkıp yavaş yavaş dikleşmeye başlıyorlar. Dik durmayla beraber ortalığı daha iyi görmeye başlıyorlar.

Amerika'daki maymunlarda bu değişikliklerden başka ayrıca kuyruk daha da gelişiyor. Kuyrukla asılma dengesi önemli bir uyum etkeni oluyor. Bu üstün uyum, evrimin Amerikalar'da kuyruklu maymunlarda durması sonucunu doğuruyor. Oysa eski dünyada daha iyi uyum yapan önce kuyruksuz maymunlar sonra giderek insan ortaya çıkıyor. Kuyruksuz maymunlar, maymun değildir. Bunların üç çeşidi vardır:

1- Şempanzeler

2- Goriller

3- Orangutanlar

Bunlar daha da dik duruyorlar. Artık fonksiyonu kalmayan kuyruk kayboluyor. Ayrıca beynin içine yerleştiği kafatası ve beyin büyüyor. Alın genişliyor. Beynin büyümesi zihinsel yetenekleri arttırıyor. Ağaçlarla hiçbir ilişkileri kalmıyor. Hayatları değişiyor. Beynin büyümesi nelere yol açıyor? Köhler bir adada bir ağaca sepet içinde muz asıyor. İpin ucu ağaca bağlıdır. Muzun alınabilmesi için ipin çözülüp sepetin aşağıya indirilmesi gerekmektedir. Kuyruksuz maymunlara gelinceye kadar bütün hayvanlar atlarlar, parçalarlar ve yerlerdi. Kuyruksuz maymunlar için durum böyle değil. Muzu elde etmek için goril geliyor, muza erişemeyip gidiyor. Üçüncü gelişinde ipi çözüp sepeti alıp gidiyor. Belirli bir durumda, o durumu oluşturan çeşitli unsurların birbiriyle ilişkisini anlayıp kavrayabilmek için özel bir yetenektir. Bu onun zekasını, yani kompleks bir problem çözme yeteneğini gösteriyor. Goril gibi bir kuyruksuz maymunda bir yeteneğin varlığı görülmektedir.

Başka bir deney de hayvanat bahçesinde yapılıyor. Hayvanat bahçesinde bir kafesin içine şempanze konuyor. Kafesin dışına muz konuyor. Yanma birbirine eklenebilecek birkaç tane sopa konuluyor. Antropoit yani şempanze bu elemanları kullanarak amacına ulaşıyor. Amaca ulaşabilmek için pençesi, dişi, çevresi gibi organik olmayan bir şey, alet kullanıyor. Bu hayvanlarda ilk defa görülen bir şey. Antropoit hayvan gıda elde etmek için

bulunduğu durumu analiz ettikten sonra kendi biyolojisinin dışında en basitinden alet kullanabiliyor. İnsan yaşamım devam ettirebilmek için doğayı her zaman, bir aletle işler. O halde aradaki fark nedir?

İnsan yaşantısının her yönünü sembolleştirebilir. Şempanze ve goril yaşantısını sembolize edemez. Kompleks problem çözme ve alet kullanma yeteneği kesintilidir. Yani bu donanımı yeni bir kuşağa aktaramıyorlar. İnsan yaşantısını sözlerle, yazılı şekillerle, problemleri bazı formüllerle ifade ederek sembolleştirerek, diğer kuşaklara aktarır yani öğretir, biriktirir. İnsan için alet kullanmak ve yaşantıyı sembolleştirmek açık uçlu biriken bir oluşumdur.

1- Problem çözme:

2- Alet kullanma: doğa kuyruksuz maymunlara bu iki yeteneği ilkel biçimde veriyor, ama 3. yeteneği vermiyor. Böylece hayvanla insan birbirinden ayrılıyor.

3- Sembolleştirme: İnsan lisanla, işaretle, yazıyla, matematiksel sistemlerle bu yeteneği ifade edebiliyor. Halbuki evrimde bir alt seviyedeki organizmalar problem çözebildiği, alet kullanabildiği halde yaptıklarını sembolleştiremiyorlar. Kuyruksuz maymunlarda kapalı, kesintili olan alet kullanma, insanlarda biriken başkalarına aktarılan bir hal alıyor.

Beyni gelişmiş hayvanlarda öğrenmek son derece kolaydır. Bununla beraber unutmak da kolaydır. Halbuki beyni gelişmemiş hayvanlarda öğrenmek çok zordur. Bu nedenden dolayı hayvanlar öğrendiklerini unutmazlar. İnsanlar da ise öğrenme, unutma ve sembolleştirme yeteneği üstün derecede gelişmiştir. İnsan olağanüstü bir problem çözme yeteneği ile doğaya uyum yapar. Üstelik insan çevresine tek olarak uyum yapmaz, grup olarak uyum yapar. Hayvanlar tek başlarına uyum yaparlar. İnsanın alet kullanma ve sembolleştirme yetenekleri aynı zamanda insanların giderek grup olarak uyum yapmasına da neden olur. Genellikle uyum için organizmalar kendileri değiştikleri halde, alet, sembol ve grup ile uyum yapar. İnsanda değişme olmuyor. Çünkü insan çevreye uymak için aletlerini, sembollerini ve grup hayatını değiştiriyor. Kendi yapısının değişmesi ise

uyum için değişen alet, sembol ve grup hayatına bağımlı hale geliyor.

Ancak insan hemen bugünkü şeklini almıyor. Diğer organizmalar gibi değişikliğe uğruyor. Dik durma hadisesiyle 50 cm^3 olan beyin gelişerek 1250-1500 cm^3 oluyor.

Köpeklerde beyin : 50 cm^3
Şempanzelerde beyin : 340 cm^3
İnsanlarda beyin : 1200 cm^3'tür.

Bu hal yeteneklerindeki büyük aşamayı açıklıyor. Ayaklar sadece bedeni taşıyabilme gücünü ve eller ekstra tutma özelliğini kazanıyor. Stereoskopik görme yeteneği hemen hemen %100'e ulaşıyor. Baş parmak gelişiyor. Arka ekteminiteler ayak halini alıyor. Ayak bedeni tutma görevini yapıyor. Eller ise ekstra tutma özelliği kazanıyor. İnsanın doğayla etkileşmesi, dik durması, elin ayağın özellik kazanması olağan bir sonuç değildir. İnsan alet yapma niteliği kazanıyor (beyin kanalıyla). Organizma doğa ilişkisi kalkıyor. Organizma-alet-doğa ilişkisi ortaya çıkıyor. İnsanın tam dik durması sonunda beyni gorilinkinden iki üç kat daha gelişmiştir. Tutma yeteneğinin gelişmesiyle, bu açıdan pek fark yoktur.

En büyük fark sembolleştirmedir. Goril içindekilerini, bildiklerini hemcinslerine geçiremez, onlar kendi içinde kalır. Açık değildir. İnsanlar ise bir şeyi gelecek nesillere iletebilir, geçirebilir, yani sembolleştirebilir. Hem o kişi tarafından saklanır, hem de başkalarına aktarılabilir. Bu haberleşme özelliğinden dolayı insanlar toplum halinde yaşar. Bu özellik, insanın doğaya daha iyi uyum yapmasını sağlayan bir özelliktir. İnsanın doğaya daha iyi uyum yapabilmesi herhangi bir hayvanın doğaya uyum yapmasından başka bir şey değildir.

Artık insan doğa değiştiği için değişmiyor, kullandığı aletler doğayı değiştiriyor. İnsanın insan olarak yaptığı uyum organizmasını değiştiriyor. İnsanın insan olduktan sonra değişmesi çevreye aletle, sembolle, grup hayatı ile uyum yaptığı için olmuştur, yani hem alet, hem semboller hem de toplum hayatı değişerek insan organizmasının değişmesine neden olmuşlardır. İnsanın adaleleri küçülüyor, kemikleri inceliyor, kafatası

genişliyor, beyni büyüyor ve gri maddesi artıyor.

Başka bazı hayvanların da grup hayatı ile uyum yaptıkları bilinir. Örneğin, arıların toplum halinde yaşaması. Fakat bu toplum hayatı biyolojileri ile determinedir. Ortaya çıktıklarından beri arılar her zaman aynı şeyi yapmışlardır. Varoluşlarından beri aynı şekilde yaşarlar, hayatlarında hiçbir değişiklik olmamıştır. Halbuki insanların aletleri, sembolleri, yaşayış tarzları ve giderek kendi biyolojileri değişmiştir. Halbuki arıların hayatı değişmiyor. Diğer hayvanlarda bu hayat sabittir, değişmez.

İnsan ve Toplumun Evrimi

Böyle uyum yapan insan ve oluşturduğu toplum yaşantısı da bir evrimden geçmiştir. Prehistorya ve paleoantropoloji bugünkü toplum ve insanların nasıl uzun yüzyıllar boyunca evrime uğradığını açıkça göstermektedir.

İki milyon yıl önceye ait toprak ve kayaların arasında alet bulunmuştur. Tek bilinen şey, bu aletlerin tabii etkenlerle oluşmamış olmasıdır. Bu aletler son derece kaba taş aletlerdir. Ama o zamana kadar tam insana rastlanmıyor. Kuyruksuz maymunlara yakın olan hayvan izlerine rastlanıyor. Paleoantropologlar uzun zaman bu aletlerin değişmemiş olmasını, o organizmalar arasında kominikasyon yani sembolleştirme faaliyetinin eksikliğiyle açıklıyorlar.

Daha sonra Cava'da bir kalıntı bulunuyor. Bu kalıntı kemik yapısı bakımından en eski insan olarak kabul ediliyor. Bu kalıntının adı pithekanthopus erectus. Sadece oyluk kemiği ve kafatası parçaları bulunuyor. Bundan dolayı bu insanın dik durduğunu ve kafatası büyüklüğünü ölçebiliyorlar. Kemiklerinin kalınlığından adalelerinin kalın olduğunu anlıyorlar. Başlarını biraz öne eğik olarak taşıdıklarını söylüyorlar. Bu kalıntılar alüvyonal topraklar arasında bulunduğu ve sularla sürüklenmiş olduğundan aynı yerde bulunan taş aletlerin tam bu insana ait olduğu söylenemiyor fakat kuvvetle tahmin ediliyor.

Paleoantropologlar Pekin civarında 500.000 sene önce bir mağarada yaşamış olan 40 insan iskeleti buluyorlar. Kemik yapıları Cava'da bulunanlara çok benziyor. Bunlara Sinantropus

pekinensis deniliyor. Bunların büyük şans sonucu bulundukları mağaradan

- grup halinde yaşadıkları
- alet kullandıkları, dolayısıyla sembolleştirme yeteneğine sahip oldukları kesin olarak anlaşılıyor.

Bunlar grup halinde yaşadıklarından, aralarında kesinlikle bir haberleşme ve sembolleştirme olduğunu söyleyebiliriz. Diğer bir kesin bilgi de, bu grubun yanında ateş kalıntılarına rastlanmasıdır. Bundan da ateş kullandıkları anlaşılıyor. Bu alet kullanmada görülen büyük ve önemli değişikliği belirliyor. Daha sonra İspanya, Afrika ve İngiltere'de aynı çağa ait ateş ve alet kalıntıları olan insan fosillerine rastlanıyor.

Erken Paleolitik : 2.000.000 - 150.000
Eski taş (kaba taş) devri

Orta Paleolitik : 150.000 - 35.000
Alet yapma teknikleri gelişiyor.
Nüfus birdenbire artıyor

Geç Paleolitik : 35.000 - 12.000
Bütün aletlerde çeşitlenme ve artma görülüyor. Bulunan mezarların içinde belli bir inanç sisteminin varlığını yansıtan barınaklar var. Avcılık ve toplayıcılıkla geçiniyorlar. Belirli bir zaman sonunda donan Bering boğazı üzerinden yürüyerek Amerika'ya geçiyorlar (Amerika'da evrim kuyruksuz maymunlarda kalmıştı). Bu devrede çok daha ince kemikli daha uzun boylu daha hafif insanlar ortaya çıkıyor. Bunlara Neandertal adı veriliyor.
25.000 yılları içinde mezarlıklar görülüyor. 35.000 yıl kadar önce buzul devirleri bitiyor. Çözülen buzullar sellere neden oluyor. Bundan sonra insanlık tarihi ilgi çekici bir hız kazanıyor. Aletler

de eski aletlere benzemiyor. Onların yerini minicik taş parçaları alıyor. Nüfus son derece hızlı artıyor. Minik taşlardan testereye benzeyen oklar yapılıyor.

Mezolitik : 12.000 - 8.000.
Alet etkinliğinin en belirgin olduğu devre. Bu devreden sonra insan son derece alet eksikliğinin olduğunu fark ediyor.

Neolitik : 8.000
10.000 ile 8.000 yıl kadar önce insan toplumlarının yaşantısında son derece önemli, bu yaşantıyı temelinden değiştiren bazı gelişmeler görülüyor.

En önemli hadise o zamana kadar avcılık ve toplayıcılık ile geçinen insan toplumlarının tarıma geçmeleridir. 35.000 yılında buzul devrinde ren geyiği avıyla uğraşırlarken, 8.000 yılında artık gıda toplamakla kalmıyor, gıda yetiştirmeye başlıyorlar. Bu arada nüfus on misline yakın artıyor. Gıda yetiştirmeye başlamaları onları yepyeni bir düzene götürüyor. O zamana kadar, (1.800.000 yıl) göçebe olarak yaşayan insanlar ilk defa toprağa, belirli bir mekana yerleşiyorlar. Yerleştikleri köylerde en az 200 kişi yaşıyor. İnsanlık tarihinde ilk defa, grupta bazı insanlar doğrudan doğruya gıda sağlamakla uğraşmıyor. Başka bir iş de yapabiliyor. Gıda sağlayanlarla, sağlamayanlar arasındaki farklılaşma ilk defa bu devrede Anadolu'da ortaya çıkıyor.

İnsanlar Tarıma Nasıl Ulaştı?

Anadolu'nun ortasındaki ve güney doğusundaki yüksek yaylaların otlaklarında bugün bildiğimiz bütün tahılların yabanileri vardır. Bu otlaklarda insan grupları geziyor ve bu yabani tahılları hem topluyor hem de orada otlayan hayvanları (koyun, sığır cinsi) avlıyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki, giderek, daha çok yararlandıkları yabani tahılların başında bekçi bırakıyor ve koruyorlardı. Zamanı gelince bu tahılları topluyorlardı. Tohum ve ürün problemini anlaşılan böylece kavramış ve çözmüş olacaklar. İlk defa yabani tahılı ehlileştirdikten sonra, bütün bitkisel

yiyecekleri bu yolla ehlileştiriyorlar. Bitkiler ehlileştirildiği halde hayvanlar ehlileştirilmiyor, onlar hâlâ avlanıyor. En az 1.800.000 sene insanlar avcılıkla geçiniyor. 8000 sene önce gıda üretmeye ve köy hayatı yaşamaya başlıyorlar. Bu değişmenin önemi üzerinde ne kadar durulsa azdır. Aynı zamanlarda Ganj ve Indus civarında pirinç ehlileştiriliyor. Amerika'da 6000 sene önce tahılımsı nebat olan mısır ehlileştiriliyor.

Her yerde ilk ehlileştirilen bitki nişastası bol olan pirinç ve fasulye, tahıl gibi bitkiler olmuştur. İkinci ehlileştirilen bitkiler C vitamini zengin sebzeler olmuştur. Eski dünyada lahana ve turunçgiller, Amerika'da yeşil biber, domates ilk olarak ehlileştirilmiştir. Daha sonra elyaf temin edilen nebatlar (keten, kenevir) ehlileştirilmiştir. Daha sonra 2000 yıl sakin bir hayat yaşanmıştır. Kullanılan aletler orak, balta, çomak, ucu yakılmış değnek (kazma görevini gören), döğendir. İnsanlık tarihini %100 değiştiren ilk olay gıda üretimidir.

Bu büyük değişikliğin temelindeki gıda toplamak ve avlamaktan gıda üretimine geçiş, insanlık tarihinde ilk defa gıda üretimini fiilen yerine getiren kimselerin kendi tüketeceklerinden daha fazlasını üretmeyi başarmış olmaları bir "artı ürün" ortaya çıkarmış, bu da giderek ilk defa anlamlı oranda toplumun kendi içinden farklılaşmasına ihtisaslaşmasına yol açmıştır. Böylece toplumda ilk defa bazı insanlar tarımla uğraşırlarken, diğer bazıları tarımsal olmayan üretimle, ulaşımla ya da bütün bunların kontrolü ile uğraşır olmuşlardır. Bu farklılaşma ve ihtisaslaşmanın şekli, karmaşıklığı da bundan sonra hep artı ürünün miktarına bağlı kalmıştır.

Neolitik diye anılan devirde insanların gıda toplamadan gıda üretimine geçtiğini gördük. Toplayıcılıktan ekiciliğe geçiş, büyük değişikliklere sebep olmuştur. Bu etkileşimden sonra ortaya çıkan toplum özellikleri şöyle özetlenebilir:

1) Toprağa yerleşme

2) Büyük bir grubun birarada yaşayabilmesi (200-2000 kadar nüfus) (avcı ve toplayıcılar 20-40 kişilik gruplar halinde yaşayabilirlerdi).

Toprağa yerleşme şekli köy hayatı şeklinde oluyor. 100-200 kişilik köy hayatı yani toprağa yerleşme başlıyor. Bu devrede ilk defa kerpiçten yapılmış evlere rastlanıyor. Sokakları yumuşak taş veya tahta ile kaplı. Bu köylerde üretim ancak kendi kendine yeter şekilde yapılıyor. Aile genişliği de fazla değildi: ortalama olarak 3-4 kişiyi geçmezdi. Yaş sınırı ise 25 idi.

Tarımda ileri bir alet yoktu. Hâlâ eski aletler kullanılıyordu. Henüz toplum içinde bir farklılaşma başlamamıştı. Herkes aynı şeyi yapmaktaydı.

Giderek yerleşme yerleri büyüyor, nüfus artıyor. Çatalhöyük'te yapılan kazılarda 2000 kişilik yerleşme bölgelerine rastlanıyor. Daha önemlisi dükkanların varlığı göze çarpıyor. Bu kalıntıların dışında çömlekler göze çarpıyor. Çömlekçilik faaliyetinin bulunduğu anlaşılıyor. Alman mahsulün saklanması ve yiyecekten başka tohum saklamak için büyük çömlekler yapıyorlar.

Avcılıkla geçinen grubun bir yerde kalma süresi bir veya bir buçuk aydır. Bu süre sonunda gıda bulmak için o yeri terk etmek zorunda kalıyorlar. Tarım başladıktan sonra depolama problemini çömlekçilik çözüyor. Sonra dokumacılık geliyor. Dericilik ise eskiden beri olagelen bir el işidir. Dokumacılık gelişiyor ve aba dediğimiz kumaşlar dokunuyor.

Neolitikte kullanımı farklılaşmış mekanlar yoktu. Yalnız evler vardı. Gelişmeyle birlikte görülen şey konutların farklı olmasıdır. Bütün bu olgular neyi ifade eder? Nüfus köylerde 200 kişi kadardı. Bu çap daha sonra genişliyor ve Çatalhöyük'te 200-2000'e varıyor. Bu yerleşmeler de giderek toplum içinde bir ihtisaslaşmayı ortaya çıkarıyor.

İhtisaslaşma, avcılıkla geçinenlerde hiç yoktur. Ailede ve grupta her birey avlamaya ve toplamaya gücünce katılır. Toplumda ilk defa gıda sağlamakla uğraşmayan kimseler ortaya çıkıyor. Bu toplumlarda çok büyük bir kısım hâlâ toprakla tarımla, hayvancılıkla uğraşıyorlar. Tarımla ve hayvancılıkla uğraşan kimseler aynı kişilerdir. Tarımla uğraşmayanlar, yeni ortaya çıkmış tarımsal olmayan üretim kollarında çalışırlar: dokumacılar, çömlekçiler, keçeciler kemik alet yapanlar, sepet yapanlar,

dericiler. Tarım toplumları için sepet yapmak çömlekçilik kadar önemlidir, çünkü o da depolama fonksiyonunu rahatça sağlayabilmektedir.

Üretim sadece ailelerin kendileri için olmaktan çıkınca bunların dağıtımı sorunlu bir fonksiyon olmuş ve bunun sonucunda ticaret ortaya çıkmıştır. Böylece bir başka önemli fonksiyonun ihtisaslaşmasını görüyoruz. Buna ek olarak bazı gruplar artı ürünün taşınma ve ulaşımını üstlerine alıyorlar. Tekerlek keşfediliyor. Artı ürünün artması, ulaştırma, dağıtma ve diğer ihtisaslaşmalar bir başka grubun bu fonksiyonları tanzim etmesini gerektirmiştir. İdare edenler ile edilenler ayrılıyor. Daha sonra mahkemeler ve vergi düzenleri ortaya çıkıyor. Örgütlenmiş din ortaya çıkıyor. Yerleşmeler arasında da farklılaşma oluyor: köy ve şehir ayrılıyor. Tarımsal üretimin yapıldığı yerlerle (köy) tarımsal olmayan üretimin yapıldığı ve her türlü üretimin kontrol edildiği, ticaretin yapıldığı, dinsel adamların yerleştiği yerler (şehir) birbirinden ayrılıyor.

Muhafaza edilmesi gereken servet, tarımsal artı ürün şehirlere akıtılmıştır. Savunma ve muhafaza etmek amacıyla şehirsel yerleşmelerin etrafına surlar yapılmış ve buraları korumak için kurum olarak ordu gelişiyor. Surların ortaya çıkışı, artı ürünün kontrolünün ortaya çıkışı ile birlikte gerçekleşiyor.

Neolitik devre sonundaki ihtisaslaşma ve farklılaşma aşağıdaki gibi gösterilebilir.

İhtisaslaşma	**Farklılaşma**
çömlekçilik	ticaret
dokumacılık	ulaşım
keçecilik	idare ve kontrol
kemikten alet yapanlar	askerler din adamları

Prehistoryanın bize öğrettiklerinin dışında 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında yaşayan bazı toplumlarda da sadece toplayıcılıkla geçinen toplumları sistemli bir tarzda gözlemlemek olanağı olmuştur. Bugün bunların hepsi değişmiş, sanayileşmiş toplumların parçası haline gelmişlerdir. Toplayıcılıkla geçinen-

lere örnekler: Tasmanyalılar yok olmuşlardır. Eskimolar artık modernleştiler, toplayıcılıkla geçinmiyorlar. Filipinlerin dağlık bölgelerinde yaşayanlar da 18. ve hatta 19. yüzyılın başlarında avcılık ve toplayıcılıkla geçinirlerdi. Kalaharinin güneyinde yaşayan gruplar Buşmenler, Hotantolar, Zaire'de Pigmeler hep %100 avcılık ve toplayıcılıkla geçinen gruplardı.

Avcılık ve toplayıcılıkla geçinen toplumların bazı temel özellikleri vardır. Çok basit ve küçük aletlerle çok büyük hayvanları öldürebiliyorlar. Bu hayvanları öldürebilmek için gruplar halinde yaşıyorlar. Toplayıcılıkla uğraşan toplumlar bir, bir buçuk ay sonra yer değiştiriyorlar. Eskimolar bile yaptıkları barınakları bırakıp başka bir yere gidiyorlar.

Avustralyalılar da çok basit aletlerle iyi avlanabiliyorlar. En büyük gıda kaynakları kangurular. Kanguruları şöyle avlıyorlar: Beraber yaşayan 3-5 erkek önce kanguruyu kovalıyorlar. Hayvanı rahatsız ediyorlar. Ellerindeki aletlerle bu hayvanları öldürmeleri imkansız. Kanguruyu önce bütün gün sıcakta koşturup gece olunca çölün ayazında adalelerinin tutulmasını sağlıyorlar. Böylece hayvan koşamıyor, dişlerini kullanamıyor. Hayvanın üzerine atılıp yakalıyorlar. Böylece ellerindeki aletlerin etkinliğinin çok üstünde büyük hayvan avlamak, gıda sağlamak mümkün oluyor. Afrika'da ise hayvanları çukura düşürüp açlıktan öldürüyorlar. Toplayıcılık yapan toplumlarda biyolojiye dayanan bir iş bölümü ortaya çıkıyor. Bu iş bölümünde kadınlar ve çocuklar kök topluyorlar. Kadınlar küçük avlamalar yapabiliyor. Büyük hayvanların avlanması ise grupların ve erkeklerin işi. Bunlar yenip bittikten sonra başka yere gidiyorlar. Yaşa ve biyolojiye dayanan bir ihtisaslaşma görülüyor. Bütün bu gruplarda hayat çok kısa. Yaş sınırı 25. Bu yaşı geçen ve avcılık yapamayan ölüme terk ediliyor. Gruplar arasında iş bölümü yok. Bu iş bölümü grubun içinde oluyor. Aile yapısı son derece kompleks, akrabalığın bir kısmı kan bağına dayanıyor. Kan bağına dayanmayan akrabalık, tasnifi akrabalık olarak örf ve adetler tarafından düzenleniyor.

Avustralya'daki gruplarda birtakım kurallar vardı. Hangi grup hangi grupla yemek yer, hangi grup hangi grupla şaka ya-

pabilir, bütün bunlar belirlenmiştir. A grubundan biri B grubundan biriyle evlenince doğan çocuk C grubuna giriyor. Aynı yaş grubuna giren kişiler birbiriyle evlenemiyorlardı. Tek farklılaşma akrabalık düzeninde oluyor. Bu gruplar içinde önderlik görülmez. Gruplar eşitliğe sahiptir. Dışarıdan herhangi bir kimse gelince o kimsenin hangi gruba gireceği belli olmadığı için bu kişileri öldürdükleri bile olmuştur. İhtiyarların toplumda yeri yoktur. Bu toplumlarda olmayan şey dinsel adamların olmaması, aynı zamanda dinsel törenlerin farklılaşması. Herkes kendisinin geçmişine ait inançları biliyor.

Toplayıcılık ve avcılıkla geçinmelerine rağmen diğer avcılardan başka özellikler gösteren bazı toplumlar Kanada'nm Pasifik kıyılarında gözlemlenmiştir. Bu örnekler temel varsayımımızı destekler nitelikte. Örneğin Vankover'in kuzeyinde Haydalar diye anılan bir toplum sadece toplayıcılıkla geçinir. Fakat toprağa yerleşmişlerdir. 200-300 kişilik köylerde yaşar, tahta evlerde oturup, taş kemik aletler kullanırlar. Gıda kaynakları balıktır. Balık yatakları bilinen düzgün yerlere sahipler. Bu balıkları okyanus tuzu ile tuzlayıp bir sene saklayabiliyorlar. Bu toplum her sene bir senelik yiyeceklerini yedeğe alabiliyor. Tahıl üretmiyorlar ama yaptıkları iş tahıl üretmek kadar düzgün bir hayat sağlıyor. Bunlar gıda kaynaklarını muhafaza etmek için toprağa yerleşiyorlar. Böylece;

1) aynı toprak parçasından, aynı ürünlerden faydalanarak yaşıyorlar,

2) eğer kaynak yeterli derecede zengin ise öyle bir artı ürün ortaya çıkıyordu ki kontrol edenler ve edilenler diye gruplar ortaya çıkıyordu.

Bütün Pasifik sahili kavimlerinde, tarıma benzer şekilde, balık avcılığından düzenli artı ürün elde edildiğinden aynı farklılaşma ve ihtisaslaşma burada da ortaya çıkmıştı. Balıkları tuzlayanlar, kurutanlar ve içinden pay alanlar var. Balık yataklarını sahipleri, bu grubun balık tutmasını, gelirini kontrol ediyorlar. Balık yataklarındaki bu kontrol siyasi kudretin kimin elinde olduğunu belirtiyor.

Özellikle Tilingitlerde politik lider, balık yataklarını ellerinde tutanlar ve çalışanlar var. Bunlarda ticaret ve vergileme yok. Gıda üretilebiliyor ve kontrol eden kimseler görülüyor. Başka bir özellikleri yok, kısıtlı bir düzen içindeler. Bu hayat dünyada sadece Kanada'nın güneyindeki Amerika yerlilerinde görülür.

Elinde gıda kaynaklarını bulunduranlar yeterli miktardan fazlasını ya etrafa dağıtırlar ya da imha ederler. Buna *potlaç* diyorlar. Etrafa dağıtıp imha edince çalıştırdıklarına artı ürün veremez, fakirleşir. Kim en çok servet imha eder ve elinde yine de çok servet kalırsa o kişi o grubun başkanı olur.

Basit Çapa Ziraatı Yapan Kavimler

Bu basit çapa ziraatı yapanların başında Pasifik Adalarında yaşayanlar gelir. Bunun dışında Amerikalar'da, Güney Afrika'da yaşayanlar, Güneydoğu Asya'da yaşayanlar arasında da çapa ziraatı ile geçinenler vardır. Ehlileştirilmiş hayvan (tavuk gibi) besler ve çok az artı ürün elde ederler. 25-100 kişinin sürekli oturdukları köyleri var. Bunlar gruplar halinde yaşıyorlar. Hepsinde basit tarım aletleri var. Bunlar taş, kemik ve tahtadan yapılmış. Bazı elyaflar (hasır, ot, tip) kullanıyorlar. Gıda toplamada bazı teknikleri var. Çömlekçilik yok.

Grup içindeki ilişkiler: Akrabalık bağları gelişiyor. Bu akrabalık kan akrabalığına bağlı değil, tasnif edici akrabalık (Kan bağı olmayan, örf ve adetlere bağlı). Akrabalığın diğer bir yönü de anne tarafından gelen akrabalığın önem kazanmasıdır. Anne tarafından gelen akrabalık önemli. Daha sonraki toplumlarda ise akrabalık babadan geliyor. Bu toplumlarda iş bölümü düzeninde yeni bir eşitlik vardır. Yaşa ve cinsiyete dayanan iş bölümü yoktur. Belirli bir artı ürün vardır ama çok kısıtlıdır. Dağıtım bazı merasimlerle olur. Hediyeler vermek suretiyle değiş-tokuş olur. Herkes evinden bir şey getirir bu ziyafetlere. Bu ziyafetlerin çeşitli nedenleri vardır. Herkes dilediğini (başkasına ait) alıp evine götürebilir. Böylece bir değiş-tokuş (mübadele) ve dağıtım başarılmış olur.

Çapa ziraatını ileri derecede örgütlemeye başlayan toplumlar Batı Afrika (Nijerya, Gana, Altın Fildişi Sahili), Sahra'nın

tam güneyi veya Maritanya ve Mali Cumhuriyeti'nde yaşayan kavimlerde, değişmeden önce, tespit edilmiştir. Çapa ziraatı krallıklar meydana getirmiştir. İleri çapa ziraatı yapan toplumlar basit çapa ziraatı yapan toplumlardan en az 3-5 defa büyüktür. Avcılık ve toplayıcılıkla meşgul olan toplumlardan ise on misli büyüktür. Bu toplumların hepsi toprağa yerleşik. Bazı yerleşme yerleri köy değil, nüfus 2000 hatta 5000 kişiye ulaşıyor. Bütün Batı Afrika toplumlarında tarım çapayla yapılıyor. Bu çapalar madenden, hem de demirden yapılmıştır. Maden kendilerinin keşfettiği bir şey değil. Maden buraya Kuzey Afrika'dan ve diğer bölgelerden ticaretle ya da macera nedeniyle gidiş gelişlerde getirilmiştir. Demir hemen kabul edildiği halde, demirin girişi sadece çapa şeklinde olmuştur.

16. ve 17. yüzyıllarda beyazların burada buldukları uygarlık çok farklıdır. Altılı bir servet örgütleşmesi vardır. Kuvvet farklılaşması ve tarımsal olmayan üretimde ihtisaslaşma görülür.

Bu toplumların özellikleri şöyle özetlenebilir:

nüfus büyüklüğü	: 200 (köy) - 5000 (kent)
kullanılan teknoloji	: metal (demir) çapa
organizasyon	: sosyal düzen (politik düzende altı seviyeli farklılaşma)
inanç sistemleri	: çok tanrıya dayalı bir inanç sistemi.

Sosyal organizasyona gelindiği zaman akrabalık ilişkileri önemlidir. Akrabalık alışılagelmiş olduğu gibi anne akrabalığı değil, baba akrabalığına dayanır. Anne akrabalıklar önemini yitirmiştir. Geniş aile dediğimiz ana, baba ve çocukları ile onların eşleri ve çocukları beraber yaşıyorlar. Akrabalık babaya dayalı; aile babanın olduğu yere yerleşiyor. Aile = anne + baba + çocuklar + eşler + evlenmemiş oğullar + evlenmemiş çocuklar. En önemli değişiklik, değişik miktarda artı ürünün açığa çıkmasıdır. Ayrıca polijeni görülür. Bir erkek birçok kadınla evleniyor. Polijeni varlıklı kişilerde görülür. Bir aile ne kadar zengin ise o kadar itibarı olurdu ve zenginliğini göstermek için o kadar

çok kadınla evlenirdi. Bu düzen Batı ve Doğu Afrika ülkelerinde çok görülür.

Sosyal organizasyonda zanaatkârlık ortaya çıkıyor. Açık seçik bir ticaret görülüyor. Ticaret yalnızca bir iki köy arasında yapılıyor. Ancak Hindistan'la, diğer uzak mesafeler arasında da ticaret gelişiyor. Ticaret ikiye bölünmüştür:

1) zanaatta ihtisaslaşma, bu ihtisaslaşmayı çevresine yayma

2) uzak mesafeler arasında yapılan ticaret

Siyasal düzenleri: Siyasal farklılaşma dörtlü bir düzeye varıyor. Bir köy 3-4 ailenin yerleştiği yer. Çapa ziraatı yapılıyor. Görevlendirilen bir memur mahsulün toplandığı aylarda köye gelerek artı ürünü mahsul olarak alıp gidiyor. Bir memur birkaç köyün mahsulünü topluyor. Bunun içinden kendi ihtiyacını aldıktan sonra kalanı bir üst kademedeki daha büyük bir yerleşme yerinde oturan memura aktarıyor. Dördüncü katta ise kralın kendisi var. Kralın altındaki kademelerde bulunanlar paylarını alıp geri kalanını krala geçiriyorlar. Bu bir vergi toplama sistemine benziyor. Bu vergi sisteminde eksik olan şey yazının kullanılmamasıdır. Kim zamanında veriyor, kim vermiyor, ne veriliyor belli olmuyor.

Servetini arttırmak isteyen kimsenin artı ürünü arttırması için emeği çoğaltması gerekir. İnsanı, emeği çoğaltmak için zaman zaman diğer köylere gidip bu köyleri basıp, toplanmış serveti talan ediyorlar, bir de insanları esir alıyorlar. İnsan-emek sağlanması topraktan daha önemli bu toplumlar için.

Artı ürünü başka yerlere ulaştırabilecek mükemmel bir mekanizma var. Kademe kademe artı ürünü krala geçirmeleri her şeyi halletmiyor. Bunun düzgün çalışmasını sağlamak, çatışmayı önlemek için kralın bir organizasyonu vardır. Köylülerin barış içinde üretim yapabilmelerini sağlıyor. Bu organizasyon bir nevi küçük ordudur. Bu ordu güvenlik grubunu oluşturuyor.

Toprak hiçbir zaman az değil. Fakat bu toprağı işler halde tutmak için fazla emeğe ihtiyaç var. Bu büyük emek eksikliğinin giderilmesi için bir köy diğer bir köyle savaşıyor. Gıda maddelerini talan ediyor, çalışabilecek durumda olanları esir alıyor ve kendi köyüne getirerek esirlerin emeğinden faydalanıyor.

Böylece artı ürün artıyor. Arazilerin işlenecek hale gelmesi sağlanıyor.

Güvenlik grubunun ödevi çevredeki yabancıların toplanması ve diğer köylerin istila edilmesidir. Böylelikle hem ürünü hem de emeği kendi toplumlarına getiriyorlar. Öbür toplum tekrar gelip bu toplumu istila ediyor. Bu böylece devam edip gidiyor. Artı ürün, demirli çapa ziraatı başladığı zaman bir tek kimsenin eline aktarılıyor. Artı ürünü arttırmak için gittikçe daha fazla toprak elde edemiyor, gücü buna yetmiyor. Saldırdığı topraklardaki insanlardan kendi idare edebildiğini alıp getiriyor. Bu gel-git arasında bir gelişme olmuyor. Üretimi takviye etmek için başka yol bulamıyorlar. Binlerce yıl sistem bu çerçeve içinde kalıyor ve gelişemiyor. Sistemin uyumu dengeye varmış oluyor. Dörtlü sistemi inanç sistemlerine de uydurmuşlardır.

İnanç sistemleri: günlük hayatlarını düzene koyan bir inançlar dizisi var. Her toplum mutlaka kendisini, evreni, hayatı ve değişmeleri kendi kendine açıklayan birtakım inanç sistemlerine sahiptir. Fakat sadece artı ürünü akıtmayı başarmış toplumlarda bu inanç sistemleri örgütlenmiş din adamlarına sahiptir.

Her toplumda geceyle ilgili inançlar var. Fakat doğaüstü inançlarla birleştirilmemiş. İlk defa bu devrede bunların birleştirildiği ve bunların doğaüstü güçlerle bağdaştırılarak birtakım inanç sistemlerinin oluşturulduğu görülüyor. Bu inanç sisteminde bir tane en büyük tanrı ve ona bağlı yan tanrılar olduğu kabul ediliyor. Toplumda nasıl çok katlı bir sistemleşme varsa, inanç sistemlerinde de böyle bir çok katlılık var.

Her toplumda bu çok katlılık birbiriyle etkileşim halindedir. Nüfus, teknoloji, inanç sistemi, siyasal düzen birbiriyle tutarlıdır. Pekçok toplumda bu uzmanlaşma çok çeşitlidir. Esas, temel yönlerin birbiriyle tutarlı olmasıdır.

Buraya kadar hem tarihte kalıntılara dayanarak (prehistoryanın yardımı ile) hem de yaşarken gözlemlenebilmiş olan toplumlarda doğayı işlemekteki etkinliklerine göre toplum yapılarını incelediğimiz grupları şöyle sıralayabiliriz:

1- basit avcı ve toplayıcılar,

2- karmaşık, ileri düzeyde avcı ve toplayıcılar,
3- basit çapa tarımı,
4- ileri düzeyde çapa tarımı.

Bundan sonraki derslerimizde insanlığın hatırı sayılır bir artı ürün elde ettiği zamandaki toplum düzenlerini inceleyeceğiz. Böyle bir artı ürünü saban ve öküzle tarım yapan toplumlarda görüyoruz.

Sanayi Öncesi (Öküz ve Saban Tarımına Dayanan) Toplumların İncelenmesi

Tarımda öküz ve saban kullanılmaya başlandıktan sonra üretilen artı ürün şehir ve köy toplumlarının yaratılmasında rol oynamıştır. Tarımda saban ve öküz kullanılması neolitikten bir zaman sonra başlamıştır (Türkiye 1950 öncelerinde bu toplum tipine benzemekteydi).

Nüfus

Gıda toplamadan gıda üretimine geçtikten sonra üretilen artı ürün, nüfusu doğrudan doğruya etkilemiştir. Saban tarımına başlandıktan sonra tahıl üretimi çok daha güvenli bir biçimde, önceden tahmin yapılarak gerçekleştirilebildi, ve üretim 6-8 misli arttı. Paleolitik süresince insanın ortalama ömrü 25 yıl ve nüfus artışı 1000 yılda %2 idi. Gıda sağlama koşullarının elverişsizliği bu devirde nüfusun yavaş artmasına yol açıyor. Neolitik devire gelindiğinden nüfus artışı 100 yılda %2'ye çıkıyor ve insanın ortalama ömrü 35 yıl oluyor. Sabana dayalı tarım toplumlarında yılda binde on artması beklenirken, nüfus artışı onbinde iki olarak gerçekleşiyor. Demograflar bu olguyu salgın hastalık, açlık, savaş, bazı durumlarda tarımda güvensizlik gibi nedenlerle açıklıyorlar.

Her toplumda nüfus artışını doğum sağlar. Doğum oranı değişik biçimlerde tanımlanabilir. Bu tanımların en kabası, doğum oranını 1000 nüfusa düşen doğum sayısı olarak ele alanıdır. Bu tanım daha daraltılarak doğum oranı, belirli bir nüfusta 1000 kadına düşen doğum sayısı olarak; daha da daraltılarak belirli bir nüfusta 15-45 yaş arası 1000 kadına düşen doğum sa-

yısı olarak ifade edilebilir. Ölüm oranını da 1000 nüfusa düşen ölüm sayısı olarak tanımlayabiliriz. Bir nüfusun kaç kişi olduğunu saptayabilmek için belirli bir zaman dilimi içinde kaç doğum ve kaç ölüm olayının olduğunu bilmek gerekir. Ancak buna ek olarak göç olayı da dikkate alınmalıdır.

$$\text{Net göç} = \text{gelen nüfus} - \text{giden nüfus}$$

$$\text{Doğum sayısı}_{t_1} - \text{ölüm sayısı}_{t_1} - \text{göç}_{t_1} = N_{t_1} \text{ (nüfus artış hızı)}$$

Bir nüfusu değerlendirebilmek için yalnız doğanların, ölenlerle ve göç edenlerin sayılarını bilmek yeterli değildir. Hangi yaş gruplarının öldüğü, göç ettiği de bilinmelidir. Yaş kompozisyonu bu açıdan önem kazanır. Dengeli nüfuslarda *yaş kompozisyonu* toplumun teknoloji düzeyine göre değişir.

Nüfus değerlendirilirken bilinmesi gereken bir diğer oran da cinsiyet oranıdır. *Cinsiyet oranı* belirli bir nüfus içindeki kadın ve erkeklerin göreli sayısıdır.

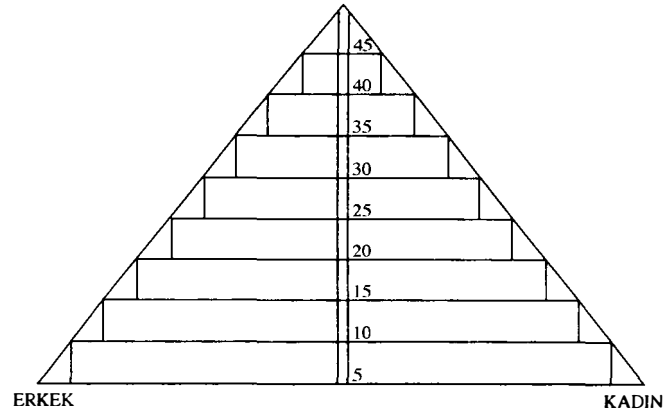
Bir toplumun nüfus yapısını ve özelliklerini anlayabilmek için en azından doğum ve ölüm oranları, göç sayısı, yaş kompozisyonu ve cinsiyet oranı bilinmelidir.

Doğum ve ölüm oranları arasındaki fark %1 kadarsa, yani %1'lik bir nüfus artışı varsa, nüfus dengededir. Büyük felaketler olmadığı zamanlarda nüfus genellikle dengededir. Bir toplumun yapısı değişmediği sürece nüfus da dengesini korur. Neolitik sonrasında öküz ve sabanla tarımın etkin hale gelmesinden sonra sanayinin ilk gelişmesine kadar nüfus aşağı yukarı sabit kalmıştır.

M.S. 1. yüzyılda Augustus tarafından yapılan sayıma göre Anadolu'nun nüfusu 13 milyon civarındadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk nüfus sayımı olan 1927 yılında Anadolu nüfusu yine 13 milyon civarındadır. Bu olgu, idare edenler, inanç, dil değiştiği halde Anadolu'nun temelde aynı gıda üretim biçimini sürdürmüş olmasıyla açıklanabilir. 11.-17. yüzyıllar arasında önemli göçler olduğu halde (ayrıca 14. yüzyılda büyük veba salgını olmuştur), gıda üretim biçimi değişmediği için Anadolu aynı sayıda insanı barındırmış; giderek 1950'lerde gıda üretim biçi-

minin önemli ölçüde değişmesi sonucu nüfus sayısı da değişmiştir.

Nüfusun yaş kompozisyonu, cinsiyet oranı piramit adı verilen bir diyagram ile gösterilir. Dikey aks üzerinde yaş grupları 5-10 yıllık aralarla gösterilir. Dikey aksın solunda erkeklerin, sağında ise kadınların sayısı yer alır.

Sabana dayalı tarım toplumlarında ortalama olan 35-45 arasıdır. Ancak sıkışık yaşamanın sonucu kentlerde ortalama ömür daha düşüktür: 35 yıl. Bu toplumlarda nüfus piramidi eşkenar bir üçgen niteliğindedir. Bu dengeli toplumlarda kadın/erkek oranı 1'dir. Her 100 kıza karşı 102 erkek doğar, ancak erkek çocuklar daha çok öldükleri için bu oranlar birbirine eşitlenir (Türkiye'de 104 erkeğe 100 kadın düşmektedir). Üçgenin tabanı genişletir; yani çocuk sayısı fazladır. Çok çocuk doğar, çok çocuk ölür. Çevre, sağlık, iklim koşulları bu olgunun ana nedenidir.

Öküz ve sabana dayalı tarım toplumlarında nüfusun %90'ı köylerde yaşar. Sanayileşmeye başlamadan önce Yakın Doğu, Orta Doğu, Kuzey Akdeniz, Anadolu, Yugoslavya, Rusya, Japonya, Çin, Güney Asya'da tipik köylü toplumlar yaşamıştır. Hiçbir toplumda köyler kendi başlarına var olamazlar, mutlaka

ilişkide bulundukları başka köyler ve kentler vardır. Köyler başka yerleşme birimlerinin parçasıdırlar. Anadolu'da köylülük Hititlerle ve Hititlerin demiri eritme tekniğini bulmaları ile başlar ve gittikçe gelişerek 19. yüzyıl ve 20. yüzyılda değişik değişme hızlarıyla sanayileşmeye yönelirler (Sanayileşen toplumlar sanayi öncesi toplumlar ile ilişki kurduklarında bu toplumların köylülük düzenini yaşamalarına olanak tanımadılar. Paleolitik kültürüne dayalı toplumlar -Eskimolar, Avustralyalılar,..- saban ve öküze dayalı tarım düzenini yaşamadan sanayileşmeye başladılar).

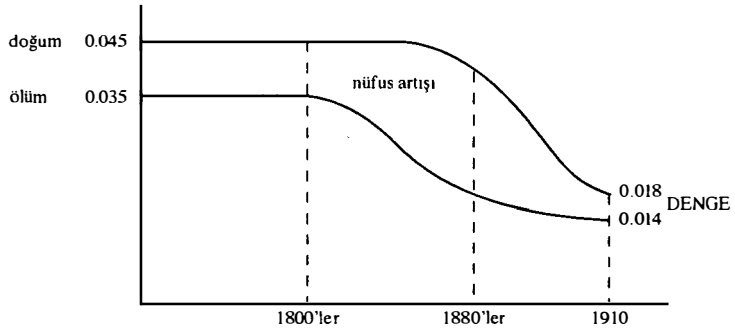
Bu toplumlarda tarım üretimi başlıca faaliyet ve toplumun servet kaynağıdır. Bu dönemde kritik etken topraktan çok emektir. Sürülecek toprak çok, sürecek insan sayısı azdır. Burada üretilen ürünün kentlere aktarılması sorunu da önem kazanır.

Nüfus ve Toplumun Diğer Yönleri

Saban ve öküze dayalı tarım toplumlarında kadın/erkek oranının 1 olmasının yanı sıra nüfusun dengede kalmasını sağlayan diğer etmenler aile düzeni ile değerler sistemidir. Bu toplumlarda geniş aile üretim birimi olarak ortaya çıkar. Özellikle köyde yaşayan aileler üretim ve tüketim birimleridir. Kendi içinde emeği arttırarak üretimini en çoğa ulaştırmaya (maksimize) çalışır. Ailenin kendi dirliği ve düzeni aile bireylerinin tarımda çalışmalarının etkinliğine ve sayılarının çokluğuna bağlıdır. Örneğin Anadolu'nun değişmemiş köy topluluklarında oğul evlenip, eve gelin geldiğinde aile en varlıklı devresine varırdı. Bu toplumlarda aile bireylerinin tümü kendi çapında üretici faaliyete katılır. Çocuk kendi hareketlerini kontrol edebilecek yaşa gelince üretim faaliyetine katılır. Öğrenilecek her şey aile içinde, iş başında ailenin diğer bireyleri tarafından öğretilir. Özel bir eğitim gerekmez. Aynı şekilde yaşlı bireyler de farklı biçimlerde üretim faaliyetine katılırlar.

Bu toplumlarda varolan değerler sistemi de bu tür bir aile düzeninin sürdürülmesine yardımcı olur. Bu değerler sistemi içinde ne kadar çok çocuk olursa o kadar makbuldür. Çok çocuk doğsun, çok çocuk yaşasın istenir.

Saban ile tarıma dayalı toplumlarda 6000-7000 yıl süre ile nüfus dengesini koruyor. 18. yüzyıl ortalarında Avrupa'da bu dengenin bozulduğu ve yeni bir nüfus dinamiğinin ortaya çıktığı görülüyor. İngiltere'de meydana gelen tarımdaki büyük değişikliklerle birlikte nüfus da değişiyor. 19. yüzyılda gıda kaynaklarının artması, içme suyunun temizlenmesi, Pasteur denemeleri ölüm oranının azalmasına yol açıyor. Buna karşılık doğum oranı sabit kalıyor. Bu nedenle nüfus dengesini koruyamıyor. Bu durum 1890'lara kadar devam ediyor. Bu nüfus artışının kaynağı kırsal bölgelerde olduğu için artan nüfus kırsal olmayan bölgelere göç etmek istiyor. Ancak bunun da bir çözüm getirmemesi sonucu Avrupa dışına göç başlıyor. Yalnız ABD'ye 1830-1930 arasında 60 milyon Avrupalı köylü göç ediyor.

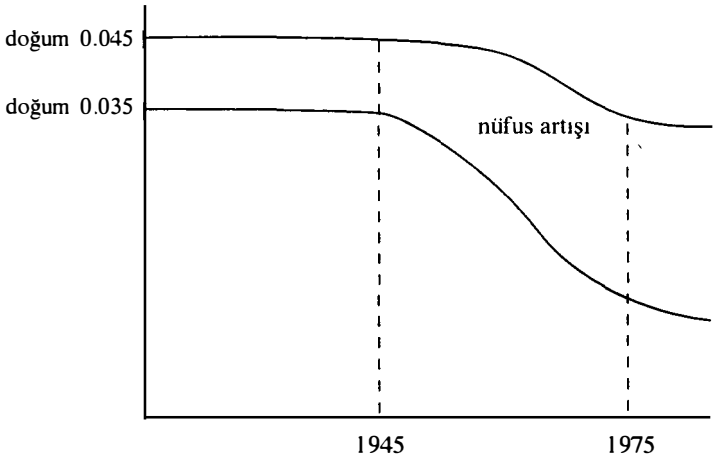
1890'lardan sonra Avrupa ülkelerinde doğum oranı da düşerek hem kırsal hem kentsel nüfus kendini dengelemeye yönelmiştir. Sanayi toplumları 150 yıl kadar dengesiz nüfus yapısını göç ile halletmeye çalıştıktan sonra doğum oranının düşmesiyle kendi kendine sorun çözülmüştür. Bunun nasıl olduğu şöyle açıklanabilir: 19. yüzyılın başında İngiltere'de çocuk emeği aile geçiminde tarımda ve özellikle sanayide de geçerliydi. 1800'lerde hemen her on yılda bir çocuk emeğini koruma kanunları çıkartılmış ancak çocukların fabrikalarda çalışmaları önlenememiştir. Oysa sanayide kullanılan teknolojinin gelişmesi sonucu, 1880'lerden sonra çocuk emeği sanayide kullanıla-

maz hale gelmiş, giderek doğum oranı kendiliğinden hızla düşmüştür. Aile birimi küçülmüş, aile içi ilişkiler değişmiştir. 150 yıl göç mekanizmasını kullanarak nüfusunu dengelemeye çalışan Avrupa ülkeleri, özellikle İngiltere, gelişen sanayinin çocuk emeğini geçersiz hale getirmesi sonunda 20 yıl gibi kısa bir sürede nüfusunu dengeledi.

Az gelişmiş ülkelerde 1950'lerde benzer bir nüfus patlaması görüldü. Ölüm oranları düştü, ancak doğum oranı değişmedi. Demograflar doğum kontrol tekniklerinin öğretilmesiyle doğum oranlarının düşürüleceğini ve dengeye varılacağını ileri sürdüler. Ancak aradan geçen zaman içinde ve değişik ülkelerde karşılaşılan olaylar bu savlarının geçersizliğini ortaya koydu. Bu noktada çocukların aile içindeki durumu önem kazanıyor. Çocukların aile içindeki durumlarını açıklayabilmek için çocukların toplum içindeki önemi, fonksiyonu gözönüne alınmalıdır.

Az gelişmiş ülkelerde, yukarıda da belirtildiği üzere, sabana dayalı tarım toplumlarında olduğu gibi, köylerde yaşayan ailelerde her birey üretim faaliyetine katılır. Fazla fiziksel güç gerektirmeyen sıradan işler çocuklara yaptırılır. Çocukların üretim faaliyetine katkıda bulunma yaşı 7-8'dir. Erkek çocuk 20 yaşlarına gelince evlenip eve gelin getirdiği için aile en büyük refahına ulaşıyor: daha çok toprak ekiliyor. Ancak büyükbaba öldükten sonra aile parçalanıyor, yeniden çocuk emeğinin önem kazandığı küçük aile birimine dönülüyor.

Bağımlılık yaşı: kişinin tüketici olduğu dönemin bittiği yaştır. Sanayileşmiş kentlerde bağımlılık yaşı 20-25'tir. Tarım toplumlarında köylerde bağımlılık yaşı 7-8 olduğu için aile çok çocuk ister, yani bağımlılık yaşı ne kadar erkense aile o kadar çok çocuk sahibi olmak ister. Çocuğun bağımlılık yaşı toplum yapısının gerekleri nedeniyle 8'den 18'e çıkarsa doğum artış oranı azalır. Çocuk sayısının azalması yaşam düzeyi ve teknolojinin gelişmesiyle bağlantılıdır. Türkiye hâlâ çok çocuk yetiştirme çabası içinde olan bir ülkedir. Ülkede bağımlılık yaşı değişmediği için, doğum oranı hızla düşememiştir. Nüfusun %46'sı 15 yaşının altındadır. Oysa sanayileşmiş toplumlarda bu oran %25 civarındadır (Çocuk sayısı azaldıkça nüfus piramidinin biçimi değişir; tabanı gittikçe daralır).

Sabana ve Öküze Dayalı Tarım Toplumlarında İnsan-Toprak İlişkileri Nasıldır ve Nasıl Değişir?

Sabana ve öküze dayalı tarım M.Ö. 4000 yıllarından 18.-19. yüzyıllara kadar eski dünyanın hemen her tarafında (Siyah Afrika hariç) egemendi. Bu düzen içinde temelde birbirinden ayrı olmayan, ancak bazı yönleri farklılık gösteren iki ayrı tip gözlenmektedir.

1- Akdeniz çevresinde gelişip Kuzey Avrupa'ya yayılan düzen,

2- Güneydoğu Asya ve Uzak Doğu'da gelişen düzen

Bu iki tip düzen arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları görebilmek için bu toplumlarda varolan teknoloji, kullanılan doğal kaynaklar, geçerli olan mülkiyet düzeni, toprağı işlemede kullanılan emeğin özellikleri, ürün ve artı ürünün elde ediliş biçimi ve bu artı ürün üzerinde denetim mekanizmaları ile denetim kuranlar incelenmelidir.

Saban, döven, öküz ile tarım basit bir teknolojiye dayanır. Kullanılan doğal kaynak ise topraktır. Saban ve öküzün kime ait olduğu çok önemli değildir: ancak toprağın kime ait olduğu önemlidir. Bu toplumlarda mülkiyet kademeli bir haklar silsile-

si gibi görüldüğünden toprağı kimin işlediği ve ürünün büyük bölümünü kimin aldığı ve bunun nasıl kullandığı ayrı ayrı ele alınmalıdır. Toprağın kullanılışının kontrolü iki biçimde olur: toprağı işleyenler ve topraktan üretilenleri kontrol edenler tarafından.

Avrupa ve Batı Akdeniz tipinde toprak "serf" denen köylülerce işlenir. Serfler kendilerine verilen toprağı işlerler. Hem işledikleri toprak, hem de kendileri lordlara aittirler. Serflerin ürettikleri ürün doğrudan doğruya kendilerinde kalmaz; bir hasad mevsiminden diğerine kendi geçimlerini karşılayacak kadarı kendilerine bırakıldıktan sonra geri kalan kısım köylerden dışarıya akıtılır. Bu akıtılış biçimine "pay verme" denir. 15. yüzyıldan önceye kadar var olan düzende Avrupa'da toprağı, aleti, emeği, ürünü, birbirini tamamlar biçimde kontrol edenler "Lordlar" denen küçük bir gruptur. Avrupa'da birbirinden farklı beş tabaka Lord vardır:

(en alt kademeden başlayarak, sırasıyla)

- baronlar
- lordlar
- dükler
- prensler
- krallar

Bu beş kademeli beylik sisteminde kontrol bunun dört kademesinde kurulur. Barona ait olan toprak üzerinde yaşayan köylülerin tümü Baron'a aittir. Baron köylülerin sağlıklı olmasını, çalışmasını, mümkün olan en çok ürünü üretmesini gözetmekle yükümlüdür. Üretilen ürünün köylülerin bir hasad mevsiminden diğerine kadar yaşamalarını sağlayacak kadar bir kısım bırakıldıktan sonra kalan kısmı Baron'a verilir. Baron kendisine akıtılan artı üründen payını aldıktan sonra kalan kısmı Lord'a aktarır. Lord kendi payını alıp Dük'e, Dük aynı şekilde Prens'e, Prens de Kral'a aktarır. Doğrudan doğruya serflerden artı ürün toplayanlar yalnız Baronlar değildir, diğer tabakalar da doğrudan artı ürün toplarlar.

Toprağın mülkiyeti karmaşık bir haklar silsilesi halinde görülebilir. Bu haklar düzeni her zaman (harpten sonra, yararlı

bir hizmet görmeden sonra,..) değiştirilebilir.

Bu toplumlarda uzun dönem merkezi devletler kurulamamış, yani krallar egemen olamamıştır. Bu tabakalar arasında toprak ve serflerin yeniden paylaşımı için sürekli mücadeleler olmuştur.

Bu tabakalar için en büyük amaç üretim düzeyini maksimize etmektir. Bu nasıl sağlanır? Üretim düzeyi saban ve öküz çoğaltılarak arttırılabilir ancak bunun için toprağın ve emeğin de arttırılması gerekir. Kral, ayrıca, belirli bir yöreden dışarıya akıtılan artı ürün miktarını artırabilir. Diğer bir deyişle üretim dört biçimde artırılabilir:

- Öküz ve saban sayısı artırılarak
- işlenen toprak artırılarak
- kullanılan emek artırılarak
- köylüden alınan artı ürün artırılarak

Avrupa'nın her yöresinde tarıma açılabilir toprak boldu. Saban ve öküz ise basit şeyler oldukları için kolaylıkla artırılabilirdi. Ancak bunların artırılması serflerin artırılmasına bağlıydı. Serflerin sayısını artırmak ise en zoruydu.

Bu nedenle üretimi maksimize etmek doğrudan doğruya serflerin kontrolüne ve sayılarının çoğaltılmasına bağlıydı. Böylece servetin maksimize edilebilmesi için en önemli kurum emeğin kontrolü olmaktadır. Bu da onu her yönü ile toprağa ve kontrol eden lorda tam bağımlı halde tutan serflik olmuştur. Serfin elinde bir mevsim boyu ailesini geçindirebilecek ve gelecek mevsim yeniden ekim yapabilmek için kullanılacak tohum ve öküzün beslenmesi için yetecek kadar ürün bırakılırdı. Yapılan araştırmalara göre günde kişi başına 1800 kalori düşmekteydi. Oldukça düşük olan bu kalori düzeyi kişinin ancak biyolojik ihtiyacını karşılayabilir.

Bu dönemlerde Kuzey Avrupa dünyanın en verimli bölgesi değil. Akdeniz çevresi ise öküz ve sabana en iyi uyumu sağlayarak üretimini maksimize edebilmekte idi. Bunun nedeni Akdeniz çevresinde toprağın tahıl tarımına gerekli yağmur bakımından elverişli olmasıdır. Kış başı ve ilkbaharda en çok yağmur alır. Bahar yağmuru ise tahıl tarımını arttırır. Kuzey Avrupalı-

lar bu bölgede kullanılan tarım teknolojisini kendi yörelerinde uyguladıkları zaman, oradaki hava şartları ve toprağın cinsi nedeniyle başarılı olamamışlardır. Bu nedenle mümkün olduğu kadar çok toprak tarıma açılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da görülen ikinci tip düzen kısmen Çin'de, kısmen de Hindistan'da görülen düzendir. Bu toplumlarda da saban ve öküz kullanılır, doğal kaynak topraktır. Köylü serf olmadığı için artı ürün pay olarak değil, vergi olarak akıtılır. Burada da aynı şekilde artı ürünü alan ve kontrol eden beyler vardır.

Saban ve öküzün tarıma en iyi uyum yaptığı yöreler Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altındaydı. Toprak mülkiyeti düzeni yazılı olarak çok düzgün bir biçimde açık seçik belirtilmiştir. Mülkiyet yoktur. Toprak padişahındır. Toprağı işleyen köylü toprağın sahibi değildi, ancak kuşaklar boyunca aynı köyde aynı köylüler toprağı işlemişlerdir. Dolayısı ile fiilen toprağı işleyen köylü bir kuşaktan öbürüne hep aynı toprağı işleyeceğinden emindir. Dışarı akıtılan artı ürüne gelince, beylik herediter olmasa da gene beyliktir ve toprağı işleyen köylü bakımından beyin oğluna mı yoksa kan bağlılığı olmayan bir yeni beye mi artı ürünü verdiği hiç fark etmez.

Sürekli göç alan bu bölgelerde nüfus Avrupa'daki kadar az değildir. Bu durum Anadolu ve Balkanlar'da toprağa bağlılığı serflikten çıkarmıştır. Bu bölgelerde toprak kimsenin olmadığı halde aynı toprağı aynı ailenin işlemesi olağan kabul edilmiş, bu bir hak niteliğini kazanmıştır. Serflik olmamasına rağmen emeğin toprakta kalmasını Osmanlı İmparatorluğu "çift bozma yasağı" ile sağlıyordu. Çift bozma yasağı özellikle klasik dönemde köylünün kente gelmesini yasaklayan bir yasadır. Köylü kente geldikten sonra 10 yıl içinde yakalanırsa tekrar çiftinin başına yollanır... Bu yasak ile emek, yüzyıllarca toprakta tutulabilmiştir.

Artı ürün vergi biçiminde alınıp verilmiştir: Sultan ürünün belirli bir oranını alma hakkını belirli ölçülerde belirli kişilere verirdi. Burada da artı ürünü toplayan beyler yönünden çeşitli tabakalar ortaya çıkmaktadır (en alt tabakadan başlayarak):

- tımar
- zeamet
- has
- sancak beyleri
- beylerbeyi
- sultan

Artı ürünü akıtma biçimi yine üst üste kapaklanan bir haklar silsilesi niteliğindedir. Sultan beğendiği birine tımar hakkını verebilir. Aynen Avrupa'da olduğu gibi Sultan tarımsal artı ürünü alma hakkını istediği kişilere verebiliyordu. Kademeli olarak artı ürünün verilmesi çok açık seçiktir. Tımarı alan sipahiler kendi haklarını aldıktan sonra kalan kısmı bir üst kademeye geçirirler. Her kademe artı üründen kendi payını alıp bir üstüne geçirir ve artı ürün kademeli olarak Sultan'a ulaştırılır. Burada da köylünün elinde bırakılan miktar serfinki kadardır, yani köylünün ailesini geçindirebilecek, tohum ve öküzlerin yerini karşılayacak kadardır.

Nüfusun az olmasının doğurduğu koşullar altında Avrupa'da Lord'luk babadan oğula geçerdi. Osmanlılarda ise bu haklar babadan oğula geçmezdi. Ancak bazı aileler sürekli olarak bu haklarını korumuşlardır. Saraya karşı çıkılmadığı sürece bu haklar devam etmiştir. Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde hâlâ has, zeamet haklarını elinde tutan aileler vardır (örneğin Adana ovası, Ramazanoğulları). Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uzun devresinde ve her bölgede bu haklar babadan oğula geçmiştir. Batı'dan çok farklıymış gibi görünen herediter olmama durumu zamanın koşullarına göre değişiklik göstermiştir. Özellikle tarımsal artı ürünün aktarılmasında fonksiyon yönünden önemli bir farklılık olmamıştır.

Köylüler için artı ürün vermek kadar önemli bir diğer görev askerlikti. Ancak askerlik ile emeği toprakta tutma, nüfus açısından çelişkili bir durum yaratmaktadır. Asker temin etmek artı ürün toplayan tabakaların göreviydi: Avrupa'da baron, lord, Osmanlılarda has, zeamet... Kırsal alandan dışarıya akıtılan artı ürünün önemli bir miktarı asker temini için harcanırdı. Gerek Avrupa'da, gerekse Osmanlılarda beyler silah ve atları

ile tamam askerleri ile savaşa katılırdı. Beyler elde ettikleri artı ürün miktarına göre belirli sayıda askerle orduya katılmak zorundaydılar. Bu, düzenin devamını sağlayan ordu gibi bir kurumun artı ürünün elde edilmesi ile ne denli ilişkili olduğunu gösterir.

Ordunun temelini beylerin temin ettiği bu askerler oluşturur. Her beyin özel hakları ile birlikte sipahileri bulunur. Askerin köyle ilişkisi bütünüyle kesilmiştir. Sipahi için ise böyle değildir. Savaş bitince köye döner.

Büyük arazi üzerinde merkezi bir devlet kurmayı başaran ülkelerde (Çin, Osmanlı İmparatorluğu, Moğol İmparatorluğu), saray kendi artı ürününden beslediği sürekli ordular da oluşturmuştur. Bu askerlerin köy ile ilişkisi kopar. Osmanlılarda devşirme usulü ile Yeniçeriler meydana getirilmişti.

Sabana Dayalı Tarım Toplumlarında Mekanda Yerleşme

Toplumun her yönü kurumlar, ilişkiler, değerler mekana yansır. Bu toplumların anlaşmasında da mekana ait gözlemlerden çok şey öğrenilebilir. Köyler daha büyük sistemin parçasıdırlar. Köyler, beylerin bulunduğu kentlere bağımlıdır. Köylüler ve köylülük, parçası oldukları bütünün sayıda ve mekanda büyük çoğunluğunu oluşturdukları halde sayıca az beylere ve kentlere bağlıdırlar. Örneğin, ister Avrupa'da, ister Osmanlılarda olsun, belirli aralarla yerleşmiş olan köyler artı ürünlerini kentlere akıtmak zorundadırlar. Artı ürünü toplamada ilk kademeyi oluşturan tabakalar bu kentlerde otururlar. Bu kentlerde toplanan artı ürün daha büyük kentlere akıtılır. Toplum kesimlerinde görülen kademeleşme kentlerde de görülür. Saban ve öküze dayalı tarım toplumlarının hepsinde belirli sayıdaki köyün artı ürününü toplayan daha büyük bir kent ve giderek merkeze ulaşan bir kentler hiyerarşisi görülür. Artı ürünün akıtılma biçimi değişince bu yerleşme düzeni de değişmiştir.

Bu köylerde iki ayrı mekan kullanma tarzı vardır:

• belirli bir yörede konutların toplandığı yerleşme alanı vardır. Bütün konutlar birbirine benzer, kendi içinde hiç farklılaşma yoktur.

• bu yerleşme alanının dışında geniş bir çevrede üretimin yapıldığı tarlalar yer alır.

Konutlar ve tarlalar birbirlerinden sadece işlenen toprağı maksimize edebilmek için ayrılmıştır. Bu tür toplumlarda köyler her zaman toplu olmuştur. Köylülük ve beylik sisteminin bulunduğu hiçbir yerde köylerde mekana yansımış bir savunma sistemi görülmemiştir. Köylerdeki toplu yerleşmenin ana nedeni vergi ya da payın kolaylıkla toplanabilmesidir. Bir başka neden de beylerin nüfusu çoğaltma ya da en azından aynı düzeyde tutmak zorunda olmalarıdır. Toplu halde yaşanılması halinde büyük hastalıklara, felaketlere karşı daha iyi mücadele verilebilir. Bu sistem (köylü-bey ilişkileri) beyleri köylülerin refahını sağlamak ile sorumlu tutar. Köylünün en büyük güvencesi beyi ile olan ilişkisidir. Hastalık halinde yardım edecek olan bey'dir; düğün, doğum gibi masraf gerektirecek durumlarda yine bey yardımcıdır. Kıtlık olması halinde bey kendi payından vazgeçmekle kalmaz, gerektiğinde dışarıdan ek ürün sağlar. Sistemin bütün güvencesi köylü-bey ilişkilerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesine bağlıdır.

Yukarıda da söylediğimiz gibi saban ve tarıma dayalı tarım toplumlarında insan toprak ilişkilerinin temelinde köylü-lord ilişkisi vardır. Bunun da temelinde artı ürünün üretimi ve paylaşımı sorunu yer alır. Toplumdaki bu temel yapı çözülürken köylü-lord ilişkisi de çözülür. Köylüler hangi koşullarda köylü olmaktan çıkıp başka bir grup haline gelirler? Köylüler, saban ve öküze dayalı tarım toplumlarında en önemli zenginlik kaynağı olan tarımsal üretimi meydana getiren, kendi geçimini sağlayacak bir miktar ile hayvanların yemini karşılaşacak bir miktar ve tohumluk için bir miktar ayırdıktan sonra artı ürünü beyine akıtan, çoğunlukla ister kanun, ister gelenek ile olsun toprağını bırakıp başka işe gidemeyen kişilerdir. İstediği zaman toprağını bırakıp gidebiliyorsa, toplu köylerde oturmuyorsa, sözü edilen yönlerin aksi mevcutsa bu kişiler köylü değildir. Öte yandan servetlerinin temelini köylülerden aldıkları artı ürün meydana getirmiyorsa, bu kişiler de lord ya da bey değillerdir.

Tarımsal Üretimde Öküz Yerine Atın Sabana Koşulması

Şarlman'ın Fransa Kralı bulunduğu 10. yüzyılda Fransa önemli bir istilaya uğramıştır. Bu dönemde başka bir yörede (Kuzey Afrika'da) aynı düzende yaşayan, ancak at kullanan bir topluluk Fransa'yı istila etti. Bu dönemde Avrupa'da at henüz askerlikte kullanılmamaktaydı. Bu istilanın sonucunda Avrupa beyleri ordularının süvari haline getirilmesini istediler.

At, öküzden üç misli daha fazla yem yiyen bir hayvandır. Bu nedenle tüm şövalyeler kendi haklarından daha az olarak köylülerin atlar için özel arpa yetiştirmelerini sağladılar. Böylece artı ürünün bir kısmı at yemi olarak kullanıldı. Köylüler bir kere daha zorlanarak at yetiştirmeye başladılar.

Şarlman'ın ölümünden sonra Batı Avrupa'da büyük savaşlar olmadığı için at üretiminde bir fazlalık ortaya çıktı. Bunun sonucunda şövalyeler atın tarımda kullanılmasına izin verdiler.

Kuzey Batı Avrupa çok yağmurlu, balçık topraklı bir yöre olduğundan öküzler ıslak toprağa basmakta, bu nedenle ayakları iltihaplanmakta, saban da balçığa gömüldüğü için bıçağı toprağı yeterince döndürememekteydi. At ise hem uzun bacaklı olduğu, hem de nallandığı için toprağa batmadan daha iyi yürüyebiliyor. Bu nedenle at, Kuzey Avrupa tarımı için son derece elverişli yeni bir muharrik kuvvet oldu. Sabana at koşulunca bir de tekerlek ilave ediliyor. Böylece saban toprağı daha derin kazıyor, toprağı çevirerek toprağın kurumasını sağlıyor. 10. yüzyılda at tarımda çekici güç olarak kullanılmaya başlanınca tarımdaki verim iki mislinden fazla artıyor. Atın tarımda kullanılması toprağın kullanılışında da bir yenilik getiriyor. Köylü işlediği toprağı üçe bölerek bir kısmında tahıl, bir kısmında atın yiyeceği yemi, bir kısmında da baklagiller ekiyor. Her yıl bu alanlarda ekilen ürünler birbiriyle değiştirilirdi. Akdeniz yöresinde ise, öküz temel çekici güç olduğu için her köylü ailesi toprağını ikiye bölerek birini ekip, birini boş bırakırdı (nadas).

Nadas ortadan kalktıktan, at ve ağır sabana geçildikten sonra Kuzey Avrupa'da tarımsal gelir üç misli arttı. Nüfus da %50 kadar bir artış gösterdi. Artı ürün sürekli arttığı için beyler ve bu arada köylüler de zenginleşti. Kuzey Avrupalı beyler Neoli-

tikten beri ilk kez Akdeniz yöresinden daha zengin oldular (14. yüzyıla kadar Orta Doğu tarımsal zenginlik açısından en zengin yöreydi). Ağır saban ve atın tarımda kullanılmasının sağladığı zenginlik olağan hale gelince ürün beyler ile serfler arasında yarı yarıya paylaşılmaya başlandı. Bunun iki çok önemli sonucu ortaya çıkıt:

• serfler ellerinde kalan fazla ürünü paraya çevirip, kendi hürriyetlerini satın alabildiler.

• beylerin elinde de o zamana kadar görmedikleri miktarda ürün birikti.

Başlangıçta (12. ve 13. yüzyıllar) bu zenginlik yalnız tüketime dönüktü: daha iyi yiyecek, daha iyi giyecek... Yiyecek, şarap Fransa'dan, giyecek eşya, halılar, porselen gibi lüks eşya da Uzak Doğu'dan sağlanmaktaydı. Bunun sonucunda büyük bir ticaret doğdu, uzak mesafelerden, başka ülkelerden mal getirip beylere satmak önemli bir yer kazandı. Böylece Kuzey Avrupa ülkelerinde tüccarlık ön plana çıktı. Zanaatkar ve esnaf olan, şehirlerde oturan küçük gruplar bu ticaret sayesinde çok önem kazandılar. Şehirlerdeki bu gruplar elinde servet birikti, yeni zanaat türleri doğarken kral, lord ve köylü ilişkileri hâlâ sürmekteydi. 11. ve 12. yüzyıllarda Kuzey Avrupa'dan yayılan krallar, beyler Haçlı Seferlerine giriştiler. Zenginleşen Kuzey Avrupa prens ve krallarının kendi kontrollerinde olan toprağı genişletmeleri ve özellikle tükettikleri lüks malların kaynağı olan Yakın Doğu'ya varmaları amacıyla ve de dinsel inançları açısından Yakın Doğu'ya varmaları amacıyla ve de dinsel inançları açısından Yakın Doğu'ya akınlar yapıldı. Bu döneme kadar Kuzey Avrupa son derece fakirdi. Tarımdaki verim artışının sağladığı zenginlik birikimi ile temeldeki değişiklikler tamamlanıyor: serflik ortadan kalkıyor. Giderek çok daha verimli teknoloji kullanan Kuzey Avrupa köylüleri hem hürriyetlerini kazanıyor, hem de artı ürünlerini pay olarak vermeyip, pazarda kendileri satıyor ve gelirlerini para olarak alıyorlar. Öte yandan beylerin de çoğu gelirlerini pay almayıp kiraya verdikleri topraklarından aldıkları halde ticarete para ayırıyor, şehirde yatırım yapmaya başlıyorlar. Şehirde mal mülk edinerek, ticarete ortak oluyor-

lar. Kiralarını ürün olarak değil, para olarak alıyorlar. Bu servet birikimi 15. ve 16. yüzyıllara kadar devam ediyor. Uzak mesafe ticareti çok önem kazanıyor. Kuzey Batı Avrupa'daki bu (merkantilist) dönemin sonunda bütün Akdeniz çevresinde tarımda hiçbir değişiklik görülmüyor.

18. yüzyıl sonlarında da tarımsal olmayan üretimde değişik, daha etkin bir enerji, organik olmayan enerji (buhar, elektrik) üretimde kullanılmaya başlanılıyor. Bu enerji önce ulaşımda, sonra tarımda kullanılmıştır. Öküzden ata geçilmesiyle ve nadas yerine tüm toprakların ekilmesiyle başlayan toplumdaki değişme 18. yüzyılda üretime yepyeni bir enerji tarzı getirerek evrim diyebileceğimiz yeni bir aşamaya ulaştı.

Daha etkin tarım teknolojisi, toprağın daha iyi kullanılması verimi iki-üç misli arttırdı. Bu verim artışı köylüler ile beyler arasında paylaşıldı. Uzak mesafelerden gelen lüks tüketim mallarının kullanılması önemli boyutlara ulaştı. Tüccarlar zenginleşti. Uzak mesafe ticaretinde daha etkin ulaşım gereği ortaya çıktı; enerji kaynağı aranmaya başlandı, hayvan enerjisinden organik olmayan enerjiye geçiş sanayi devrimini başlattı ve sanayi toplumlarına geçildi.

Bu anlatılanlar İngiltere, Hollanda ve Kuzey Fransa'da özellikle kendi iç dinamikleri ile değişmelerinin belkemiğini meydana getirir. Örneğin Almanya bu biçim değişmeye diğerleri gibi 13. ve 14. yüzyıllarda başlamadı. Akdeniz hariç değişmeye en geç başlayan ülke oldu. Sanayileşmeye 19. yüzyılda geçti. 19. yüzyıl ortasında hâlâ köylü-bey ilişkisi geçerliydi. Napoleon savaşları değişen Batı Avrupa'nın Almanya'yı değişmeye zorlamasıdır. Bu savaşlardan sonra Almanya junker-serf ilişkisini değiştirir. Bismark tarımda verimliliği arttırmak için büyük projelere girişti. Entansif olarak patates üretimi başlatıldı, patates üretenlere prim verildi. Ancak bu yolla, yani tarımda verimliliği arttırarak köylü-bey ilişkisi yıkılmıştır. Tarımsal yapıyı değiştirmeden sanayiye geçememiştir.

Amerika'yı ele alırsak burada köylü-bey ilişkisinin olmadığını görürüz. Avrupa'da değişik teknoloji ile tarımsal üretim yapılmaya başlanınca, topraktan kopanlar ile tabii nüfus artış so-

nucu artan nüfusun bir kısmı Amerika'ya göç etmiştir. Amerika nüfusu, Avrupa'da geçiş döneminde geçimini temin edemeyip ortada kalan nüfustur (Tarım yapısı değişmediği için 20. yüzyıla gelinceye kadar Akdeniz ülkelerinden Amerika'ya göç olmamıştır). Göç edenler açık araziye yerleştiler, doğrudan doğruya organik olmayan enerji ile tarım ve sanayi üretimine başlandı. Amerika'da değişim süreci daha farklıdır. Bu ülkede hiç öküze dayalı tarım yapılmadan katıksız, temiz bir sanayi toplumu olarak ortaya çıktı (Aztek, Mayalar ve İknalarda ise köylü-bey ilişkisi vardır).

Gelişmeye rağmen hiç nüfus olmadığı için Amerika'da 19. yüzyıla kadar tarımda hâlâ büyük emek ihtiyacı vardı. Avrupa'dan göç edenler bu emek ihtiyacını gemilerle emek nakledererek Afrika'dan karşıladılar. Tarımsal üretim tarzı pazar için üretilen pamuk idi. Amerika'nın güneyine yerleşip pamuk üretenler pazar için üretim yapıyorlardı. Ancak emek az, toprak boldu. Bu nedenle Afrika'dan emek getirdiler ve emek çok az olduğu için emeğin her yönünü kontrol ettiler. Bu sıkı kontrol getirilen emeğin toprağa ve beye bağlı, fakat pazar için üretim yapan bir çeşit köle haline getirdi. Bunu emeğin kontrolünde çok özel bir hal olarak almak ve emek kontrolünün ne zamanlarda, nasıl ortaya çıktığını iyi anlatan bir örnek olarak görmek gerekir.

Akdeniz Ülkeleri: İspanya ve İtalya

Bu toplumlar köylü-lord ilişkisini sonuna kadar götürmüşlerdir. Tarım yapısı değişmeden ticarete başlamışlardır. İspanya'nın tümünde, İtalya'da başta Cenova ve Venedik olmak üzere ticaret merkezleri gelişmiş ancak tarımsal yapı değişmemiştir. Po vadisinde sanayileşme süreci başlayınca yalnız bu vadide köylü-bey ilişkisi yıkılmış, ancak Roma'da bu ilişki devam etmiştir. İtalya 20. yüzyıla bu ikili yapıyla girmiştir. Güney eskiye has yapıyı sürdürmüş, Kuzey ise sanayileşme sürecine girmiştir.

İspanya'da 2. Dünya Savaşı'na kadar hiçbir şey değişmemiştir. Tüm Latin Amerika İspanya'nın sömürgesiydi. İspanya bu ülkeleri fethedince istediği kişilere bu topraklardan pay vermiş,

bir anlamda aynı yapıyı sürdürmüştür. Buralarda öküze dayalı tarımdaki köylü-bey-artı ürün ilişkisini ve serveti daha geniş topraklarda daha çok emeği kontrol ile arttırma ilkesini devam ettirmiştir. 19. yüzyılda Kuzey Amerika sanayileşmiş toplum düzenine ulaşıncaya kadar bu yapı devam etmiştir. Ancak Kuzey Amerika'nın Latin Amerika ülkelerini kendine Pazar olarak kullanmak istemesiyle İspanya bu ülkeleri kaybetmeye başlamıştır. İspanya, Kuzey Avrupa'nın ticaretine cevap verecek durumda olduğu halde Latin Amerika'dan artı ürünü köylü-bey ilişkisi içinde İspanya'ya naklettiği için pazar için üretim gerektiğinde (Kuzey Amerika Latin Amerika ülkelerine Pazar olarak göz koyunca) bunu başaramamıştır.

Diğer bir deyişle tarımda değişiklik olmadan, yani pazara dönük tarıma geçilmeden modern sanayi toplumları kurulamamaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi Kuzey İtalya'nın sanayiye geçmesi pazara dönük tarıma (pirinç) geçiş ile mümkün olmuştur.

SANAYİLEŞME SÜRECİNDE KÜÇÜK ÜRETİCİLİĞİN GEÇİRDİĞİ DÖNÜŞÜMLER ÜZERİNE BİR TARTIŞMA*

Teşekkür ederim, şimdi biraz genişçe zamanımız var. Yapılan konuşmalar üzerinde derli toplu olmasa da bir şeyler söylemek gereğini duyuyorum. Bütün söylenenlerden sonra bu konuşmalarda değinilmemiş bazı yeni yönlere gidebilir miyiz acaba? diye düşünüyorum. Şunu baştan ifade edeyim ki söyleyeceklerim konuşmacılara soru değil, eleştiri de değil. Sadece aklıma gelen bazı yönlere değinmek istiyorum. Herhangi bir çözümlemede bir sosyolog için tarihsel perspektif süre gelmekte olan bir değişmeyi anlayabilmeye yardım ettiği kadar yararlıdır. Onun için öğleden sonra konuştuklarımız özellikle Ortaylı'nın, Toprak'ın ve Nalbantoğlu'nun söylediklerinden, bir sosyolog olarak neler anladığımı açıklamak ve buradan giderek, sabahki konuşmalarda değinilmiş olan, zaten bir ekonomik model çerçevesi içerisinde yanaşılan, ister bir hipotezin veri toplayarak tahkik edilmesi yönünde olanı, küçük sanatlarda, ya da zanaatkarlıkta değişmenin başka nelerle ilişkili olarak düşünülebileceği üstünde durmak istiyorum.

Benim görüşüme göre batıda görülen büyük transformasyon, büyük temel yapısal değişmeyi kendi iç dinamiği ile gerçekleştiren tek toplum İngiltere'dir. Bu değişme tarımda hatırı sayılır bir artı ürün artışı ile başlamış ve gerçekleştirilmiştir. Bütün bir insanlık toplumunu bir evrim düzeyinden bir diğer evrim düzeyine ulaştıracak olan üretim tarzına varıncaya kadar yani 18. ve 19. yüzyıllarda sanayide sosyal üretim tarzına ulaşıncaya kadar bu toplumda ve hemen onunla beraber değişmeye başlamış olan Hollanda ve benzeri toplumlarda sanayide geçerken bir önceki aşamanın tarımsal olmayan üretimini yapan za-

* *Sanayide Küçük Üretim, Toplumsal ve Mekansal Boyutlar,* Mimarlar Odası Yayını, 1978, *Toplumbilim Yazıları,* Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

naatkarlara, kalfalara, çıraklara ne zaman ne oldu biraz daha incelemekte yarar var kanısındayım. Oradan bizim bugünkü konumuza geçilebilir. Batı'da tarımda gerçekleştirilen artı-ürün giderek doğudan ve güneyden getirilen lüks madde ticaretiyle, asillerin ve köylülerin ellerinden tüccarların eline intikal ederek büyük değişmeyi başlattı. Bu konuda hemen hiç üstünde durulmamış olan şudur: Bu artı-ürünün yarattığı servet fazlalığı ile alınan mallar nereden geliyordu, kimin ürünü idi? Genellikle Doğu'dan ve Güney'den geldiğini biliyoruz ama arada ne oldu da böyle olağanüstü bir ticarete ürün yetiştirebildiler, bunu bilmiyoruz. Batı'nın yepyeni bir yoğunlukla görülmemiş ölçüde ticarete yönelebilmesi için çok açık, çok belirgin bir olay var: Tarımda başarılan artı-ürün artışı. Lordlar ve serfler bu artı-ürünü paylaştıklarında ellerine geçen fazla servetle lüks madde talebi ile ortaya çıktılar. Onbirinci yüzyıldan onbeşinci yüzyıla kadar süren lüks madde ithalatı serflerle lordların ilişkisini çözüp pazara dönük tarıma geçişi sağlarken aynı zamanda büyük bir nüfus artışına şehirleşmeye ve şehirdeki üretim tarzının da değişmesine neden oluyordu. Ve giderek Doğu'dan ve Güney'den talep edilen ithal malları lüks maddelerden artan ve şehirleşen nüfusa artık yetmeyen tarımsal gıda maddelerine dönüştü. Lüks maddelerin yani ipeğin baharatın şarabın yerine o ülkelerde üretilen olağan gıda ürünleri, buğday, bakla aldı. Önce de söylediğim gibi artı-ürünün belirgin artışı ve ticaret, lord-serf ilişkilerini çözdü, hür köylüler, şehirliler ve tüccarların egemenliği ortaya çıktı. Peki bu ticaretin öbür ucundaki toplumlarda bu maddelerin özellikle tarımsal ürünlerin dışarıya gönderilmesi toplumlarda hangi ilişkileri değiştirdi?

Geri kalmış dediğimiz bu ikinci tip toplumlar için de bu ticaret bir iç dinamik oluşturdu, fakat bu İngiltere, Hollanda gibi olan toplumlardan çok farklı oldu. Bu tarımsal olmayan üretim için iki ayrı dinamiğin ortaya çıkardığı özellikleri anlamadan ne Batı'da gelişen kooperatif-korporasyonları anlayabiliriz, ne de bizim bugün zanaatkarlıktan sanayiye geçiş süreçlerimizi anlayabiliriz gibi geliyor bana.

Şimdi önce batıdakinden söz edeyim. Köylü-bey ilişkisi yani serf-lord ilişkisi artan tarımsal artı-ürün dolayısı ile çözüldü ve ticaret hakim hale geldi. Fakat bu çok temel değişmenin zanaata etkisi hemen ortaya çıkmadı. Çok ilginçtir, 17. yüzyıla kadar hem zanaatkarlık hem esnaflık loncaları Ortaylı'nın anlattığı biçimde birbirine benzer yapıda idiler. Ondan sonra yani 17. yüzyıldan sonra da loncalar ister İsviçre ister Hollanda loncalarına bakılsın değişme ticaret loncalarında büyüme daha etkin örgütleşme, standartlar yerleştirme, kontrolün evrenselleşmesi yönünde olmasına karşın zanaat loncalarında çözülmeye doğrudur.

Üstünü vurgulamak istediğim şey şu: Artı-ürün arttıktan, köylü-bey ilişkisi çözüldükten sonra ticarete yöneliş Batı'da bu değişmenin dışında çok yönlü bir iç dinamik yarattı. Ticaret örgütlerinin gelişmesi paranın standartlaşması, ölçülerin standartlaşması, yolların kontrolü, ticaret yollarının kesiştiği noktalarda şehirlerin gelişmesi tüccarların örgüt ve istikrarlı hükümet istemeleri ve benzeri şeyler gelişirken zanaatta yani tarımsal olmayan üretimde önce ters bir oluşum başlıyor. Zanaatkarlık loncalarında çözülmeler görülüyor. Dokumacılar örneğin Belçika'yı bırakıp Hollanda'ya gidiyorlar, orayı bırakıp Canterbury'e geliyorlar, orayı da bırakıp Londra'da yerleşiyorlar. Bitmiş mal ve tarım ürünü ticaretine karşın buna ayak uyduramayan, tarımsal-olmayan-üretimin yeniden düzenlenmesi için bir sürtüşme bir çekişme var. Ve giderek bu, ilk önce İngiltere'nin düzenlemesi ile dokumada hammaddenin, yünün ticareti ayarlanıyor. Ondan sonra önce atölye, sonra da fabrika türü üretime geçiliyor. Bunu, yani Batı'da ticaret loncalarının gelişmesine karşın, zanaatın ve zanaat loncalarının, sanayi öncesi üretim örgütlerinin tamamen çözüldüğünü anlamazsak sanayileşmeyi çok iyi anlamış olmayız zannediyorum. Zaten bu çözülmeden sonra ticaret ve maliyeti gelişmiş toplumlarda yeni tarımsal-olmayan-üretim ilişkileri, yeni sınıflar ve örgütler doğmuştur.

Şimdi Batı'yı burada bırakalım, az gelişmiş dediğimiz, önceleri Batı'ya lüks madde sonra tarım ürünleri satan toplumlara gelelim. Burada şöyle bir beklenmedik durum ile karşılaşıyor insan, Batı'daki köylü-bey ilişkisinin çözülmesinin altında ta-

rımsal ürünün ticareti yatar diyoruz. Peki burada da, örneğin Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda ticarete iyice açılıyor ve tarımsal ürünlerini satmaya başlıyor. Farklı olan ne? Batı'daki ticaret, tarımdaki ürünün artışı ile başlamıştır ve onunla sürüp gitmiştir. Batı'nın ilişki kurduğu memleketler başlangıçta 14. ve 15. yüzyıllarda sadece lüks madde ticareti ile ilgilenmişlerdir. Ama 17. yüzyıldan sonra asıl talep tarımsal ürünlere olunca ona da hayır dememişlerdir. Tarımsal ürün, o memleketlerin, örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nun, devletsel zenginliğini vergi zenginliğini oluşturduğu halde, köylü vergi vermektense satmayı yeğlemeye başlamıştı. Hem vergiye, hem ticarete yetecek bir ürün sağlamadan, yani tarımsal artı-ürün arttırılmadan köylüler ve beyler ticarete girişmişlerdir. Kanımca "çarpık gelişme" diye bir şey sözkonusu ise, işte gerçek çarpıklık burada başlamıştı. Bu yön üzerinde daha önce kimsenin durmamış olduğunu özellikle belirtmek isterim.

Bu çok önemli meselelerin üstünde şimdi durmak istiyorum. Çarpıklığın temeli ne bugünkü küçük ya da büyük sanayinin örgütlenişindendir ne de kooperatif korporasyonların ortaya çıkışında. Çarpık zanaatkarlık-esnaflıkla tam sanayi arasında kalmış düzenler, köylü-bey ilişkisinin çözülmesini önce artı-ürünü çoğalmayan ticarete başlamış sermayesi geç birikmeye yönelmiş toplumlarda ortaya çıkmıştır. Dünyanın onda biri tarımda artı-ürünün artışı ile tarımsal ürünlerde ticarete geçerken, serf ile beyine tüccarlık sağlarken ve bunların hepsi ile daha kompleks bir toplum yapısına geçerken öbür onda dokuzunda hiçbir ürün artışı olmadan ticarete yönelip kendi düzeninin altını oymakla başlamış değiştirmeye. Hammadde kaynağı olmak tarımsal olmayan ürününü satmak ticaret konusunda toplumların düzenini bozmakta ikincil rol oynatılıyordu ve ihraç ediliyordu. Mısır'dan getirilen baharat, Bursa ipeklileri satılıyordu, mesele onlar değildi. Ne zamanki üretim artmadan İzmir'den, İskenderiye'den, Dobruca'dan buğday bakliyat ihraç edilmeye başlandı. Öşüre devlet monopolüne rağmen, devlet, yani onu temsil eden ve parçası olan beylerin ve yerel beylerin köylülerle arasındaki ilişki bozulmaya başladı ve temel bağ koptu ve Os-

manlı devleti gerçekten çarpık bir değişme sürecine battı. Asıl değişme dinamiğini bozan bu yöndü. Ayrıca, buna Batı'nın sanayileşmesi ve siyasal sonuçları eklenince çarpık değişme daha da karmaşık hale gelmiştir.

Bu hali ile Osmanlı İmparatorluğu gibi değişmesini ne tarımda, ne sanayide yapamamış, teknolojisini değiştirip verimini arttıramamış bir toplumun kendisini bu durumda bulduğunda ne yapmıştı? Buna bakalım. Tarih boyunca yaptığı gibi bir tek şey yapmaya çalışmıştır. Varolan duruma devletsel ya da üst yapısal kurumlarını uyumlayarak (intibak ettirerek) düzeni korumaya devam ettirmeye çalışmıştır. Düşünün! Yüz sene geçmiş, bütün eski tarımsal ilişkiler çözülmüş, yeni ilişkiler tam bir üretim ilişkileri düzeni halinde yerleşememiş, toprak mülkiyet kanunları, yeni vergi düzenleri geliştirmiş, fakat Osmanlı devleti eski vergisinin temel tarımsal zenginliğinin yarısını toplayamamaktadır. Çünkü asıl tarımsal ürün aynı miktarda kalmıştır. Bunun yanı sıra imalat da çökmüş, hem zanaat hem esnaf loncaları, örgütleri dağılmıştır. Reaya-bey ilişkisi çözüldüğü gibi, bu durağan sistem içerisinde belirli kontrol düzenleri olan usta-kalfa-çırak ilişkileri de çözülüyor. Her iki çözülmenin temelinde teknolojisini değiştiremeyen, üretimini arttıramayan, işletme biçimine yeni yön veremeyen fakat Batı'nın etkisi ile yoğun ticarete açılan bir düzen yatıyor. Değiştire değiştire devlet biçimimizi değiştiriyorsunuz. Niçin böyle olmuştur ayrıca açıklanabilir, fakat oraya girmeyeceğim.

Bu bunalımlı zamanlarda toprak mülkiyet kanunları vergi kanunları yolu ile köylü-bey ilişkisi kooperatif-korporasyonlar yolu ile çözülen imalat dolayısı ile kalfa-çırak ilişkileri enine boyuna sözkonusu olurken, dışa bağımlılığın ve değişmeyi içeriye getiren dışsal dinamik odakların hiçbir zaman münakaşa konusu olmamıştır. Kooperatif-korporasyonlar halinde örgütlenmek istenen gruplar kaybolmaya yüz tutmuş, örgütü dağılmış, organik bağlar kalmamış grupları üst yapısal gayeler için biraraya getirme çabalarıdır. Üretimi düzenlemek, arttırmak gibi çabalardan çok uzak, siyasal iktidara onun kontrole yönelik çabalarıdır ama, bunun etkinliği çok şüphelidir. Bir anlamda top-

lumun temel sosyo-ekonomik yapısı ve işlevi önemini kaybetmiş grupları, esnaf ve zanaatkarları siyasal amaçlar için örgütleme çabalarıdır. Keçecileri, bakırcıları örgütlemenin değişme dinamiği yönünden ne anlamı olabilir ki?

1960'larda da mühendisleri, mimarları, doktorları meslek grubu olarak örgütlemenin de değişme dinamiğine bir etkisi olmadığı görülmüştür. Bu gruplar örgütleştirilmeye çalışılmış, öte yandan asıl dinamiği getiren topluma biçim veren etkin yöreye dokunulmamıştır. Dış dinamiklerle iç dinamiği birleştiren en önemli akım kanalı ticaret kanalıdır. 1900'lerde artık bunlara ihracatçılar, ithalatçılar deniyor. Ve bunlara hiçbir zaman hiçbir kooperatif dokunmamıştır. Bizde zanaatkar ilişkileri bu yolda değişim ve siyasal amaçlarla yeniden örgütleştirilmeye çalışılırken, Avrupa'daki tüccar-zanaatkar ilişkisine tekrar bakmakta yarar var. Avrupa'da sanayileşme düzenine geçişte bütünüyle değişmeye uğrayan ve yok olan gruplar zanaatkarlar oluyor. Ama bu yok oluş o kadar kesin ve çabuk oluyor ki, özellikle Kuzey-Batı'da hiç sorun olmuyor. Tüccarlar -adları 18. yüzyıla kadar lonca kalmış olsa da- büyük çapta zenginleşip örgütleşip, sanayiyi ve devleti etkileyip, toplumun değişmesinde en önemli rollerden birini oynuyorlar.

Bizde de ticaret en önemli etken ama olumsuz yönde, ticaretten başka yani en önemli dış dinamik kanalından başka her şey kontrol edilip örgütleştirilmeye çalışıldığı halde önce sözünü ettiğim gibi vergi sistemleri, yerel idare örgütleri kooperatif-korporasyonlar öngörüldüğü halde asıl ticaret kanal ve odaklarına dokunulmuyor.

Son derece temelde olan bu meselede, 1920'lerdeki kooperatif hareketi sanayisi göreli olarak geç kalmış başka Avrupa toplumlarında da aynı tarzda görülür -İtalya'da ve Almanya'da çeşitli boyutları olmasına rağmen bu toplumlarda sanayileşmeye ancak 1880 ve 1890'larda geçmiş, yavaş çözülen ve kaybolmayan zanaatkarlık çevrelerini siyasal, üst yapısal gayeler için mobilize etmek istemişlerdir. Onlarda da sakat olan yanları biz alırken hiç üstünde durmuyoruz. Kooperatif-korporasyonlar, yeni sınıfsal gruplar oluşturmadan yeni sınıf ilişkileri belirleme-

den, çözülmüş sınıf yapısındaki kişileri siyasal amaçları için yeniden örgütleme çabalarıdır. Öyle ki yeni sınıf ilişkilerinin gelişmesini önleyecek çabuk değişmesi toplumun gelişmesi durumunun kristalize olması için gerekli olduğu durumlarda bu oluşumu ittirecek girişimler yerine geçiş halinin kurumlaştıracak, bu geçiş halini devamı gerekli statu-quo kabul eden girişimler ortaya çıkmıştır. Bir anlamda küçük imalatta ve mesleklerde kooperatif-korporasyonu çabaları yapar -üstyapı geliştirme çabalarıdır. Genellikle zannedilir ki değişme yavaşlatılarak bu değişmenin neden olduğu bunalım azaltılabilir. Çok yanlış olan bu tutum bütün kooperatif-korporasyon hareketlerinde de görülür. İşçileşmeyi yavaşlatmak için zanaatkarlığı sürdürmesi olanağını taşıyan bu örgütleşme tarzının başarılması ile statu-quo devam ettirilmek isteniyordu. Bugün bile etkinliğini kaybetmiş çözülmüş yok olmaya mahkum bir üretim düzenini, yeniye benzer üstyapı örgütleri ile "yaşar" gösterip bu örgütlerin siyasal amaç ve eylem parçası oluşturduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Burada tarihte olanları bırakıp, sabah söylenenlerin bana neler düşündürdüğüne gelmek istiyorum. Geçmişte ne oldu ise oldu ve Türkiye gibi bir toplumda tarımsal olmayan üretim sabahki iki konuşmacının ayrı ayrı terminoloji, yaklaşım ve çözümleme ile vardıkları benzer sonuçtaki duruma vardı. Sanayileşmede bir yönde bütün girdisi çıktısı ile Batı'daki düzenin bir türü olan büyük sanayi var, diğer yönde eski zanaatkar üretimini çok andıran bir imalat düzeni var; bir de ikisinin arasında kendine has özellikleri belirmiş ikisine benzemeyen oldukça önemli sayıda üretim üniteleri belirmiş. Benim için önemli olan bu üç imalat biçiminde, birinden ötekisine geçiş olup olmadığı, oluyorsa nasıl bir süreç izlendiği üzerinde bir çözümleme idi. Şimdi elimizde olan bilgi çok güzel bir durum tespitidir. Çözümlemede, bir usta, ustalıktan ona mal kontrolünde kalıp fiilen üretimden çıkılabiliyor mu? Kalfa kalifiye işçileşiyor mu? Oluyorsa süreç nedir? Bilinmesi çok iyi olurdu. Örneğin ben burada bu süreçler içerisinde gözlemlediğim bir yönden söz edeyim. Eski zanaatkar, Ortaylı'nm anlattığı tarzda, eski dura-

ğan düzende, o düzenin yarattığı, bir günden öbür güne yaşanırken hiç hissedilmemekle beraber, kaybolduğunda hemen fark edilen çok belirli bir güvence sistemine sahipti. Bugünkü değişme sürecine girdiğimizde ilk yitirilen bu güvence olmuştur. Çünkü, düşünün ki ithalat-ihracat kanalları ile yarışıyorsunuz, yeni gelişen yerel sanayi ile yarışıyorsunuz, kendi grubumuzdan ayrılmış orta çapta ikinci tipteki girişimcilerle, yeni hammaddelerle (plastik örneğin) yarışıyorsunuz ve kendi yaptığınızın daha kaç zaman geçerliliği olacağını hiç bilemiyorsunuz. Bugünlerde bu etkileşimler ve bu cins değişme süreçleri hipotezleri oluşturmalı.

Güvence sorununa geleyim yeniden. Türkiye'nin bu minik informel sektörden biraz örgütleşmiş orta çaplıya gelinceye kadar bütün zanaatkarımsı üretimde çalışanların en önemli sorunu Batı'daki gibi alienasyon değildir. Bizde sorun güvence kaybı sorunudur. Yaptığını seviyor, yapmak istiyor, fakat daha ne kadar sürdürebilir bilmiyor. Hiçbir güvencesi de yoktur. Orta ve büyücek girişime ulaşmış imalatçılar için de iflas edenlerin çokluğuna rağmen hâlâ umut olduğu, eskiye göre oldukça hızlı bir gelişme süregeldiği için yeniden deneme yolu açık olduğundan, alienasyon ve göreli yoksulluk çaresizlik değil, göreli bir iyilik ve başarı hissi egemen görünüyor. Güvencesizlikle ikinci sözünü ettiklerimizde bazen görünen kopukluk ve yenikliği karıştırmamak gerekir. Bütün bu oluşum içerisinde bir başka yön daha sorun olarak ortaya çıkıyor. Zanaatkârın dışında orta çaplı girişimlerde ve tam sanayi kurumlarında ileri derecede beceri kazanmış bir grup ortaya çıkmıştır. Bunlar girişimci değildir. Kazandığı beceri uzun bir eğitim gerektirmiştir. Bu yüzden seçkin bir yerde durur. Öbür yandan ise üretim araçları ve anamalla ilişkisi sadece ihtisaslaşmış bilgisini ve emeği kullanma iledir.

Amerikan sosyolojisinde orta-tabakalar diye sözü edilen, Dahrendorf'un sanayi öncesi toplumlardaki köylü ile beyler arasında kalan eski orta tabakalardan ayırmak için "yeni" orta tabakalar diye andığı bir grup üzerinde biraz durmakta yarar var. Amerikan sosyolojisi sınıf yapısı ve ilişkileri üzerinde dur-

madığı için, sadece gelir, eğitim, yaşayış biçimi gibi göstergelerle nüfusu ayırır ve haklı olarak bunlara tabaka ve tabakalaşma der. Üretim süreci içerisinde kim neyi nasıl üretiyor, anamalla ve karar verme, kontrol düzeyinde rolü ne düşünülmez, Amerikan sosyolojisinin bu tasnifi sınıf sorunundan iyice ayırdedilip farkı belirlenmezse büyük kavram karışıklıklarına neden olur. Bu bizde çok görülmektedir. Özellikle önemli olan şey Amerikan sosyolojisinin orta tabaka dediği, özel ihtisaslaşması olan kimselerin, ister fizik alimi, ister yüksek mühendis, ister bilgisayar kartı delicisi olsun, az ya da çok ihtisaslaşmış bu grupların üretim ilişkileri açısından, yaşama düzeyi, gelirleri (artı-üründen aldıkları payın çapı) dışında becerisiz işçilerden farklı olmadığıdır.

Bir başka açıklamaya muhtaç yön de şudur: Fiilen üretimde bulunanlarla, üretim büyük çapta örgütleşmelerle gerçekleştirilebilir bir hacme ulaştığında bu üretimin idaresi ve koordinasyonu için, dikkat edilsin, kontrolü ve karar verilmesi için değil, hatta yalnız bir kurumda değil bütün toplumda, üretimin dağıtılması, çalıştırılması, birbiri ile etkileşim haline getirilmesi için gerekli bütün insan becerileri ve bu becerilerle mücehhez herkes, kapitalle, anamalla, işçilerle ve mühendislerle aynı ilişkiler içerisindedir. Bu kimseler İngilizce "white collar" diye anılan memurlar, katipler, mühendisler şefler ve benzerleridir.

İşçilerle, örgütlerde çalışan diğer kimselerin üretim ilişkilerinin benzerliğinin çok zaman düşünülememesi ve bazen de kabul edilmemesinin kökeni sanayi öncesi toplumunun temel sınıfları yani köylüler ve beylerin üretim ilişkileri dışında, hatta sonuç diyebileceğimiz bazı özellikleri vardı. Bunların en belirginleri beylerin elleri ile iş yapmamaları idi. İkincisi beylerin ve beylere yardımcı elitin, yani din adamları ve askerlerin en üst grubunun okur yazarlığı ve bilgi sahibi olması idi. Büyük toplumsal gelişme ve sanayileşme oluşumu içerisinde ilk manifaktür, yani bir çatının altında Manchester'de 20 tane tekstil tezgahı toplanıp da üretim yeni bir düzende ilk organize edildiği gün bunun kayıtlarını tutan katibe de ücret verilmiştir. Yani katip ile işçi aynı doğmuştur. Başlangıçta işçinin adedi çok katibinki

azdı. Katibin bir başka özelliği vardı okur yazardı, elit gibi. Elit gibi olanlar da ellerini kirletmiyorlardı. Bu iki özellik kendilerini işçilerin ve köylülerin dışında görmeye itmiştir. Bu değer sistemi hâlâ yaşamaktadır. Eğer ellerinizi daha az kirletiyorsanız ve daha çok boş vaktiniz varsa, yazar, bilgi sahibi iseniz siz de sanki kontrol edenlere elite mensupmuşsunuz gibi kabul edilmişsinizdir. Fakat üretim ilişkileri bakımından mavi yakalılardan farkları yoktur.

Şunu demek istiyorum ki, bir imalat sürecinde fiilen üretimde bulunanlarla fiilen üretime katılmayanlar bazı yönlerden birbirinden farklı olabilirler. Fakat üretim ilişkileri yönünden ihtisaslaşmaları ve özellikleri ne olursa olsun aynı yerde dururlar, aynı sınıfın insanlarıdırlar. Bütün araştırma ve çözümlemelerde bu iki orta tabakanın, yani yüksek düzeyde ihtisaslaşmış mühendis gibi kimselerle, beyaz yakalılar gibi anılan katip-idarecilerin sınıfsal konumları gözden kaçırılmamalıdır derim.

Bugün Türkiye'de bütün bir on dokuzuncu yüzyıl deneyimi geçtikten sonra ancak 1960'larda ticaretteki sermaye birikiminin başka tarz bir üretime yatması olasılığı belirdi. Ondan öncesinde tarımda ne varsa bizim toplumumuzun dışına aktı ve orada sanayiye dönüştü. Oradan buraya mamul madde olarak geldi. Aradaki kanal ithalat ihracat 1950'lerde toplum içinde en etkin durumunu kazandı. Burada dış dinamikle ilk defa tarımda artı-ürün artışı başladı. İlk defa birim topraktan yani girdilerle belirgin miktarda daha fazla ürün alınmaya başlandı. Bu yeni servet bazı ellerde birikti ve başlangıçta sadece tüketime gitti (tıpkı 13-15. yüzyıl Kuzey-Batı Avrupa'sındaki gibi). İkinci aşamada taşınmaz mallara, yapılara yatırıldı. Üçüncü aşamasında sanayiye yatabilir mi soruları ile birlikte siyasal çalkantılar başladı. 1960'ların sonunda tarımdan kazanılan artı-üründen biriken anamal etkin bir tarzda büyük sanayiye yatmaya ve zanaatkâr üretimini temelinden yıkmaya yöneldi.

Kısaca Batı'daki değişme, sanayileşme ve zanaatkârlığın kayboluşu birden gökten inmediği gibi, bizde de şimdi oluşuyorsa, bizdeki süreçleri izlemek ve yeniden düşünmek gerekir.

Kooperatif-korperasyonlar geç sanayileşmenin sonucu, eski örgütlerini kaybetmiş zanaatımsı üreticilerle elitin yapay üst yapısal kurumlaştırma çalışmalarıdır. Ve önce değişmeyi olumsuz etkilediğini sonra da ne olursa olsun gene de kaybolacağını düşünmek gerekir. Türkiye en büyük aşamasını tarımsal artı-ürün artışı ile 1950'lerin ortasında yaptı. Temelden bir değişme başladı. Giderek 1970'lerde bu tarımsal olmayan üretim sanayiye de ulaştı. Şimdi biz durumu gördükten sonra, zanaatkârlığın ne zaman nasıl kaybolduğunu, orta çaplıların nasıl oluşup değiştiğini ya da büyükçe sanayide nelerin nasıl olduğunu süreçler içerisinde düşünmek mecburiyetindeyiz. Teşekkür ederim.

KIRSAL TOPLUMLARDA ZAMAN KAVRAMI*

Zaman insan deneyiminin boyutlarından biridir. Ancak bu boyut basit bir fizikî gerçekliğe tekabül etmez. Zaman kavramını değişim deneyimimiz vasıtasıyla öğreniriz. Fizikçi ve biyologlar, doğal fenomenlerin incelenmesinde yeni bir parametreyi de hesaba katmalıdırlar.

Deneyimimizin analiz edilmesi ve bilimin gereklilikleri sonucu, zaman kavramının iki önemli unsurunun birbirinden ayrılması gerekir: a) sekans (art arda geliş) ya da daha açık olarak değişikliklerin sırası ve b) değişikliklerin ya da farklı değişiklikler arasındaki dönemlerin süresi. Sıralanma ve sürenin birbirine kilitlenmesi değişim sürecini tanımlar. Görünürde özerk olan çok sayıda değişim dizileri içinde yaşarız: mevsimlerin zamanı, gün ve gecenin zamanı, insan ömrünün zamanı ve diğer zamanlar.

Zamanı bilmenin bir yolu da zamansal davranışların incelenmesi yoluyla, yani ilk önce değişikliklerin sırası ve süresine, daha sonra ise içinde yaşadığımız çok katmanlı değişen dizilere adaptasyonlarımız vasıtasıyla tanımlanır. Bu adaptasyonlar iki düzeyde gerçekleşir. Bunlardan ilki hem hayvanlarda hem insanda gözlemlenebilir. Öğrenme sayesinde faaliyetler değişimin hızıyla eşzamanlı bir hal alır. İkinci düzey, değişimlerin farklı unsurlarını sembolleştirebilen insana özgüdür. Toplum bu sembolleri üyelerinin her birine öğretir ve toplumun üyeleri bu sembolleri, değişiklikleri tarif etmek, değişiklikler içinde kendi konumlarını tanımlamak ve aynı zamanda bunları kontrol etmek için kullanır.

İnsan, bazıları dönemsel olan çok sayıda değişikliği eşzamanlı olarak yaşar. Bu dönemler, başka değişikliklerin de belli

* *Time and the Sciences*, F. Greenaway (der.), Paris, Unesco, 1979, *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

bir yere yerleştirilmesinde kullanılan referans noktaları olarak işlev görür. Gece gündüz döngüsü bunların içinde en önemli olanıdır; ancak dönemsel değişiklikler bu döngüden ibaret değildir.

Organizmalar, doğdukları andan itibaren, değişimlere, özellikle de kendi iç değişikliklerine maruz kalırlar. Organizma kendini ihtiyaçların art arda gelişine ve bunları tatmin etmenin araçlarına adapte eder. Fiziksel durumdaki değişikliklerin sıralanması, açıkça algılanan bir döngüye tekabül eder. Organizmanın tüm ritmi (beslenme faaliyetinin, uykunun, vücut ısısının ve tüm fizyolojik fonksiyonların ritmi) yirmidört saatlik bir döngü içinde gerçekleşir. Bu ritmik faaliyet organizmalarımızı düzenli bir saat haline getirir ve kendimizi günün zamanına uydurabileceğimiz referans noktalarını oluşturur. İnsan, kendisine organizması tarafından sunulan referans noktalarını doğaçlama bir biçimde kullanır; ancak buna ek olarak, kendini, doğadaki değişikliklerden (günlerden, yıllardan) ve üyesi olduğu toplumun temel sosyal yapısından kaynaklanan başka dönemsel değişikliklere de uydurmayı öğrenir.

İnsan, saat, takvim vs. gibi toplum tarafından üretilmiş referans noktalarını da kullanır. Her zaman aynı ilke geçerlidir: yaşanan anın, bir referans sistemi olarak işlev gören bir dönemsel değişikliğin farklı safhalarına uyarlanmasını sağlamak.

Buna ek olarak insan, şimdiki zamanı daha önce olmuş olandan (geçmişten) ve daha sonra olacak olandan (gelecekten) ayırabilme yetisine sahiptir. Geçmiş ve gelecek, dilin öğrenilmesi yoluyla daha da belirgin bir yere oturtulur. Dil vasıtasıyla toplum, geçmiş tahayyülünü geleceğe aktarır. Herhangi bir toplumdaki tüm sosyal çerçeveler (aile, iş, inanç sistemi, siyasi örgütlenme) zamanı kendilerine özgü bir biçimde görürler ve Gurvitch'in de açıkça gösterdiği gibi toplumsal zamanın çok katmanlı olduğunu söyleyebiliriz.[1] Her toplumda insanlar farklı faaliyetler için farklı "zamanlar" kullanırlar. Bu durum özellikle geçiş dönemlerinde çarpıcı bir hal alır; zirâ bu dönemlerde za-

[1] Georges Gurvitch, "Structures Sociales et Multiplicité de Temps", *Société Française de Philosophie*, Bulletin 99, 1958, s.142.

manı bölen farklı kesinlik derecelerine sahip araçlar, teknolojik ilerleme nedeniyle hızın çok fazla artmış olduğu bir hayatın çeşitli görünümleri içinde kullanılır.

Öyle görünüyor ki herhangi bir toplumda, zamansal yatay düzlem, yaşanan beklenti ve tatminlerin döngüsüne sıkı sıkıya bağlıdır. Her insanda, birbirinden son derece uzak olan geçmişi ve geleceği düşünme yetisi vardır; ancak pratikte, o insan için katılığı ve gerçekliği olan yatay düzlem, kendi yaşam biçimine, toplumuna ve kültürüne bağlanır. Kırsal popülasyonun zamanı, kentteki memurların zamanından farklıdır. Örneğin çiftçi çocuklarının, kentli orta sınıf ailelerin çocuklarına nazaran daha kısa ve daha belirsiz zaman sürelerini içeren hikâyeler kurguladıkları gözlemlenmiştir.[2]

Şu da akılda tutulmalıdır: aynı kültür içindeki birçok toplumsal gruba birden ait oldukları için, tek tek insanların da çok sayıda zamansal perspektifleri vardır. İnsan ait olduğu bir grubun zamanından diğerininkine -örneğin ailenin zamanından işyerinin zamanına- geçmek ve bunları belli bir uyum içinde tutmaya çalışmak zorundadır. Değişen toplumlarda bireyler, çeşitli fiilî etkinlikler için kendilerini, zamana ilişkin farklı referans sistemlerine göre organize ederler -aşağıda göreceğimiz gibi, özellikle de işçileşen ya da pazar için üretime geçen ve yeni bir hız algısına ve dakiklik ihtiyacına cevap vermek durumunda kalan köylüler böyle bir durumla karşılaşırlar.

Tarihsel Perspektifler

Tüm insan etkinlikleri zaman içinde gerçekleştiği için, toplumsal sistemlerin varoluşu belli bir zaman organizasyonunu gerektirir. Her toplumda bu tür bir organizasyon için zorunlu olan şeyler şöyle sıralanabilir: (a) Kozmik ya da insanî döngülere dayalı zaman ölçüm sistemleri; (b) zamanın birey tarafından bölünmesi ve programlanması ve (c) şimdiki zaman, geçmiş zaman ve gelecek zaman karşısında bir dizi tutumun geliştirilmesi. -Zaman, mesafe, boyut vs. gibi- temel anlama kategorileriyle

[2] Lawrence L. Leshan, "Time Orientation and Social Class", *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Cilt 37, 1952, s.589-92.

ilgilenen birçok düşünür olmuştur; ancak Durkheim'ın konuyla ilgili tartışması, modern sosyal bilim yaklaşımının temelini oluşturur.[3] Bu kategorilerin a priori olarak verili olmadığını, toplumsal kurgular olarak kavranması gerektiğini ilk iddia eden Durkheim'dır. Onun gözlemleri, zaman ve mekan gibi kavramlardaki kültürel farklılıkların toplumsal yaşamın başka unsurlarına bağlanma yıllarını incelemek konusunda diğer sosyal bilimcileri de teşvik etmişti.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi zaman deneyimi iki temel form altında oluşur: art arda geliş ve süre. Art arda geliş noktasından bakıldığında olaylar, hareketli bir doğru üzerinde belli bir sırayla yerleşmiş noktalar olarak algılanır. Süre deneyimi ise olayların göreli mesafesinden ve bunlar arasındaki aralıklardan kaynaklanır. Her toplumda bir zaman sayma sistemi varsa da, sayım biçimi ekonomiye, ekolojiye, teknik donanıma, ritüel sisteme, siyasi örgütlenmeye ve en önemlisi bunlardaki değişikliklere bağlı olarak açık bir çeşitlilik gösterir. Bir köy sisteminin ince ince işlenmiş bir programlamaya pek fazla ihtiyacı yoktur; aynı şekilde, kesin bir ölçüme olanak sağlayan mekanik cihazlara da sahip değildir. Sanayileşmemiş toplumlarda, insan yaşamının tekrarlanan öğeleri ve doğa dünyası, temel zaman sayım ölçülerini oluşturur. Bu ölçüler iki ana döngü bağlamında ele alınabilir: insanî ve kozmik döngüler. Tarımsal toplumlarda her döngüdeki önemli değişiklik noktaları geçiş ayinleriyle belirlenir.

Art arda geliş ve süre, döngüsel ya da doğrusal kalıplar ve zamanı sayma sistemleri her toplumda vardır; ancak hangi noktaya vurgu yapıldığı toplumdan topluma değişir. Uzun zaman sürelerinin hesaplanması, tarımsal üründeki artı değer önemli bir düzeye erişmeden ve bunun sonucunda, yazıyı ve gökyüzü hareketleriyle ilgili ince hesaplar yapılmasının olanaklarını beraberinde getiren kentsel devrim gerçekleşmeden mümkün olmamıştır.[4] Kesin kronoloji, Keldaniler tarafından M.Ö. 747'de sabit bir takvim başlangıcının, Nabonassar miladının belirlen-

[3] Emile Durkheim, *The Elemantary Forms of the Religious Life*, Londra, Allen and Muroin, 1954 (1921).

[4] Gordon Childe, *What Happened in History, Harmondsworth*, Penguin, 1964 (1940).

mesiyle başlamıştır.[5] Yılların hesaplanması için böyle bir temel noktanın belirlenmesi, bu toplumun temel servet biçimi olan tarım ürününün vergilendirilmesinin, yani uzun vadeli bir dönemsel fenomenin düzenlenmesi ve önceden kestirilmesi için hayati bir önem arz ediyordu. Bu olay aynı zamanda bilim için, örneğin ay ve güneş tutulmalarının belirlenmesi için de önemliydi. Bir dakikalık birimlere kadar tüm zaman ölçütleri tanımlandı. Böyle bir ihtiyaç; tarım, toplumda hakim duruma geldiğinde ve tarımla uğraşmayan nüfusu besleyecek belli bir artı değer yakalandığında hissedildi ve örgütlendi; tarımla uğraşmayan nüfus ise, bunun karşılığında, tarımsal ürünü daha da arttıracak yöntemleri bulmak için zaman ayırdı. Günler, aylar belirlendi ve bir günün beş ya da yedi parçaya bölünmesi mümkün oldu. "Kış" çalışılmayan bir dönem olduğundan ve "vakti bol sınıf" yıl içinde belirlenmiş bir boşluk dönemine ihtiyaç duymadığından, haftanın bazı günlerinin dinlenerek geçirilmesi olağanlaştı.

Zaman kavramında yeni bir rafineleşme, bilimin ve teknolojinin ilerlemesiyle, kentsel yerleşimlerin büyümesiyle ve benzeri gelişmelerle birlikte, tarımsal olmayan, yani endüstriyel üretimin hakim duruma geçmesi sonucu gerçekleşti; ancak bu makalede endüstriyel toplumlarda zaman kavramı konusuna girilmeyecektir.

Zamanın Ölçülmesi

Erken tarımsal toplumlarda, zamanın geçişi, tekrarlanan ve farklı kesinlik dereceleri olan bir dizi birime referansla hesaplanıyordu. Bu birimlerden bazıları doğanın hareketlerine -dünyanın bir günlük dönüşüne, ayın düzenli evrelerine ve dünyanın güneş çevresindeki hareketlerine- dayanmaktaydı. Günlerin, ayların ve yılların sayılması evrensel olarak tüm sanayi öncesi köy toplumlarında geçerlidir. Ancak bu birimler her toplumda, bir birimin bir diğerinin bölümü (ya da katı) olduğu sayısal bir

[5] Franz Cumont, *Astrology and Religion Among the Greeks and Romans*, New York, Putnam, 1912.

dizi çerçevesinde örgütlenmemişti. Aslında bu birimler, bir grup kesintili zaman göstergesi oluşturmuş olabilirler.

Gündüz ve Gece

Tüm toplumlarda, özellikle de tarımsal toplumlarda gün, güneşin gökyüzündeki konumuna göre bölünür. Buradan devamla, şafak vakti, öğlen üzeri, öğleden sonra ve gurup vakti kavramları genellikle, günün bu vaktine özel etkinliklerle ifade edilir ve bunlar, evrensel kavramlardır. 1944'te Orta Anadolu'da, gün on parçaya bölünmüştür: horozların öttüğü vakit, şafak vakti, "davarın (otlamaya) çıkarılışı", güneşin doğuşu, sabah, öğlen, "davarın ağıla dönüşü", güneş batışı, akşam ve gece yarısı.[6] Genellikle şafak ve akşam üzeri, yani günün gündüz faaliyetlerinden gece faaliyetlerine geçişi içeren bölümleri başka alt birimlere de ayrılmış ve bu dönemlerle ilgili zaman terminolojisi daha da rafine bir hale getirilmiştir.

Hayatın, gün ışığı ve gece karanlığı, hareket ve durağanlık zamanları, çalışma ve uyuma vakitleri arasında bölünmesi genellikle birçok başka toplumsal etkinlik için de sembolik bir çerçeve sağlar. Gece genellikle şeytanî olanla, büyüyle ve her çeşit yasak davranışla birleştirilerek algılanır. Bu, kendilerini rüyalarda gösteren doğaüstü yaratıkların ve çeşitli şekil ve boyutlardaki her türlü ruhanî yaratığın yeryüzünü istila ettiği vakittir. Gece aynı zamanda uyku ve sevişme zamanıdır. Gündüz üretici faaliyetlere ayrılır ve gece, ev dışı etkinlikler durur.

Güneş saatinin kullanılmasıyla gölgelerin gün içinde değişen konumları belirlendi. Böylece zamanın sayılması, gecenin ve gündüzün saniye, dakika ve saatlere düzenli olarak bölündüğü bir sisteme doğru evrildi; bu sistematizasyon, toprakta çalışan köylünün düşünüş biçimine, yani güneş ışığının geçirdiği dönüşümlerle mevsimlik değişmelerin vurgulandığı bir sistematizasyona karşı gelişti. Elbette gün ışığı köylünün yaşamında son derece önemliydi. Ancak Babil'den, Mısır ve Çin'e kadar tüm tarımsal toplumlarda saat dediğimiz alet, tarımsal servet, bunun

[6] M. Şerif ve C. Şerif, *An Outline of Social Psychology*, New York, Harper, 1956.

bölüşümü ve nakledilmesi yalnızca yılların ve mevsimlerin değil, günlerin ve günün alt bölümlerinin kesin bir şekilde kaydedilmesini gerektirdiği anda icat edildi. Saatler sayesinde ortaya çıkan kesin bölümleme, tarımsal toplumların ekonomik, askerî, siyasal ve ritüel ihtiyaçlarına bağlanan incelmiş bir etkileşim sistemi için vazgeçilmez bir öneme sahipti. Öyle görünüyor ki bu toplumlardaki "bilim adamları"nın zaman ölçümünün kesinleştirilmesi konusundaki başarıları, bugün sokakta yürüyen insanın kullandığı tamamen bilimsel standartlarla ilişkisiz ve bunlardan uzaktı.

Öte yandan, zaman ölçüm yöntemleri, tarımsal köy toplumlarındaki pragmatist yararlardan etkilendiği kadar büyüden ve dinsel kaygılardan da etkilendi. Güneş ve kum saatleriyle gün içindeki saatlerin ölçümü dinsel bir talepti; dakiklikle ilgili düşünceler de öyle. Ortaçağ manastırındaki ruhban sınıfının üyeleri hayatlarını "kurallara" göre, yani zamanı çalışma, uyku ve ibadet vakitleri için belli bir biçimde bölerek düzenlemek istiyorlardı. Çanların dua için günde yedi kez çalması, günü düzenli aralıklara bölen belli araçlar vasıtasıyla belirlenen bir zamanı yarattı.

Başka bir deyişle dinler kendi günlük zaman düzenlerini geliştirdiler. Örneğin müslümanlar gün içindeki belli vakitlerde, beş kez ezan sesi duydular.

Hafta

Dış çevrede haftayı tanımlayacak görünür bir dayanak yoktur. Bu zaman süresi, özellikle tarımsal toplumlarda ortaya çıkmış, uzunluğu toplumdan topluma değişen -Musevi, Hıristiyan ve İslam dünyasında yedi; Batı Afrika'nın, Güneydoğu Asya'nın ve Orta Amerika'nın belli bölümlerinde üç, dört ya da altı günlük- tamamen toplumsal bir kurgudur. Erken Roma'da bir hafta sekiz günden oluşuyordu. Çin'de bu rakam ondu. Ancak hafta döngüsü her zaman görece olarak az sayıdaki (ve genellikle belli adlar verilmiş) günlerden oluşur ve kısa vadeli, tekrarlanan etkinlikleri, özellikle de sınırlı tarımsal artığın mübadeleye girdiği pazar yerinin kurulmasını düzenlemek için kullanılır. Mezopo-

tamya'da gezegenlerle ilişkili olarak ya da astrolojik açıdan, hafta yedi günden oluşuyordu ve bu günler, beş gezegenin yanı sıra ay ve dünyayla bağlantılıydı. Yedi günlük hafta Avrupa, Kuzey Afrika, Hindistan ve Malezya Yarımadası'ndaki tüm köylü toplumlarına yayıldı. Haftanın yedi günden oluşması bugün artık hemen hemen evrensel bir olaydır; ancak şu an kullanılan gün isimlerinin kökeni Hıristiyanlık öncesine dayanır.

Kuzey Gana'daki birincil derecede tarımsal bir topluluk olan Lo Dagao, haftanın altı gününden her birine, o gün pazar kurulan köyün adını vermektedir.[7] "Gün" ve "pazar" kavramları da aynı sözcükle (daa) karşılanmaktadır ve bir haftalık döngü de basitçe daar, yani "pazarlar" denerek anılmaktadır; dolayısıyla gün isimleri sadece pazar yerlerini kaydetmekle kalmaz, aynı zamanda kısa süreli etkinlikleri ölçmek için de bir kıstas olur.

Pazar kurulan zamanının önemi erken Ortaçağ İngiltere'sinde de kendini gösterir; burada birbirine komşu kasabaların her birinde haftanın farklı günlerinde pazarlar kurulurdu. Bu pazarlarda, söz konusu bölgenin sakinleri ticaret yapmak, tartışmaları çözmek, evlilikleri ayarlamak ve toplumsal ilişkilere girmek için biraraya gelirdi. Dolayısıyla, hemen hemen tüm köy toplumlarında pazarların kurulmasına dayalı hafta, ekonomik alışverişi ve toplumsal zamanın diğer yönlerini örgütlemenin yollarından biridir. Günlerin benzer bir şekilde gruplanmasına Türkiye'nin izole köylerinde de rastlanır.

Haftalık pazar kurma döngüsü bir günü diğerinden farklılaştırır ve dinlenme zamanı ve üretim için mübadele olanağı sağlayarak tarımsal etkinliklere bir süre ara verilmesini mümkün kılar. Tarımsal toplumlarda genellikle dünyevî olandan ruhanî olana geçiş de haftalık olarak gerçekleşir, zirâ dinsel etkinlikler için belli bir gün ayrılmıştır. İslam'da bu özel gün cuma, Musevilikte cumartesi, Hıristiyanlıkta pazar günüdür. Bu takvim farklılıkları, teoloji ve örgütlenme farklarını yansıtmaktadır.

Tarımsal Batı Afrika'daki çok tanrılı dinlerde de pazarın ku-

[7] Thomas Northcote, "The Week in West Africa", *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Cilt 54, s.183-209.

rulduğu günle çakışan dinlenme günleri vardır. Batı Afrika'da dinlenme gününün temelinde ekonomik nedenlerin yattığı, ancak kökeninin dine dayandığı söylenmektedir. Gün adları genellikle kurulan pazarlara göre belirlenmiştir; ancak dinlenme günleri, bu günlerde tapınılan tanrıların isimlerine göre adlandırılır. LaDagao'da haftada bir gün, demir aletlerin yasaklandığı, "çapa kullanılmayan gün" olarak belirlenmiştir. Toprağı, ev yapımını, çiftçiliği, ölüleri gömmeyi ve demir işçiliğini kalkanı altında tutarak bunların koruyuculuğunu üstlenen yeryüzü tapınağına yapılacak önemli adaklar bugün de gerçekleştirilir.[8]

Ay ve Yıl

Kendisi de belli sayıdaki günlerden oluşan haftalar, daha büyük zaman ölçüm birimlerinin alt bölümlerinden biridir. Haftadan daha büyük olan ve şu ya da bu biçimi alsa da evrensel olarak kabul gören ikinci birim, uydusu ayın dünya etrafındaki 29.5 günlük dönüşüne dayanan aydır. Haftalardan farklı olarak aylar, bir mevsim döngüsünün düzenli parçaları olarak düşünülür. Her toplum bir tür yıllık döngüyü kabul eder; çünkü yıllık döngü hem tarım hem avcılık için gerekli bir zaman birimidir. Özel olarak tarım ise -on iki ayda bir kez hasadı yapılan-yiyecek üretimi ve gelecek ekim sezonuna kadar korunacak tohumun hasat sırasında ayrılması gibi işlerin planlanmasını belirleyen yıllık bir çizelgeye gereksinim duyar. Hiçbir tarımsal toplum bu türden uzun vadeli bir planlama olmaksızın ayakta kalamaz. Yabani meyvelerin doğal bir bolluk içinde insanoğluna besin ve içecek sunduğu tropikal cennet, endüstriyel kent insanının hayal gücünün ürettiği bir uydurmadan ibarettir. Her ne kadar her şeyin belirlenmiş olduğu takvimler içinde yaşayanların gözünde böyle bir zamana bağımlı yaşamayanların durumu başka türlü görünse de gerçekte hiç kimse zaman olmaksızın varolamaz. Ancak elbette, farklı zaman çizelgelerinin gerektirdiği kesinlik dereceleri birbirinden oldukça farklıdır.

Ortaçağ İngiltere'sinde haftalık pazarlar yerel ticarete ev sahipliği yaparken, ülkenin her yerinden tüccarların geldiği yıllık

[8] *İbid.*

panayır ve pazarlar da kurulurdu. Bu panayırlar çoğu zaman çeşitli kiliseler tarafından düzenlenir ve pazarın kurulduğu özel gün kimi zaman kilise azizinin gününe rastlar, böylece panayır aynı zamanda dinsel bir bayrama dönüşür, tüccarlar da hacı olurlardı. Benzer panayırlara tüm köy toplumlarında rastlanır. Birbirinden oldukça uzak yerlerde yaşayan insanları yılın belli bir zamanında bir araya getiren bu türden bir etkinlik açıkça, mevsim döngüsüne sıkı sıkıya bağlı olan ayların sayılmasıyla sağlanan bir hesaplamadan çok daha kesin bir hesaplamayı gerektirmektedir. Böyle bir etkinlik için kesin, düzenli ve yaygın olarak bilinen bir takvim ya da referans olabilecek bir doğal olay gereklidir; böylece yıllık temelde kesin bir eşgüdüm mümkün olur.

Böyle bir sistem kurmanın zorluğu, sadece ayların toplanmasıyla yıllık döngüye ulaşılamamasında yatar. Oniki ayı, tarımsal ürünün bağımlı olduğu güneş yılına uyarlamak için bazı düzeltmeler yapmak gerekir. Yaygın uygulamaya göre ayları oluşturacak gün sayısı sabit tutulmaz (örneğin izole Müslüman topluluklarda aylık bölümleme, yeni ay görüldüğünde başlar); aynı şekilde yıl da, uygun mevsim geldiğinde başlatılır ve ayların uzunluğu buna göre ayarlanır. Dolayısıyla hasat ayı, ürün hazır olduğunda gelmiş olur ve ekim ayı, biyolojik bir saat yardımıyla, yani doğal bir olay ya da "çiçek takvimi" sayesinde belirlenir. Örneğin, Toros dağlarının fakir köylüleri yayladan ovaya, pamuk toplamaya, tüm devedikenleri kuruyup öldüğünde inerler.[9]

Ayın hareketlerine dayalı bölümlemenin bırakılması, farklı bir zaman biriminin, yani "mesne"nin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bu terim, on günden çok ve bir yıldan az tüm zaman birimlerini kapsar. Batı Afrika'daki Ashantiler, altı ve yedi günlük haftaların kesişmesinden oluşan kırkiki günlük bir dönem kullanırlar; altı günlük hafta yerel kaynaklara dayanır, yedi

[9] Yaşar Kemal, *Iron Earth and Copper Sky (Yer Demir, Gök Bakır)*, Londra, Collins, 1974.

günlük hafta ise muhtemelen Müslümanlıktan türemiştir.[10] On sekiz günlük bir süreden sonra gelen büyük *adaede* de bunu takip eden yirmi dört günden sonra gelen küçük *adaede* de kralları ve belli bir ad verilmemişse de) *adae*, (Batı Afrika mevsimleri "telaffuz edilmediğinden") mevsim döngüsünden ayrılmış, ama karmaşık bir dizi siyasi ve dinsel festivalle bağlantılı, devamlı bir takvim zinciri sağlar.

Ayın hareketlerine dayalı bir dönemlendirme ile güneş yılı arasında "uyum sağlama" zorunluluğu, yazılı takvimin başlamasıyla ortaya çıkmış ve Jülyen takviminde olduğu gibi, ayın hareketlerine dayalı bir takvimlemenin bırakılmasına yol açmıştır. Tarihsel olarak modern Batı sistemine doğru ilk kopuş Mısır'da, her biri otuz günlük on iki aydan oluşan bir yılın belirlenmesiyle ortaya çıkmıştır. Mısır, tarımın dört devsime değil, Nil'in akış evrelerine bağımlı olduğu bir ülkedir.

Yazılı takvimlerin formalizasyonu ve rafineleştirilmesi çeşitli baskılar sonucu gerçekleşmiştir; bu baskılar arasında özellikle belirtilmesi gereken, karmaşık bir sulama sistemine dayalı toplumlarda, tarımsal planlamanın gerekleri ve ticaretin örgütlenmesidir. Ticaretin örgütlenmesi diye özetlenebilecek itici etken, özellikle, Akdeniz havzasının her yerine dağılmış üretici topluluklardan çeşitli bölgelerdeki imparatorluk merkezlerine düzenli olarak tarımsal artık transferini örgütleyen uzun mesafeli ticaret için geçerlidir. Yazılı takvim, bu tür siyasi örgütlenmelerin askeri ve idari faaliyetleri için de önemlidir.

Denizciliğin gelişmesini engelleyen faktörlerden biri de tarımsal topluluklarda sadece yerel zaman hesap sistemlerinin varolmasıydı. Saat kuşaklarının evrensel olarak standardizasyonu ve koordinasyonu için, Amerika Birleşik Devletlerinin 1880 civarında gerçekleştirdiği kıtalar arası demiryolu gibi, insanlığın hız ve uzaklık konusunda yeni deneylere girişmesini beklemek gerekiyordu.

---

[10] Meyer Forkes, "Time and Social Structure: and Ashanti Case Study", *Social Structure: Studies Presented to A.R. Rodcliffe-Brown* içinde, Meyer Fortes (der.), New York, Russell, 1949.

Yazının, astronomi ve mekaniğin gelişmesiyle birlikte, zamanın ölçülmesiyle kırsal toplumlardaki -ekinlerin büyümesi, hayvanların hareketleri ve insanın, bunlara doğrudan bağlı faaliyetleri gibi- alelâde olaylar arasındaki bağ giderek kopmuştur. Böylece zaman sayım sistemleri devamlılık arz etmeyen türde somut zaman göstergelerinden, sanayileşmiş kentsel toplumlardaki hareketlere dayalı ve devamlı bir takvime bağlı giderek artan soyutlukta, sayısal ve düzenli bir bölümlemeye doğru evrilmiştir. Ancak daha soyut zaman ölçütlerinin gelişimi, toplumsal hayatın çeşitli görünümleri açısından, daha somut zaman kavramlarının yerini almamış, bilâkis onları desteklemiş ve toplumsal sistemlerdeki çok sayıda öznel deneyim için farklı toplumsal zamanlardan bahsetmemizi mümkün kılmıştır. Modern sanayi toplumundaki köylü ve çiftçiler halen, kentsel orta ve üst sınıflara nazaran çok daha rahat bir program ve çok daha belirsiz zaman standartları içinde yaşayan grubu oluşturmaktadırlar.[11]

Toplumsal Değişim ve Zaman Kavramı

1962'de yapılan bir çalışmada, Türkiye'nin Kuzeyi'nde hızla değişen çeşitli kırsal topluluklarda, değişme sonucu zaman kavramının yeniden standardizasyonunu analiz etmeye çalıştık.[12] Bu bölgede tarım, kendine yeterlilik evresinden ticari tarıma doğru evrilmekteydi. Motorlu karayolu taşımacılığı etkili bir biçimde kurulmuştu; bu ise mekândaki hareketlilik ve hıza yeni boyutlar, toplumsal yapıya yeni görünümler katmaktaydı.

Zaman kavramındaki değişim ve farklılığın derecesini ve bu tür kavramların bireyin yaşamındaki çeşitliliğini göstermek için sistematik bir örneklem üzerinde yapılacak bir çalışmanın ilginç olabileceğini düşündük. Bu tür bir toplumda, farklı insanların kendi zaman algılarını farklı bağlantılar aracılığıyla şekil-

[11] James West, *Plainville U.S.A.*, New York, Columbia University Press, 1945; ve Art Gallaher, Jr., *Plainville Fifteen Years Later*, New York, Columbia University Press, 1961. Ayrıca bkz., Leshan, op. Cit.

[12] Mübeccel Kıray, *Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1964 (Bağlam Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2000).

lendirecekleri ve yaşamlarının farklı parçalarında bireylerin birden çok toplumsal zaman kullanacağı umulabilir.

Böyle bir hipotezi izleyerek hane reislerine sabah kaçta kalktıklarını sorduk. Bu soru, son derece sıradandı; ama cevap veren kişinin yaşam biçimiyle de sıkı sıkıya bağlantılıydı. Bireyin sabah uyanacağı zamanı ve bunu nasıl kavramsallaştırdığını, üretim tarzı, aile örgütlenmesi ya da inanç sistemi gibi temel etkinliklerin hepsi etkiliyordu. Tablo 1'de de görülebileceği gibi, kasabada evrensel standart uyanma vakti baskın hale gelmiştir (yüzde 86.8). Ancak yakın köylerde bu oran yüzde 61.7'ye düşmektedir. Ama kasabada bile gündelik hayatlarını doğanın kurallarına ya da namaz vakitlerine göre düzenleyenler tamamen kaybolmamıştır. Uluslararası standart zamanın dışında kavramlar kullananların, otobüsle seyahat ettiklerinde kendi toplumsal zamanlarını değiştirebildikleri ilginç bir bulgu olarak özellikle belirtilmelidir. Kasabaya yapılacak bir yolculuğun süresi cevap verenlerin yüzde 91'i tarafından uluslararası standart zaman birimleriyle ifade edilmiştir. Bu bulgu benzer yolculukların süresi için kullanılan, "sabahın köründen yola çıkıp gün batarken ulaşırsın" gibi ifadelerde de örneklenen baskın kavramlarla (Şerif ve Şerif, 1944, içinde) karşılaştırıldığında, değişimin boyutları ortaya çıkar.

Araştırmamız, kasabada veya yakın köylerde (en izole olanlarında bile), özellikle lıızla ilgili olmak üzere yeni deneyimler yaşayanların, zaman algılarının bir ya da birçok parçasında uluslararası birimleri kullanmaya başladıklarını göstermiştir. Bu davranışın en önemli kanıtı standartlaşmış zaman kavramını ölçmek için kullanılan mekanik saatlerin sayısıdır. Çalışmanın yapıldığı kentsel topluluk içinde hane reislerinin yüzde 95.7'sinin kol saati, yüzde 82.3, takvimi olanların oranı ise 63.2 idi. Her ne kadar bu oranlar kasabadakilerin altındaysa da 1944'te köylerde yapılan bir araştırmada (Şerif ve Şerif içinde) bulunan oranlardan çok daha yüksek ve dış dünyayla bağlantılarını yeni yeni kurmakta olan tarımsal bir ortamdan beklenmeyecek kadar fazladır. Şerif'in 1944 ve Kıray'ın 1964 bulgularına dayanarak, modern teknolojiyle kurulan farklılaşmış bağlantıya ve

farklılaşmış ve örgütlü toplumsal ortamlar içindeki farklı entegrasyon yoğunluklarına bağlı olarak şu sonuca ulaşılabilir: Modern teknoloji ve bununla bağlantılı uluslararası standartlaşmış zaman birimleri ile ilişkileri kısıtlıysa, kırsal toplumsal örgütler içindeki bireylerin kendi zaman "standardizasyonları" (zaman kavramıyla bağlantıları) iki temel unsura bağımlıdır; bunların ilki işle ilgili etkinlikler ve (pazarın kurulduğu gün gibi) sosyo-ekonomik etkinliklerin düzeni, ikincisiyse (güneşin doğuşu ve batışı ya da ayın evreleri gibi) doğal olayların düzenidir. Bu temeller üzerinde standartlaştırılmış bağlantılar, kesin olmaktan, çeşitli düzeylerde, uzaktırlar.[13] Ancak birey daha az izole bir topluluğa geçtiğinde ya da topluluk geliştiğinde, modern teknolojinin etkisinin derecesine ve hızla ilgili deneyimlerin yaygınlaşmasına bağlı olarak, uluslar arası zaman birimleri yaygın olarak kullanılmaya başlanır ve bunların kullanımı giderek daha kesin bir hal alır.

TABLO 1

Türkiye'deki Topluluklarda Zaman Kavramları

	Sabah uyanma vakti		Herhangi bir kente seyahat süresi	
	Kasaba %	Köy %	Kasaba %	Köy %
Standart uluslararası zaman birimi	86.8	61.7	92.0	91.2
Doğa düzeni	5.0	26.5	0.6	2.9
Namaz vakti	5.4	10.3	1.0	-
Belirsiz	2.8	1.5	6.4	5.9
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0
N =	484	68	484	68

Kaynak: M. Kıray, Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, Ankara, Devlet Planlama Teşkilatı, 1964.

Ayrıca öyle görünüyor ki modern taşıt araçları ve başka teknolojik ürünlerle ilişki arttıkça, fiziki kişisel hareketlilik de psi-

[13] Şerif, op. cit.; Kıray, op. cit.

kolojik hareketlilik de artmaktadır. Modern teknolojiyle ilişkisi kısıtlı olan ve alışılmış çevreyle ilişkisi daha uzun yıllara dayanan kişilerin psikolojik hareketliliği de sınırlıdır.

Zaman Karşısındaki Tutumlar

Zamanın çeşitli yönleriyle ilgili norm, değer ve tutumlar da kültürden kültüre değişmektedir. Bir yandan geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman ile ilgili tutumlar, diğer yandan zamanın kesinliği ve dakiklik ile ilgili yaklaşımlar, toplumun karmaşıklığına ve bu toplumda üretilen teknolojiye uygun olarak yaşanan hız ve ritme bağlı olarak, farklı anlamlar ve vurgular taşırlar.

Yazılı olmayan kültürlerde ve büyük uygarlıkların köylü nüfusları arasında geçmişle ilgili fikir ve tutumlar şimdiki zamana ilişkin kaygıları yansıtmaya eğilimlidir. Burada geçmiş, şimdiki zamanın geriye çevrilmiş bir yansımasıdır. Geçmiş şimdiki zamanın geriye dönük bir uzantısı olmaktan ancak, yazı vasıtasıyla söz maddi bir vücuda kavuştuğunda çıkabilir.

Yazılı kültür sadece geçmişe yönelik tutumları değil, şimdiki zamana ve geleceğe yaklaşımı da etkiler. Yazılı kayıtların kalıcılığı, bilginin saklanması ve birikimi konusunda kökten bir değişime neden olur ve böylece fikirler daha hızlı bir değişim olanağı yaratır.

Ancak hepsinden önemli olan, şimdiki zamana yönelik tutumların zamanın alternatif kullanımları ile şekillenmesidir; bu alternatif kullanımlar ise incelmiş bir işbölümü, işbölümünün gerektirdiği dakik programlama ve anın hızla uçup gittiğini insan bilincine çıkaran kol saatleriyle birlikte gündeme gelir. Sanayi toplumlarında insan, zamanın en kıt kaynak olduğu bilinciyle şekillendirilir; onu "hızlandırmayı" ve para gibi "tasarruflu kullanmayı" öğrenir. Kırsal insan "saate bağlı yaşamaya" ya da fabrika hayatının her anı belirli rutinine alışkın değildir. Köylü, hatta modern sanayi toplumunun çiftçisi için zaman doğanın zamanıdır ve işlerinin organizasyonu büyük oranda kendisine bağlıdır. Ancak halihazırda, geçiş toplumlarında, örneğin Akdeniz havzası ülkelerinde, topraktan kopmuş köylü, kendini Kuzey Batı Avrupa'nın fabrikalarındaki endüstriyel zaman dü-

zenine uydurmaya çalışmaktadır. Saate bağımlı iş ritmine genel olarak uyum sağlamış görünmektedir. Ancak tatil için köyüne döndüğünde ya da kesin dönüş yaptığında eski zaman kalıplarına tam olarak geri dönmez; saati kolunda kalır, yine de daha az yapılanmış bir programa göre yaşar.[14]

Şimdiki zamana yönelik tutumları belirleyen etkenler, gelecek zamana ilişkin tutumlar için de geçerlidir; aslında bu ikisi arasındaki tek fark kısa vadeli bir programa karşılık uzun vadeli bir program oluşturmakta yatar. Köy toplumlarında üretim yıllık olarak programlanır, ama bu program büyük oranda tekrar edilir ve gelecekteki işler temelde, şimdiki zamanın bir devamıdır. Ancak günümüzün hızla değişen kırsal bölgelerinde, yeni işler ve ticari tarım için planlama yapılmasıyla birlikte gelen geleceğe yönelme, insanların gelecek konusundaki tutumlarını değiştirmiştir. Türkiye'nin güneyinde farklı teknolojik gelişim düzeylerindeki dört köyün toplumsal değişme açısından karşılaştırılması üzerine kurulu bir çalışmada, gelişme düzeyi arttıkça geleceğe yönelik umut ve güvenin arttığı gözlemlenmiştir.[15] Halihazırda, en az gelişmiş köy bile geleceğe yönelik hiçbir plan yapmayacak kadar kaderci ve geçmişe takılmış değildir (Tablo 2). Öyle görünüyor ki değişim herhangi bir yerleşimin biraz yakınına geldiğinde bile, köylülerde gözlemlenen ilk şey değişim, zaman ve gelecek karşısında olumlu tutumların gelişmesidir. Uzun vadeli plan yapma olanağı da yazının gelişimi ve işlevsel olarak kullanılmasıyla birlikte büyük oranda artmıştır. Planlama, yani geleceğe yönelik örgütlenme, bireysel alanda olduğu kadar, ulusal ve endüstriyel alanlarda da bir gereksinimdir. Değişen köylü de geleceğe yönelik yatırım ve ticari ekim projeleriyle birlikte, planlamayı, çarpıcı şekilde, yaşamının bir parçası haline getirmiştir.

Yukarıda sözü edilen dört Türk köyünde ayrıca, hanelerin büyük çoğunluğunun kendilerini artık köylü değil, bir sanayi

[14] Nermin Abadan-Unat, "Turkish External Migration and Social Mobility", *Turkey: Geopraphic and Social Perspectives* içinde, P. Benedict, E. Tümertekin ve F. Mansur (der.), Leiden, E.J. Brill, 1974.

[15] J. Hinderink ve M. Kıray, *Social Stratifications as an Obstacle to Development*, New York, Praeger, 1970.

toplumunun tarımsal nüfusu, yani gerçek çiftçiler haline getirecek, geleceğe yönelik açık planlarının olduğu gözlemlenmiştir.[16] Dolayısıyla köyde değişim ve gelişimin bulunmamasından kısmen sorumlu tutulan zamana yönelik köylü tutumlarından biri -yani planlamanın ve geleceğe yönelimin olmaması- artık geçerli değildir. Öyle görünüyor ki değişim bir kez başladığında gerisi çorap söküğü gibi gelmektedir -o kadar ki makinalaşma ve başka gelişim biçimleri nedeniyle toprağından kopmuş, ama kendi toplumlarının kentsel merkezlerindeki endüstriyel ve organizasyonel işler tarafından emilemeyen eski köylüler yüksek derecede sanayileşmiş ve işgücü talep eden Kuzey Batı Avrupa ülkelerine göç etmek zorunda kalmışlardır. Burada daha kesin bir zaman sisteminin ve hızın gereklerine dikkate değer bir kolaylıkla uyum sağlamışlardır.

Birçok toplumda uzak geçmiş ve uzak gelecek talî bir öneme sahiptir. Tarımsal toplumlardaki "öteki dünya" tasarımları, yeryüzündeki davranışlar nedeniyle bir ceza ve ödül dağıtımı olsa da, büyük oranda bu dünyanın bir devamı gibi düşünülür. Ancak daha az karmaşık bir toplum, (tipik olarak kentsel sanayi toplumuyla bağlantıya girdiğinde olduğu gibi) büyük bir baskı altında kalırsa, zamanı geçmiş bir cennete doğru geriye çevirmeye ya da yeni bin yılın veya mesihin gelişi gibi beklentilerle ileriye doğru hızlandırmaya çalışarak kendini koruma eğilimi gösterir.[17] Daha karmaşık durumlarda, kırsal nüfusların köylülükten koparılması sürecinde, toplumun daha büyük çaplı siyasi sistemi, inanç sistemlerine, uzak geleceğe ve ölümden sonrasına yeni yorumlar getiren ve ancak kısa bir süre için başarılı olabilen taraflar yaratır. Toplumsal değişimin adımlarını hızlandırdığı, kentsel sanayi toplumunda bireyin ve tarımla uğraşan nüfusların hareketliliğinin arttığı bir çağda, bin yıla yönelik düşlerin yerini siyasi ütopyalar, değişmez kader fikrinin yerini eğitimle gelebilecek bir hareketlilik beklentisi, ölümsüzlük inancının yerini toplumsal ilerleme ve devamlılık kavramı almıştır.

[16] Abadan Unat, op. cit.

[17] Hinderink, op. cit.

TABLO 2

Seçilmiş Türk Köylerinde Gelecek Beklentileri ve Planları

Beklentiler / planlar	En az gelişmiş köy	Orta derecede gelişmiş köy	En gelişmiş köy
	%	%	%
Daha yüksek yaşam standartları	47.1	54.2	45.8
Üretimin yükselmesi	20.6	27.1	38.1
Daha yüksek bir eğitim düzeyi	8.8	6.2	3.8
Kente taşınma	5.9	-	0.9
Kaderci yanıtlar	17.6	10.4	9.5
Belirsiz yanıtlar	-	2.1	1.9
Toplam	100.0	100.0	100.0

Kaynak: M. Kıray ve J. Hinderink, Social Stratification as an Obstacle to Development, s.217, Tablo 34, New York, Praeger, 1970.

Genel olarak insan, özel olarak kırsal nüfuslar için, hem kozmik hem bireysel düzeyde zamanın bir sonu olduğunu düşünmek her zaman imkânsız olmasa da çok zordur ve aile yaşantısının devamlılığı gelecekteki mutlak son gerçeğini yumuşatır.

Çeviren: Tülin Kurtarıcı

Kaynakça

Bohannan, P.J., "Concepts of Time Among the Tiv of Nigeria, *Southwestern Journal of Anthropology*, Cilt 9, s.251-62.

de Grazia, S., *Of Time*, Work and Leisure, New York, Twentieth Century Fund, 1962.

Fraisse, P., *The Psychology of Time*, New York, Harper, 1963.

Fraser, J.T. (der.) The Voices of Time, New York, George Braziller, 1966.

Hallowell, A.I., "Temporal Orientation in Western Civilisation and in a Preliterate Society, *American Anthropologist*, New Series, Cilt 39, s.647-70.

Meyerhoff, H., *Time in Literature*, University of California Pres, Berkeley, 1966.

Moore, W.E. Man, *Time and Society*, Willey, New York, 1963.

Piaget, J., *Le Développement de la Notion de Temps chez l'Enfant*, Presses Universitaires de France, Paris, 1946.

Thomas, N.W., "The Week in West Africa", *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Cilt 54, 1924, s.183-209.

Thrupp, S.L. (der.) *Millenial Dreams in Action: Essays in Comparative Study,* The Hague, Mouton, 1962. Comparative Studies in Society and History Supplement, No: 2.

White, L., *Medieval Technology and Social Change*, Clarendon Press, Oxford, 1962.

TOPLUM YAPISI VE LAİKLİK*

Giriş

Bu yazının konusu Türkiye'de din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması sürecini ya da dinle hukukun ve devlet yönetiminin etkileşmesini araştırmak olmayacaktır. Düşün yaşamının, sosyal akımların ve giderek hukukun dışında alındığında toplumda laiklikten çok bir dinselliğin değişmesinden ve de dinselliğin kaybolup olmamasından söz etmek olasıdır.

Laiklik kavramı Türk toplumunun büyük değişme aşamalarında toplumun nasıl değiştiği sorusunun çözümlenmesinde kullanılmış değildir. Hatta daha da kapsamlı bir biçimde "Din ve Devlet" işleri nasıl birbirinden ayrılıyor sorunsalı için bile kullanılmamış genellikle Din ve Devlet işlerinin birbirinden, giderek hukukun dinden ayrılmasının metropoliten merkezde siyasal elit tarafından ve düşünürlerce istenip istenmeyeceği üzerinde başlayan münazaralarda ortaya çıkmıştır. Ne var ki bu siyasal ve düşünsel münakaşalar sürüp gelirken Osmanlı toplumunun büyük çapta değişmesi başlamıştır. Ve bir aşamada dinin değişmemesi ya da devletten ayrılması gereken yönü diye ileri sürülen şeyler ikinci, üçüncü aşamalarda değişme süreci içinde dinselliğini kaybetmiş fakat bu sefer sorun olarak başka yönler ortaya çıkmıştır. Bu uzun sürece bakıldığında siyasal yaşamda neler dinsellikten çıkarılıp hukuka kazandırılmış olursa olsun toplumun bütünündeki etkileşimde toplum yapısı, davranışlarda, kavramlaştırmalarda, toplumsal düzenlemelerde hangi aşamaya ulaşmış ise dinsellik de az ya da çok buna koşut değişmesini sürdürmüştür.

Bugün sosyolojik yönden bir din ve devlet ayırımı sorunu değil, genellikle Türk toplumunda dinsellik değişmesinin hangi aşamasında olduğumuz hakkında neler gözlemlenebilmiş ve bu

* *Reşat Kaynar Armağanı*, İstanbul, 1981. *Toplumbilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

değişmenin dinamiği, hızı, dalgalanması, çeşitli kesimlerdeki görüntüsü üzerinde nasıl bir bilgi birikmiştir onu bulmak anlamlı bir sorun haline gelmiştir. Böyle bir yaklaşım laikliğin açıklanmasından çok dinselliğin kaybının (secularism) araştırılması kavramı ile daha kolay anlaşılabilir.

Bu yazıda bu yönlerin bazıları üstünde ne gibi bilgiler biriktiğini görmeye çalışacağız. Nitekim yalnız siyasal alanda değil, ilaç enjeksiyonun ya da bisiklete binip binmemenin bile dinsellikle ilgili olup olmadığının tartışıldığı dönemlerin olduğu bilinirse dinselliğin genel anlamda sahasının daralmasının devlet işlerinden ayrılması kadar önemli olduğu kolayca anlaşılır. Bu konuda dinsel ve kutsal sayılan alanın ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel, cinsel bilgisel yaşam alanlarında daralması, etkisizleşmesi önemli sorundur. Ne var ki bu yöndeki eğilimler ve gerçekleşenler çeşitli kesimlerde ve kişilerde çeşitlenme ve derecelenme halinde ortaya çıkınca genel değişme dinamiğinde, toplum hayatında ve siyasal uygulamada çatışma ve geriye dönmekten çok çalkalanma kavramı ile açıklanabilecek durumlar ortaya çıkmaktadır.

Çok zaman düşünsel ve siyasal eylem yönünde değişmeye karşı çıkıldığında bu direnç, konu dinsel olmasa da dinselliğe maledilmeğe çalışılmakta ve durum karmaşıklaşmaktadır. Bu tutumun uzantısı olarak da değişme sürecinde her zaman hoşgörüsüzlük ortaya çıktığında -dil ayrılığı- ırk ayrılığı gibi yönlerde de olsa mutlaka dinsel bir hoşgörüsüzlük gibi algılanmaktadır. Öte yandan dinselliğin çok az değiştiği yörelerde ve konularda, özellikle kaçınılmaz değişiklikler yer alıyorsa (örneğin aya gitmenin gerçekleştirilmesi gibi) bunun dinselliğe uygun olduğunun, kitapta yeri bulunduğunun ileri sürüldüğü görülür.

Bir diğer aşamada toplum her yönü ve üyesi ile aynı oranda değişmemiş, dinsellikten kurtulmamış olmasına rağmen, siyasal yasal yön hazırsa değişme daha kapsamlı daha çabuk yerine oturup yön buluyor gibi de görünmektedir. Kısacası sosyal bilimlerde değişme ve çağdaşlaşma ile ilgili bilgi birikimi bir yandan ve Türk toplumuna ait veri birikimi öte yandan bu çok girift oluşumu henüz tam olarak açıklamaya elvermemektedir.

Buna rağmen gene neler birikmiş olduğuna kısıtlı da olsa eğilmekte yarar vardır.

Toplum Yapısındaki Değişme

Bugün Türkiye ve benzeri toplumlarda daha önceki tarihlerinde görülmemiş çapta büyük yapı değişiklikleri olagelmektedir. Siyasal, ekonomik, kültürel sistemlerde ve özellikle bu sistemlerin etkileşiminde yepyeni yönler belirmiştir.

Türk toplumunda, yüzyılların basit saban ve öküz teknolojisi ile kısıtlı artı ürününe ve onun dolaysız denetimine dayanan bir temel yapıdan bir başka temel yapıya büyük ve hızlı bir geçiş başlamıştır. Kendi kendine yeten kapalı köy toplumlarını temelinden değiştiren tarımsal yapı değişikliği artık yerleşmiştir. Sanayi öncesi toplumlarının bu temel kesimi olan "Köylüler" çeşitli mekanizmalarla hızla köylülükten çıkıp topraktan koparak tarım dışı faaliyetlere yönelmek zorunda kalmışlardır. Toprakta, tarımda kalanlarsa artık "Köylü" değil yeni toprak-insan ilişkileri içerisinde ya tarım işçileri ya da pazar ekonomisi ile bütünleşmiş çiftçi denilebilecek tarımsal nüfus kesimini meydana getirmişlerdir.

Topraktan ve tarımdan kopup büyük kentlere gelen nüfus ise, burada tarımsal olmayan geleneksel yapı, tarımdaki yapı kadar hızlı değişmediğinden, yani modern sanayi ve karmaşık iş örgütleri (formel organizasyonlar) gelişmemiş olduğundan işçi ya da memur olamamışlar, güvencesi olmayan genellikle örgütsüz verimsiz minik iş girişimleri ile kentleşmişler ve çarpık bir gelişme olgusu ortaya çıkarmışlardır.

Öte yandan, kırsal dinamik açısından bir başka önemli nüfus kesimi aynı senelerde kasaba ve küçük kentlerde ortaya çıkmıştır. İlk kez İkinci Dünya Savaşı'nın olağan dışı koşullarında kasabalarda ve küçük kentlerde eskisinden farklı kişilerde ve daha büyük ölçüde servet birikebilmiştir. Eski kasaba eşrafı ile yarışan şimdi yeni yeni piyasaya yönelmiş, küçük çiftçinin aracılığını yapan, dolayısı ile yeni parasal ve siyasal güçler edinen bu kimseler köylü-kentli ilişkilerinin her yönüne yeni boyutlar getirmişlerdir. Böylece traktör, gübre, yeni ürünler gibi yeni girdi-

lerin ve pazar ekonomisinin temsil ettiği dış değişme dinamiğine köy-kasaba ilişkilerinde küçük ve orta çaplı girişimleri zorlayan yeni bir kesim gelişmiş ve yeni kudretli bir grup oluşturmuştur.

Hem kırsal hem de küçük kentsel çevreleri etkisi altında tutan büyük kent ve metropoliten alanlara gelince dış dinamiğin Türkiye Toplumuna giriş kanallarından en önemlisi olan iş çevreleri yeni boyutlara ulaşmış ve temel uğraş hızla ticaretten sanayiye dönüşmeye başlamıştır. Bu sosyo-ekonomik yapının siyasal yapısı da toplumun bu yeni ilişkilerine uyarak, yeni bürokratik, çoğulcu, hukuk devleti haline gelmiştir. Bugün devlet işlevlerinde vergi, askerlik, asayiş kelimeleri ile özetlenecek eski işlevlerden çok daha fazlası gelişip sosyal güvenliğe kadar varan birçok yönü üstüne almıştır.

Bütün bu değişmeler her yönde farklılaşma, ihtisaslaşma ve giderek karmaşık örgütleşmeler halinde ortaya çıkmaktadır. Bu kadar büyük ve derine giden değişmelerin yer aldığı bir toplumda ve dönemde dinsel hayatın da hem örgütsel hem de kavram-anlam düzeyinde ve ilişkilerinde olduğu gibi kalması düşünülemez.

Bu çerçeve içerisinde toplumda dinsellikten kurtulan ya da yeni yorumlara uğrayan, değişen yönlerin bazılarını elimizde birikmiş çalışmalar, araştırmalar ve veriler yolu ile gözden geçireceğiz. Burada sözkonusu edilecek bütün değişmeler sosyologlar dışında pek kimsenin kullanmadığı monografik verilerdir. İyi vazedilmiş, cevaplanabilir bir hipotez ile, teoriye, yoruma açık bir sorunsallık içinde gerçekleştirilen saha araştırmaları, kaba bir envanter olan ampirik çalışmalardan ya da mekanik pozitivist bir yaklaşımdan çok farklıdır ve yüksek düzeyde bilgi sağlar. Böyle mekanik, kaba gözlemler dışındaki çalışmalar sınırlı bilgi veriyormuş izlenimi yaratırsa da, en güvenilir, emplikasyonları kolay gösterilebilen, analiz ve kıyaslamalarda sağlam göstergeler sağlayan, bilgi kaynağıdırlar. Monograflarla çalışmamış kimselere ters gelmesine rağmen bu yönde birikmiş bilgiden yararlanmamak olmaz.

Dinsellik, Dünya Görüşü, Anlam ve Kavramlar

Dinselliğin değerler kavramlar anlamlar seviyesindeki değişmelerini en iyi gene monografik araştırmalardan izleyebiliriz. Önce Adana ovasında gözlemlenmiş dört köyde kadercilik, dinsellik ve sosyal değişmenin karşılıklı bağımlılığı üzerinde durmak istiyorum.[1] Din ve dindarlığın önce bir örgütsel yapı sonra davranış prensipleri ve giderek dünyayı algılamak için kategoriler ve değerler sistemi olarak düşünülebileceğini daha önce de söylemiştik, İslam'a atfedilen değerlerin genellikle kadercilik ile özetlenebilen özelliği üzerinde durmak gerekir.

Akılda tutulması gerekli en önemli yön din bilimcilerinin klasik teolojik İslam anlayışları ile köylerdeki ve kasabalardaki insanların hayatındaki Müslümanlık "halk dini"nin aynı yerde durmadığıdır. Gibbs ve Bowen'in dediği gibi İslam dininin bir "doğma"sı ve billurlaşmış bir yapısı olmaması bu farklılığı daha belirgin hale getirir.[2] O kadar ki, değişik yerleşmelerde ve topluluklarda yapısal çağdaşlaşmaya işaret edebilmek bile güçlük çıkarmaktadır. Gene de burada kırsal yaşamın değişmesi sürecinde İslam'daki fatalistik değerler dizisinin nasıl değiştiğini göstermek istiyoruz.

Adana ovasında incelediğimiz bu dört köyün hepsinde cami vardır. Büyük toprak sahipleri bunun yapımına geniş çapta katkıda bulunmuşlardır. İlginç bir gözlem bu köylerden birindeki caminin okul haline getirilmiş olmasıdır. Burada öncülüğü, eski aşiret reisinin imam olarak yetişmiş, şimdi köyde en nüfuslu adam diye anılan kimse yapmıştır. Köylüler cami sadece ramazanda geceleri teravi namazı için kullanmakta, gündüzleri dinden arınmış eğitime bırakmakta idiler. Öbür köylerin hem camileri hem okulları vardı. Köylülerin hepsi samimi olarak dinsel inançlara bağlıdırlar ve dine içten sahip çıkanlar, Kuran'ın çeşitli sürelerini ezberleyen, Peygamberin harplerini, İslam'ın yayılma tarihini bilen kimselere çok saygı gösterirler. Köy kah-

[1] M.B. Kıray ve J. Hinderink, *Social Stratification as an Obstacle to Development: A Study of Four Turkish Villages*, Praeger, 1970, New York, Bölüm 9.

[2] A.K. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Society and the West,* Oxford University Press, London, 1950.

vesinde birçok geceler bu destan ve hikâyelerin anlatılması ile geçer. Dinsel yazıların kapsamından şüphe etmeye hiç izin vermez gibidirler. Öte yandan yapılması gereken dinsel faaliyetlere karşı da son derece hoş görülüdürler.

Gözlemlenen köylerde herkes, özellikle cuma günleri camiye gitmektedir. Bunun istisnası işlerin en yoğun olduğu zamanlardır. İşlerin sıkışık zamanlarda, hiçkimse kimin hangi dinsel merasimi ne kadar yerine getirdiğine hiç önem vermez. Günde beş defa namaz, ve senenin herhangi bir ayma düşen ramazanda güneşin doğuşundan batışına kadar oruç tutmak geleneksel kasaba ve köylerin yavaş tempolu teknoloji ve iş organizasyonuna uymaktadır. Bir kimsenin yaptığı işin diğerlerinin yaptığı işe bağlı olduğu çok daha hızlı tempolu çalışma düzenlerinde bu merasimleri tam manası ile tatbik etmek pek olanaklı değildir.

Aynı araştırmada namaz ve oruç, dinsel mitoloji nerde durursa dursun dinselliğin değişmeden en çok etkilenecek yönünü en iyi belirleyecek şeylerin bazı klasik davranış biçimleri ile dünya görüşünün yansıyacağı değerlerde olduğu düşünülmüştür. Faiz hemen bütün dünya dinlerinde olduğu gibi İslam'da da "günahtır". Kafir yapısı makinenin kullanımı da uzun yüzyıllar dinsellikle bağdaştırılamamış ve kullananların çarpılacağı düşünülmüştür. Onun için tatbik edilen sörveyde traktör kullanmanın, faizin, alkollü içki tüketiminin ve resim asmanın dinsellikle uyuşup uyuşmadığı sorulmuştur. Traktörün günah olup olmadığı sorusu yüzde yüz olumsuz cevap almıştır. Bu cevapla karşılaşanlar çok şaşırmış, epey kızmış, bazıları "böyle bir şey düşünmek için ya kör olmalıyız ya budala" demiştir. 1800'lerde örneğin bisiklete hatta metropoliten merkezdeki direnç düşünülürse, böyle bir inancın bugünkü dünyalarındaki anlamsızlığı daha çok çarpıcı hale gelir. Değişme süreci içerisinde, makinenin dinsellikle hiçbir ilişkisi kalmamıştır. Öyle görünüyor ki, bu teknolojinin gelişi çok ani, etkisi çok derin ve dramatik olmuştur. Sonuçta bu değerin bu çevrede dinsellikle ilişkisi, hemen kesilmiştir. Şimdi hiç kimse böyle bir şeyin olasılığına bile inanmaz hale gelmiştir.

İkinci tutum yani faizin haram olduğu inancı, hem bugünkü

sosyo-ekonomik değişme ile çok yakından ilişkilidir, hem de Batının sanayileşmesinden beri en çok sözü edilmiş değerlerden biridir. Faizle para almak ya da vermek her din tarafından günah sayılmıştır. Buna rağmen Avrupa'da 14. yüzyıldan beri birikim ve yatırım yönünden son derece önemli rol oynamıştır. Gelişmenin çok kısıtlı artı ürünle başlaması ve ilerlemesi ve dolayısı ile oldukça ileri teknoloji, örgütlenme gerektiren durumlar kredi ve faiz sorununu çetrefil fakat çok önemli bir konuma getirmektedir. Bir anlamda insan etkileşim örüntüleri kredi ilişkileri ve faizin ortaya çıkışı ile çok değişmiştir. Öyle görünüyor ki, faizle ödünç para vermenin günah olduğu inancı değişme sürecini traktöre karşı tutumdan daha iyi göstermektedir. Kuşkusuz teolojik yönden faiz günahtır. Herkes bunu bilmekte, buna inanmaktadır.

Öte yandan, bu insanlar inançlarından çok farklı olarak hareket etmektedirler. Bir yolunu bulabilen herkes bir günah işlediğini düşünmeden faizle para vermekte ya da almaktadır.

Bu konuda söyledikleri sözler bu inancın dinselliğinin değişmesinde ne tür dalgalanmalar olduğu yolunda anlamlı ipuçları vermektedir. Bir çoğu faizin kendisi değil "yüksek faiz" günahtır demiştir. Parayı alanın yaşamını bozmadığı kadar faiz alma günah değildir demişlerdir. Bir çoğu Ziraat Bankası'nın faiz alması günah değildir diye cevap vermiştir. Bir bakıma bu hükümete karşı bir şey söylememek diye düşünülebilirse de, daha sonra işaret ettikleri şeyler fiilen faiz hadlerini düşündüklerini göstermektedir. Karşı oldukları şeyin "hakları olmayan" kazanç ya da kâr değil, kendi insanlarına işkence ya da eziyet olacak kadar faiz almak olduğu anlaşılıyor. Faizle para almanın ya da vermenin en az günah olduğu düşünülmekte ve bu köydekilerin yaşam tecrübelerini yansıtmaktadır. Orta aşamada bir gelişme düzeyinde küçük toprak sahipliğinin egemen olduğu bu köy kredi almaya ve faizle para vermeye çok daha açıktır ve bu ilişkiye girişenler kendilerini bu parayı geri ödemeye muktedir görmektedirler. Besbelli, bu tecrübenin yaşanması sık sık ve ödünç alınan paranın geri ödenebilmesi günah sayanların oranını iyice düşürmüştür.

Buradaki süreç ilginçtir. Çok büyük bir çoğunluk buna günah demekte gene de ödünç para almaya devam etmektedir. Bu uyumsuzluk, değerin dinselliğinin belirli oranda kaybolduğunu göstermektedir. Daha fazla değişmemiş olması inancın kuvvetinden değil artı ürünün çok sınırlı olduğu bu köylerdeki faizle ödünç para verme ya da alma düzeninden kaynaklanmaktadır. Görüldüğü kadarı ile ileri derecede değişmemiş olmasına rağmen faizle para vermek o kadar yaygındır ki, bunu tasvip etmeyen dinsel değerin genel sosyal değişmeye inanç olarak etkisi pek azdır.

Din her türlü faizi günah saymaktadır. Halbuki, bugünlerde pazar için üretime geçmiş bütün köylüler her an bankalarla ilişki halindedirler. Hemen hepsi faiz fikri ile günah fikrinin birleşmesini sadece aşırı faizle birleştirmekte, hükümetçe tayin edildiğinde ya da ödenebilir "makul" hadde oldukça dinselliğin sözünün edilmediği görülmektedir. Tutum ve amaçların değişen fonksiyonel gereksinmelere göre biçimlendiği ve kişinin çevresine böyle değişerek uyum sağladığı açıktır.

Değerlerin dinselliğinin kaybolmasının incelenmesine devam ederek, sosyal değişmeye sözünü ettiğimiz ilk ikisi kadar etkili olmasa da İslam'ın çok bilinen iki değerinden daha söz edeceğiz. Sözünü ettiğimiz köylerimizde sorularımıza cevap verenlerin dörtte üçünden fazlası alkollü içkilerin haram olduğunu belirtmişlerdir. Öte yandan %53'ü kadarı da duvara resim asmanın günah olduğuna inanmaktadır. Cevapları öyle olmakla beraber hepsi özellikle düğünlerde içki içmenin şenliklerde çok yaygın olduğunu ve herkesin evinin duvarlarında resimlerin bulunduğunu kabul etmektedirler.

Bir değerin dinsel rengini kaybetmesi süreci, resimlerle ilgili sözlerden çok iyi takip edilmektedir. Bazıları duvarlara çıplak kadın resimleri asmanın günah olduğunu söylemişlerdir ki, bunun Suret'i yasak eden teolojik görüşle doğal hiçbir ilişkisi yoktur. Başkaları için yabancıların resimlerini asmak günahtır. Gene yepyeni bir yorum! Bir kesim de aile üyelerinin resmini asmanın günah olmadığını söylemeyi yeğlemişlerdir.

Görüldüğü gibi, davranışlarla, inançlarındaki uyuşmazlık

mesafesi çok büyük olabilmekte ve bu mesafe her zaman değerin kaybettiği dinsellikle doğru orantılı olmaktadır. Başka bir deyişle, değerin değişmesi derecesini ortaya koymaktadır. Duvarda resim olmasının günah olmadığını söyleyenler için ise bu değişme ve dinselliğini kaybetme süreci tamamlanmıştır.

Alkol tüketimi ile resimler hakkındaki değerlerin değişmesi oranındaki fark köylülerin günlük hayatında bu iki değerin göreceli yeri ile açıklanabilir. Gözlemlerimize göre basılı kitle haberleşme araçları, örneğin gazete ve dergiler, resimlerle ilgili tutumların değişmesinde çok önemli rol oynamışlardır. Alkolle ilgili tutumsa günlük yaşamlarına çok daha az girdiğinden, ona karşı tutumun değişmesi çok daha yavaş olmaktadır.

Faizle para verme, resimler ve alkole ait inançlar ve davranışlar ile ilgili gözlemlerimiz, değişmenin başlangıcında insanların inançlarını çok yakından izlediklerini ve değişmeye direndiklerini göstermektedir. İkinci aşamada inançlar direniyor fakat bunun için yapılan açıklamalar değişik olabiliyor. Bu devrede çeşitli açıklamalar, değiştirmeler, yakıştırma ve tefsirler yapılıyor ve birçok kimse inançlarının zıddı şeyler yapıyorlar ve üstünde hiç durup düşünmüyorlar. Daha sonraki bir aşamada ise inanç büsbütün unutuluyor ve inançla davranış arasındaki zıtlık da kayboluyor. Giderek davranış dinsellikten arınmış hale geliyor. Bu süreçte gelişmelerden doğrudan doğruya etkilenen değerler ve köyün hayatında önemli fonksiyonları olanlar (örneğin, makineler ve resimler) diğerlerinden çok daha çabuk değişiyorlar.

Yukarıdaki çözümleme dinsel değerlerden sosyal yapı değişmeleri yönünden anlamlı olmalarının bazılarının "fiili gücü" ve bu gücün değişme derecesi ve örüntüsünün ne olduğunu pek güzel anlatmaktadır.

Bizim Çukurova'da gözlemlediğimize benzer sonuçlar Orta Anadolu'da yapılan bir başka araştırmada da ortaya çıkmıştır.[3] Kandiyoti de incelediği köyde Cuma günleri hariç namaz için camide olmanın gereksizliğine işaret ettikten sonra günde beş

[3] D. Kandiyoti, *A Social-Psychological Study of a Turkish Village*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Londra Üniversitesi, 1971.

kere namaz kılanların köyün yüzde 26'sını oluşturduğunu, bunların çoğunun da üretim faaliyetleri yönünden en aktif kesim olmadığını söylüyor.

Ayrıca, sadece %38 de cuma günü camiye gitmektedir. Üstelik cuma günü camiye gitmek dinsel olduğu kadar sosyal bir faaliyettir. Saygı değer herkesin kendine karşı borcudur. %14 bayramlarda %5 bazen namaz kıldığını %4 de hiç namaz kılmadığını söylemektedir. En sık kısıtlayıcı faktörün çalışma hayatının hızlı temposu olduğunu ifade etmişlerdir. Bir köylü şöyle demiştir "bazen bütün gün kamyon sürüyorum, herhalde motor soğusun diye durduğum zamanlar fırsattan istifade namaz kılmalıyım ama genellikle çay içiyorum ve radyo dinliyorum". Çalışmanın yoğun olmadığı zamanlar köylüler daha sık namaz kılıyorlar. Ayrıca bir dinsel merasim grupla beraber yapılıyorsa cuma ve bayram namazları gibi buna katılanlar da artmaktadır. Dinsel merasimlere katılmayı şaşırtan şey vecibenin yerine getirilmesinde gözlemlenen çeşitlenme derecesidir. Bu çeşitlenmeler hiç çekinmeden açıklanmakta ve genellikle yaşın bir fonksiyon olduğu görülmektedir. "Sofu"lar genellikle yaşlı olmakta ve gençler daha az ilgili ve "disiplinli" görünmektedir.

Dinsel inançların güçlülüğünü ölçmek ve değerlendirmek için Kandiyoti de "Günah" sayılan faaliyetleri ele almıştır. Bu köyde de en çok günah sayılan faaliyet faizle para vermektir (%97). Adana ovasındakine benzer bir biçimde bu köyde de direnç sadece dinden kaynaklanmamakta genellikle tefeciliğe yani "aşırı" faize karşı gibi görünmektedir. Bunda da Ziraat Bankası'nın normal faizini günah sayanların oranı %33'e düşmektedir.

Üstünde en çok anlaşılan ikinci "günah" alkollü içkilerin tüketimidir (%82). Buna rağmen alkol tüketimi köy düğünlerindeki ve bazı erkek toplantılarındaki her zamanki tüketimlerdendir. Mamafih köyde alkolizm ve alkolik yoktur ama alkol tüketimi alelade erkek eğlencelerinin bir yönüdür. Bazı köylülerin ise rakının değil sadece şarabın günah olduğunu iddia ettikleri görülmüştür. Burada ifade edilen inançla fiili davranış sırasında açıkça bir uyuşmazlık vardır.

Resmin günah olup olmadığı hakkındaki cevaplar da gene Adana ovasındaki gibi neyin resminin ne zaman asıldığına bağlı olduğunu göstermektedir. Örneğin takvim resimleri, aile resimleri, devlet büyüklerinin resimleri, günah değildir. Çıplak kadın resimleri günahtır. Ya da "namaz kılarken" günahtır; o zaman resme bakmamalı onu, ters çevirmelidir diyorlar. Öte yandan cevap verenlerin yüzde 51'i de hiç günah değildir demiştir.

Kuran'ın Türkçe olması ve Türkçe okunması ki bir zamanlar büyük siyasal sorun olmuştur, köylüler yönünden bir çelişki değildir. %85 günah olmadığını söylemiştir. %10'un dil yönünden şüphesi vardır. Yüzde 5 ise kesin olarak reddetmiştir. Köylülerden biri imamı göstererek "o ne dediğini belirdi biz de ne dediğini anlardık" demiştir.

Genellikle çeşitli konulardaki dinsellik arasında olumlu korelasyon vardır. Bir yönde daha seküler görüşü olanların öbür yönde de daha az dinsel olduğu görülmüştür.

Genellikle, köylülerin, günlük yaşantılarına daha iyi uyum yapacak tarzda dini kısıtlamaların kaybolduğu görülmüştür. Elbette her zaman sözlü olarak ifade edilen inançlarla fiilen ne yaptıkları arasında bir farklılık olup olmadığı bilinemez. Gene de sosyal değişmenin tutumları davranışları değiştirdiği kolayca söylenebilir.

Parasal kredi ilişkilerinin, ekonominin günlü gerçeği haline geldiği, resimlerin kitle haberleşme ve ilancılıkla her daim hazır olduğu bu çevrede bu değişmede kaçınılmaz olmuştur.

Sözlü beyanlara göre dinsel inançların devam ettiği hallerde bile (özellikle faizle para ödünç vermekte) ya davranışlarının bir parçası olarak rasyonalize edilerek ya da ahlaksızlık gibi dinsel olmayan bir yere çekilerek dinselliğin kaybolması görülmektedir.

Kadercilik

Toplum yapısın dinsellikle bütünleştiği en önemli yönlerinden biri elbette dünya görüşü olarak yaşama düzen getiren, onu simgeleştiren anlam kategorileri sağlayan değerlerdir. Ne var ki bütün değişmelerle beraber, bu kategoriler de değişir ve kapsa-

mı anlam yönünden yeni etkileşim düzenlerine bilinçli ya da bilinçsizce uyar. İslam'ın bu yönde en önemli daha doğrusu en temsil edici anlam kategorisi, öbür dünyaya dönük olması, ve olanı olduğu gibi kabullenmesi, değiştirmeye yönelmemesi, daha iyi bilinen kavramı ile kaderciliğidir. Elinizdeki Adana ovası araştırması bu konuda da aydınlatıcı verilere sahiptir.[4] Öbür dünyaya dönük olmanın ne derecede önemli olduğunu anlamak için bu dünyada rahat etmenin önemli olup olmadığı, yüksek ateşli hastalıkta ne yaptıkları ve başarılı olmanın nedenleri sorulmuştur. Böylece siyasal anlamlarından ve dış dinamiklerle gelen yenilikleri iticiliğini göreli olarak arındırmış sadece günlük yaşama dönük olarak "kadercilik" araştırılmak istenmiştir.

Bu dünyada rahat etmenin önemli olduğuna inananların oranı yüzde doksanı geçmektedir. Verilen bazı cevaplar, cevap verenlerin bu dünya ile ilgilerine verdikleri büyük önemi özellikle belirtmektedir. Bunlardan bir tanesi örneğin, hemen kendisinin bugünkü dünyasının en önemli sorununu ileri sürmüştür. "Elbette bu dünya önemlidir, demiştir, toprağımız olsun". Bazı başka karşılıklar da örneğin "öbür dünyayı kim ister ki" ya da "toprağın altında ne var ben ne bileyim. Ben şimdi bu dünyada yaşamak isterim" gibi çok açık seçik cevaplardır.

Bazı cevaplar da "günah" ve "haram" konularında olduğu gibi klasik kaderci anlayıştan uzaklaşmış, bu dünya görüşünün yeni içerikleri kazandığını göstermektedir. Klasik kaderciliğe göre anlaşıldığında Allah müminlerini bu dünyada dener. Şikayet etmemek gerekir. Çünkü öbür dünyada, gerektiğince ödüllendirilecektir. Buna karşın, bizim köylülerimizden biri uzunca bir açıklama yapmış ve durumu çok başka türlü yorumlamıştır. "Bu dünya çok önemlidir" demiştir. "Bu dünyada rahat yaşamışsanız, öbür dünyada da rahat edersiniz. Bu dünyada fakirseniz, öbüründe de rahat yüzü göremezsiniz onun için çalışmak gerek." Açıkça görüldüğü gibi bu son derece yeni, eski kaderci anlayışla hiç ilişkisi olmayan bir yorumdur üstelik insana Hıristiyanlıktaki kalvinist bir tutumu hatırlatır gibidir.

Bir diğer yönden, öbür dünyaya dönük olmak ve Allah'ın

[4] Kıray ve Hinderink, a.g.e., s.207.

iradesine boyun eğmek hastalık ve ölüme ait tutum ve değerlerden de izlenebilir. "Yüksek ateşli hastalıklarda ne yaparsınız" sorusuna verilen cevaplara göre nüfusun küçük bir bölümü "folklorik tıp" diyebileceğimiz nefesi kuvvetli hocalara gitmektedir. Çok yüksek oranda bir kesim ise birbirinden anlamlı bir tarzda ayrılarak doktora ya da (köyde olduğu için) sağlık memuruna gitmektedir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz Orta Anadolu köyündeki sonuçlara göre de önce doktora gidiliyor sonra halk tıbbı dediğimiz çarelere başvuruluyor. Modern tıpla temasa gelme hem kaderciliği hem de halk tıbbının önemini son derece azaltmış görünüyor. Köylüler, dispanser, aşı, ebe istiyorlar. Cinlere, perilere, büyüye, nazara, kurşun dökmeye inançlar yaşıyor, fakat yaşaması ile bunlara göre hareket etmek son derece zigzaglı bir yol çizmektedir. Ateşli hastalıklarda, yani antibiyotikle kesine çok yakın tedavi olanağı bulunan hallerde modern tıp tümden egemen haldedir.

Geleceğe dönük olmak, öbür dünyaya dönük olmak yerine, kaderciliğin tersi değerlerin biri gibi alınabilir. Bu yönden de gene Adana köylerinde hane reislerinin yalnız onda biri kaderci cevaplar vermiş gerisi daha yüksek yaşam düzeyi, daha çok üretim, daha iyi eğitim, ya da bunlara kavuşmak için göç gibi planlarını cömertçe açıklamışlardır.[5] Gerçek koşulların bunları sağlamayı ne kadar kolaylaştırdığı ya da güçleştirdiği sorunu bir yana bırakılırsa büyük çoğunluğunun durağan hayatın bitimi ile geleceğe dönük isteklerinin, planlarının hiç de kaderci bir dünya görüşü ile uyuşmadığı görülür. Hiçbirisi bugün kendilerine düşenden kanaatkâr ve kaderci bir tutumla memnun görünmektedir. Değişen toplumsal koşullarla dinselle beraber onun temel kategorisi olan kaderciliğin de hem kaybolduğu hem de anlam değiştirdiği görülmektedir.

Eğitim

Bu dünyaya dönük, kanaatkârlıktan uzak, etkin tutum, toplumu bugünkü değişen koşullarını da başarıya ve uyuma dönük

[5] Aynı eser, s.215 ve Kandiyoti *a.g.e.*

isteklere, etkinliklere götürmektedir. Bu anlamda eğitimin nüfusun hemen her kesimi için inanılmaz bir önem kazandığı çok belirgindir. Burada elealışımızın özelliği eğitimin dinsel ya da dinsellikten arınmış türlerinin siyasal-yasal gelişmesi ve yerleşmesi sorunu değildir. Genellikle siyasal bilimcilerin ve tarihçilerimizin bu yöndeki elealışlarından değişik olarak, gene değişen toplum yapısı içerisinde bir günden öbür güne yaşam düzenimizde bu eğitimin davranış olarak nerde durduğunu elimizdeki sistemli gözlemlerle anlamaya çalışacağım. Burada gene değişmenin derecesi ile onunla bütünleşen değer, tutum ve davranışların bağımlılığı oluşumunu anlamak için akılda tutulması çok gerekli bir yön oluyor. Çok iyi bilindiği gibi siyasal ve yasal laikleşme süreci içerisinde eğitimin dinsellikten arınması kabul edilmiş ve tek tip eğitim getirilmişti. Eğitim seferberlikleri ve bütün çabalara rağmen, sağlanabilen laik eğitim hizmetleri kısıtlıdır ve bu hizmetlerden yararlanabilme her yöre için ancak belirli nüfus kesimlerinin ve sınıfların olanaklarına açıktır. Yöreler bakımından da her yöre aynı oranda eğitim olanağına sahip değildir. Bu anlamda laik eğitim ve birçok toplum kesimi arasında çok ciddi bir "erişebilirlik sorunu vardır. Eğitim hizmetleri artan nüfusun gereksinmelerini ilkokul düzeyinde bile karşılayacak yeterlikte değildir.[6] Yükseköğrenim düzeyinde ise bu durum daha da önemli bir boyuttadır. 1974-1975 akademik yılında üniversitelere başvuranların ancak yüzde 16'sı kabul edilebilmiştir.[7] Kırda ve kentte, bunlar da gene kendi içinde sosyoekonomik kalkınma düzeylerine bağlı olarak kendi içinde farklılaşmıştır. Eğitim büyük bir olasılıkla kişilere ulaşmak onları yönlendirmek ve değiştirmek için düşünülen en kısa en etkili yollardan biridir. Ancak eğitimin toplumda böyle bir işleve sahip olması için önemli bir başka yönün değişmesi gerekir. Bu kısaca eğitimin toplumun meslek yapısı ile hayat kazanma yolları ile düzgün bir biçimde bütünleşmiş olması gereği gibi ifade edilebilir. Kısıtlı bile olsa eldeki veriler Türk laik eğitim sistemi

[6] F. Başaran, "Diyarbakır Köylerinde Vaziyet Alışların Değişmesi İle İlgili Psiko-Sosyal Bir Araştırma", *Araştırma VII*, 1969, Ankara.

[7] T. Çavdar, D. Tümay, T. Yurtseven, *Yüksek Öğretimi Başaran Öğrenciler (1974-75): Sosyo-Ekonomik Çözümleme*, D.P.T., Ankara, 1976.

ile meslek yapısı arasında düzgün bir ilişki kurulamadığını göstermektedir.

Önce eğitim isteği sonra yeni kalkman toplumda geçerli bir meslek isteği, eğitimin erişilebilirliğindeki güçlüğe ve eğitim-meslek yapısı uyuşmazlığına rağmen her babanın sabit fikre varan isteği gibi görünmektedir. 1960'lardan beri her araştırmada yetişkin toplum üyelerinin büyük bir istekle özellikle oğullarını "okuyabildiği kadar okusun" diye özetlenebilecek bir tutumla eğitim istedikleri belirtilmiştir.

Devlet Planlama Teşkilatının geniş sörveyleri Kıray, Uysal, Kağıtçıbaşı, Kandiyoti, Özbay ve başkaları hep bu çok yüksek eğitim isteğini kaydetmişlerdir.[8] Okullarda sınıflarda öğrenci adetleri, ister öğretmen okullarına, ister başka meslek okullarına, isterse yabancı dille eğitim yapan lise seviyesi okullar ya da üniversite giriş sınavlarına başvuranların sayısından olsun Türkiye'de dinsellikten kurtulmuş eğitime olan büyük talep vurgulanmaktadır.

Öte yanda, yeniden dinselliğe dönüş gibi görünen kuran kursları ve imam hatip okulları olgusu da görmezlikten gelinemez. Hatta laik eğitime de, liselere de din derslerinin konduğu çok iyi bilinir. Bu gelişmeler hem Türkiye'de hem dışarıda pek çok araştırıcının dikkatini çekmiş kurslara ve okullara verilen formel izinlerden ve kuruluşlardan tıpkı kanun konunca bir olay ortadan kalkarmış gibi davrananlara tam uyan bir tarzda "işte dinsellik geri geldi" hükmüne varmışlardır.[9] Bize kalırsa,

[8] Örnek olarak şu araştırmalara bakılabilir, SPD. *Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri*, 1968, İbrahim Yurt, Gül Ergil, H. Tekin Sevil, DPT. *Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri, Orman Köylerinin Sosyo-Ekonomik Durumu*, 1971, Ankara, F. Özbay, "Türkiye'de KırsalKentsel Kesimde Eğitim Kadınlar Üzerinde Etkisi", *Türk Toplumunda Kadın*, içerisinde Derleyen N. Abadan Unat, Sosyal Bilimler Derneği Yayını, 1978. Ş. Uysal, *Lise Öğrencilerinde Meslek Seçimleri*, 1976, Ankara, Yeni Desen Matbaası, M. Kıray, DPT, 1964.

[9] Türkiye'de dinselliğin artışı olayını ele alan bazı yazılar için örnek olmak üzere şunlara bakılabilir: B. Lewis, The Emergence of Modern Turkey, Londra, 1961, s.470; A.M. Kazanias, *Education and Quest for Modernity in Turkey*, University of Chicago, 1966, s.190. Ayrıca R.N. Frye, *Islam and the West* kitabı içerisinde D.A. Ruston, "Politics and Islam in Turkey", Gravenhagan, 1957.

laik eğitim kurumlarına konan din derslerini 1975'ten sonra da ahlak dersi takip ettiği halde toplumun din dışı çalkalanmaları uyarınca her şey devam etmekte pek bir şey değişmiş görünmektedir. Ahlak ve din dersleri askerlik dersleri gibi marjinal bir program halinde kalmıştır. Kuran kursları öğrenci adedinin yüksekliğine rağmen küçük yaşta metropol merkezdeki siyasal oluşumların dışında anlamlı olmamıştır. Laik okul dışı disiplin ve oyun düzeni ile gözdağı veren yaşlılar istediği için gidilen bir kurs gibi görünmektedir. Bunların gerekli ya da gereksiz olduğu üstünde yazarların siyasal tercihine göre çok söz söylenmişse de, sonuç ve etkilerinin ne olduğuna dair kıyaslamalı ve tarafsız hiçbir saha araştırması bilmiyoruz. Onun için hiç kimsenin sözünün toplum değişmesi yönünden bu kurumların nerde durduğunu söyleyebileceğini sanmıyoruz.

Aynı şeyler bir yerde İmam Hatip Okulları için de söylenebilir. Bizim Adana Ovasındaki gözlemlerimize göre özellikle propaganda ve burs, yatılı okuma şansı gibi kolaylıklar gösterilmeden İmam Hatip okullarına hiçbir köylü oğlunu göndermek istemiyor. Çok belirgin bir halde böyle bir eğitime erişilebilirliği olan iki köyden beş çocuk Adana İmam Hatip Okulu'na gönderildiği halde, araştırmanın öbür köylerinden hiç giden yoktur.[10] Bu çocukların babaları ile konuşulduğunda mezun olan oğullarının devlet memuru olacağını umuyorlardı. Bu çocukların değer ve inanç sistemlerinin içeriği ne olursa olsun sonunda gene erişebilirlik yolu ile köy dışı modern meslek düzenine yöneldikleri açıktır. Nitekim, 1960'ların sonunda parlamentoda ve basında İmam Hatip Okulu mezunlarının modern mesleklere yönelebilmeleri için üniversitelere giriş hakkı olması yolunda münakaşalar ve ısrarlar yer almaya başlamıştır.

Eğitimin, politika dışı yeri bakımından, önemli bir başka yönü meslek seçimi ile ortaya çıkmaktadır. Son zamanlardaki araştırmaların hemen hepsinde babalara çocukları için istenen meslekler sorulmaktadır. En çok istenenler, uzmanlık meslekleri, doktorluk, mühendislik, öğretmenlik gibi mesleklerdir. Dinsellik bakımından imam ya da benzeri bir meslek bizim gör-

[10] Kıray ve Hinderink, *a.g.e.*, s.221.

mek fırsatını bulduğumuz hiçbir sörveyde istenen bir uğraşı olarak belirmemiştir.[11]

Eğitim hatta okur-yazarlığın elit kesim dışında bir anlamı olmayan bir toplumdan farklılaşmış ihtisaslaşmış bir meslek yapısına sahip sanayi toplumu haline gelirken, dışarı açılan şehirleşen grupların çeşitli seviyelerde eğitime gereksinimi olduğu açıktır. Soruna böyle bakıldığında dinsel eğitim veren okulların hangi yörelerde kimler tarafından açıldığı ve bu okullara hangi kökenden gelen çocukların gittiğinin ve en önemlisi mezunlarının nasıl istihdam edildiğinin bilinmesi gerekir. Ve bu tür siyasal-heyecansal ağırlığı olan bir sorun kesinlikle sağlam gözlemler gerektirir. Genellikle bilinen eğitimde kentsel kesimde ekonomik durumu iyi olan aileler arasında kız ve erkek çocukların eğitiminde fark yoktur. Ama durum bozuldukça ayırım önemli boyutlara ulaşır. Erişilebilirlik hem laik hem de dinsel eğitim için en önemli etken gibi görünür. Dinsel eğitimin içeriğinde yer alan değişimlere ise burada değinmemize hiç imkân yoktur. Bugünkü dinsel eğitimin 1400'lerin medrese eğitimi olmadığı kesindir.

Bu okullarda okuyanların topluma uyumu, hayatlarını kazanmada karşılaştıkları güçlük gibi bütünleşme sorunları ise dengesiz değişme düzeni içinde ne kadar eğitimlerinden ne kadar başka koşullardan olduğunu anlamak için yeni araştırmalara ihtiyaç vardır. Biz İmam Hatip Okulları ve eğitimde dinselliğin toplumla bütünleşmesinin, çoğulcu siyasal rejimlerin rekabeti ve mücadelesi bakımından anlamlı bir etkisi olup olmayacağını görmek için daha vaktin erken olduğu kanısındayız.

Aile ve Kadın

Aslında aile ve kadın dinsellikle çağdaşlaşmanın en çok iç içe olduğu toplum yönlerinden biridir. Sanayi öncesi toplumun en temel sosyal kurumlarından olan ailenin dinsellikle iç içe olduğunu görmek kolaydır. Kadın-erkek farklılığı ve ayrılıklığı (sex segregation) bunu birçok yönden vurgular. Hukuk düzeni-

[11] Örnek olarak Kıray, Kandiyoti ve Özbay'ın adı geçen çalışmalarına bakılabilir.

nin dinsellikten ayrılması yönünde en önemli değişmeler aile ve evlenme kaidelerinde yer almış, üstelik kadının konumu dinselliğin dışına kaydığı için kadının yeri aile içi ilişkiler çağdaş kent ve köy yaşamında gençlerin, büyüklerin denetiminden çıkması hep dinsellik dışı özellikler getirmiştir. Burada da kırsal ve kentsel çevrelerle çeşitli sınıflar arasında İslam'a tam uymak ya da uymamak farklı idi. Dolayısı ile toplumun değişmesiyle birlikte hukuktaki reform aile düzeninde dinselliğin azalmasını çeşitli çevrelere çeşitli oranlarda getirmiştir.

Çok kadınla evlenme en önce değişen yön gibi görünüyor. Elit gruplar dışında birden fazla kadınla evlenmenin her zaman sınırlı olduğu bilinmektedir. Değişme başladığında çok eşli evlenmelerin oranı hakkında bir şey bilmiyoruz ama S. Timur'un etraflı araştırmasında büyük kentlerde hiç yokken kentlerde yüzde 1.6, kasabalarda 0.4, köylerde 2.7 oranında gözlenmiştir.[12] İzin verilse bunun başka türlü olacağı kuşkuludur.[13] Toplumun bugünkü yapısı bakımından daha önemli olan konu erkeğe tanınan evlilik dışı cinsel ilişkilerde hoşgörüden öte özendirici tutumdur. Bu tutumun değişmeden önce de var olduğu bilinmektedir. Değişme bunu daha kolay görülür hale getirmiştir. Nitekim kentleşme, sanayileşme arttıkça çok karılı evlilikler de azalmaktadır. Zaten az sayıdaki çok karılı evlenmelerin yüzde 38'i Doğu Anadolu'da ancak yüzde üçü Ege ve Marmara bölgelerinde görülmektedir. Diğer yörelerde değiştikçe oranın daha da azalması beklenebilir.

Evlenme tarzı ikinci önemli konu olabilir. İmam nikahı ya da medeni nikahla mı evlendikleri sorusunda gene Timur'un araştırmasına göre büyük kentlerde sadece medeni nikahla evlenenlerin oranı yüzde 5.1 iken, oran köylerde aynı dizide yüzde 30, yüzde 48.2 ve 21.3 olmaktadır.[14] Gelişen toplum koşullarında, daha geniş çevre ile bütünleşebilmek için, ücret, sigorta,

[12] S. Timur, *Türkiye'de Aile Yapısı*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1972, s.97.

[13] Arap ülkelerinde çok eşli evliliğin oranının yüzde 2 (Cezayir) yüzde 8 (Irak) arasında değiştiği anlaşılmaktadır. W.J. Goode, *World Revolution and Family Patterns*, New York, 1968, Free Pres, s.103.

[14] S. Timur, a.g.e., s.92.

çocuk zammı, okul gerekleri gibi yeni yaşam gereksinim ve koşulları doğdukça medeni nikah da kaçınılmaz olmaktadır. Sadece imam nikahı ile evlenmenin kasabalarda bile 4.8'e düşmüş olması geleceğin yönünü iyice göstermektedir.[15] İslam kaidelerine göre verilen başlık parasına gelince (mehr) bu da bölgelere ve yerleşme yeri büyüklüklerine göre değişerek büyür, kentlerde yüzde 19.1'den köylerde yüzde 63.2'ye Doğu Anadolu'da yüzde 76.8'den Batı Anadolu'da yüzde 43.4'e kadar değişmektedir. Burda da dışa açılmanın, sanayi ve[16] kentleşmenin dinselliği azalttığı açıktır.

Aile konusu ile çok yakından ilişkili olmakla beraber ayrıca alınması gereken bir konu kadının konumudur. Toplumda kadının konumunun değişmesinin aile içinde ilişkilerde eşitliğe dönüşen bir kurum olup olmadığı ve buna ek olarak toplumun bütünündeki yaşama katılma biçimi ve derecesinin ayrı ayrı gözden geçirilmesi gerekir. Aile içi ilişkilerde önemli konularda karar verme sürecine kadının da katılması yüksek oranlara varmıştır. Eğer soru "en çok kimin sözü geçer" gibi sorulursa çok yüksek oranda erkeğin sözünün geçtiği ileri sürülmektedir.[17] Öyle yapmayıp da "karınıza danışır mısınız?" diye sorulursa bu sefer danışma oranı evliliklerin üçte ikisini bulmaktadır.[18]

Aile içi ilişkilerde mamafih kadın hâlâ çok bağımlıdır. Büyük çoğunluğu yalnız kadınlarla misafirliğe gider başörtüsüz gezemez (çarşaf değil), kısa kollu elbise giyemez, çarşıya pazara yalnız gidemez.[19] Kadın ve erkeklerin beraber akraba, komşu, ahbap ziyaretlerine, kır gazinosuna, mesire yerlerine sinema ve benzeri yerlere beraber gitmelerinin aralarındaki yakınlığı arttıracağı, aksi halde toplumdaki kadın-erkek ayrımına (sex seg-

[15] Aynı Eser, Çizelge: 47.

[16] Timur, *a.g.e.*, s.82. Ayrıca bakınız P. Benedict "Hukuk Reformu Açısından Başlık Parası ve Mehr", A. Guriz ve P. Nedenit (Derleyenler) *Türk Hukuku ve Toplumu Üzerine İncelemeler*, Ankara, 1974, Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları, No.1.

[17] S. Timur, *a.g.e.*, s.103.

[18] M. Kıray, *Ereğli*, s.118, M. Kıray ve Hinderink, Social Stratification as, s.189 ve devamı.

[19] Kıray, yukarıdaki eser. s.121; Timur, a.g.e., s.101. Ayrıca Fatma Mansur, *Bodrum*, Brill, The Hague, 1972.

regation) paralel olarak karı-koca ilişkilerinin de beraberlikten uzak olduğu varsayılabilir. Bütün yakınlaşmalar kentlerde ve Batıda diğer yerlere çok daha fazladır. Çekirdek ailelerde de yakınlık daha fazladır. Çekirdek ailelerin geniş ailelerin dört katı olduğu düşünülürse, bu yönden durum daha aydınlık sayılabilir.[20]

Aile dışında kadının durumu, büyük sosyal değişmeye paralel olarak göreceli olarak değişmektedir. En önce eğitimdeki durum ele alınabilir. Elitin dışında kimsenin okur-yazar olmadığı durumdan şimdi en uzmanlaşmış yüksek eğitime gelinceye kadar erkeklerin arkasında kalmakla beraber (ilkokul yaşındakilerin erkeklere göre yüzde 66'sı) kızlar da eğitilmekte ve örneğin arkadaki fark yüksek okulda dörtte bire kadar inmektedir.[21]

Ailelerin kızları için arzu ettikleri eğitime gelince hiç okumasın diyenlerin oranı üç büyük kentte hiç yokken diğer yerlerin ortalaması yüzde 5'ten yukarı çıkmamaktadır. Yüksek okul, özellikle doktorluk gibi bir uzmanlaşmayı isteyenler de büyük kentlerde yüzde 43, köylerde bile yüzde 28'dir. Ve genel bir tutumu göstermesi bakımından da gelişmiş köylerde ilkokulu bitirmiş kimselerin yüzde 71.4'ünün kadınların okuyup bir meslek sahibi olmaları gerekmeyeceğini yanlış bulduklarına işaret edilebilir. Böyle tutumların toplumun değişmesi ile ne kadar bağımlı olduğunu göstermesi bakımından aynı savın gelişmemiş köylerde okuryazar olmayanlarca doğru diye yanıtlanması oranının yüzde 53'e çıktığını söylemek gerekir.[22]

Çalışma hayatına gelince, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar dinselliğin gereği kadın salt ev içi etkinliklerde çalışmış, "piyasa" faaliyetlerine ücretli işçi olarak katılmamıştır. Kadının yeri ev kadınlığı ve analıkla tanımlanmıştır. Ama bu ayrım çok kesin değildir.

---

[20] Timur, *a.g.e.*, s.60 ve devamı, M. Kıray, "New Roles for Mothers", J. Peristiany, *Mediterranian Family Structures*, Cambridge University Press, 1976, içerisinde s.261-271.

[21] F. Özbay, *a.g.e.*, s.201.

[22] Aynı eser, s.210.

19. yüzyılın sonlarına doğru Batı kapitalizmi iş hayatını piyasalaştırırken erkekler yanında kadınlar da bunun etkisinde kalmışlardır. Hiç değilse üst tabakalarda kadınların eğitimi ve kız okullarında kadınların öğretmenliği başlamıştır. Bunları 1911-23 yılları arasındaki sürekli harplerin yarattığı erkek nüfusun azalışının baskısı altında kadınların düz işçi olarak fabrikalarda çalışmaya başlaması izlemiştir. Kadınların uzmanlaşmış meslek sahibi olmaları ya da düz işçi olarak iç piyasasına girmeleri, münakaşa sorunu olmuşsa da ekonomik zorunluluklar dinsellikten daha ağır basmıştır. Yasal-siyasal değişmelerden çok önce, kadınların iş piyasasına girmeleri ailede ve toplumda her iki cinsin rollerini sağlayan kültürel-dinsel değerler sisteminden çok önemli bir kopma ve değişmedir.

Buna karşın Cumhuriyetin ilk aşamalarında hukuk ve yasalar yönünden kadınlara eğitimde ve iş hayatında eşit fırsat verilmesi amaçlanmıştır. Ancak toplumun henüz bunları içerecek ekonomik ve sosyal temelleri bulunmadığından kadınların çalışma olanakları ve çalışma hayatları dalgalı bir yol izlemiştir. Bununla beraber yasal, hukuksal laikleşme ekonomik değişme ile birlikte iş gücü yönünden kadınların eğitilmelerini ve çalışmalarını çabuklaştırmıştır.

Bugünkü Türk toplumunda kadınların iş gücündeki yeri değişme oranı ve yönü ile belirlenmektedir. Tarım kesiminde çalışan nüfus oranının azalması, sanayileşme ve bu oluşumda yer alan sanayinin cinsi ve burada kadın emeğinin göreli yığılması uzmanlaşmış mesleklerdeki dağılım hem ekonomik gelişme çizgisine, hem Türk toplumundaki sınıf ayrılığının keskinliğine hem de dinsellikten kurtulmanın derecesine bağımlılığı yansıtmaktadır.

Bir uçta aile işletmelerinde ücretsiz çalışan kadınlar varken öbür uçta en uzmanlaşmış mesleklerde de yığılma göstermektedirler. Üretim faaliyetlerinde faal nüfusta kadın oranı 1975'te tarımda yüzde elli sanayide yüzde 11.5 hizmetlerde yüzde 12.6 gibidir.[23]

Bazı hizmetlerle tarım, tütün, dokuma, giyim gibi hafif imalatta kadın emeği yüzde 50 ile yüzde 20-30 arasında yüksek yı-

[23] DİE, Nüfus Sayımı, 1975.

ğılmalar göstermektedir.[24] Uzman mesleklerde ise kadınların oranı örneğin kadın avukat ve doktorların günümüzde sanayileşmiş Batı toplumlarına yakın, hatta daha yüksektir.[25] Uzman mesleklere giren kadınlar çoğunlukla kentsoylu ve memur, uzman meslek sahibi ailelerden gelmektedirler. Toplumun değişmesi ve gelişmesi süreci içerisinde, kısa sürede çok uzman yetiştirilmesi zorunluluğu doğduğunda, rekabet keskinleştirmeyecek kadınların tercihine yol açmıştır. Sınıfsal ön yargıların, cinsiyete ve dinselliğe bağlı ön yargılardan daha etkili ve güçlü hale geldiğinde kadınlar daha kolay kabul ve tercih edilmektedir. Bir başka deyimle uzman mesleklerin arttığı çağda bir meslektaşın sınıfsal kökeni kadın ya da erkek olmasından daha önemli görülmektedir.

Bugünlerde, kadının çalışma hayatının ve işgücüne katılma oranının giderek dinsellik ve yasallık sorunlarından çok ekonomi ve teknoloji geliştikçe, otomasyonla, ailenin geliri ile ailedeki kız-erkek çocuk sayısı ile sınıfsal konum sorunları ile bağımlı olduğu birçok araştırmada belirtilmektedir.[26]

Dinsellik ve Kişilik Sorunları

Böyle bir yazıda toplum yapısında eğitim, meslek, dünya görüşü gibi yönlerin dinsellikle etkileşim ve değişmesinin yanı sıra belki ondan daha fazla kendilerini özel ve tek sayan, bazen mistik bazen militan dinsel alt-örgütlerin, tarikatların ortaya çıkışları ve etkinlikleri sözkonusu edilebilmeliydi. Büyük değişme sürecinde, benlik ve kişilik yönünden yoksulluk, itilmişlik duyan, baskı hisseden gruplar böyle birleşmelere eğilim gösteriyor gibidir. Bu tür gerçeklerden kaçmaya ya da benlik arama çabasına cevap gibi ortaya çıkan bu kuruma ya da benlik arama çabasına cevap gibi ortaya çıkan bu kurumların giderek değişen fiziksel yapıda dikey hareketlilikten pay almak isteyen bir karşı

[24] G. Kazgan, "Türk Ekonomisinde Kadınların İşgücüne Katılması", N. Abadan-Unat (Derleyen) *Türk Toplumunda Kadın* içerisinde, Ankara, 1978, s.155-185.

[25] A. Öncü, "Uzman Mesleklerde Kadın", N. Abadan-Unat aynı eser içerisinde, s.271-289.

[26] M. Kıray, "Toplum Yapısı ve Nüfus", *TODAIE* Dergisi, 1978 Kış sayısı.

elitin siyasal aracı haline geldiği de görülebilir. Dinselliğin temelde hoşgörülü olup olmadığı münakaşası bir yana bırakılarak, değişme zamanlarında artan rekabet çerçevesinde, toplumu bölen başka öğeler (ırk, dil gibi) yoksa ya da din kullanılıyorsa değişmenin zikzakları içerisinde dinselliğe dayanan bir hoşgörüsüzlük ortaya çıkabilmekte, dinsellikten ya da din kökenli değerlerden çok başka yerlerden kaynaklanan davranışların dinsel hoşgörüsüzlük olduğuna hükmedilmektedir.

Burada söylenebilecek en doğru şeyin dinsel örgütlerin çapı, değişme yönü etkinliklerin hem kısa zaman vadeli ve uzun zaman vadeli etkinliklerinin ne olduğu, ayrıca ve özellikle hangi kökenden gelen kimselerin yaşamlarının hangi aşamasında bu örgütlere girip, hangi koşullarda burada kaldıkları, hangi koşullarda bu hareketlerin dışına düştükleri hakkında sosyal bilimcilerin elinde, benim bildiğim kadar hiçbir veri yoktur.[27] Bugün Türkiye'deki siyasal örgüt ve faaliyetlerin hangisi ne kadar klasik dinsel çizgidedir kestirilemez. Değişmeye karşı olan her siyasal düşüncenin dinsel olmadığı bilinir. Dinsel olduğu söylenen pek çok yönü toplumun bütününe has değişme sürecine uygun olarak orijinaline hiç benzemeyen biçimlere girmişlerdir.[28] Bu bakımdan yeni dinsel örgütleşmeler için sistemli gözlemlerle edinilmiş verilere dayanmayan her türlü yorumu kuşku ile karşılamanın yerinde olacağı kanısındayım.

Sonuç

Son derece temelde ve geniş değişmelerin yer aldığı Türk toplumunda dinselliğin değişmesi de kaçınılmazdır. Yukarıda toplumla beraber düşün ve siyaset hayatının dışında, dinselliğin değişmesi yönünde birikmiş bilgilerin bir bölümü gözden geçirilmiştir.

[27] Dinsel Örgütlerin Yayılması Yönü Ahmet Yücekök tarafından işlenmiştir. *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı*, SBF Yayını, Ankara, 1971, Bahattin Akşit daha kapsamlı bir araştırmayı sürdürmektedir.

[28] Dinselliğin içeriğinin değişmesinin düşün hayatında nasıl geliştiğinin çok etraflı bir araştırması ve çözümlenmesi için Niyazi Berkes'in çok iyi bilinen eserine her zaman bakılabilir. N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu Batı Yayınları, 1979, İstanbul (ikinci basım).

Dünya görüşü bakımından İslam'ın pek iyi bilinen kaderciliğinin ve öbür dünyaya dönük yaşam anlayışının yeni toplum düzenine uyacak gibi değişmiş ve insanın kendi hayatına etkinliği olduğu görüşü ile yer değiştirdiği görülmüştür. Günlük davranışları düzenleyen klasik "günah" ve "haram" inançlarının bazılarının büsbütün dinin dışında kaldığı, bazılarına yeni anlamlar verildiği, değiştirildiği bazı başkalarına inanılmakla beraber onlara göre hareket edilmediği görülmüştür. Anlaşıldığı kadarı ile günah ve haram konularında derece derece dinsellikten çıkılmaktadır.

Çağdaş toplumda herkesi ilgilendiren ve onsuz uyum sağlanamayan eğitim gibi bir konuda dinselliğin çözümlemesi en çok erişilebilirlikle açıklanabilmektedir. Olanak varsa önce laik okullara gidilmektedir. Bu tür eğitime talep inanılmaz boyutlardadır. Sonra dinsel eğitim gelmektedir. Bunun da içeriği 19. yüzyıl dinsel eğitiminden çok farklıdır. Ayrıca istenen, arzu edilen, meslekler içerisinde her yerde kırda-kentte mühendislik doktorluk en önde gelirken imamlık en gerilerden gelmektedir.

Aile ve kadın konusunda da çok kadınla evlenme, dinsel nikah, başlık parası denen mehr, aile içi otoritede kadın erkek eşitliği gibi dinsel yönlerin yasal değişmeden bağımsız olarak, ülkenin Doğusundan Batısına, kırsal alandan büyük kentlere, alt tabakalardan üst tabakalara doğru dinselliğini kaybettiğini, izlemek mümkün olmuştur. Kadının genel durumunun da aynı çizgiyi izlediği görülmüştür.

Derlediğimiz bu bilgiler dinselliğin dar çerçevede, günlük hayata yansıdığı şekilde en soyut kadercilik denen dünya görüşünden en somut üst tabaka üyesi kadının uzmanlaşmış mesleğine kadar, toplumun bütününün değişmesine uyduğunu ve dinsellik sahasının daraldığı, görülmektedir. Bu değişmenin özelliğinin bazen zigzaglar yapması, bazen anlam değiştirmesi bazen de bütünü ile dinselliğin yitmesi olduğu izlenmiştir.

TOPLUM, TOPLUMSAL DEĞİŞME VE 'KATILIM'*

Bilginin iki değerli kaynağı var. Birisi zihinsel süreç, diğeri gözlemler ve yaşantı. Zihinsel çabalar, genellikle büyük teorilere kadar gider; işte strüktüralistler (yapısalcılar), Yapısalcılık teorisi, hem de çok çeşitli kültürler gözlenerek geliştirilmiş bir yapısalcılık teorisi, sadece zihinsel bir çabadır. Bizim gibi bir toplumun yaşamı içinde bulunan gruplar için, değişmeyi algılamadığından, son derece yanıltıcıdır.

İnsanın, bir organizma olarak insanın, temel özelliklerinden bir tanesi, bütün yaşamını sembolleştirebilme kapasitesidir. Mesela bir alt-evrimsel aşamadaki organizmalarda böyle bir özellik yoktur. Yalnız insan sembolleştirir. Levi Strauss strüktüralizmin babası. Temelde Levi Strauss'un yaptığı, yüz senedir bütün idealist felsefelerin masalarında oturarak yaptıkları özetlemeleri, biraz da Brezilyalı yerlilere ait verilere dayanarak yapmaktır. Ve en büyük hatası; değişmeyi algılamaz. Bir şeyler kapmıştır, bir şeyler çıkarmıştır, bu önemli değil. Eğer biz, 1981 yılında Türkiye gibi bir toplumun içinde yaşıyor, üstelik de bu toplumun belirli bir yönünü plânlamak, yeni mekân kullanmak veya mekânsal bir değişiklik getirmek meselesini tartışıyorsak, zihinsel kategoriler üzerinde durarak fazla bir yere varamayız.

Gözlem ve Sembolleştirme

Bilginin ikinci ve önemli kaynağı ve insanın doğal yapısındaki sembolleştirme yeteneğinin de kaynağı, olguları gözlemektir. Olguları gözlemleme kabiliyeti, yalnız insana has değildir ama, olguları gözlemleme bunu sembolleştirme ve bunlar arasında sonsuza varan ilişki kurma yeteneği, yalnız insanın biyolojisiyle ilgilidir. Bu temel bilgi kaynağı, genellikle sembolleştirme kaynağından daha önce gelir ve daha temeldedir. Dolayısıyla, eğer biz gerçekten bilgi üreteceksek ve hakikaten kullanılabilir bilgi

* *Mimarlık* Dergisi, 1982/1, s.13-17.

üreteceksek, masa başındaki sembolleştirme yeteneklerimizin sonsuza varacak manipülasyonundan vazgeçmeliyiz. Bu anlamda alındığında, temelde yapacağınız şey, bütün zihinsel faaliyetlerinizin bilgi kaynağını gözlemlere dayandırmaktır. Gözlemler tesadüfi olamaz; gerçek gözlem sistemli olmak zorundadır. Sistemli gözlemlerinizden, ilişkiler kurarak çıkaracağınız veriler, sizin hem zaman hem mekân açısından son derece sağlıklı bir yere gelmenizi sağlar. Bu genel girişi yapmak ihtiyacını hissediyorum, çünkü ben de zamandan bahsedeceğim, toplum yapısından bahsedeceğim, toplum yapısındaki çeşitli yönlerin ilişkisinden bahsedeceğim. Çok takdir ettiğim öğrenci çalışmasındaki "bazı çıkmazlara girme meselesi" diye anlaşılan meselenin nerelerden kaynaklandığını da söylemeye doğru gideceğim. Şimdi bunu yapmak için o büyük Meksika şapkasının altına bir kere girmek lâzım. Evvela her şeyi sombrero'nun altına koyalım, ondan sonra ayıklaya ayıklaya bir tarafa alalım.

Katılım sorunu da, yani bugünlerde belirli plânlama uygulamalarına girmiş toplumlarda, kişinin bu plânlama içinde nerede durduğunu gözlemlemeye çalışma ve bunu bir yere getirme çabası, yine bir toplum yapısı sorunudur. Fakat, toplum yapısı sorunu dediğimiz zaman, bu, o kadar basit bir ilişki değil. Özellikle "belirli üretim ilişkileri, belirli katılım sonuçları yaratır" diye ifade edilecek kadar basit değil. Meseleyi koyuş tarzında şu vurgulanıyordu: "Belirli üretim ilişkileri varsa, bunun sonucunda (istediğiniz kadar, strüktüralistler kadar uzaklara gidin, yine bir yere geliyorsunuz) orada katılım meseleleri var." Çok dolaylı olarak evet. Fakat bu bize yeterli bilgiyi vermez; başka bir analize daha, daha ayrıntıya giren, ama ayrıntıda kaybolmayan bir analize gereksinmemiz var. Bakalım, acaba ben konuyu kendime göre bir tarafa götürebilir miyim? Belki büyük atlamalar yapacağım. Ama gene de büyük çerçeveden biraz küçük çerçeveye inmeyi deneyeceğim.

Sanayi Öncesi Toplumlar ve Tasarım

Mekânda yapıyı plânlayan ve yapan insanlar olarak, yani ister şehirci, ister mimar olarak alın, sanayi öncesi toplumunda

farklılaşma ve uzmanlaşmada önemli ve ayırt edici bir aşamaya varılmamıştır. Yerleşme düzeni kendi içerisinde oluşur. Hatta büyük şehirler için; Bizans'ın yahut İstanbul'un gelişmesi, hatta Roma'nın gelişmesi için bile aynı şey söylenebilir... En çok plânlanmış şehirde bile sadece anıtsal binaları toparlayan yöre bir parça plânlanmış, onun dışında plânlanmamıştır.

İster mekânın yerleşme düzeni anlamında olsun, ister yapı-bina anlamında olsun, kullanan-tasarlayan veya yapan arasındaki farklılaşma, sanayi öncesi toplumlarında son derece az. Dolayısıyla bir katılım sorunu yok. Katılım sorunun olmamasının bir yanı da, yapılan binaların veya yerleşme türünün, standartlaşmış -onlar o tabiri kullanmıyorlar ama- olması. Genellikle kabul edilene yakınlığından dolayı (bu yalnız mimarlık ve yerleşme için değil, diğer sanat kolları için de var) standartlaşmadan dolayı, kimse "kim yaptı, kim kullandı" bunun muhasebesini yapmaya lüzum görmüyor. Yapıyorsunuz ve kullanıyorsunuz.

Tarım Toplumları

Buna sanayi öncesi toplum demeyip de, basit teknolojili tarıma dayalı toplum da diyebiliriz. Toplayıcılarla avcıları bunlardan ayırsam daha iyi olacak. Basit teknolojili tarıma dayalı toplumlar dediğimiz zaman, sombrero'nun içine çok büyük bir grubu koyuyorum. Hindistan'dan İngiltere'ye kadar, İngiltere'den Nijerya'ya kadar geniş bir grup girmiş oluyor. Buraya, iki şey getirebilirim: Çeşitli yörelerin tarihsel ve yerel şartlarından dolayı bazı kültürel farklar, bazı yaşam tarzı farkları oluyor. İkincisi, sanayi öncesi basit tarım teknolojisiyle gelişmiş toplumlarda da, gene bir sınıfsal farklılaşma var. Bu sınıfsal farklılaşma, tarıma dayalı toplumlarda, benim kısaca toparlayıp, "köylü-bey" ilişkisi dediğim bir farklılaşmadır.

Toplumun nüfus bakımından %90'ını meydana getiren grupların, kırsal-tarımsal yörede yaşayanların, yerleştiği konutlar var (başka da pek bir bina yok, bir de dinsel binalar var). Onların şehirleri demek olan, bireylerin ve beylere yardımcı grupların (asker, din adamı, esnaf ve zanaatkâr grupların) yerleştiği konutlar var. Acaba bunların arasında farklılık var mı?

Özellikle %90'ı meydana getiren köylülerin, kırsal alandakilerin yaşamında hiçbir fark yok, hepsi bir. Kısıtlı mekânda yaşıyorlar, düşük teknoloji, düşük üretim ve düşük hayat seviyesinde. Beylerinki belirgin tarzda daha zengin, fakat benzerlikler farklılaşmanın düzeni içerisinde. Binaya gelerek bunu anlatmaya çalışacağım.

Mesela kültürel farklar... Kültürel farklar da en önemlilerden bir tanesi, Yakın Doğu'daki farklılıklar, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yakın Doğu'daki ve Avrupa'daki farklılıklara baktığımız zaman, en önemli ayırdediciliğin, meselâ seks segregasyonu olduğu görülüyor. Seks segregasyonu veya cinsiyet ayırımı olan yerlerde aynı mekân düzeni, aynı düşük hayat tarzı, aynı kısa ömür, ama başka türlü kullanılıyor.

Mekân, Teknoloji ve Kültürel Farklar

Örneğin, seks segregasyonu olan bir toplumda, bir gözlük ev, olduğu gibi kadına bırakılıyor. Erkek kendisine, başka erkeklerle etkileşebileceği başka bir mekân buluyor. Halbuki seks segregasyonunun olmadığı tek gözlü köylü evlerinde, ister Sırbistan'da alın (yani Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi çevresinde) isterseniz İngiltere'de durum farklı. Ama, çok basit tarım teknolojisiyle nüfusun %90'mın kendi kendine yeten üretim yaptığı ve yalnız artı ürününü pay olarak beye verdiği devre, İngiltere'de 17. yüzyıl değildir. 11. yüzyıla kadar geri gider: Erken Ortaçağ. Ondan sonra değişir çünkü. Bir dipnot: Kronolojik olarak aynı zamana düşen kültür ve toplumları, toplum yapısı olarak çok farklı olmalarına rağmen mukayese etmeye kalkmak yanlıştır. Benzer midir, değil midir? Benzemez ki? Benzeyemez. 17. yüzyılda, Gana dediğimiz Altın Sahili'nde Afrika'daki aşiret düzeniyle, Yakın Doğu'daki yerleşmiş düzen veya Avrupa'da makinalaşmanın ilk aşamasında bulunan toplumlar, hepsi 17. yüzyılda ama birbirine benzemez. Meselâ Barok aşaması dediğimiz zaman. Bu, yoğun dış ticaret ile gelişmeye başlamış Batı toplumlarının yaşadığı bir dönemdir; Biz yaşamadık onu.

Onun için köylü toplumu dediğimiz zaman, İngiltere'de 11. yüzyıl köylü toplumu dediğim zaman, Osmanlılarda nerdeyse

19. yüzyılın ikinci yarısına hatta daha sonraki dönemlere yakın bir toplumsal örgüte yaklaşır. Bir dipnot daha: Hepimiz düvenin ne olduğunu biliriz... Düven altına çakmak taşları çakılmış düz bir tahtadır. Sapı tohumdan ayırmak için bütün tahıl yetiştiren yörelerde makinalaşmadan önce, öküzle çekilerek, üstüne de taş ve insan gibi ağırlıklar koyularak kullanılırdı. Bugün de Türkiye'de hâlâ kullanılan bir araçtır. Ve adıyla sanıyla, tarihiyle, cilâlı taş devrinden kalma bir âlettir. Cilâlı taş devrinden kalma dediğim zaman, 12 bin yıl söz konusu. Bunun paralelindeki öbür âletler, ağaç kesitiyle tekerlekli kağnı, saban ve öküzdür. Öküz ilk makinadır...

12 bin yıllık "neolitik teknoloji" kullanan bir toplumun yerleşme ve mekân kullanma hadiseleriyle, İngiltere'nin refah devletiyle Finlandiya'nın sosyal refah devletiyle veya SSCB'nin sosyalist düzenini karşılaştıramazsınız... Veya bizim gibi geçiş halinde olanları... "Neolitik âletler"den traktöre geçişin tam orta yerinde olanları. Buna rağmen, yani, seks segregasyonu ile mutfağı -tek göz odayı- kadına bırakan, erkeğe başka mekân arayan kültürle, seks segregasyonu olmadığı 11. yüzyıl İngiltere'sinde mutfağı hem kadın, hem erkeğin mekânı yapan düzen içerisinde nasıl bir katılım farklılaşması olduğu çok açık. Erkek kadına oranla çok daha fazla katılacaktır gibi sonuçlara varabilirsiniz. Sınıfsal ayrıma ya da köylüye mukabil beye geçtiğimiz zaman, beyin katılımı başka türlü oluyor. Bey dediğimiz zaman, yine heterojen bir grup var. Hakikaten artı-ürünü kontrol edenlerin yaptırdıklarıyla -kendileri yapmıyorlar- bir katılımın ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Sayın Bektaş'ın bir evi yaparken tarif ettiği gibi, her gün karşılıklı oturup, "orası öyle olsun, burası böyle olsun" diye münakaşa edildiği bir aşamadan geçiyorsunuz. Yani beylerin katılımı da oldukça yüksek, kendileri elleriyle çalışmasalar bile...

İşyeri Konut Ayrımı

Yalnız kültür farklılığına yine bir bakalım. İngiltere'de 11-12. yüzyılda bir konağın iç farklılaşmasında tek mesele, pencere büyüklükleri oluyor ve mutfak birdenbire önem kazanıyor.

Bizim konaklarımıza baktığımız zaman seks segregasyonundan dolayı, bir haremlik bir selâmlık çıkıyor. Bunlar küçük ayrımlardır; işin aslında çok önemli değil. Yakından baktığınız zaman, şu mesele görülür: İster haremlikte ister selâmlıkta olsun, en önemli mesele, işyeri ve konut ayrımının sanayi öncesi tarım toplumunda olmamasıdır. Şimdi, en büyük, yani yüz bini geçmiş şehirlerin dışında, çarşıda bir farklılaşma olmakla beraber, onun dışındaki bütün binalarda, hem günlük yaşam, hem iş yaşamı birlikte sürdürülür. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nda son 19. yüzyıl farklılaşmasına gelinceye kadar, paşakapısı veya ağakapısı denen konaklarda, bu açıkça görülür. Paşakapısı denen yer, sadrazamın hem evi, hem de başbakanlık makamı. Kapıya geliyor adam, alıyor-veriyor kâğıtları, eğer yüksekçe bir memursa, selâmlıkta bir kahve içiyor, yoksa gidiyor. Sadrazam da alıyor kâğıtları divan'a gidiyor.

Ağakapısı o kadar ilginç ki, yeniçerilerin evlenmesine müsaade edilmediği bir aşamada, ağa, yani yeniçerilerin başkumandanı -Ağakapısında ki burası da yeniçerilerin kışlalarının yanında- cariyeleri, karısı, çoluğu, çocuğu ve herkesle beraber oturuyor (Çok ilginçtir, burası neresi biliyor musunuz? Eski en büyük Harbiye Nezareti'nin yapıldığı yer, sonra bugünkü Üniversite binası oldu, Ağakapısı da oradaymış). Bu, İngiltere'de böyle. Hatta Fransız krallıklarına kadar çıkabilirsiniz.

Saray, işyeri ve konutun beraber olduğu yer, bir anlamda. Fransız Krallarında o kadar önemli ki bu işyeri ve konutun ayrılması veya ayrılmaması meselesi, Fransız kraliçeleri, kimin doğduğunu belirtmek için, karışmasın diye, bütün saray erkânı ile beraber doğum yapıyor. Yani kadıncağızın doğurduğu oda bile, ayrılmıyor işlerinden. O kadar birbirinin içinde. Esnaf-zanaatkâr için de böyle. Seks segregasyonunun olduğu Orta Doğu ülkelerinde çarşı, biraz daha segrege evlerden. Fakat Orta Avrupa'nın hâlâ bugün -Almanya'nın eski değişmemiş şehirlerini alırsanız ve eski Paris'i, eski Londra'yı vb.- esnafın eviyle işyerinin birbirinin altında ya da yanında veya önünde olduğunu görürsünüz. Bizdeki seks segregasyonundan dolayı bu kullanışlar ayrı. Peki ne demek istiyorum? Bazı kültürel farklılıklara

rağmen, ister bey olsun ister esnaf, ister köylü olsun, ister asker, temelde yapı benzerdir.

Mekânda Standartlaşma

İsterseniz biraz ihtisaslaşmış esnafına yaptırın bu işi, ister yaptırmayın, "öyle mi yapılsın böyle mi yapılsın" diye kimse bunun münakaşasını yapmaz. Binalar, bugünkü terminolojiyle o kadar standarttır ki, aynı mekân düzeni her zaman devam eder. Yaşam da, binanın içerisinde ve şehrin içerisinde, zaten farklılaşmamıştır. Bina o kadar ihtisaslaşmamıştır ki, sağdaki oda, soldaki oda, arkadaki oda, öndeki oda, hepsi aynı büyüklüktedir, hepsinin merdivene göre konumu aynıdır ve burada her şey yapılabilir. Tıpkı Fransız saraylarındaki gibi. Ama orada esnaf evleri de öyle. Pembe oda, sarı oda, mavi oda, ne demek bunlar? Başka ayırdedebilecek tarafı yok, o kadar standart. Fakat kullanıcı ile yapıcının o kadar iç içe olduğu bir zaman ve yaşantı o kadar belirli, değişmeyen, statik ve düzenli ki, katılımın da bir meselesi yok. Aynı standart şeyler, tekrar yapılıyor.

Şimdi sizin evlerinizi alalım isterseniz; Bütün bu kadına terk edilmiş evler içinde, oda sayısı artıyor. Oda sayısı artmasına rağmen, ister taşradaki evleri, ister konakları alın veya orta boy evleri alın, sanayi öncesi düzende, değişme başlamadan evvel hiçbir kullanım farklılaşmamıştır. Peki ne görüyoruz? Etrafta sedir, duvarda yüklük, bir ocak, sonra ortada boş bir mekân. Batıda büyük bir masa. Peki sonra? Yatmak dahi masanın üzerinde. Erkeğin de içinde bulunduğu düzen içinde, o masa her şey için kullanılır. Şimdi o masa yerine, doğuda odanın ortası boş bir mekândır. Bizim konutlarımızdaki bu boş mekâna gelelim. Kadınlara terk edilmiş bir boş mekân. Sofra bezi yayılır, sofra kurulur, o kalkar yatak serilir, yatak odası olur, o kalkar dolma tenceresi gelir, dolma sarılır, o kalkar yorgan kaplanır, o kalkar çocuk yıkanır. Yani bir evin içinde günden geceye, cinsiyete dayanan işbölümünde, kadının işbölümüne göre bütün işleri, gıdanın ilk üretimi, ilk işlemi, ne varsa o mekânda yapılır. Bu batıda da böyle, bizde de böyle. Çünkü farklılaşmamış, çünkü ayrımlaşmamış. En büyük mesele bu. İster hizmetkâr yapsın,

beylerde; ister köylü kadın yapsın 18 saat çalışarak, aynı düzen... Farklılaşmamış olmanın ya da farklılaşmanın bu elementer seviyesinde, mesele aynı. Böyle olduğu zaman da, bir kullanıcı-yapıcı ayrımı meselesi yok.

Sanayileşme ve Mekândaki Değişiklikler

İngiltere gibi bir toplumda, 13. yüzyıldan başlamak üzere, köylülerin çiftçileşmesinden, yani kendi kendine yeten ürün yetiştirmede örgütlenmesinden, pazar için üretime geçmeye başladıkları zamandan ve beylerin de köylüleri serflikten çıkıp kendileri tüccarlaşmaya gittikleri zamandan itibaren neler oluyor? Fransa'da 17. yüzyılda, Almanya'da 19. yüzyılın ikinci yarısında Bismark ile beraber, İtalya'da Garibaldi ile yine 19. yüzyılın ikinci yarısında neler oluyor? Bizlere geldiğimizde, eğer değişmeden bahsedecekseniz; -oradaki 19. yüzyıldaki detaydaki değişmeleri atlıyorum- kırsal yörede köylünün köylülükten çıkması, yani, pazar için üretimin yaygınlaşmaya başlaması süreci 1950'de başlar ve hâlâ sürmektedir. Yani o "neolitik aletler"in kitlesel olarak kalkmaya başlaması aşamasının, 1950'ler olduğunu kabul ediyoruz. O zamandan sonrası alındığı zaman, acaba ne oluyor? Şimdi, Avrupa'da olanlarla kıyaslanabilir olanları karşılaştırmak istiyorum. En önemli mesele; kırsal yörede oturanların ve tarımla uğraşanların oranının %90'la %80 gibi bir konumdan tam tersi düzeye geçmesidir. Bugün İngiltere'de kırsal-tarımsal nüfus %3, ABD'de %11, Fransa'da %20'lere çıkıyor. Yani, temelde tam tersi bir düzen oluyor, %90 şehirlerde, %10 kırsal yörelerde. Peki, başka ne oluyor? Bundan sonraki aşamada, yerleşme düzeninin en çarpıcı yönü, konut-işyeri ayrımıdır. Yani, ister sanayi olsun, ister padişah kalmış olsun, ister işçi ve memurlaşma süreci tamamlanmış olsun, hiç kimse artık çalıştığı yerde oturmuyor, oturduğu yerde çalışmıyor -kapıcılar hariç-. Bunun dışında yerleşme düzeni ve bina yapımı bakımından- ikinci oluşum, çalışılan yere erişilebilirlik. İsterseniz başbakan olun, isterseniz küçük bir işçi, yaşadığınız yerden çalıştığınız yere gidip gelmek önemli bir sorun. Daha önemlisi çok sayıda insan, aynı zamanda, içinde oturduğu yöreden çalıştığı

yöreye gitmek mecburiyetinde. Bunun sonucu, başka tür bir yerleşme yeri çıkıyor. İnsan topluluklarında yerleşme yerlerinin değişmesi, son derece seyrek olan bir olaydır.

Mesela 2 milyon yıl, insanlar mekânı avcılık ve toplayıcılık için kullanmışlardır. Bu çok belirli bir mekân kullanma tarzıdır. Ondan sonra tarım başlamıştır (neolitik devre). Ortaya çıkan yerleşme tarzıyla o zamanın şehirlerinin değişip de oraya yeni tür bir şehrin çıkması süreci sadece 10 bin yıl kadar bir vakit almıştır, 8 bin yıllarından ortalama 19. yüzyıla kadar yani 2 bin daha ekleyin, 10 bin yıl kadar insanlık tarihinde temelde yerleşme düzeni değişmemiştir. Ondan sonraki değişme, son derece hızlı ve temeldedir ve başka türlü bir değişmedir. Yani sanayi toplumu başladıktan sonraki yerleşme ve şehirleşme, daha önceki şehirlerle yapı bakımından ve yerleşme düzeni bakımından kıyaslanamaz. Çünkü konutla işyeri ayrılmıştır, çünkü çok sayıda insan bir konut alanından iş yerine gitmek zorundadır. Bu, yeni bir yerleşme tarzıdır. Bu yerleşme tarzı ortaya çıktığı zamanda, aynı yörede, birçok birimin hızla yığılması hadisesi ortaya çıkıyor. Küçük zaman biriminde ele alırsanız, sıraevlerden beş katlı apartmanlara, beş katlı apartmanlardan başka çok katlı apartmanlara veya çok birimli yerleşme düzenlerine... oturduğunuz yerde milyonlarca insan oturuyor. Tokyo'da 10 milyon oturuyor, Ulaşım teknolojisi gelişiyor, iletişim gelişiyor.

Acaba bu düzen ortaya çıktığında nasıl bir toplum yapısı ortaya çıkıyor; burada kullanıcı ve yapıcı arasında veya aradaki tasarımcı arasında nasıl bir yeni ilişki düzeni ortaya çıkıyor? Sanayi toplumu oluşumunu tamamlamış toplumlarda, yani sanayi toplumu oluşmasını tamamlamış, refah devleti dediğimiz artı ürününü paylaşmada yeni bir düzen getirmiş veya sanayi toplumu olma sürecini hızla geçirip, eşitlikçi, sosyalist düzen dediğimiz toplumlarda, nasıl bir kullanıcı-yapıcı-tasarımcı ilişkisi ortaya çıkıyor? Bunları ayrı ayrı ele almak lazım. İkincisi bizim gibi toplumlarda nasıl ortaya çıkıyor? Oldukça hızlı gelişen makinalaşma, (çünkü yarım milyondan fazla traktör var) ve çok sayıda pazara açılmış kırsal yöre var. Kırsal yörelerdeki köylülükten çıkma oluşumu, çeşitli sebeplere, çeşitli oluşumlara dayanı-

yor: Modernleşme, makinalaşma, tarımda-yeni üretim tarzı, köylülükten çıkma oldukça hızlı. Çünkü nihayet, unutmayın ki İstanbul'a senede 200 bin eski köylü geliyor. Ayrıca kırsal alanda da bugün, eski teknoloji kalmasına rağmen, nerdeyse kendi kendine yeten köy kalmamıştır.

Modern Sanayi Toplumu Özellikleri

Aşağı yukarı köylerin bütünü pazar ekonomisine açılmıştır. Eski köylü değillerdir. Böyle bir düzen ortaya çıktığında kullanıcı-yapıcı-tasarımcı ilişkisi ne oluyor diye ayrıca düşünmek lazım. Eskisi kalmadı. Yani, eskiden herkesin burun buruna, iç içe, zanaatkârla-ustayla arasındaki münasebet gibi olanlar, çoktan değişti. Ama öbür taraftan da yaşadığımız yerle çalıştığımız yer arasında oldukça önemli bir farklılık ve başka bir kullanım tarzı ortaya çıktı. Şimdi ben, hâlâ toplumun %2'sini teşkil eden ve toplumun yaşantısında stratejik bakımdan en önemli kararları alan grubu münakaşa etmek istemiyorum. Onların ne olduğunu bilmiyoruz. O kadar bilmiyoruz ki, ister sanatkârlar olsun, ister mimarlar, onların nasıl bir konut istedikleri bir yana, onların yaşamlarının ne olduğunu, çok açık seçik bildiremiyorlar. Onlar da tercihen eski elitin evlerini kullanıyorlar -eski sarayları, av köşkleri vb. gibi... Yani bugünkü tasarımcılar ve yapımcılarla onların ilişkisi yok. Niçin olmadığını daha uzun konuşabiliriz ama, ben onu bırakmak istiyorum. O kesimde tasarımcı kullanıcı meselesi yok. Onlar başka bir zamanın yapılmış konutları veya binalarını kullanıyorlar... Ama onun dışında milyarlarla ölçülen bir nüfus var ki, konutuyla işyeri ayrı ve işyerinde ücretli olarak çalışıyor. Modern sanayi toplumunun en büyük özelliği budur. Nüfusunun %90'ından fazlasının ücretli çalışması ve konutunun işyerinden başka yerde olmasıdır. Şimdi bunlar için mesele ne? 19. yüzyılda da İngiltere gibi bir toplumda bu olay ilk ortaya çıktığı zaman, "yabancılaşma" teriminin de ilk defa kullanıldığını görüyoruz. Nedir bu yabancılaşma teriminin o aşamadaki anlamı?

Yabancılaşma

Çalıştığı yerde ürettiği ister bilgi olsun, ister eşya olsun, örgütlerde çalışanlarla, fiilen üretimde yani fabrikada çalışanların çok temelde bir meselesi ortaya çıkıyor: Yaptıkları işin bütününü bilmemek. Aslında bu, o zaman onların da meselesi değil. Onlar, müthiş bir sefalet içinde yalnız hayatlarını kazanmaya çalışıyorlar. Fakat böyle de bir mesele var. Ve bu, düşünürler seviyesinde ortaya çıkıyor; işe yabancılaşma anlamında. İşe yabancılaşma ve daha sonra 19. yüzyılın sonunda, iş artı hayat düzenindeki yabancılaşma... Ne olup bittiğini bilememe, değerlerin değişmemesi. Durkheim'ın meşhur tabiri "anomi"nin ortaya çıkması, kuralların hangisinin geçerli olduğunu kestirememe aşamasında ortaya çıkan hadiselerde, hâlâ katılım söz konusu değil dikkat edersiniz. Sadece bu bütününü bilme ve düzeni bilme meselesi var. Yabancılaşmanın temelinde bu vardır. Ondan sonra hadise ilerliyor. Batı bakımından II. Dünya Savaşı'ndan sonra "sanayi sonrası" tabirini kullanacak kadar, değişme var. Örneğin Amerikan toplumunda sanayileşme ilerlediği ve örgütler devamlı bir aşamaya geldiğinde, aynı örgüt mekânında 60 bin kişi çalışmaya başladığında (biz 50 kişi çalıştı mı büyük yer diyoruz) bu yabancılaşma meselesi, iş hayatında önemini kaybetmeye başladı. Hiç kimse, bunu o kadar nazarı dikkate almaz hale geldi. İngiltere'de Amerika'da, Almanya'da yani kâra dönük sanayinin en çoğa vardığı aşamalarda, hatta refah devletine dönük hale gelmiş olan İskandinav memleketlerinde...

Yabancılaşma aslında bir tatminsizlik demekti. Üretim sürecine katıldığı, yani ücretli olarak çalıştığı yerde, o çerçeve içinde değil, onun dışındaki bir yerde de gerçekleştiği öne sürüldü. Kişi bakımından da bu böyleydi. Çünkü bütün sanayileşme süreci içerisinde ortalama kişinin farkına vardığı şey, süreci katiyen anlayamayacağıydı. Yani "Şarlo-vari" vida sıkıştırıyorsanız, dışarı çıkınca da hâlâ kendinizi alamayıp paltolardaki düğmeleri sıkıştırıyorsanız, bu sadece bir yabancılaşma meselesi değil, hakikaten çok büyük bir şey.

Tüketim Toplumu ve Mimaride Tüketim

Toplumun bu ileri seviyede ihtisaslaşmış, kâra dönük toplumlarında mesele, tamamiyle üretim sürecinin dışına kaydırılmış olduğu için, kişinin günlük yaşamındaki tatmin meselesi ortaya çıkıyor. Üretimde kazandığı gelir olduğuna, kazanç olduğuna göre, bu nasıl sarf ediliyor? Çok önemli bir olay, "tüketim tatmindir" diye bir düzen çıkıyor. Tüketimle tatmin kolay. Bunun tasarımını siz yapmıyorsunuz, ortalıkta ne varsa, kitle iletişim araçlarıyla da size telkin edildiği gibi kullanıyorsunuz. Eğer siz reklamı yapılan nesneyi giyebiliyorsanız çok tatmin ediliyorsunuz. Araştırmasını yaptığımız zaman bu ortaya çıkıyor.

Bir şey daha var. Konut çok önemli. Çünkü gelir kazanan kimseler bakımından tüketimin en önemli yönü. O zaman konutun ne olacağı meselesi hızla ortaya çıkıyor. Şimdi burada çok ilginç bir gelişme oldu. Sanayileşmiş üretim tarzına en son uyum yapan üretim kolu, mimarların ve şehircilerin yaptığı binaların ve mekân kullanmalarının üretimi oldu. Hâlâ dünyanın bütün mimarlık fakültelerinde ille de usta-çırak münasebeti sürüyor. Usta-çırak münasebeti, neolitik aletle beraber gider. Zanaatkâr dediğimiz usta-çırak-kalfa ile mal ve hizmet üretilen düzenler; tarımda saban, öküz, kağnı arabası, düvenin kullanılması ile eşzamanlıdır. Sanayinin hakikaten geliştiği bütün toplumlarda yalnız bina ve yerleşme düzeni yapımı, bu düzenin dışına çıkamamıştır. Mendil, ayakkabı, çorap, kullandığımız kağıtlar, maket malzemesi, aklınıza ne geliyorsa her şey fabrikasyon, yani sanayi üretiminin temel tarzı olan seri imalat tarzına dönüşmüştür, standartlaşmıştır ve tüketime açılmıştır. Kâra dönük olmayan toplumlarda bu, kârı da beraber getirir. Kâra dönük olmayan toplumlarda başka türlü konfor tarzıyla yine getirilir. Ama bunların içerisinde bir yön var ki, bu bir türlü standartlaşmadı. En büyük yaratıcılık bile sanayi üretim kollarında standartlaşmıştır. Kaparlar insanları laboratuara, teorik füzeyi bile geliştirirler (Amerika Uzay Araştırmaları Merkezi).

Mimarlarda bu hâlâ yok. Vinci: "En iyi eser usta-çırak münasebetiyle çıkandır" diyor. Leonardo da Vinci 15. yüzyılın sonu ve İtalya da en geç sanayileşen toplumlardan biri. Güzel mi,

çirkin mi konuşuruz, ama, toplum düzenine uyum içinde değil. Asıl yabancılaşan sizlersiniz, bütün mimarlar ve şehirciler. Bir adım daha ileri gidelim. Toplumdaki ilişkiler nereye varıyor? Batı'da bina tasarım ve yapımının standartlaşması, bir yandan şehirlerin tasarım ve yapımının önce modern sanayi toplumu temposuna uydurulabilmesi, öbür taraftan da tüketim alanına girdiği için ücretli kesimin isteklerine cevap verecek hale getirilmesi sorunları... Üç boyutlu bir olumsuz çıkmaz meydana getiriyor.

Mimarlık ve Şehircilikte Tüketim ve Standartlaşmama

Sizin bu olumsuz dediğiniz şeyin asıl sosyolojik izahı budur. Yani niye burası oldu? Örneğin bir otomobil imalinde olumsuzluk yok. Fakat mimari tasarım ve uygulamada, öbür tarafta şehir yerleşmeleri bakımından, tüketime doğrudan doğruya dönük oldukları ve standartlaştırılamadığı için, hâlâ oldukça büyük bir sürtüşme var. Bu sürtüşme ortaya çıktığı zaman Batı'da bu işlerle uğraşan çevrelerde bazı temel eğilimler ortaya çıktı; Bir tanesi, kişinin hakları ya da özgürlükleri içinde "benim tüketimimi de ben seçerim" meselesinin mimaride tatbiki. Halbuki aynı kişinin aynı kişilik örgütlülükleri içerisinde evden, konuttan başka, bütün tüketimi standartlaşmaktadır ve onun için de sayılı seçenekler içindedir. Diyelim ki 10 seçenek içindedir. Halbuki mimaride böyle bir şey var mı, yok mu, onu konuşmamız lazım. Veya ne kadar var, ne kadar yok? Ama kısıtlı ve bunun kısıtlı olduğunu da, işin aslında yapıların ve şehirlerin içinde oturanlardan evvel, bu işin standartlaşmamış olmasının sıkıntısını çeken mimarlık ve şehircilik çevreleri öne sürdüler. Corbusier'in Cezayir'de yaptığı konutların 10 sene sonra içine girdiğimizde, binalara ekler yapılmıştı, ipler gerilmişti. Peki, şimdi iyi mi bu, kötü mü? Sosyolojik analiz bakımından, buna ne iyi diyebilirsiniz ne de kötü. Bu bir olgudur. İçine girenler, kendilerine göre değiştiriyorlar onu. Mimar, tüketim malı üretmesine rağmen, üretimin standartlaşıp da olduğu gibi kalmasından büyük bir rahatsızlık hissediyor. İşte o zaman, "öyle bir şey yapayım ki, kişi kullanırken değiştirmesin" diyor. Hiç zan-

netmiyorum ki Leonardo'nun böyle bir endişesi vardı, vız geliyordu Leonardo'ya. Ama neden mimarların böyle bir endişesi var diye sormak gerekiyor. Mesela giyim standart. İstediğiniz kadar modaya uyun, ister Pierre Cardin yapsın, ister Kapalıçarşı'daki trikotajcılar yapsın, satıldı mı ilişkisi bitmiştir yapanla. Ondan sonra kullanan onu nasıl kullanırsa kullanır. Mimarların, toplumun bütününün eriştiği üretim aşamasında tüketimde kişilik meselesi diye bir meseleyi ortaya sürdüklerinden, bir meselesi var, tüketicinin yok. Tüketici gelirine uygun olanın içine girdikten sonra, enine boyuna yıkıyor, çatıyor, değiştiriyor, tekrar yapıyor. Ama mimar bunu görünce kahroluyor. Batı'dakinin böyle bir endişesi var. Bunun siyasal boyutları üstünde durmak istemiyorum, çünkü ikincil olduğunu zannediyorum. Siyasal katılım meselesi mimari yapıya, bir tüketim metaı olarak konuta girdiği zaman, kişi neden-nasıl etkileniyor? Bu ayrı bir konu.

Türkiye'de Mekân Nasıl Değişiyor?

Bize geleceğim. Biz, tam iki arada kalmış bir toplumuz, 12 bin yıllık yerleşme, bina ve yaşam tarzı düzeninden hiç de yavaş olmayan bir tarzda koptuk. 20-30 senede %50'si topraktan koptu köylünün, 1942 nüfus sayımında nüfusun %80'i hâlâ topraktaydı. 1980 sayımında ise sadece %50'si. 30 senede çok büyük bir rakam, 20 milyon kişi topraktan koptu. 20 milyon kişi kendisi yaparken, kendisi çatarken -meta değil- kullanıcısının ürettiği bir şeyi üretip de içine girip otururken ve bu yüzyılların standardizasyonunun dışındayken, yaratıcılık diye bir şey yoktu. Aynı göz odalar içinde aynı işler görülüyor. Sonra bakıyorsunuz, hem kırdan kopuyor hem kır değişiyor ve şehir ya da kasabadaki yaşam değişiyor. Bütün evlerin alt katları depo kasabalarda. Niye? Bağdan, bahçeden, köyden gelen ürünler, ilk işleme tâbi tutulmak üzere yani salça, erişte, vb. yapılmak üzere alta konuyor. Derken bütün bu fonksiyonlar modern toplumda ailenin dışına kaçtığı, ticarileştiği için, bu depolara gerek kalmıyor. Safranbolu'da sorduk: "Ne yapacaksınız içinde bu binaların?" "Alt tarafı açacağım, dükkan yapacağım". Çünkü bütün oraya konan

malların işleniş tarzı evin dışına kaçmıştır aileden. Şimdi bunlar işlenmiş olarak bakkaldadır. Adam da, evinin altına bakkal dükkanı yapıyor. Son derece tutarlı. Ama son derece hızlı bir değişimin içindeyiz.

Bu son derece hızlı değişimin içinde, önemle üzerinde durmamız gereken bir hadise, katılmacılık bakımından, çok ilginç sonuçlar ortaya çıkarıyor. Henüz daha batının en sanayileşmiş yöresinde bile, tüketim malı olarak konut üretiminde nerede durulduğu meselesi çok önemli bir yerdeyken, Türkiye gibi 20 milyonunu 20 senede köyden kente atmış bir toplumun, katılım yönünden hiçbir meselesi yok. Ne var? İstanbul yöresinde konutların %50'si Ankara'da %60'ı vb. gecekondu... Yani her zaman olduğu gibi, 12 bin yıldır toprağa yerleşmenin tahakkuk edip yerleşme düzeni ortaya çıktığından beri, nasıl yapıyorsa öyle yapıyor. İtişip kakışıyor, "sen verdin, ben verdim" vs. ama yapıyor. İkinci Bir düzen var ki, "apartmanlaşma düzeni" diyelim. Ücretli grup büyüdükçe, aynı yörede birden fazla kişinin oturması gerektiği zaman, aynı arsa üzerinde çok talep olunca, hızla birtakım apartmanlar yapılıyor. Apartmanlarda kimler oturuyor diye baktığımız zaman, ücretlilerin apartmanlaşma sorununu görüyoruz. Ama biliyoruz ki, eğer şehirlerin nüfusunun %50'sinden fazlası 20 sene içinde gelmişse, mutlaka bunun bir oranı eski köylüdür.

Yeni Kentliler ve Katılım

Bir kuşaktan daha az köylüdür. Köylüyü önce ücretli yapıyorsunuz, çalıştığı yer, başka yer oluyor; sonra bir apartmana sokuyorsunuz. Apartmana soktuğunuz zaman, bütün konut kullanma tarzında inanılmayacak bir değişiklik oluyor. Birkaç türlü değişiklik. Bir tanesi hayat seviyesi değişikliğidir. Öbürü, hayat seviyesiyle beraber gelen yaşam tarzı değişikliğidir. Ama nereye kadar yaşam tarzı değişikliği? Şimdi orada başka bir tarafa gidiyoruz: Ücretlileri daha önce yapılmış konutlara sokmaya başladığımız zaman, kendi bildiği gibi kitle iletişim araçları, artı kendi çevresinde modern diye aldığı kimseler (iki kademe üste çıkabiliyor) ve köydeki kökeni etkili oluyor. Bir tüketim

maddesi olarak konut kendisi için ne demektir, katılım ne demektir, konusunda hiçbir fikri yok. Köyden yeni gelmiş olan kimsenin ya da kasabadaki en büyük konakta, sanayinin ücretli kesimine girmiş kişinin hangi odalarda ne yapılır diye bir fikri yok. Depolama mı, bakkal mı diye bir fikri yok. O yılların okuması yazması olan kızlarının sekreter olmak gibi bir meselesi yok. Bütün bunlar yaşarken ortaya çıkıyor ve sosyal bilimlerdeki araştırmacının, sosyologun sahaya girdiği anla çıktığı an arasında değişme oluyor. Bunu tespit etmenin imkânı yok.

Hem kişinin katılımını temin edip hem çok kısıtlı kaynak kullanıp, hem bunu kâra dönük yapacaksak, hem de eğer kırdan şehre gelip, ne biçim konut kullanacağını daha bilmeyen, yerleşmemiş bir nüfusa konut üreteceksek, nerede duruyoruz düşünmek lazım. Özellikle sosyolojik bir araştırmayla, şimdi hemen kullanacak bir adama "ne biçim bir ev istiyorsun" diyerek 50 sene sonra hâlâ geçerliliğini koruyacak bir bina yapmanın imkânı yok. Ve ben bunu gereksiz buluyorum.

DEĞİŞEN PATRONAJ KALIPLARI YAPISAL DEĞİŞME ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA*

Giriş

Taşköprü, Batı Marmara Bölgesi'nde, Yalova yakınlarında, İstanbul çevresindeki kentsel yayılmanın parçası sayılabilecek bir yerleşim yeridir.[1] Bugün artık Taşköprü'ye köy denemez; ama bu yerleşim 1950'lere kadar tam bir köy görünümü taşımaktaydı. Taşköprü'yü kendine yeterli, izole ve tarımsal üretime dayanan bir köyden, tarımda pazar için üretim yapan, ağır sanayi ve metropolleşmeyi yaşayan bir yerleşim yerine dönüştüren bir dizi değişiklik gerçekleşmiştir. Gerçek bir temel yapısal değişim örneği olarak Taşköprü'nün, dış dinamiklerin etkisiyle ortaya çıkan toplumsal değişmenin incelenebilmesi için az rastlanır bir fırsat sunduğunu gördüm. 1950'lerde, modern kapitalist tarımın neredeyse katıksız bir formu ve bu formla gelen insan ilişkileri ve değerlerle, modernleşme öncesinin kırsal toplum yapısı arasında tam anlamıyla bir çarpışma yaşanmıştır. Bu çarpışmanın sonucu son derece ilginçtir; zira her yapının değişme içindeki göreli yeri ve bu yapıların birer sistem olarak değişip kendilerini düzenlemeleri sürecinde geçirdikleri ara süreç ve biçimler, bu çarpışma sırasında görünürlük kazanmaktadır.

Bugün Taşköprü, Türkiye içinde bile, "alışıldık" ya da "tipik" bir yerleşim yeri değildir. Ancak Taşköprü'nün gösterdiği kendine has özellikler, görece olarak "saf" ya da "tipik" yapılar çarpıştığında, değişimin mikro ölçekte ve olağan haliyle incelenmesine olanak sağlayan özel bir ortam sunar. Böyle bir ortam-

* *Sex Roles, Family and Community in Turkey*, Ed. Ç. Kağıtçıbaşı, Indiana Turkish Studies Series, Bloomington, Indiana, 1983.

[1] Bu çalışma için gerekli saha araştırması, 1978'de, yazarın Taşköprü'ye yaptığı aylık geziler sırasında toplandı. Yazar, araştırmaya sağladığı kaynak için Dünya Kırsal Kadınlar Derneği'ne teşekkür borçludur.

da, etkileşim kalıpları ya da değer ve zihinsel kategoriler olarak hangi tip ara süreç ve formların, hangi nedenlerle ortaya çıktığını incelemek de mümkündür.[2] Bu genel çerçeve içinde "patronaj" da iki nedenden ötürü özellikle iyi bir gözlem alanıdır: bu nedenlerden ilki patronajın, toplumun geniş siyasal, ekonomik, toplumsal ve ahlakî değerlerini taşımak açısından sahip olduğu büyük önemdir; ikincisi ise, yapısal değişimlerle doğrudan doğruya ilişkili olmasıdır. Modernleşme öncesinde patronaj her zaman sistemin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Patronaj, karşılıklı ancak eşit olmayan bir ilişkiden doğar. Ağa, çeşitli ekonomik hizmetler, siyasal itaat, şeref ve prestij karşılığında, köylünün geçiminin, özellikle de sosyal güvenliğinin sorumluluğunu üstlenir. Ağalık, her iki tarafın da kabul ettiği, üzerine fazla ko-

[2] Sosyal bilimlerde, özellikle temel kavramlar oldukça belirsizdir. Toplumsal yapı ve değişim de bu tür kavramlar arasında sayılabilir. Bu kavramlara açıklık getirmenin bir yolu kuşkusuz bunlar üzerine sistematik olarak düşünmektir. Başka bir yol da "gerçeklik"le ilgili kavram ve terimlerin oluşumuyla paralel bir biçimde, "gözlem"dir. Dolayısıyla deneyimleri aktarmak, kavram ve "terimler"e ulaşmamızı sağlar. Buna karşılık bu terimler, toplumsal gerçekliği daha da derinlemesine anlamamızı sağlayan araçlar olarak kullanılırlar. Bilgiye ulaşmanın başka birçok yolunun yanı sıra, değişen yapılara yeni şeylerin keşfine dayanan ampirik yaklaşım, "gerçekliği" anlama potansiyelini halen içinde taşımaktadır. Bu aşamada, sadece sosyal bilimlerde değil ama genel olarak "gerçeklik" bilgimizde, yapının birbirine bağımlı parçalardan oluşmuş bir bütün olarak kavranması çok önemli bir basamak olmuştur. Bugün belki yapıyı, öncesinden oldukça farklı bir biçimde tanımlayacak adımı atabiliriz. Birbirine bağımlı parçalardan oluşan yapının her zaman değişmeye hazır olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle yapı, parçalarını ve bunların birbirine bağımlılığını dönüştürmeye hazır, mükemmel bir denge durumundadır. Yapı, özellikle başka bir yapıyla karşılaştığı durumlarda, değişmeye hazır, (statik değil) dinamik bir bütündür. Karşılaşan yapıların her birinin getirdiği süreç ve mekanizmalar, olduğu gibi kalmaktan çok değişmeye eğilimlidir. Yapının bir diğer özelliği de dönüşebilir olmasını tamamlayan kendi kendini ayarlayabilme kapasitesidir. Dolayısıyla verili bir anda bir yapı denge durumunda, ancak değişmeye ve kendini yeniden düzenlemeye hazır haldedir. Burada, değişimin "bilgisi" açısından en önemli nokta, birbiriyle karşılaşan iki yapı arasında, değişmeyi emip belli bir dönem için yapıları dengede tutarak yeni değişimlere hazırlayan parçaların karşılıklı değişim mekanizmalarının neler olduğunu anlamaktır.

nuşulmayan, kuralları belirli, yüz yüze bir ilişkidir.[3]

1950'de geleneksel ağa beklenmedik bir kararla köyden ayrılıp, bu karşılıklı ilişkiden kendi payını çekmiş oldu. Bu sırada köye, girişimci bir tarım işletmecisi geldi. Bu işletmecinin talep ettiği tek şey ücretli emek bulmak ve anonim ilişkiler kurmaktı; kendisi eski ağanın rol ve işlevlerini yüklenmeyi reddediyordu. Eski yapı bir anlamda temel taşını aniden kaybetmiş ve yeni yapının en önemli unsurlarından biri, kendi belli başlı karakteristiklerini kaybetmeksizin, onun yerini almıştı.

"Taşköprü'nün bu oldukça kendine özgü durumu, herhangi bir toplumbilimcinin umabileceğinin çok üzerinde bir kontrollü gözlem olanağı yaratıyordu. Kolayca algılanabileceği gibi burada toplanan veriler Taşköprü toplumunun ya da genel olarak patronajın basit bir tasvirinden ibaret değildir; ancak bu veriler, yeni yeni ortaya çıkan ilişkiler ve bunlara neden olan süreçlerle ilgili gözlemler olarak nitelenebilir.

Dolayısıyla bu makalede, geleneksel ağa köyü terk ettiğinde ve Taşköprü'ye patronajı reddeden "modern" bir girişimci geldiğinde, patronaja ne olduğunu izlemeye çalışacağım. Bu tür gözlemler bizi, toplumsal yapıların ve genel olarak değişikliklerin özelliklerini anlamaya götürecektir.

Köyün Değişimden Önceki Temel Yapısı

1950'de, Türkiye'nin kırsal alanları ve tarımı tarihinde ilk kez pazar için üretime açıldığında, Marmara Denizi kıyısındaki dar ovada, Yalova yakınlarında yer alan küçük Taşköprü köyünde yaklaşık iki yüz elli kişilik bir nüfus ve elli hane bulunuyordu. O zamanlar sadece ufak bir pazar kasabası olduğundan oldukça önemsiz ve küçük bir yerleşim yeri sayılabilecek Yalo-

[3] Önemli bir karşılıklı bağımlılık biçimi olarak patronaj ilk önce antropologların, daha sonra da 1960'lı yılların başından itibaren siyaset bilimcilerinin ilgisini çekmiştir. Bu tarihten sonra bu konuyla ilgili literatür, bu önemli kurumla ilgili yeni bilgiler ve analizlerle her geçen gün zenginleşmiştir. Bu tür çalışmalara birer örnek olarak aşağıdaki kaynaklara başvurulabilir: Boissevain (1962); Campbell (1964); Silverman, Gellner ve Waterburg (1977). Türkiye'de patronajla ilgili olarak şu kaynaklar taranabilir: Kıray (1966, Bölüm 4, 1969, 1974); Kudat (1974); Meeker (1972); Sayarı (1977); Yalman (1971).

va'ya uzaklığı 11 km'ydi. Dar bir şose, köyü Yalova'ya bağlıyordu. Taşköprü, Anadolu'da sık rastlanan türde tipik bir göçmen köyüydü (Hutteroth, 1974). Kapalı, tahıl yetiştiren, kendine yeterli ve yaşam düzeyi çok düşük bir topluluktu. Dışarıyla bağlantısı temelde üç kanaldan, genç erkeklerin askerlik yapmaya gitmelerinden, (cumhuriyetin kuruluşundan sonra son derece sınırlı miktarlara düşen) vergilerin ödenmesinden ve yol açık olduğunda kadınların Yalova'daki haftalık pazarda az miktardaki yumurta ve tereyağını satmalarından oluşuyordu.

Ayrıca Taşköprü ülkenin kırsal bağlamdaki yakın tarihinin somut örneklerinden birini oluşturuyordu; etki gücü yüksek olan tek bir kişi tüm topluluğa hakimdi. Bu, Anadolu'daki marjinal kırsal yerleşmelerdeki toplumsal örgütlenmenin oldukça yaygın bir karakteristiğidir. Burada hakimiyet aynı zamanda koruma anlamına gelir: örneğin, aynı toprağa yerleşmek ve aynı toprağı kullanmak isteyen başka göçmenlerden, vergi memurlarından ya da yalnızca açlıktan koruma. Köylülerin haklarının korunması, köy dışındaki çevre ve kişilerle sorunlarının halledilmesi ve sert kışları, ürün alınamayan yılları ya da salgın hastalık dönemlerini atlatabilmeleri ancak (bizim ona verdiğimiz isimle) Davut Bey'in yardımıyla mümkün oluyordu.

Sadece beş yüz dönüm tarlası olmasına ve aile dışı işçi olarak (ücretli işçi değil de) ırgat kullanmasına rağmen, '20 ve '30'larda, uzun savaş yıllarından sonra özellikle gereksinim duyulan bir "koruma" sağlayarak topluluğun tek ağası halini aldı. Çatışmalarda hakemlik görevi yapıyor; bir evin nerede ve nasıl kurulacağına, hangi toprağın ne zaman ekime açılacağına o karar veriyordu. Köylülerin son derece fakir oluşu ve bunları ağanın yardımı olmadan, daha doğrusu diğer köylülere karşı onun kararı olmadan gerçekleştirememeleri Davut Bey'e tek başına karar verme hakkı veriyordu. Farklılaşmanın olmadığı bu köyde muhtarlık görevini üstlenen de Davut Bey'di. Böylece köylülerin resmî temsilcisi olmuştu. Önemsiz sayılamayacak görevleri vardı. Bütün konuk ve devlet memurlarını o ağırlıyordu. Emir ve yasaları köye o duyuruyor; istatistiksel bilgileri o hazırlıyor; işlenen suçları ve kendinin çözemediği anlaşmazlıkları üst

makamlara o bildiriyor; özel ricaları o iletiyor; askere çağırılanların teslim olmalarından sorumlu oluyor ve vergi tahsildarlarına yardım ediyordu. Aynı zamanda yerel köy vergisinin toplanmasından ve köy hesaplarının yönetiminden de o sorumluydu. Bu muhtarlık statüsü, özellikle 1950 öncesinde, köydeki gücünü ve korumasını ya da kısaca patronajını pekiştirmişti.[4]

Davut Bey Türkçe'deki tam karşılığıyla ve kelimenin en geniş anlamıyla bir "ağa" olmuştur. Toplumbilimciler gözlemlerine "patron" sözcüğünü aldıkları İtalya ve İspanya'dan değil de kırsal Türkiye'den başlamış olsalardı, simetrik bir ilişki içinde ve bazı hizmetler karşılığında köylüyü koruyan kişisel güç ve statüyü adlandırmak için "ağa" terimini kullanırlardı. Bu nedenle Taşköprü'de Davut Bey ve köylüler arasındaki ilişki, daha önceki dönemlerin ağa-köylü ilişkisinin tipik bir örneğini oluşturuyordu -Burada vurgulanması gereken nokta topluluğun farklılaşmamış toplumsal yapısı ve ilişkinin koruma ve hakimiyet boyutuna gönderme yapan mutlak patronajdır.

Yapının açıkça tanımlı diğer bir yanı da yaşlıların yetki sahibi olduğu ve önemli roller üstlendikleri akraba gruplarından oluşmaktaydı. Yaşlıların gücü, evliliklerden işe, günlük hayattan ailedeki törenlere kadar yaşamın hemen hemen her yönünün örgütlenmesinde oynadıkları rolden kaynaklanıyordu. Bu örgütlenme içinde, hem günlük etkinliklerde hem tartışma gibi olağanüstü durumlarda karar alma yetkisi bulunanlar ailenin yaşlı erkek üyeleriydi. Aile ve akraba grubu içinde, yaşlı erkek üyeler tarafından, mutlak patronun topluluk içinde oynadığına

[4] Kırsal alanlarda patronaj için büyük toprak sahipliği ya da ortakçılığın belirleyici faktörler olmadığını açıkça ortaya koymak gerekiyor. Davut Bey'in ortakçıları yoktu; çünkü toprağı büyük değildi. Ancak sağladığı koruma ve sosyal güvenlik ve taşıdığı otorite nedeniyle bir "patron"dur; hatta ağa gibi köyün tek "patron"udur. Büyük toprak sahipleri ve ortakçılar üzerinde kurdukları patronaj daha çok klasik feodal ağa-köylü bağımlılığına benzer. Kırsal Türkiye'nin tarihsel geçmişinde Osmanlı sarayındaki bürokratlar veya sıradan taşra eşrafı ya da ayan gibi, çeşitli ağa-köylü bağımlılığı ve "patron" türlerine rastlanabilir. Tarih boyunca bu bağımlılıklar değişik biçimlerde ortaya çıkmıştır. Örnek olarak aşağıdaki çalışmalar incelenebilir: İnalcık (1974), Mardin (1963), Meeker (1972), Kıray (1964).

benzer bir rol oynanıyordu. Böylece topluluk varoluşuna devamlılık kazandırıyordu.

1950'de, Taşköprü dışında gerçekleşen değişiklikler, hiç beklenmedik bir yolla köye girdi. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, kırsal bölgeler asırlar süren durağanlıklarından sıyrılırken, yeni ekonomik olanaklar doğuyor ve bu sırada siyasal yapı çok partili bir biçim alıyordu. Toplumdaki değişimlere duyarlı olan ve Taşköprü'de hiçbir akrabası olmayan Davut Bey toprağını sattı ve köylülerini ağasız bırakarak köyden taşındı.

Tam bu sırada bir yabancı tarafından köyde modern ticarî tarım başlatıldı. Bu yabancı, işletmesi, değer ve davranışlarıyla Türkiye'deki kentsel üst sınıfın üyelerinden biriydi. Bilindiği gibi, gelişmekte olan tüm ülkeler gibi Türkiye'deki kentsel elit de köylüler karşısında tam bir ikilik sergiler. Ancak ikilik içindeki bu kültürler birbirleri karşısındaki mesafeyi korudukça, birbirleri için fazla bir şey ifade etmezler. Fakat şimdi ikilik içindeki bu kültürlerden birinden gelen bir kişi, Davut Bey'in toprağını alıp onun evine taşınmıştı ve Davut Bey'in rolünü, yani ağalık etmeyi reddediyordu.

Taşköprü'nün bu duruma tepkisi yavaş ve ikircikli oldu.

Köyden Bir Portre: Ali Bey

Kendine yeterli bir ekonomiden yoğun sebze-meyve yetiştiriciliğine doğru sancılı ve yavaş değişime yol açan şey, 1950'lerin ilk yıllarında, oldukça genç, iyi bir tarım eğitimi görmüş, İstanbul'un elit ailelerinden "beyefendi bir çiftçi"nin köye yerleşmesiyle gerçekleşti. Üst sınıftan bir İstanbul ailesinin oğlu olan bu kişi, ABD'de meyve yetiştiriciliği konusunda lisansüstü eğitim aldıktan sonra, ailesinin verdiği parayı toprağa yatırıp meyvecilik yapmaya karar vermişti. Bunun için uygun bir yer bulmak üzere Marmara Bölgesi'ndeki verimli toprakları dolaşmış ve artık yaşlanmış olan Taşköprü ağası Davut Bey'in, ülkedeki siyasal değişiklikler nedeniyle toprağını satışa çıkardığını öğrenmişti. Toprağı satın aldı ve köy için belki bunun kadar önemli bir başka karar daha vererek önce Davut Bey'in evine taşındı, daha sonra kendi evini inşa ettirerek karısı Reyhan Ha-

nım'la birlikte köye yerleşti. Çiftçilikte başarılı olmak kendisi için çok önemliydi; ancak köyle kurduğu ilişki, geçmiş ağanın patronaj ilişkisinden hiçbir iz taşımıyordu. Köylünün farklı becerilerine ve emeğine ihtiyacı vardı ve karşılığında, zamanın rayicine göre ücret ödüyordu. Ancak bu, anonim bir ilişki olmalıydı; çünkü ne bir komşu ne de sorunları kendi sorumluluğu altında bir ağa olarak köylünün yaşamıyla ilgilenmek istemiyordu. Köylünün düzenlediği etkinliklere hiçbir zaman katılmadı; ancak onlara ücretli iş imkânı sağladı ve yanında çalışan köylülere meyve yetiştiriciliğiyle ilgili bilgi verdi.

Orta yaşlı olan bazı köylülerin anlattığına göre, o dönemde köylünün ona karşı duyguları belirsizdi. Onun bir ağa olmasını istiyorlardı. Kendi paylarına düşen "hizmet"i vermeye hazırdılar ve "korunmayı" talep ediyorlardı. Onun yanında ücretsiz olarak çalışmayı teklif ettiler ve tartışmalarda hakemlik yapmasını istediler. Hatta onu bu tür ilişkilere girmesi için zorladılar. Ancak o tüm bunları reddetti. Örneğin köylünün, kışın ihtiyaç duyduğunda ağadan bir parça tahıl ödünç alma ve bunu hasattan sonra, biraz fazlasıyla geri verme adeti vardı. Köylüyü en çok etkileyen şey Ali Bey'in, ödünç aldığı tahılı hasat sonunda fazlasıyla geri vermek isteyen köylüyü reddetmesiydi. Bu durum köylüleri, patronaj ilişkisinin kuralları belli etkileşim kalıbının dışına çıkarıyordu. Onlara göre bu durum, başka art anlamları da olan bir tür "sadaka"ydı. Patronaj ilişkisi içinde bağımlı olan kişi koruma görmekten utanç duymazdı; zirâ gruptaki herkes bunun karşılıklı bir ilişki çerçevesinde olduğunu bilirdi. Ama sadaka biçimindeki yardım küçük düşürücü bir şeydi.

Köylülerin ifadesiyle bu olay, Ali Bey'in köydeki işinin ve ilişkilerinin farklı olduğunu anlamalarına yol açtı. Böylece bir daha ondan tahıl istemediler; ama bahçesinde ücretli işçi olarak çalıştılar. Ali Bey'in koyun ve tavuk yetiştiriş tarzı, özellikle de elma üreticiliği köylü için bir model teşkil etmişti. Erkekler Ali Bey'in bahçesinde sadece ücretli işçi olarak çalışmamış; aynı zamanda haşaratla savaşım, sulama, budama, toplama ve meyve yetiştiriciliği ile ilgili buna benzer işlemlerin nasıl yapılacağını öğrenmişlerdi. Kurduğu işletme ve donanım köylü için

bir model oluşturmuştu. Öyle görünüyor ki herhangi biri tarımla ilgili bir soru sorduğunda Ali Bey sabırla cevap vermiş, her şeyi göstermiş, öğretmiş; ancak bağımlılığa yol açacak bir patronaj ilişkisi içine girmeyi her zaman reddetmişti. Ali Bey ve köylüler arasındaki temel bağlantı, her ne kadar bir tür iş sürecinde enformel eğitimi içeriyorsa da her zaman anonim bir işveren işçi ilişkisi olarak kaldı. Ancak bu ilişki köylülerin beklentilerinin çok altındaydı. Bu nedenle hiçbir zaman onu köyün bir parçası olarak görmediler; gündelik hayat içinde yok saydılar ve köyde düzenlenen etkinliklerin dışında bıraktılar. Ali Bey, hiçbir zaman "köy içi grubun" bir "üyesi" olmadı.

Ancak karısının köyde oynadığı rol oldukça farklıydı. O da bu ülkenin verebileceği en iyi eğitimle yetişmiş bir tarım uzmanıydı. Son derece araştırıcı bir kafaya sahip birisiydi; köydeki kadın ve çocuklarla ilgilendi. Ailelerin ev içi yaşam biçimindeki değişmelerin pekçoğu onun sayesinde olmuştur. Köylülerin hastane, okul ve resmî dairelerle ilgili işlerine yardımcı olarak patron rolünü o üstlenmiş ve ailesinin köyün bir parçası durumuna gelmesi sadece onun bağlantı ve davranışları sayesinde mümkün olabilmiştir. Köyle aktif olarak ilgilenen Reyhan Hanım, kadınların ve kızların yaşamında da kapsamlı ve örgütlü değişmelere ön ayak olmaya çalışmıştır. Uluslararası bir kadın derneğiyle işbirliği içinde köyün kadınlarını, ev ekonomisi ve çeşitli başka etkinliklerde dayanışma içine girmelerini sağlamak için kurulan bir kulüp ya da dernek etrafında örgütlemiştir. Bu derneğin bazı etkinlikleri oldukça ilginçtir. Dernek üyelerinin ilgisini çeken ilk etkinlik konserve yapımıdır. Üyeler evde konserve yapımını öğrenmiş; birçoğu bugüne dek evinde konserve yapmıştır. Ancak, piyasada satılan konservelerin hepsi köyün bakkallarında bulunabilmektedir.

Dolayısıyla kolayca tahmin edilebileceği gibi, evde konserve yapma işi çok uzun sürmeyecektir. Başka bir etkinlik de yetişkin kadınlar için açılan okuma yazma kursudur. Köydeki okul binasında yapılan bu kursta yine köyün öğretmenleri çalışmıştır. Kurs başarıyla tamamlanmıştır. Ancak Reyhan Hanım ertesi yıl yapılan seçimlerde kadınların imza atmak yerine parmak

bastıklarını ifade eder. Yine de bugün tüm genç kızlar ilkokulu bitirmiştir; ortaokula devam etmemelerinin nedeniyse çevrede bir okul bulunmayışıdır. Reyhan Hanım'ın köyle bu biçimde ilgilenmesine rağmen Ali Bey ve ailesinin toplumsal yaşam içinde bulundukları enformel ilişkiler ağı köyün dışındaydı. Kentle ilişkilerini hiç kesmemişlerdi; hem İstanbul'dan hem başka kentlerden elit ailelerle, hem de yurt dışından gelen insanlarla görüşüyorlardı. Dolayısıyla köylüler onları hem kendilerinden birileri olarak kabullenmiş, hem de "kendilerinden farklı" bir aile olarak görmüşlerdir.

Aslında köylüler, "kendilerinden farklı" biri olduğu için Reyhan Hanım'ın köyde kısa kollu elbiselerle ve başı açık olarak dolaşabildiğini açıkça belirtmektedirler. Yine de bu aile, köy için bir örnek teşkil etmiştir. Bu aile en başta, getirdikleri tarım uygulamalarıyla tüm köye örnek olmuş; çocukların eğitimi konusundaysa, hiç değilse bazı aileler onları örnek almıştır.

Ülke politikasıyla baştan beri ilgili olan Ali Bey ve ailesi 1973'te aktif politikaya atılmış ve 1974'te ulusal düzeyde politik etkinliklerini sürdürmek için köyden taşınmışlardır.

Köyün Temel Yapısındaki Değişiklikler

Mutlak ağa Davut Bey taşınmasına, köyde tam da onun topraklarının ve evinin bulunduğu yerde modern bir çiftlik kurulmasına ve bu çiftliğin sahibinin yeni ilişki biçimlerini talep etmesine rağmen, köyde işler bir gecede değişmedi. Bin yıllardır öküz ve karasabana dayalı basit bir teknolojiyle yürütülen bu tarımsal pratik yerini, on beş yıl içinde meyve ve sebze üreticiliğinin farklı biçimlerine bıraktı. Geniş toprakları olan girişimci köylüler elma ve şeftali yetiştiriciliğine yöneldiler. 1950'lerin sonlarında dikilen meyve bahçeleri 60'larda olgunlaştı ve köyün geliri arttı. Kâr etme önünde her açıdan bir engel oluşturan pazarlama ve ulaşım, bu köy için o kadar da önemli bir sorun olmadı; çünkü kasaba ve İstanbul köye yakındı ve yeni yollar yapılıyordu. 1965 yılında dar şose yol, çevredeki çok sayıda kasabayı birbirine ve daha büyük bir merkez olan Bursa'ya bağlayan geniş bir stabilize yola dönüştü. Aynı dönemde İstanbul'un,

metropolün endüstriyel alanının kurulduğu Bursa'ya bağlanması, en yakın kasaba olan Yalova'nın önemini artırmıştı. Böylece Taşköprü herhangi bir kasabayla değil, önemli bir merkez durumuna gelmekte olan bir kasabayla daha iyi ulaşım bağları kurmuştu. Aynı zamanda genel olarak meyvecilik önem kazanmaya başlamış; elma ve şeftali satışları dış pazara açılmıştı. Bu dönemde salt meyve bahçeleri değil, bölgedeki soğuk hava depoları, ulaştırma olanakları ve örgütler de hızla gelişmekteydi.

Bu arada köyde toprağı olmayanlar için de yeni geçim yolları doğmuştu. Batı Avrupa ülkeleri vasıfsız işçi istiyordu (Abadan-Unat, 1964, 1977). 1965-1971 yılları arasında kadın erkek, çoluk çocuk üç aile Almanya'ya çalışmaya gitti. Bunlardan biri 1968'de, diğer ikisi 1975'te geri döndü. Ayrıca, köy İstanbul'un metropoliten büyüme alanı içinde bulunduğu için bölgede iki büyük yapay iplik ve bir kağıt fabrikası kurulmuştu. Bu fabrikalar sayesinde bir anda köylüler için sanayide ücretli iş olanağı doğdu. Aynı zamanda dışarıdan gelenlerin de köye yerleşmesine neden oldu.

Bütün bu değişimler yetmezmiş gibi bir de en yakın kasaba olan Yalova İstanbul metropoliten alanında gelişen yolların kesiştiği bir kavşak durumuna geldi. Yalova'dan çıkıp İzmir Körfezi'ni dolaşan otoyol İstanbul metropolünün önemli endüstriyel büyüme alanlarından birinden geçiyor ve Bursa'daki endüstriyel gelişme alanına bağlanıyordu. Bu ulaşım ağı ayrıca İstanbul'dan kalkan ve kıyı Ege'nin yanı sıra Orta Batı Anadolu'ya gidip gelen malların yarısını taşıyan bir feribotla da destekleniyordu. Aslında şu anda İstanbul'la Yalova, gündelik olarak sürekli bağlantı içindedir ve Yalova İstanbul'un tüm metropoliten hizmetlerini sunan yakın bir alt-merkez konumundadır. Tüm bölge bankacılık, ulaşım ve iletişim hizmetleri için Yalova'yı kullanmaktadır.

Yalova'nın büyümesi, buradaki konut alanlarının Taşköprü'ye doğru yayılmasına yol açtı. Yalova ve çevresinin kentsel gelişmesi içinde, kıyı şeridi, talebin yüksek olduğu bir konut alanı halini aldı. Tüm bu gelişmeler toprak fiyatlarında görülmemiş bir artışa yol açtı; tarlalar, kentsel ya da daha iyi bir ifa-

deyle metropoliten arsalara dönüştü. Bugün yoğun tarım ikinci sıradaki iş alanı durumundadır. Birinci sırayı, fabrika ve atölye işçiliğiyle çeşitli taşıt araçlarında şoförlüğü içeren vasıflı işçilik oluşturmaktadır. Vasıfsız işçilik, özellikle ücretli tarım işçiliği üçüncü sırada bulunmaktadır. Ticaret veya maaşlı olarak büro işlerinde çalışma gibi kendi kendine yeterli bir köy yapısında rastlanamayacak etkinliklerin ortaya çıkmış olduğunu da özellikle belirtmeliyiz. Hayatlarını tahıl ekerek ya da küçükbaş hayvan yetiştirerek kazandığını söyleyenler olsa da bunlar, belli başlı harcamaları için genç kuşaklardan yardım gören az sayıda yaşlıdan ibarettir. Şimdiki kuşağın yaptığı işlerle babalarının yaptığı işler karşılaştırıldığında son derece çarpıcı farklar ortaya çıkmaktadır. Bugün ancak çok küçük bir grup (%4) tahıl üreticiliği ile uğraşmaktadır; oysa görüştüğümüz kişilerin babalarının yarıdan fazlası bu işle geçinmekteydi. Ayrıca birinci kuşak içinde %12'lik bir grubun -ücretli olarak değil- yıllık olarak istihdam edilen topraksız köylü olduğu düşünülürse, köyün otuz yıl önceki kendine yeterli yapısı kolayca anlaşılabilir.

Küçük meyve ve sebze bahçesi sahiplerinin karıları, oğul ve kızları aile mülkünde çalışırlar. Eğer ailenin bahçesi çok küçükse erkeğin daha büyük bahçelerde ücretli işçi olarak çalışması, kadınınsa çevrede mantar gibi biten soğuk hava depolarından birinde istihdam edilmesi oldukça sık rastlanan bir durumdur. Gerek tarımda gerekse çevredeki fabrikalarda, sürekli ya da geçici ücretli işçi olarak çalışmak o kadar yaygındır ki çok yaşlılar dışında herkes ücretli bir işte çalışmaktadır. Hanelerin yüzde 80'inde ücretle çalışan birden çok kişi vardır. Esas olarak tahıl üreten kendi kendine yeterli bir yapıdan sebze ve meyve yetiştiriciliğine, buradan da tarım ürünlerinin işlenmesine ya da bilinen ücretli sanayi işçiliğine geçilmiştir. Elbette fabrikalarda ücretli işçilik, küçük ya da orta büyüklükteki bir meyve bahçesi kadar gelir getirmez. Ancak sosyal güvenlik açısından ve işte daha üst beceriler edinme olanağı sağladığı için fabrika işçiliği, ücretli tarım işçiliğinden çok daha iyi bir meslek olarak görülür. Geçim sağlama yolları ve yapılan işler açısından metropolün et-

kisi en çok, sayıları az da olsa, ticari işlerde ve maaşlı büro işlerinde görülmektedir.

Tarım ürünlerindeki değişme de son derece belirgindir. Daha on yıl öncesine kadar toprağı olanların hemen hemen yüzde 60'ı tahıl yetiştirmekteydi. Yalnız daha o günlerde bile toprak sahiplerinin yüzde 27'si sebzeciliğe, yüzde 10'u da meyve üretimine başlamıştı. Tahıl ticari olarak, nadiren satılıyordu. Bu durum bugün de geçerlidir; ancak artık köylülerin sadece beşte biri, o da yan ürün olarak tahıl ekmektedir. Ancak meyve üreticilerinin oranı yüzde 62.3'e yükselmiş; sebze üreticiliği ise yüzde 14.7'ye düşmüştür.

Köylülerin yeni ürünleri ve teknikleri öğrenmelerinde en önemli bilgi kaynağı, büyük üreticilerden gördükleridir (%89). Daha genç kuşaklar için bir diğer kaynak, babaları ve arkadaşlarıdır. Bu nedenle bazıları bahçecilik işinin belli bir beceri gerektirmediğini ifade etmektedir (%11). Bilinçli bir niyet sonucu ya da değil, dışarıdan belli bir birikim ile gelip tarımda başarılı olanlar, Ali Bey bir bağımlılık ilişkisinin oluşmasına izin vermiş olsa da köylü üzerinde kesinlikle etkili olmuşlardır.

Kendi kendine yeterli bir yapıdan ticari tarıma geçişte, ürünün pazarlaması, hem teknoloji hem de insan ilişkileri ve bağımlılık açısından, köylüler için en önemli sorun olmuştur. Büyük şehirlere yakın olduğundan Taşköprü'de küçük çapta pazarlamanın başlatılması güç olmamıştır. On yıl önce ana ürün türü olan sebze, pazarlamanın en ilkel yoluyla, Yalova'da haftalık semt pazarlarında satılıyordu. Bugün sadece bir üretici bu uygulamayı sürdürmektedir. Büyük üreticiler, on yıl öncesinde bile, ürünlerini toptan olarak ihracatçılara satıyorlardı. İkinci önemli kanal, bağlantı kurması kolay, yakındaki İstanbul toptancılarıdır. Bu tür bir pazarlama yolu, on yıl önce sadece yüzde 17'lik bir kesim tarafından uygulanıyordu; oysa bugün üreticilerin yüzde 40'ı ürünlerini bu yolla pazarlamaktadır. Gerek iç tüketim gerek ihracat için, tüm ülkedeki tarımsal ürüne talep arttığından, metropollerde gelişen kuruluşlar ürünü bahçede saptayıp büyük çapta alım yapmaya çalışmaktadır. Halihazırda üreticilerin yüzde 14'ü ürününü, metropoldeki firmanın temsil-

cilerine, doğrudan doğruya bahçede satmaktadır. Burada yine, büyük çaplı alıcıyı küçük üreticiyle bağlantı içine sokan bir faaliyet gelişmektedir. Her iki tarafla da ilişkisi olan kişi ya da kişiler önemli figürler halini alırlar. Ali Bey bu konularla hiçbir zaman ilgilenmemiştir. Ancak böyle bir rolü üstlenen herkesin yeni bir patron olabileceği kesindir ve aşağıda da göreceğimiz gibi bu tür biri, gerçekten de patron konumuna yükselmiştir.

Pazarlamanın yanı sıra, sebzecilik ve bahçeciliğe başlayan eski tahıl üreticisi köylünün karşılaştığı diğer bir darboğaz da bu girişimin farklı aşamalarda finansmanıdır. Banka gibi anonim kompleks örgütlerden yararlanılıp yararlanılmayacağı, her şeyden önce, işletmenin büyüklüğüne göre belirlenir. Küçük üreticiler borç almadıklarını (%34) veya ihtiyaç duyduklarında, sadece yakın akrabalarından para aldıklarını (%17) belirtmektedirler. Fakat işletme büyüdükçe bankalar daha çok önem kazanır. Ancak bankalardan alınan kredi çoğu zaman yeterli olmamaktadır. Bu nedenle, açıkça belirtilmese de, köyde daha varlıklı olanlardan da sık sık borç alınmaktadır.

Bu tür borçlanmalar, senet imzalayıp, belli vadelere dayalı bir ödeme planı ve şekli belirlenerek yapılır. Dolayısıyla bu tür bir borçlanma, görece olarak formeldir. Ancak borç örneğin kahvelerde geri ödenir. Böylece bu borçlanmayla, köyde yeni bir bağımlılık türü ve patronaj ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Köydeki küçük ve orta ölçekli üreticilerin meyve ve sebze bahçelerindeki ürünün pazarlanması, soğuk depolarda depolanması, nakliyesi ve genel olarak finansmanı için yeni ilişkilerin kurulması, yeni bağımlılık ilişkilerinin kaynağını oluşturmaktadır; çünkü bu tür faaliyetler, köylünün hakkında pek fazla ilgi sahibi olmadığı çok sayıda dış riskten korunmayı gerektirir.

Burada Taşköprü'deki iki canlı faaliyet daha analiz edilmelidir; çünkü bu faaliyetler de köy dışındaki kişi ve kurumlarla yakın etkileşim gerektirir. Bunlardan ilki Yalova ve İstanbul'daki alıcılara toprak satışıdır. Metropoliten bölgelerde toprak satış en çetin geçen alışverişlerden biridir ve yalnız bir köylünün toprağını satmak için bu alışverişe nasıl gireceği ve parasını başka bir işletmede nasıl kullanacağı son derece ciddi bir sorudur.

"Güvenebileceği" aracı örgütler olmaksızın alışverişten çekilebilir ve toprağını kendine saklar. Taşköprü'deki bir diğer canlı faaliyet de ücretli iş bulma sürecidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi büyük çoğunluk için temel geçim aracı fabrikalarda ya da soğuk hava depolarında ücretli işçi olarak çalışmaktır. İstanbul metropoliten alanının tüm Türkiye'de topraktan kopartılan göçmenleri çeken bir yer olduğu ve tüm bölgede tek bir hane bile iş ve işçi bulma bürosu bulunmadığı düşünülecek olursa, bu soru çok daha önemli bir hal alır.

Bu noktada da eski izole köy, yeni ve çok daha farklılaşmış bir yapı ile çatışma halindedir. En talepkâr yapının bu tür işleri halletmek üzere yeni örgütlenmeler veya planlı kurumlar oluşturmadığı bir durumda bu ikisinin nasıl birbirinin içine geçtiğini anlamak, yapısal değişimi anlamak açısından son derece önemlidir. Daha ayrıntılı bir inceleme bu alanda parti siyasetine kadar uzanan yeni bağımlılık ilişkileri ve patronajın köylüler tarafından sağlanan mekanizmalar olduğunu gösterir.

Ancak bu çözüm devreye sokulmadan önce, kriz karşısında uyum için ilk önce manipüle edilen kurum ailedir.

Bir Uyum Mekanizması Olarak Aile

Davut Bey'in köyü terk edişini takip eden ilk on-on beş yıl köylüler için büyük zorluklarla dolu bir dönem olmuştur. Tüm bunlarla kendi kaynaklarıyla mücadele etmişlerdir. Bu noktada temel kaynak akraba grubu olmuştur. Akrabalar arasında karşılıklı yardım ve koruma sağlayan çeşitli mekanizmalar gelişmiştir. Bu tür ilişkilerin az çok eşit bir düzlemde ve eşitler arası bir ilişki olduğu varsayılmıştır. Hipotetik olarak karşılıklı yardım akraba ilişkilerinin olmazsa olmaz gereklerinden biriyse de, kan davasından yaşlı kuşağın bakımına kadar tüm bu ilişkiler topluluktaki yeni türde baskıların altında farklı formlar almıştır. Değişimin yarattığı güçlüklere ve gerilimlere karşı ilk tepki geniş ailenin parçalanması ve komşuluk ilişkilerinin yakın ve karşılıklı yardım ilkesine dayanan antlaşmalar doğrultusunda sürdürülmesiydi. Dolayısıyla hiç değilse başlangıçta, aile, kendi-

ni değişmelere uyduran ve böylelikle yeni değişikliklerin gerçekleşmesini mümkün kılan önemli bir kurumdur.

Bugün Taşköprü'de iki yüz altmış hane vardır. Bunlar arasında geleneksel babasoylu geniş ailelerin oranı yüzde 4.8'dir ki bu son derece düşük bir rakamdır (Kırsal alanlardaki Türkiye ortalaması yüzde 25.4'tür, Timur, 1972, s.34). Öte yandan çekirdek ailelerin oranı bir hayli yüksek olup, yüzde 75'tir (Kırsal alanlardaki Türkiye ortalaması yüzde 55'tir, Timur, 1972, s.34). Kocanın ebeveynlerinden birinin aileyle birlikte oturduğu hanelerin oranı ise %15.3'tür (1972). Geçici geniş aile adıyla anılan bu tip ailelerin bir kısmı geniş aile yapısından çekirdek aile yapısına geçiş süreci içindedir; bir kısmı ise aile yaşamı döngüsü sonucu oluşur. Aile kompozisyonu ne olursa olsun, aile işleri söz konusu olduğunda otorite, erkek aile reisinin elindedir; bugün aile reisleri 20-45 arası aktif çalışma yaşındadır.

Bugün artık aile reislerinin yüzde 30'u otuz yaşın altındadır ve yüzde 50'sinden fazlası henüz kırk yaşma basmamıştır. Hane halkı büyüklüğü ortalaması 4.56'dır (Kırsal alanlardaki Türkiye ortalaması 6.1, tüm Türkiye'nin ortalaması 5.4, metropollerdeki ortalama 4.1'dir; Timur, 1972, s.38). Öyle görünüyor ki yaşlı erkeklerin otoritesi ve hakimiyeti yavaş yavaş azalmıştır. Köydeki yaşlıların önemi şu anda, onlara basit bir saygı göstermenin ötesine geçmemektedir. Ancak otorite ve güç, itaat ve uysallık gerektirmeyen saygı ve prestijden ayrıdır. Yaşlı erkeklerin genç kuşaklar üzerindeki etkisini bugünkü durumunu kontrol etmek için uyguladığımız çeşitli sağlamaların hepsi aynı sonucu vermiştir: böyle bir etki artık yoktur.

Hane reislerine topluluğun genç üyeleri üzerinde kimin etkili olabileceğini sorduğumuzda, yüzde on kadarı ailenin yaşlılarının etkili olabileceğini belirtmiş; ancak yaklaşık beşte biri ise kimsenin işlerine karışamayacağını ifade etmiştir. Cevapların geri kalanındaysa, aile dışı anonim ilişkileri, özellikle de yeni patronaj ilişkileri vurgulanmıştır. Aynı soru daha da özelleştirilerek sorulduğunda; yani görüşülen kişilerden, işler iyi gitmediğinde kimden öneri ve yardım isteyeceklerini belirtmeleri istendiğinde, yanıtlarda önemli bir farklılık ortaya çıkmamıştır.

Bağımlılık daha yakından incelendiğinde, kişilerin şu ya da bu patrona bağımlı hale gelmelerinin aslında önemli olmadığı gözlemlenebilir; cevap verenlerin genel ruh durumundaki en şaşırtıcı unsur "sadece kendine güvenme" kategorisinin son derece baskın oluşudur.

Köy ticari tarıma ve ücretli sanayi işçiliğine açıldıkça yaşlıların bilgi ve deneyimlerinin pratik değerini kaybetmesi anlaşılabilir bir durumdur. Öte yandan şu anda aktif çalışma yaşında, yani otuzlarında kırklarında olanlar 1960'lı yıllarda henüz yeni yetmeydiler. Tarımsal kendine yeterlilik evresi ya da mutlak ağalık hakkında şu anda hiçbir şey bilmemektedirler. Yeni oluşan bir patrona bağımlı hale gelmek bile kendi paylarına belli bir çaba gerektirir. Ayrıca yeni patronların yükselme sürecini de yakından izleme olanağına sahip olmuşlardır. Dolayısıyla halen yeni patronların "kendilerinden biri" olduğunu hissetmektedirler. Kahvehanelerde, bahçelerde ya da kasabadaki konuşmaların hepsi enformel ve "arkadaşlar arası" konuşmalardır. "Akıl danışmak ya da yardım etmek için kime gidersiniz?" sorusuna verilen "Kimseye gitmem, kendi başımın çaresine bakarım", "Arkadaşlarıma giderim", "Muhtara giderim" ya da "Zengin bir köylüye giderim" türü yanıtların tamamı temelde aynı anlama gelir. Taşköprü sınırlı yöntemleri içinde çarpışma halindeki toplumsal sistemle etkileşim kanalını yavaş yavaş yaratmaktır. Bunun sonucu olarak, köylüler bir yandan başka kaynakları olmadığı için kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kalmakta, öte yandan gelişmekte olan yeni toplumla tam bir entegrasyona girmek için yeni yeni ortaya çıkan patronlarla açık bir patronaj ilişkisine angaje olmaktadırlar.

Köyden Başka Portreler: Bekir Bey

Topluluk bir aşamadan diğerine geçerken, her üyesi bu değişimden kendi payına düşeni aldı. Bazıları tahıl yetiştiriciliğine devam etti. Bazıları kendine yeterli bir ekonomiden ücretli fabrika işçiliğine ya da küçük çaplı ticarete geçti. Bekir Bey ve ailesinin öyküsü, değişimin, Taşköprü'de yaşayan insanların hayatına ne tür şeyler getirebileceğini gösteren çarpıcı bir örnektir.

1955'te Bekir Bey toprağı ve ailesi olmayan 19 yaşında genç bir adamdır. Yapabileceği yegâne iş tarımda ücretli işçi olarak çalışmaktır. Unutmayalım ki 1955'te ırgatlık ortadan kalkmıştı. Bekir Bey de, Ali Bey'in meyve sebze bahçelerinde ücretli tarım işçiliğine başladı. 1961'de Almanya'da sanayi işçisi olarak çalışma olanağı ortaya çıkınca hemen buna başvurdu ve Ali Bey'in evinde hizmetçilik yapan fakir bir kızla evlendi. Birlikte Almanya'ya giderek 1968 yılına kadar orada çalıştılar. Sanayileşmiş bir ülkede yaşasa, fabrika işçiliği kariyerinin son aşaması olabilirdi. Hatta Bekir Bey İstanbul'a göç etseydi de hikâyesinin sonu aynı olurdu. Ama Bekir Bey ve ailesi Almanya'da biriktirmiş oldukları belli bir nakit parayla geri döndüler. Önce sebzecilik yapmak için toprak satın aldılar. Bu arada süt üreticiliği için inek yetiştirmeyi de denediler. Sebzecilik işi tuttu. Ancak Bekir Bey'in devletin hayvancılığı desteklemek için açtığı kurumla yakın işbirliği içinde yürüttüğü süt işi başarısız oldu. Ama metropoliten büyüme ve toprak satışı yeni boyutlar kazanmıştı. Bekir Bey bahçelerinden bazılarını sattı; deniz kıyısında yeni bir arsa aldı ve bu arsayı hemen, çok yüksek bir fiyata sattı -bu tam da, bildiğimiz toprak spekülasyonunun en basit halidir-. Bu tarihten sonra Bekir Bey, halen köyde oturmasına karşın, işlerini Yalova'ya taşıdı, emlak komisyonculuğu yapmaya başladı ve bir partiye girdi. Bekir Bey Yalova'ya ve köyde köylülerin topraklarını satmalarına "yardım eder", yeni bahçeler açmak istediklerinde kime gitmeleri gerektiği konusunda onlara öğütler verir, gerektiğinde borç para verir ve karşılığında oy ister. Ancak yine de bahçesini elinde tutmuş, burasıyla bir bakıcı ilgilenmektedir ve kiralamak üzere burada bir soğuk hava deposu kurmuştur. Şu anda tüm yöredeki en varlıklı adamlardan biridir.

Bekir Bey'in yaptığı ilk işlerden biri, köyde beton bir ev inşa ettirmek olmuştur. Eve elektrik ve su getirtmiş; oturma, yemek ve yatak odalarını modern mobilyalarla döşemiş; modern perdeler taktırmış; buzdolabı, çamaşır makinesi gibi ev aletleri almıştır. Mercedes marka bir arabası vardır. Artık köy kahvelerine düzenli olarak gitmemektedir. Köydeki ilişkilerinin yanı sıra

kasabadaki elit zümreyle de yeni bir ilişki ağının içine girmiştir. O artık bir İstanbul ve Yalova beyefendisi olma yolundadır. Evinde, kaymakamı ve yargıcı, eşleriyle birlikte ağırlamaya başlamıştır.

Aslında ailedeki değişim sürecini yansıtan ve köye örnek olan şey Bekir Bey'in kızının öğrenimidir. Bekir Bey'in kızı 1961'de doğmuş, 1971'de köydeki ilkokulu bitirmiştir. Türkiye'nin kırsal alanlarında genelde olduğu gibi aile, bu kadar okumanın bir kız çocuğu için yeterli olduğuna karar vermiştir. Ancak 1974'te aile, statüsünü değiştirmeye başlayıp Taşköprü dışındaki çevrelerle de ilişkiye girdikçe kararını değiştirip kızının daha iyi bir eğitim görmesi gerektiğini düşünmeye başlamıştır. Kızları, özel öğretmenlerden yoğun bir şekilde ders aldıktan sonra dışarıdan ortaokulu bitirmiş; liseye normal bir öğrenci olarak devam etmiş ve bu haziranda orayı da bitirerek üniversite sınavlarına girmiştir. Kuşkusuz ailenin kızı yetenekli birisidir; ancak ne kadar yetenekli olursa olsun, aile sosyo-ekonomik statüsünü ve kasabadaki referans gruplarını değiştirmeye başlamamış ve yeni bir iktidar ve etkileme kaynağı olarak şimdiki rollerine kavuşmamış olsaydı, özellikle ilkokuldan sonra kızlarını okuldan almışken kararlarını değiştirip onu yeniden okutmazlardı.

Bekir Bey'in karısı fakir bir köylünün kızıydı. Ali Bey'in evinde hizmetçi olarak çalışmaya başlamıştı ve o sıralar okuma yazması yoktu. Okuma yazmayı gönüllü bir kuruluşun kadınlar için açtığı bir kursta öğrenmişti. Kendisi de becerikli bir kadın olduğundan, elit bir ailenin yaşama biçimini; bu yaşama has farklı temizlik, giyim kuşam ve yemek hazırlama kurallarını; kısaca daha iyi bir yaşam düzeyinin inceliklerini de öğrendi. Üst orta sınıf kent yaşamının özel alana ait kurallarıyla ilgili bilgisi Almanya deneyimiyle de birleşince, ona, ailesini, yaşam biçimi açısından daha üst bir statüye taşıma olanağını verdi. Ayrıca, köylülerin beklentilerinden kaynaklanan rolünü, kocasının kentteki bağlantıları nedeniyle oluşan beklentilerden kaynaklanan bir role transfer etmek konusunda müthiş bir esneklik göstermektedir. Kocasının kentten tanıdığı misafirlerini evinde,

çay toplantılarında ve akşam yemeklerinde ağırlamak konusunda hiçbir zorluk çekmemektedir.

Ancak giyim konusundaki tavrı biraz çelişkilidir. Köydeki yaşıtları hâlâ şalvar giyip başlarını örtmektedirler. Genellikle normal giysiler giyer; ancak köylü kadınlarıyla birlikteyken uzun, bol eteklerle dolaşmaktadır. Başını örtme konusunda kocası ne derse onu yaptığını ifade etmektedir: Eğer kocası bu gün, şu şu insanlar arasında örtünmemelisin derse o gün başı açık dolaşmakta, başka bir gün örtünmesini isterse başını bağlamaktadır. Köyde kendi başınayken başı kapalı dolaşmaktadır. Kızı, kentteki yaşıtları gibi kot pantolon ve tişört giymektedir. Oğlu halen küçük yaştadır; Yalova'daki ortaokula gitmektedir. Babanın oğluyla ilgili bir gelecek kaygısı yoktur; kendisinin, ona ömrünün sonuna dek yetecek kadar parayı kazandığını söylemektedir. Eğitimin hangi çocuk için gerekli olduğu konusundaki düşüncelerin bugün nasıl değiştiğini görmek ilginçtir: Eğitim kız için bir gereklilik halini almakta; erkek çocuk içinse o kadar acil bir ihtiyaç sayılmamaktadır.

Bekir Bey bir emlak komisyoncusu olduğundan köylülerin büyük çoğunluğu için çok önemli bir kişidir. Buna ek olarak soğuk hava deposunda işveren konumundadır ve gerektiğinde köylüye borç para vermektedir. Ayrıca kasabada hukukçularla, banka yöneticileriyle, doktorlarla, hatta dükkan sahipleriyle bile bağlantısı olması köylüler açısından değerlidir. Köylüler de onun için, müşteriler ve işçiler olarak ve kasabadaki avukatlara, hakimlere ve diğer nüfuzlu kişilere patronluğunu göstermek açısından önemlidir. Şimdi aktif siyasette etki alanını genişletmeyi ummaktadır. Bunun için bir partinin sıradan bir üyesi olmak yeterli değildir. Partide bir mevki için halihazırda Yalova'da rekabete girecek konumda olmadığından Taşköprü'de muhtarlık için yarışmış ve kazanmıştır. Muhtarlık emlak alışverişleri için de çok yararlı olmuş, ancak son seçimlerde bu makamı kaybetmiştir. Yalova giderek büyüdüğünden ve günün birinde Taşköprü ile birleşeceğinden, Bekir Bey her iki yerleşim biriminde de siyasal etkinliklerini ve sıkı bağlantılarını sürdürmektedir.

Halil ve Murat Beyler

Bizim açımızdan ilginç olan iki kişi daha vardır. Bunlar tahıl üretiminden sebzeciliğe geçmeye çalışan küçük toprak sahibiyken sonuçta değişik yollara sapmışlardır. 1960'lara kadar bu kişilerin yaşamlarında önemli bir değişiklik olmamıştır. Halil Bey 1957'de genç bir delikanlıyken Ali Bey'in yanında ücretli işçi olarak çalışmaya başlamış, daha sonra işletmede yetenekli ve güvenilir bir eleman olduğunu gösterdiği için kâhyalığa getirilmiştir. Ali Bey'in bu niteliklerde insan bulması güç olduğundan Halil Bey'in hem işletmede hem kendi toprağında çalışmasına izin vermiştir. Halil Bey uzun yıllar Ali Bey'le çalışmış, meyve üreticiliğinin her yönüyle ilgilenerek geniş bir bahçenin iletilmesine yardımcı olmuştur. Ali Bey, Halil Bey'in kendi toprağında da çalışmasına izin vermekle kalmamış, makinalarım, soğuk hava deposunu ve kamyonlarını kullanmasına da izin vermiştir; ürününü de Halil Bey'in çalışkanlığı ve bağlılığı dışında hiçbir karşılık almadan kendisininki ile beraber en iyi pazarlama olanaklarıyla satmıştır. Yakın ilişkileri iş dışına da taşmış, çocukları okula aynı araba ile gidip gelmiştir. Ali Bey evinin arkasındaki tepelerde bir su kaynağı bulup borularla taşıtırken, bir hat da Halil Bey'in evine döşetmiştir. Ali Bey ülke siyasetinde önemli bir rol oynamak üzere 1973'te İstanbul'a taşındığında Halil Bey köydeki işletmenin bütün sorumluluğunu üstlenecek duruma gelmiştir.

Kendisinin de aşağı yukarı aynı büyüklükte bir meyve bahçesi bulunmaktadır. 1979 yılında Ali Bey ve Bekir Bey'le birlikte köyün en zengin ve seçkin kişilerinden biridir ve Bekir Bey'e karşıt tarafta, Yalova'daki siyasal hayatın içindedir. Bahçede çalışacak işçiler ve ücretleri, kredi bulma, pazarlama, araç gereç vs. satın alma gibi meyve sebze yetiştiriciliğiyle ilgili her türlü işte köylüye "yardım" eden ve akıl veren Halil Bey'dir ve bu ilişkilerdeki etkisi son derece önemlidir. Ancak köy düzeyinde siyasete karşı ilgisizdir. Siyaset konusunda Ali Bey'i izlemekte, ancak faaliyetleri Yalova dışına taşmamaktadır. Yine de düzenli olarak kahveye gidip köyde olup bitenleri yakından izlemekte

ve kendisine bağımlı olanlarla ilişkilerini orada sürdürmektedir.

Karısı Halil Bey'in egemenliğinin gölgesi altında kalmış oldukça geleneksel bir kadındır. Ama Halil Bey, Ali Bey'in yaptığı gibi kızlarını okutmak için büyük çaba harcamıştır. Büyük kızı eczacı olmuş, Yalova'da babası onun için bir dükkan açmıştır. İkinci kızı ilkokul öğretmenidir ve Ali Bey'in karısının gönüllü dernek işleriyle çok yakından ilgilenmiştir. Sonraları Dünya Kırsal Kadınlar Derneği'nin verdiği bir bursla bir yıl İngiltere'de kalmıştır. Şu anda çevredeki bir kasabada öğretmenlik yapmaktadır.[5] Baba kızlarının meslek sahibi olmalarından büyük gurur duymaktadır; ayrıca bunu kendi başarısı olarak görmektedir. Kendisi gibi onların da Taşköprü'yü aştıklarını düşünmektedir. Kendisinin Taşköprü'yü aşma biçimi Bekir Bey'inkinden oldukça farklıdır. Halil Bey, Ali Bey'i örnek alarak çiftçiliği sürdürmüştür. Yine Ali Bey gibi, kızlarına meslek kazandıracak bir öğretim sağlamak, hoşgörülü bir dünya görüşü kazanmak, ailesi için yüksek yaşam koşulları yakalamak gibi amaçlar edinmiş; kent seçkinlerinin değerlerini benimsemiş ve köydeki siyasal yaşamın dışında kalmıştır. Buna karşılık, Ali Bey'den farklı olarak köyde halen meyve-sebze yetiştiriciliğiyle uğraşan köylülerin "patronu" konumuna gelmiştir; şimdi de bu insanların tüm iş ilişkilerinde memnuniyetle aracılık yapmaktadır.

Murat Bey'in de 1960'lara kadar, üzerinde sebzecilik yapmaya çalıştığı bir miktar toprağı vardır. 1965'te yabancı işçi olarak Almanya'ya gitme olanağına kavuşmuştur. Karısı ve çocuğunu da yanına almış, tarlasını yarı kiracı-yarı ortakçı koşullarıyla işlemeleri için akrabalarına bırakmıştır. Her yıllık izninde köye gelip topraklarını meyve bahçesine dönüştürmüştür. Karısı da Almanya'da çalışmıştır. 1976'da geri dönmüş; Almanya'da biriktirdikleri parayı toprağa yatırarak bahçelerini genişletmişlerdir. Bu arada evlerini büyütüp eşyalarını yenilemekle kalmamış bir de bakkal dükkânı açmışlardır. Adına bakkal dükkânı

[5] Nikahı için "Tanıştılar, birbirlerini sevdiler ve evlenmeye karar verdiler" yazan basılı düğün davetiyelerini kendi hazırlamıştı. Bu bir köylü ailesi için, alışılanın son derece dışında bir davranıştı. Ayrıca düğün gelinin babasının evinde yapılmıştı.

dense Türk köyünde böyle bir dükkan içinde giyim eşyası, araç-gereç gibi çok çeşitli malların satıldığı bir mağaza sayılabilir. Murat Bey'in kendisi meyvecilik ve köyün dışındaki alışverişlerle uğraşırken karısı da dükkânı yönetmekte, aynı zamanda tezgâhtarlık yapmaktadır.

Murat Bey köyün sayılı zenginlerinden biri değildir; buna rağmen dükkânında veresiye satış yapması nedeniyle ücretli işçilerle yakın ilişki kurmuş, diğer "ağalar"a karşı çıktığı için köyde sevilen biri haline gelmiştir. Bekir Bey gibi resmi çevrelerle ya da Yalova'nın güçlü kişileriyle yakınlık kurmak yerine kasabanın ortalama tüccarlarıyla bağlantıya geçmiştir. Öte yandan Ali Bey ve Halil Bey'in bırakmasının ardından köyde Bekir Bey'in partisine karşı muhalefette doğan boşluktan yararlanarak siyasal liderliğe yükselmiştir. Muhtarlık seçimlerinde, Bekir Bey'in işçilere ve özellikle yeni gelenlere ve gençlere karşı ilgisiz tutumundan doğan hoşnutsuzluğu kendi lehine çevirmeyi başarmıştır. Son seçimlerde Bekir Bey'e karşı adaylığını koymuş ve kazanmıştır. Halil Bey'le olan yakın ilişkisi kasabadaki muhalefet partisinin yolunu açmıştır. Fakat gücünün asıl kaynağı dükkânı, bundan da önemlisi köylüye civar fabrika ve depolarda iş bulmada oynadığı roldür. Köylünün iş bulmasında aracılık yapmaktadır. Çevredeki fabrikalarla iyi ilişkiler kurmayı başarmıştır. Tavsiye ettiği kişiler iş bulabildiği için köydeki gençler arasında iyi iş olanakları sağlayabilen ve dükkânında veresiye satış yapan biri olarak önem kazanmıştır.

Muhtar olduğu son seçimlerde kampanyasını yaptığı konu köye temiz su getirtip her eve dağıtımını sağlamak olmuştur. O tarihe kadar sadece Ali Bey ya da Bekir Bey gibi tek tek kişiler kaynak bulup kendileri için büyük depolar yaptırmışlardır. Murat Bey su üzerinde bütün köyün hakkı olduğunu iddia etmiştir. Bekir Bey'in kasabadaki güç çevreleriyle daha güçlü ve yaygın ilişkiler kurmuş olduğu düşünülürse bu işin hiç de kolay olmadığı anlaşılabilir. Murat Bey son derece akıllıca davranarak, su işinde, kendisinin etki alanındaki çevrelere, yani büyük fabrikalara başvurmuştur. Fabrika işletmecilerinin teknik ve para yardımıyla köy suya kavuşmuştur. Murat Bey zengin bir bakkal, iş

komisyoncusu ve muhtardır. Taşköprü'deki on dört öğrencinin yanı sıra kendi çocukları da Yalova'daki ortaokula gitmektedir. Öğrencileri her sabah okula götürüp akşam köye getirmek üzere bir minibüsle anlaşmıştır. Bugün Murat Bey köydeki hemen hemen tüm genç aile reislerinin gönlünü kazanmış durumdadır.[6]

Davut Bey mutlak egemenliğiyle tam bir ağa olmuştur. Hâlâ da kendisinden "ağa" diye söz edilmektedir. Ancak kimse ne Ali Bey'den, ne muhtardan ne de Bekir ve Halil Bey'den "ağa" diye söz etmemektedir. Yeni ilişkilerin ortaya çıkıp gelişmesinde kavramların oluşması son derece önemli bir aşamadır; çünkü kavramlar, durumun kişiler tarafından tam olarak algılandığını ve "idrak" edildiğini yansıtır. Mevcut durumda köyde etki gücü olan kişilere ağa denmemesinin birbirini tamamlayan iki nedeni olabilir. Bunlardan ilki, köylülerin, şu anda köyde nüfuz sahibi olan kişilerin geçmişlerini, kökenlerini, şimdiki durumlarına nasıl geldiklerini bilmeleridir. Köylüler kendilerinin de ileride benzer bir konuma gelebileceklerini umuyor olabilirler. Öte yandan köylülerin bu üç kişiden birinin koruması altında oluşu hâlâ kesin bir biçimde belirginleşmiş değildir. Bu konum kesinlik ve belirginlik kazandığında "ağa" sözünü bu kişiler için de kullanmaya başlayabilirler: Halil Bey, Bekir Bey ve kısmen Murat Bey, "ağa" olarak anılmasalar da varlıklı, güçlü, köylüyü patronajı altına alabilecek farklı statüdeki kişileri nitelemek için kullanılan "bey" sözüyle anılmaktadırlar.

Patronaj, Enformel İlişki Ağları ve Kahvehaneler

Geleneksel düzene göre, köy topluluklarında erkekler birbirleriyle evlerde görüşmezler. Bugün bile, hiçbir erkek bir diğerini, iş ya da ahbaplık için, yorgan döşek hasta bile olsa evinde ziyaret etmez. Ev kadının dünyasıdır. Uzun süreden beri, erkeklerin görüştüğü mekân köy kahveleridir. Kahvelerden önce,

[6] Türkiye'de işçi sınıfının çıkarlarını savunan oturmuş bir siyasal parti yoktur. Böyle bir parti olsaydı Murat Bey'in bunun içinde yer alıp almayacağı ilginç bir soru olurdu. Bu noktada, İtalya'da, işçi ve köylülere patron gibi davranan komünist parti üyeleriyle ilgili gözlemler akılda tutulmalıdır. Bu konuda bkz., Tarrow (1967).

aynı amaçla, ağa Davut Bey tarafından bir köy odası yaptırılmıştı. Köy odasının döşenmesi, ısıtılması ve aydınlatılmasını da Davut Bey halletmişti. Köy erkekleri bu odayı sıkı kuralları olan bir protokole göre kullanır, burada oturur ve konuşurlardı. Ağa tarafından bir odanın yaptırılmasındaki sembolik anlamı görmek zor değildir. Bu oda dışarıdan gelenlere ağanın hâkimiyetini gösterir ve kendisine bağımlı kişilerin kendisiyle kurdukları ilişkinin sürekli olarak farkında olmalarını sağlar.

Davut Bey köyden taşınınca, tahmin edilebileceği gibi, Ali Bey bir oda yaptırmamıştır. Bunun yerine 1950'lerde ilk ticari kahvehane açılmıştır. Bugün köyde üç tane kahve vardır. İşlerin durgun olduğu dönemlerde, pazar günleri ya da bayramlarda ve akşamları kahveler dolup taşar. Ama iş saatlerinde ve hafta içi, kahvelerde sadece çok yaşlı erkekler ve biriyle randevusu olanlar oturur. Bugün kahvehaneler ilişki ağlarının geçişliliğini gösterir. Evdeki akrabalar arası ilişkiden ya da eskiden olduğu gibi ağanın kurdurduğu odadaki etkileşimden farklılaşmıştır. Kahvehaneler henüz kendilerine has mekânlarına kavuşamamış çeşitli etkinliklerin yürütüldüğü ticari bir mekândır. Kahvehaneler, boş zaman geçirmekten çeşitli görüşmeler yapmaya, ciddi iş alışverişlerinden siyasal parti toplantılarına kadar çeşitli amaçlarla kullanılır. Kahvehanelerin bizim açımızdan en önemli olan özelliği, yeni yeni gelişen patronaj ilişkilerine ev sahipliği etmeleridir. Patronaj ilişkisinde taraf olan kişiler birbirlerini kahvehanede görür, gerekiyorsa resmi işlerini halleder ya da burada randevulaşırlar.

Kahvelerde sadece "ciddi" konular konuşulmaz. Bildiğimiz türden "toplantılar" için ayrılmış özel bir bölüm ya da zaman yoktur. Kişiler kendi istedikleri zaman kahveye gider, ahbaplarının ya da tavla ve iskambil oynayanların yanma oturup gevezelik ederler. Bazen de yalnız başlarına otururlar. Bir süre sonra yerlerini değiştirip birilerinin yanma oturabilirler. Kahvelerde genellikle yapılan pek fazla bir şey yoktur. Ama herhangi bir anda birisi, başkalarının da ilgisini çeken bir konu ortaya atabilir; sonra çevredekiler de konuşmaya katılır ve çok sayıda insanı ilgilendiren bir konudan bahsediliyorsa sohbet bir tür top-

lantı halini alır. Ancak bu toplantıda bir başkan, not tutan birisi ya da benzer bir örgütlenme yoktur. Toplantıda önemli bir noktaya değinenler ya da sadece daha yüksek sesle konuşanlar kendiliğinden söz almış olur. Biri "saçma sapan" bir şey söyleyecek olursa diğerleri onu susturur veya oyunlarına ya da kendi küçük sohbetlerine dönerler.

Köyün en büyük kahvesi, ilkokulun, bir tamirhanenin ve bir bakkalın da bulunduğu köy meydanındadır. Köy büyümekte olduğu için iki kahve daha açılmıştır. İlginçtir ki bu kahvelerin hiçbiri müşteri açısından farklılaşmamıştır. Köydeki birçok kişi her üç kahveye de gitmekte ve her üçünde de yapılan sohbetler, yukarıda tarif edildiği gibi, ciddi bir tartışmaya dönüşebilmektedir. Başkalarının meraklı gözlerinden uzakta bir görüşme yapmak isteyenler ya iş saatleri içinde ya merkezdeki kahvenin dışındaki köy kahvelerinden birinde ya da en iyisi, Yalova'da bir kahvede buluşmalıdırlar.

Bu durum köydeki patronajın halen esnek olduğunu gösterir. İlişkinin bağımlı tarafında olanlar donmuş değildir. Ayrıca her patron farklı bir gruba koruma sunmakta ve farklı hizmetler elde etmektedir. Halil Bey'in grubu daha çok bahçelerin durumuyla ilgilenmektedir. Bağlantı içinde olduğu banka ve büyük tüccarlar, Bekir Bey'in bağlantılı olduğu banka ve çevrelerden farklıdır. Öte yandan Bekir Bey toprakla, satan ve başka bir alana yatırım yapanlarla ilgilenir. Murat Bey ise tamamen başkadır. Kendisine bağımlı olanlar ücretli işçilerden oluşur. Dolayısıyla insanlar bahçeciliği bırakıp topraklarını satmaya karar verdiklerinde ya da genç erkekler ailelerini terk edip iş aramaya başladıklarında, patronaj içindeki referans grubu da bir patrondan diğerine farklı olacaktır. Dolayısıyla patronaj ilişkisinin mekânı olarak kahvehanelerin farklılaşmış olmaması şaşırtıcı değildir.

Köydeki enformel ilişki ağları yapılandırılmış değildir. Bu durum kahvelerde açıkça gözlemlenebilir: köyün imamı veya öğretmenlerinden ya da patronlarından biri de kahvede oturup sohbetlere katılabilir; ama bu kişilerin köylü üzerindeki etkisi hemen gözlemlenmez. Yukarıda da belirtildiği gibi, borç alma,

formel işlemler için gerekli kağıtları imzalama, girişilecek bir iş konusunda akıl danışma, hatta traktör, buzdolabı ya da yedek parça gibi büyük alışverişler için kasabaya birlikte gitmeyi teklif etme gibi patronaj ilişkisine has her türlü enformel ilişki kahvelerde gerçekleşir. Patron gibi davrananların belli bir yazıhanesi yoktur. Politika ya da televizyon programları gibi genel bir konu açılmışsa konuşmaya herkes katılır. Yaş, meslek, geçim kaynağı ve belli bir anda içinde bulunulan patronaj ilişkisi etrafında, diğerlerini dışlayıcı bir gruplaşma söz konusudur. Bu belli zaman süresince aynı patronun "himayesi" altındakiler bir arada oturur. Halihazırda çok sayıda referans grubu vardır. Ücretli sanayi işçisinin çıkarları küçük meyve üreticisininkilerden farklı olacaktır, dolayısıyla farklı bir patronaj ilişkisi ve kahvehanedeki farklı bir grup içinde yer alır. Dolayısıyla, örgütsel gelişmenin son derece sınırlı kaldığı ve köylülerin dış çevrelere ulaşma şansının gayet kısıtlı olduğu günümüzde, kahve köydeki en önemli kurumdur.

Köylü üzerindeki etkisini artırmak iddiasında olanlar kendilerine bağımlı olan kişilerle görüşmek için kahvehaneye gelirler; bunun tersi de geçerlidir. Muhtar Murat Bey ve Halil Bey kahvehanelerin müdavimlerindendir. Her ne kadar Murat Bey zamanının çoğunu Yalova'da geçiriyorsa da Taşköprü kahvelerine gelmeyi ihmal etmez. Ali Bey'in davranışları gözlemlendiğinde kahvehanelerin patronajın yürütüldüğü en önemli mekân olduğu gerçeği daha da belirgin bir hal alır. Ali Bey hiçbir zaman köy üzerinde belli bir etki gücü elde etmek istemediği ve köyün ilişki ağından daima uzak kaldığı için kahvehanelere gitmemiştir. Bu onun daha da çok göze batmasına neden olmuştur. Ayrıca köylülerin onu reddedişi, yeni patronların ortaya çıkışı ve kahvehanelerin önemi toplumsal yapıyı ve değişimi özetler.

Sonuç

Taşköprü'de yeni yeni serpilen patronaj ilişkilerinin en belirgin yanı, eski bir ilişki sisteminin kalıntıları olmamalarıdır. Davut Bey'in köyü terk etmesi ve Ali Bey'in ağalığı reddederek "modern" ilişkileri önermesi sonucu eski ilişki kalıplarının bozulması ve bunu takip eden yıllarda köylünün ağasız olarak mü-

cadele edişi bu durumun açık kanıtıdır. Ayrıca yeni patronların tamamı "kendi kendini var etmiş" kişilerdir. Bu patronlar görece olarak gençtir ve aileleri geçmişte topluluğun sıradan üyeleri olmuştur. Etkinliklerinin sürdüğü ana alanlar, "yardım"larının istendiği tüm temel konular, bu yerleşim yeri için yeni olan ekonomik etkinliklerle ilgilidir. Ancak geçmişteki klasik ağayla benzeşen bir işlevleri, köylü için köy dışı ana topluma ulaşma kanalları sağlamaları ve kendilerine bağımlı kişileri korumaları altına almalarıdır. Esasında Ali Bey'in köylülerin beklentilerinin gerisinde kaldığı nokta, tam da bu, köy dışı geniş toplumla bağlantı kurarken korunma boyutudur.

Soruna başka bir açıdan baktığımızda, bir bütün olarak dış sistemin, geçmişte köylü olan bu insanların kullanımına açık sosyal güvenlik mekanizmaları ya da kurumları ve bağlantı kanalları sağlayamamış olduğu söylenebilir. Kendine yeterli tarım ekonomisinin ve eski ağanın korumasının ortadan kalkmasıyla, ortaya çıkan gerilimi emebilecek ve dış yapıdan kaynaklanan kurum ve ilişkilerin kurulması son derece önemli bir hal almıştı. Bu sağlanamayınca topluluk, yaşadığı toplumsal değişimi daha fazla güvenlik sağlayacak türde ilişkilere doğru kanalize etti. Her toplumsal yapı, bütünleşmiş kurumları, etkileşim kalıpları ve değerleriyle, üyeleri için güvenlik mekanizmaları sağlar. Küçük toplulukların, aile merkezli faaliyetlerin ve ağalarla yüz yüze ilişkilerin egemen olduğu sanayi öncesi toplumsal yapı, güvenlik sağlamak açısından iyi bir donanıma sahipti. Ağanın ve köylülerin hakları, sorumlulukları ve kazançları öyle bir biçimde düzenlenmişti ki herkes hem olağan hem olağanüstü zamanlarda ne yapılacağını çok iyi bilirdi. Sistem o denli bütünleşmişti ki üyeleri genellikle grubun ve gruba has etkileşim kalıplarının kendilerine güvenlik sağladığının farkında olmazlardı. Ancak bazı değişimler gerçekleştikten ve grup üyelerinin hayatında yeni etkileşim kalıpları ortaya çıktıktan sonradır ki yeni durumda çok önemli bir şeyin eksik olduğunun farkına varabildiler. Yeni sistem herhangi bir güvenlik mekanizması ya da dışarıyla bağlantı kanalı kuramadığından, mevcut sistem, tampon mekanizmalar olarak, kendi yapısıyla ve patronajın hiz-

met-koruma alışverişine bağlı yüz yüze ilişkilerine dayalı deneyimiyle büyük oranda uyum haline olan ara formlar yaratmıştır.

Yeni patronlar toplumsal refahı pek de fazla düşünmemektedirler. İşlerine yararı olduğu için köylüyle yüz yüze ilişkiler kurduklarını ve yardım ettiklerini açıkça söylemektedirler. Onlar tam anlamıyla "modern" girişimcilerdir. Ancak köylülerin acil ihtiyaçlarına yanıt veren ya da zor zamanlarında yardımlarına koşan bir aracı gibi davranmadıkça konumlarını tam anlamıyla sağlamlaştıramayacaklarım hemen anlamışlardır. Bu noktada sistemin özel bir unsuru tamamen değişmiştir: kendine yeterlik düzeyinde, ağa ve köylü arasındaki ilişki. Öte yandan bazı ihtiyaç ve işlevler boşlukta kalmıştır. Bu noktada, yeni işlevlere yöneltilmiş, ama aynı zamanda boşlukta kalmış eski işlevleri de üstlenmiş ara formlar ortaya çıkmıştır. Bir bakıma yapı içinde patronajı bir ara form yapan tam da budur. Yeni patronlar bahçe sahibi, emlak komisyoncusu ya da büyük dükkan sahibi olabilirler; ancak aynı zamanda bir koruyucu, sosyal güvenlik kurumu ve iş komisyoncusu olmak, kısaca dış sistem tarafından boşlukta bırakılan her türlü işlevi üstlenmek zorundadırlar. Bu patronların performansıyla topluluk hem dışarıyla hem kendi içinde bütünleşir.

Türkiye gibi "sanayi" toplumunun geç ve duraklamalarla geliştiği ülkelerde, bu süreç içinde sınıf yapısı ve siyasal partilerin ve bunların tabanlarının sınıfsal temelleri karmaşık bir hal alır; hızlı sanayi büyüme dönemlerini izleyen yavaş değişim dönemleri boyunca sarkaç, anonim ilişkilerin ve kesin sınıf aidiyetlerinin hakim olduğu büyük örgütlenmelerle sınıfsal statüsü belirgin olmayan, küçük ve orta ölçekli, kendi kendinin patronu serbest girişimcilik arasında gidip gelir. Kuşkusuz sanayi öncesi devrin mutlak ilişkisi, yani toprak sahibi köylü ilişkisi ilelebet çözülmüştür. Ancak Türkiye gibi ülkelerde bir sanayi toplumunun sınıf yapısı da tam anlamıyla kurulmamıştır; bunun tek nedeni ücretli işçi çalıştıran kâr yönelimli işletmelerin baskın olmaması değil, ülkede tanımlı ve istikrarlı bir işçi sınıfının bulunmamasıdır. Büyük köylü kitleleri topraktan koparılmış ve sınıf karakteristikleri olmayan marjinal sektörler tarafından

emilmişlerdir. Ayrıca en büyük sanayi işletmelerinde bile işçi devri daimi son derece yüksektir; işçilerin çoğunluğu işçi kalmakla işi bırakıp tarım, hizmet ve sanayi sektöründeki, bir ilâ on işçi çalıştıran milyonlarca küçük ve orta ölçekli işletmeden birini daha açıp açmamak konusunda kararsızdır (Kıray, 1971, 1973; Şenyapılı, 1978). Küçük ve orta işletme türü faaliyetler patronaj gibi ara uyum formlarının ortaya çıkması için son derece uygun ortamlar oluşturur. Bu küçük işletmeciler başarısız olurlarsa yeniden ücretli işe geri dönebilirler; ancak ücretli işlerin sayısının görece sınırlı olması büyük rekabete yol açmakta ve adam kollama, patronaj gibi ilişkiler bu noktada da işlevsel bir hal almaktadır. Taşköprü'de ücretli iş arayan ya da bir işletme açan eski köylüler de bir istisna oluşturmazlar. Sonuçta bunlar da Taşköprü'deki farklı patronların himayesi altındadır. Dolayısıyla patronaj ilişkileri dış dinamikler sonucu değişen toplumsal yapılarda ara formlar olarak ortaya çıkar. Bunlar tampon mekanizmalardır ve dış sistemin etkisiyle, alıcı sistem için bağlantı ve koruma kanalları kilitlendiğinde ve değişim sürecinde eski kanallar kaybedildiğinde kişilerin uyumuna yardım ederler.

Sosyal bilimler literatüründe, hem Weber-Parsons'a hem Marx'ta dayanan referans düzlemlerinde, toplumların gelişme aşamalarının özellikleriyle ilgili geniş bir bilgi birikimi vardır. Yine her iki düzlemin literatürü, iç dinamiklerin etkisiyle değişim konusunda aynı derecede zengindir. Ancak, değişim hızını, dış yapıların kısmi ve seçmeci bir biçimde daha az farklılaşmış yapılarla iç içe geçişini, bunun sonucunda ortaya çıkan ve değişimi fiilen tamamlayan ara form ve mekanizmaları inceleyen çalışmaların sayısı fazla değildir. Taşköprü'de patronaj, eski yerel yapının kendini yeniden düzenleyebilmesini ve işletebilmesini mümkün kılan bu ara mekanizmalardan birini, mikro düzeyde gözlemleme olanağı sunmaktadır.

Sonuçlar makro düzeyde ele alındığında ise, bu yapıların, bugünlerde herkesin iddia ettiği gibi, sadece işlevsel bütünler olmadıkları; kendi iç özelliklerinden çok dış dinamiklerin yarattığı değişen koşullar altında kendilerini yeniden düzenleyebildikleri ve dönüştürülebildikleri görülmektedir. Yapılar bunu,

dengeyi yeniden kuran, ancak değişimin genel yönünü değiştiren ara form ve mekanizmalar sağlayarak başarırlar.

Çeviren: Tülin Kurtarıcı

Kaynakça

Abadan-Unat, N. (1964) *Almanya'da Türk İşçileri*, Devlet Planlama Teşkilatı.

Boissevain, J. (1962a) "Patronage in Sicily", *Man* içinde, N. S. 1. 18-33.

Boissevain, J. (1962b) *Saints and Fire Works: Religion and Politics in Rural Malta*, Atholene Press, Londra, 1962.

Campbell, J.K. (1964) *Honour, Family and Patronage*, Oxford Clarendon Press.

Gellner, E. ve Waterbury J. (der.) (1977) *Patron and Cliens in Meditarrnan Societies*, Duckworth, Liverpool.

Hutteeroth, W.D. (1974) "The Influence of Social Sturcture on Land Division and Settlment in Inter Anatolia", P. Benedict, E. Tümertekin, F. Mansur (der.) *Turkey: Geographic and Social Perspectives* içinde, E.J. Leiden: Brill İnalcık, H. (1974) *The Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Londra.

Kıray, M. (1964) Ereğli: Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.

Kıray, M. (1968) "Values, Social Stratification and Development", *Journal of Social Issues*, V. XXVI, 2, 87-102.

Kıray, M. (1974) "Social Change in Çukurova, A Comparasion of Four Villages', P. Benedict, E. Tümertekin, F. Mansur (der.) *Turkey: Geographic and Social Perspectives* içinde, E.J. Leiden: Brill.

Kudat, A. (1974) "Patron-Client Relations: The State of the Art and Research in Eastern Turkey", E.D. Akarlı ve G. Bendor (der.) *Political Participation in Turkey* içinde, İstanbul, 61-87.

Mardin, S. (1963) "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in History and Society*, Vol. XI.

Meeker, M.E. (1972) "The Great Family Aghas of Turkey: A Study of Changing Political Culture", R. Antoin ve I. Harik (der.) *Rural Politics and Social Change in the Middle East*, Bloomington, Indiana, 237-66.

Sayarı, S. (1977) "Political Patronage in Turkey" Gellner, E. ve Watebury J. (der.) *Patron and Clients in Meditarrenean Societies* içinde, Londra, Duckworth.

Silverman, S. "Patronage and Community Nation Relationships in Central Italy", *Ethnology*, 4, 172-89.

Şenyapılı, T. (1978) *Kentle Bütünleşemeyen Nüfus Sorunu,* ODTÜ Yayınları, Ankara.

Tarrow, S. (1967) *Peasant Communism in Southern Italy*, Newhaven.

Timur, S. (1972) *Türkiye'de Aile Yapısı,* Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.

Yalman, N. (1971) "On Land Disputes in Eastern Turkey", G. Tikku (der.) *Islam and Its Cultural Diversions: Studies in Honour of G.E. von Grenebaum* içinde, Illinois, Urbana.

DOĞU AKDENİZ'DE İLETİŞİM, ULAŞIM VE TOPLUMSAL DEĞİŞME

Kültürel Alan ve Kimlik

Akdeniz, ayrı bir bütün, tutarlı ve ayrı bir kültürel bölge olarak görülebilir. Ayrıca kendine özgü bir fetih ve ticaret tarihi üzerinde şekillenmiş özel bir etkileşim alanı olarak da algılanabilir. Akdeniz, belirli bir coğrafî bölgede yer alan farklı toplumların benzer ya da aynı değer sistemlerini, davranış kalıplarını ve yaşam biçimlerini paylaştıkları bir "kültürel alan" sayılabilir (burada "kültürel alan" terimi kültürel antropologların veya sosyologların kullandıkları şekilde tanımlanmıştır). Her ne kadar Akdeniz Havzası'nda farklı farklı bölgeler bulunsa da Dünyanın tamamını düşündüğümüzde burası, insanoğlunun tarihiyle de örtüşen uzun geçmişiyle, bütün olarak tek bir kültürel alan *oluşturur*. Bu bölgede birçok grup birbiriyle savaşmış, ticaret yapmış, birbirinin egemenliği altına girmiş, birbirinden kurumlar alınış, birbirine göç vermiş ve sonuçta, bugün de olduğu gibi, toplumlar kurmuştur. Öküz ve karasabana dayanan tarımsal yapılardan başlayıp köylüler ve derebeylerine uzanan bir süreç içinde Akdeniz toplumları aynı tarihi paylaşmışlardır. Bugün bu toplumlar, namus ve şerefe büyük değer vermeleriyle; patronaj ilişkileri etrafında şekillenen iktidar pratikleriyle; geniş köylü kitlelerinin kentlere göç etmesiyle; bu göçmenlerin İspanya'da *"passane"*, İtalya'da *"campanaliome"*, Türkiye'de hemşehri ilişkilerine bağlılıklarıyla; sigara dumanlı kahvehaneleriyle bir kültürel alan oluştururlar.

Öte yandan "kimlik" terimi her şeyden önce bir kuruma, bir cemaate ya da bir kültüre, yani bir gruba aidiyeti içerir. Kimlik aynı zamanda, bu grup aidiyetinin bilincinde olmayı; sözkonusu

* "Akdeniz'de İletişim; Ulaşım ve Toplumsal Değişme" konulu seminerde okunmuş tebliğ, 1984.

kimliği bir arada tutan bazı değerlerin paylaşıldığının farkında olmayı gerektirir. Belki böyle bir farkındalık haline en yakın konum bir devletin tebaası olmaktır. Herkesin çok iyi bildiği gibi aslında, sanayi devrimi diye adlandırılan sürece kadar Akdeniz Bölgesi'nde, tebaalarına, Akdenizli olmayı da içeren ayrıcalıklı bir aidiyet duygusu vermiş büyük imparatorluk ve devletler hüküm sürmüştür. Bölge Mısırlıların hakimiyeti altına girdiğinde de, bir Roma gölü halini aldığında da, sekiz yüzyıl boyunca bir Müslüman denizi olduğunda da, Doğu ve Güney bölgeleri Osmanlıların eline geçtiğinde de Akdenizlilik kimliği her zaman, sorgulanmaksızın kabullenilmiştir.

İletişim ve Ulaşım

İmparatorlukların Akdeniz'de hüküm sürmesini sağlayan, bilginin, malların ve insanların hareketi sonucu oluşan karşılıklı bağımlılık ve etkileşim, yani nihaî hedefi imparatorluk başkentleri olan ulaşım ve iletişimdi. Bağımsız ve farklı farklı çok sayıda birimden oluşan geniş alanlar üzerinde hüküm sürebilmek için, ticarî ilişkilerin ve devlet yönetiminin gelişmesini sağlayan işlek bir ulaşım ve etkileşim ağma sahip olmak kaçınılmaz bir zorunluluktu. Devletin başarı ve istikrarı büyük oranda, ulaşım ağlarının geliştirilmesine, korunmasına ve sürekliliğine bağlıydı. Daha önceki yüzyıllarda ulaşım ağları aynı zamanda iletişimi de sağlardı. Romalıların ve Osmanlıların kurduğu karayolu sistemi bu tür ulaşım ağlarının klasik örneğini teşkil eder. Su taşımacılığının gelişmesi de aynı derecede önemliydi. İstikrarlı ve kontrol altında bir siyasî entegrasyonu mümkün kılan işlek ulaşım ve iletişim sistemleri, geçerliliğini yüzyıllar boyunca koruyan ortak Akdenizlilik kimliğinin temelidir.

İletişim ve ulaşım sisteminde bir değişiklik olduğunda kimliğin temelini oluşturan siyasî örgütlenmenin konfigürasyonu da değişir. Roma'nın denizler ve yollar üzerindeki hakimiyetini gerçek anlamda yitirmesi ve ordularının hareket kabiliyetlerini kaybetmesi, Mısır'ın imparatorluğun bir parçası olmaktan çıkması ve papirüs arzının kesilmesi sonucu olmuştur. Aynı biçimde, İslam'ın sadece Akdeniz'in güney kıyılarında değil İber Ya-

rımadası'nda da hüküm sürdüğü uzun yüzyıllar boyunca sadece Müslümanlar papirüs kullanabiliyordu; dolayısıyla Akdeniz Havzası'nın "kimliği"nin belirlenmesinde yine iletişim etkili olmuştur. Ya da kalyonların kadırgaların yerini almasıyla, İstanbul veya Barselona'da görülebileceği gibi, tüm deniz trafiği, tüm kentler ve limanlar değişmiştir.

Sanayi devrimi öncesi bir teknoloji kullanılan imparatorluklar, başkentlerin yeri defalarca değişse de sistemin teknolojik altyapısı ve örgütlenmesi aynı kaldıkça Akdeniz'de hüküm sürebilmiş ve sanayi devrimine, yani XIX. yüzyıla kadar, Akdenizlilik temelinde, yaygın bir kimliği sürdürebilmişlerdir.

Kuşkusuz ulaşım ve iletişimin Akdeniz tarihini ve buna bağlı olarak Akdenizli halkların kimliğini şekillendiren yegâne etmen olduğunu söylemek doğru olmaz. Ancak ulaşım ve iletişim, devletleri ve toplumları oluşturan çok sayıda parçanın *bütünleşmesini* anlayabilmek ve bunların değişmesiyle birlikte devlet ve toplumların nasıl değiştiğini çözebilmek için somut ve gözlemlenmesi kolay bir temel oluşturur.

Daha önceki yüzyıllarda gerçekleşmiş değişikliklerin birikmesi sonucu, XIX. yüzyılın ortalarında Akdeniz'de üç önemli değişim yaşandı. Bunların ilki buharlı gemilerin ve demiryollarının ortaya çıkışıydı; ikincisi Süveyş Kanalı'nın açılması; üçüncüsü ise ulusal devletlerin kuruluşu ve bu devletler etrafında dünya pazarlarının oluşması, böylece kimlik sorununun, çözülmesi çok daha zor bir hal almasıydı (bu noktada İtalya'nın birleşmesi belki de, diğer ulus devlet oluşumlarından görece olarak daha önemli bir rol oynar).

İletişim ve Ulaşım Alanında Gerçekleşen Değişikliklerin Mikro Düzeyde İncelenmesi

Akdeniz'deki radikal değişim sorununu, bu bölgede hüküm süren devasa siyasî birimlerin tarihe karışmasını ve hareket merkezinin Akdeniz'den dış denizlere doğru kaymasını incelemek için, en azından tek bir bölgede yeni ilişkilerin nasıl yerleşik hale geldiğine, bu sırada ortaya çıkan süreç ve aracı mekanizmalara bakmak yararlı olacaktır. Aşağıda böyle bir çerçeve

içinde, Türkiye'nin Ege kıyılarında yürütülmüş bir çalışmanın sonuçlarından bazıları tartışılacaktır. Ulaşım ve iletişim alanındaki değişim, zaman boyutunu öne çıkaran bir bakış açısı içinde ele alınmıştır. Ara süreçleri tüm gerçeklikleriyle görebilmek için, geçmişi, bölgede önemli değişimlerin başladığı XIX. yüzyıla dayanan Osmanlı örgütlenmesi incelenmiştir. XIX. yüzyıla yönelik farklı yorumları tartışmak amacıyla sözkonusu analizin kapsamı bugünü de içine alacak şekilde genişletilmiştir. Buradaki tartışma ister istemez konuyu çok kaba hatlarıyla ele alacak ve vurgulanan noktalar çok basit terimlerle ifade edilecektir.

İzmir ve Çevresi

19. yüzyıl öncesi ulaşımın -dolayısıyla o günün koşulları içerisinde aynı zamanda iletişimin- örgütlenişi Osmanlı toplumunun kendi iç dinamikleri tarafından belirlenmiştir. Küçük yerleşim birimlerini birbirine ve daha büyük yerleşim birimlerine bağlayan karayolu sistemi, en önemli merkezi tam ortada, ikincil merkezi kıyıda yer alan, örümcek ağını andırır bir yapı oluşturmuştu. Bu şekilde örgütlenmiş çok sayıda sistem de hiyerarşik bir düzen içinde birbirine eklemleniyor ve sonuçta bunların tamamından oluşan bütün, mal ve bilgi akışını, özellikle de tarımsal üretim artığını (vergi, yani öşür aracılığıyla) örgütleyen başkente ulaşıyordu. Karayolu sistemi, yol üzerindeki belli kırsal yerleşim birimlerine verilen ve derbent sistemi diye adlandırılan; bakım, onarım ve güvenlik görevlerinin açık olarak tamamlandığı bir sistemle tamamlanıyordu. Ulak, menzil gibi adlar taşıyan belli örgütlenmeler içinde, kervanların ve yolcuların yol boyunca ihtiyaçlarını karşılayacak belli hizmetler sunuluyordu. Dolayısıyla sistem, bilgi, mal ve insan akışının kolay ve kesintisiz olarak sürdürülmesini sağlamaya yönelikti. Böylece bir dizi yerleşim birimi, örümcek ağı şeklinde örgütlenmiş bir karayolu sistemi ve tek bir deniz -Akdeniz- etrafında birbiriyle entegre olmuştu; bu durum ise buralarda yaşayan nüfusun kendini yakın çevreyle ve daha uzak bölgelerle özdeşleştirebilmesini mümkün kılıyordu. Öyle görünüyor ki sadece Osmanlı devrinde değil, Mısır ya da Roma zamanında da Akdeniz'deki daha

küçük bölgelerde karayolları ve yerleşim birimleri yukarıda tarif edilene benzer bir örümcek ağı oluşturuyordu. Daha küçük bölgelerdeki sistemleri, (adı ister Roma ister İstanbul olsun) başkente bağlayan nihaî ulaşım ve iletişim yolu Akdeniz'di. Denize açılan yerleşim birimlerinden (limanlardan) ne gönderilirse gönderilsin, Akdeniz'deki bir başkente ulaştığı sürece kimliğinden kuşku duyulmazdı. Temel zenginlik kaynağı, miktarı iklime ve toprağa bağlı olarak artıp azalan, öküz ve karasabana dayanan bir teknolojiyle üretilen tarımsal artıktı ve karayolu sistemi ve deniz yollarında da Roma Devri'nden bu yana ilkel bir teknoloji kullanılıyordu.

Ancak XIX. yüzyılda son derece radikal bir değişim gerçekleşti. Hem örümcek ağını andıran yapı hem de kullanılan teknoloji tamamen değişti. Üstüne üstlük taşman malların ve bu taşıma için gerekli bilginin türü ve hacmi de büyük bir değişim geçirdi. İncir, üzüm gibi lüks gıda maddeleri, madenler ve diğer ürünler kıyı bölgelerine taşınmaya ve dışarıya gönderilmeye başlandı. Yerel idarelerin tuttuğu kayıtlar bu konuda önemli bir bilgi kaynağıdır. Bu ticaret, ürünlerini satmaya istekli vergi yükümlüsü köylülerin değil de Osmanlı tüccarlarının önemini azaltmıştır. Akdeniz'in bu bölümünde yaşayan toplulukların kafasındaki imajları ve kimlikleri değiştiren dönüşüm böyle başlamıştır.

Bu noktada Batı Anadolu Bölgesi'nden, özellikle de İzmir ve çevresinden bazı örnekler vermek istiyorum. Bu bölgede modern bir liman ve çeşitli demiryollarının inşası için gerekli izin, bir ayrıcalık olarak Akdenizli olmayan şirketlere verilmişti. Oldukça ilginç sonuçlar verecek şekilde bu demiryolları, bölgedeki üç ırmağın kıyısında yer alan verimli vadilere kurulmuş ve bunlar yeni altyapı olanakları sunan tek bir ana limana bağlanmıştı. Limanda ise buharlı gemiler, gelen ürünleri Akdeniz Havzası içindeki başka bir merkeze değil, Atlantik kıyısındaki limanlara taşımaktaydı. Bölgedeki ikincil merkezlere doğru yayılan demiryolları ürün akışını kolaylaştırmak üzere başka yerleşim birimlerine de dal budak salmış ve sonuçta -örümcek ağma benzer yapının tersine- bir ağacı andıran bir görünüm ortaya çıkmıştı. Ağacın gövdesi büyük liman kentiydi -bu aslında tek hakim kent

oluşumu olarak adlandırılan süreçtir. Bölgenin ters yönde entegrasyonu yeni imaj ve kimlikleri de beraberinde getirmişti. Teknolojinin giderek gelişmesi yönünde seyreden değişim süreci mal talebini de artırmış, ancak demiryollarının ulaştığı yerleşim birimlerinde kullanılan üretim teknikleri değişmeden kalmıştı. Bu nedenle iç bölgelere doğru yayılma ihtiyacı ortaya çıktı. Tepelerde yer alan yerleşim birimlerine ulaşmak üzere yeni bir çözüm üretildi. Bu çözüm, yeni teknolojiyi ve bununla bağlantılı örgütlenmeyi, eski teknoloji ve toplumsal örgütlenme ile "bağlantılandırmak"tı. Eski örgütlenmede tarımsal artık merkeze kervan ve at arabalarıyla ulaştırılmaktaydı; bu özellikle lüks malların uzun mesafelere taşınmasında kullanılan bir yöntemdi. Şimdi aynı teknik daha iyi bir örgütlenmeyle, malı limana kadar değil, demiryolu istasyonuna kadar getirmek için kullanılıyordu. Bu çözümün hayata geçirilmesi kolay olmamıştır. Önceleri eski usul ulaşım içinde rol oynayan gruplar yeni yönteme karşı mücadele ettiler. Daha sonra limandaki girişimcilerden biri eski taşımacıları örgütledi ve demiryolu şirketiyle bir antlaşma imzaladı. Böylece eski ve yeni, yeni bir örgütsel gelişme içinde entegre olmuştu. Ancak hem taşımacılar hem üreticiler açısından kimlik bir problem halini almış ve bulanıklaşmıştı.

Dönüşüm sürecinde malların maksimizasyonu Akdeniz Havzası dışındaki bölgelere bağımlılığı da artırmıştı.

Bu yeni, yoğun ve "dışarıya dönük" ticaret sonucu ortaya çıkan tek hakim kent ise şimdi, ticarî firmaların, bankaların, sigorta şirketlerinin ve benzer kurumların bulunduğu bir mekân halini almıştı. Tüm bu kurumların ortaya çıkışı, yeni iletişim kanallarına ve bilgi akışına ihtiyaç duyulmasına yol açtı. Sigorta şirketleri, döviz büroları ve konsolosluklar gibi birçok kurum ihtiyaç duydukları bilgiyi kendi imkanlarıyla topladı ve dağıttı. Demiryolu ulaşımıyla ilişkili yeni teknolojinin etkili bir biçimde kullanılmasının eski ve yeni teknikleri entegre ederek sağlanması gibi, bu noktada da iletişimin örgütlenmesi ve bununla bağlantılı teknoloji, ikili bir özellik gösterdi. Tek hakim kentteki yeni kurumların, yani banka, konsolosluk, hatta demiryolu ve liman şirketlerinin gerektiği gibi çalışabilmeleri için etkili bir ile-

tişim sistemine sahip olmaları zorunluydu. Her şeyden önce malların sigorta edilebilmesi için ilgili şirketin ürünün menşeini, miktarını, nakliyesi için gereken süreyi bilmesi, nakliye ve finansla ilgili antlaşmalar yapması gerekiyordu. Bu aşamada gerekli bilginin aktarılması yine, iki farklı örgütlenme sayesinde yapılabildi. Yukarıda adı geçen kurumlar Kuzeybatı Avrupa'dan, iyi organize edilmiş, ekonomik yapılarının bir parçası olan posta ve telgraf hizmetlerini de beraberlerinde getirmişlerdi. Ancak örgütsel ve teknolojik olarak gelişmiş durumdaki bu sistem, izole yerleşim birimlerine ulaşamadı. Öte yandan İzmir'i tek hakim kent haline getiren de bu hizmetlerin sadece burada bulunmasıydı. Bunların izole yerleşim birimlerine ulaşamaması sorunu, gerekli bilgiyi şahsen toplamak üzere buralara görevliler gönderilmesine dayalı eski sistemi canlandırarak çözüldü. Eski vergi toplama sisteminde vergiyi toplayan kişi köylülerle bizzat temas kuruyor, ürünü inceleyerek toplanacak vergiye ve bunun nasıl aktarılacağına şahsen karar veriyordu. Başka bir deyişle yerel düzeyde, gerekli bilginin toplanması ve iletilmesi yüz yüze ve kişisel bir ilişkiye dayanıyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise şirketler izole yerleşim birimlerine, ticarî ürünün incelenmesi ve bununla ilgili kararların alınmasıyla görevli memurlar gönderiyorlardı. Bu memurlar ürüne ödenecek fiyat, bunun taşınması için gerekli süre ya da başka konularla ilgili her türlü bilgiyi firmalara iletiyorlardı. Seyahatlerinde önce trene, sonra eski yerel araçlara biniyorlardı. Bu bağlantı şehirdeki yatırımların başarısıydı. Ancak sonuçta bu sürece katılan herkes eski Osmanlı ya da Akdenizli tutumlarını bırakıp, daha çok Batı Avrupa'ya yönelik eğilimleri olan kişiler halini alıyordu.

Bu tablodan kısmî olarak çıkarılabilecek açık sonuçlardan biri şudur: eski sistemler, bu şirketlerin kullandıkları iletişim ve ulaşım teknolojisi ve iş organizasyonu içinde farklı düzeylerde etkili olmuş ve tamamıyla yok olmamış, ancak yeni ara formlar yaratılmıştır. Farklılaşmış bir teknoloji ve örgütlenmeye sahip yeni sistemler, bünyelerinde hem eskinin hem yeninin özelliklerini barındırmıştır.

Bu tarihsel süreç ve bu süreçte ulaşım ve iletişim sistemle-

rinde gerçekleşen değişimler, yalnızca farklılaşmış ikili yapılar değil, tek boyutlu kimliklerini kaybetmiş gruplar da yaratarak, stratejik öneme sahip bir karşılıklı etkileşim dönemine tekabül eder. Böylece çelişik imajlar ve iki sistem öylesine iç içe geçmiştir ki önce iki kimlik de bulanıklaşmış, sonra da Akdenizli olmayan bir kimliğe dönüşmüştür.

Şimdi ulaşım ve iletişimdeki değişimleri bir adım öteye götürerek günümüze gelmek istiyorum. Değişim yine iki yönde gerçekleşmektedir: a) Şimdi yine yeni bir teknoloji gündeme gelmekte; yani içten patlamalı motorlar ve otoyollar devri başlamaktadır; b) entegrasyonun yönü ve formu da bir kez daha değişmekte; iş organizasyondaki değişim ise bu süreci tamamlamaktadır.

Limanı sadece verimli vadilerdeki tarımsal alanlara bağlayan ve ağaca benzer bir görünüm arz eden demiryolları Cumhuriyet döneminde yaygınlaştırılmış ve başka demiryolu hatlarıyla da birleştirilerek, gerektiği gibi örümcek ağını andıran bir yapıya kavuşturulmuştur. Ayrıca özellikle karayolu sistemine ağırlık verilmiş, otoyollar kurulmuş ve buralarda kamyon ve otobüsler işlemeye başlamıştır. Orta Anadolu'daki demiryolu ve karayolu ağı deniz kenarındaki yerleşim birimlerine kadar genişlemiş ve kıyıda yeni bir ulaşım ağı oluşmuştur. Gelişmelere örgütsel açıdan baktığımızda demiryollarının ulusallaştırıldığını ve kamyonlarla ulaşımın, küçük ya da ulusal ölçekteki büyük nakliye firmaları etrafında örgütlendiğini görürüz. Tüm bu değişiklikler toplumdaki mal ve insan akışını artırmış ve bu hareketliliğe işlerlik kazandırmıştır. Aynı zamanda teknoloji ve örgütlenme bağlantıları, daha farklılaşmış ve karmaşık bir hal almıştır. Ayrıca bugün, XIX. yüzyılda olduğundan çok daha geniş bir hacme ulaşmış bulunan tarımsal ve endüstriyel üretim, yalnızca hammadde biçiminde ve sadece dışarıya akmamakta; artık mamul mal şeklinde de dışarı çıkmakta ve en az bunun kadar önemli olmak üzere, bütün olarak ülke içinde de dağıtılmaktadır. Dolayısıyla ulaşım yollarının örümcek ağını andırması cumhuriyet döneminde de entegre olmuş bir sistemin ve kimliğin varlığını yansıtmaktadır.

Toplumdaki büyümeye ve örgütsel gelişmeye paralel olarak iletişim sisteminde de köklü değişimler gerçekleşmiştir. Elektronik teknolojiyi kullanan firmaların sayısı bu yöndeki gerçek talebi ve kapasiteyi yansıtmamaktadır. Bu alanda da en ileri teknolojilerle en basit olanlar iç içedir. Bu noktada belirtmek istediğim şey tam olarak, ara formlar ortaya çıksa da, değişimin başlamasıyla, özellikle iletişim alanında, eğilimin, az gelişmiş teknolojileri bırakıp gelişmiş teknolojileri kullanmak yönünde olduğudur. Sözkonusu incelemede en yaygın ve en çok kullanılan iletişim aracının telefon olduğu tespit edilmiştir. Mektup ve telgraf çok daha gerilerden gelmektedir. Belli bir iletişim biçimini kullanan firma ya da örgütler diğer iletişim biçimlerini minimum seviyede tutmaktadırlar. Halihazırda telekomünikasyon diğer iletişim biçimlerini geride bırakmaktadır.

Ancak yine de bölgede etkileşimin artmasıyla ara iletişim biçimleri de gelişmiştir. Bir mesaj ya da paket bırakmak için otobüsler ve oteller kullanılmaktadır. Ayrıca kahvehaneler, zanaatkârlar ve bir bölgeden diğerine göç edenler için bilginin yayılmasında özel bir öneme sahiptir. İlginç bir şekilde, Yunanistan ve Mısır'da da benzer gelişmelere rastlanmıştır.

Tüm bu iletişim biçimleri içinde telefonun son derece ilginç bir şekilde merkezî bir yer tuttuğu bir kez daha belirtilmelidir. En ileri iletişim teknolojisi, özellikle küçük firmalar için daha iyi bir gelişme olanağı sunmaktadır. Aynı inceleme sonucu ulaşılan başka bir bilgi de iletişimin yoğunluğu ile ilgili bulgulardır. Ticarî ve endüstriyel (imalatla ilgili) alanlar arasında yoğunluk oranı açısından önemli farklar gözlemlenmiştir. En büyük ticarî firmalarda bile her çeşit araçla yapılan günlük ortalama iletişim sayısı, orta ölçekli imalatçı firmaların yaklaşık yarısına yaklaşmaktadır. Büyük ölçekli endüstriyel işletmeler için bu oran üç katma çıkar. Endüstriyel üretim içinde, iletişim ihtiyacı üç farklı alanda ortaya çıkar: hammadde, imalat ve pazar. Yani endüstriyel üretim tamamen karşılıklı etkileşim üzerine kuruludur ve yeni iş alanları yaratır -dolayısıyla da ulus devlet bağlamında, çok daha geniş gruplar için bir kimlik oluşturma kaynağı olur.

Çeviren: Tülin Kurtarıcı

TOPLUMSAL DEĞİŞME VE TÜRKİYE*

Burada çok genel olarak, toplum ve toplumsal değişme kavramlarına değinerek, toplumsal değişmenin toplumumuzda gösterdiği genel eğilimleri vermeye çalışacağım.

İnsanlar, toplu olarak birarada yaşarlar ve yaşamlarının bir düzeni vardır. İnsanlara ve oluşturdukları yaşam düzenlerine toplum diyoruz. Toplumun ne olduğu değil, ne tür temel özellikleri taşıdığı önemlidir. Bunların bir tanesi toplumun yerleştiği yani işgal ettiği arazidir. Bir diğeri işgal ettikleri arazinin üzerindeki nüfus ve nüfusun özellikleridir. Devamla nüfusun doğayı işleme tarzı ve bunlardan doğan insan ilişkileri, insan doğa ilişkisi içinde insanların doğayı değiştirmede kullandığı aletler (teknoloji) tüm bunların oluşturduğu sosyal örgütlenme ve sosyal örgütlenmenin kendine uygun olarak yarattığı değerler sistemi, inançları, düşünceleri hepsi bir bütündür. Bu özelliklerin hiçbiri tek başına bir anlam ifade etmez. Örnek olarak değerler sistemini, bu bütünden ayrı olarak ele alamayız, çünkü değerler sistemi gökten zembille inmez, değerler sistemi de toplum dediğimiz bu bütün içinde ancak anlamlıdır. Bir yerde insanlar varsa, aynı anda bir yerleşme düzeni, bir nüfusu, bir sosyal örgütü, bir doğayı işleme tarzı ve değerler aynı anda simultane olarak doğar, birisi varken diğeri olmasın olmaz. Bu anlamda toplum bir bütündür. Bir tarafta bu bütünlük varken, her şey birbirine bağlı ve birbirini etkilerken, toplumun saydığımız temel özelliklerinde meydana gelen değişme, aynı zamanda diğer özelliklerin de zincirleme değişmesine neden olur. Yani doğayı işleme tarzınız değişirse, nüfusunuz değişir, nüfusunuz değişirse, yerleşme tarzınız değişir, yerleşme tarzınız değişirse sosyal örgütlenme veya bunlarla ilgili olarak değerler inanç sistemi değişir. Bu artık kabul edilmiş bir gerçektir, bunun tersini söy-

* Marmara Üniversitesi, Göztepe Kampusu'nda yapılan konuşma.

lemenin anlamı yoktur. Bu bir bütündür ve genel olarak kabul edilmiş bir aksiyomdur.

Diğer vurgulanması gereken en önemli nokta; toplum değişir, Toplumlar hiçbir zaman durağan değildir. Değişmenin içsel ve dışsal dinamikleri vardır ama mutlaka toplumlar değişirler. Toplumlar değişirken de öyle bölük pörçük değişmezler. Değişirken büyük olasılıkla toplumun hangi özellikleri değişirse, diğer özellikleri ile - beraber zincirleme reaksiyona girerek öbür taraflarını da değiştirirler. Yani toplum hem bir bütündür, hem de bu bütün sürekli değişmektedir, değişirken de kendisini yeniden düzenler, yeniden bir bütün haline gelir. Değişmesi ve kendini yeniden düzenlemesi yani çeşitli yönleri arasındaki ilişkileri yeniden oluşturması doğası gereğidir. Bu anlamda, toplum bir bütündür, mutlaka değişir, değişirken her yönünü yeniden ayarlar, düzenler. Bu onun yapısı gereğidir. Şimdi bu vurgulamaların da ışığında çok uzun sayılacak insanlık tarihine bakalım.

Yeryüzünde sembolleştirme yeteneği olan, doğayı aletlerle işleyen ve toplum hayatım bu yönleri ile oluşturan ve kendisi doğanın bir parçası olan insanlar, yeryüzünde yaklaşık iki milyon seneden beri yaşıyorlar. Daha da ilginç olanı, insanlar yeryüzünde bu iki milyon senenin sadece oniki bin sene kadar bir süre dışında kalan zamanı, yani inanılmaz kadar uzun bir zamanı, sadece avcılık ve toplayıcılık yaparak geçirmiştir. Burada bir parantez açmam gerekiyor, bazı arkadaşlar, avcılık ve toplayıcılığı, hayvancılıkla geçinen göçerlerle karıştırırlar, göçerlik; yani hayvancılıkla geçimini sağlayan toplumlar tarım toplumuna dayanırlar. Günümüzde avcılık ve toplayıcılıkla geçinen belki sadece değişmemiş olan eskimolardır. Onikibin sene avcılık ve toplayıcılıkta yaşadıktan sonra, yani yaklaşık olarak birmilyondokuzyüzseksensekizbin yıl, avcılık ve toplayıcılığın gerektirdiği doğayı işleme tarzına uygun olarak aletler, bu aletlerin gerektirdiği arazi kullanma şekilleri ve bu arazide küçük bir nüfus yine bu nüfusun oluşturduğu değerler sistemi ile bir bütün oluştururken işin ilginç yanı sadece oniki bin yıl önce Anadolu'da bugün GAP alanı dediğimiz Dicle ile Fırat arası ve Orta Ana-

dolu'da yeni bir yaşam tarzının yeni bir toplumun geliştiğini görüyoruz. Bu son derece farklı bir gelişim, değişim; yaşam tarzlarını sadece gıda sağlama tarzlarını değil, yaşamlarını dipten doruğa ne varsa değiştiren bir süreçtir. Aslında insanlar gıda toplamaktan gıda üretmeye geçiyor, buna bağlı olarak üretilen gıdanın bir yıldan diğerine aktarılması (bir hasat mevsiminden diğerine aktarma) bu insan gruplarına büyük bir hareketlilik alanı sağlarken beraberinde fazla ürünün korunması, bir yerden bir yere iletilmesi, iletilen ürünler arasındaki ilişkilerin varlığı çeşitli buluşlarla birlikte, yeni farklılaşmış sosyal organizasyonları da beraberinde getiriyor. Bir askeri düzenin oluşması, hukuk düzeninin doğması yeni zanaat ve sanat tarzlarının doğması gibi yepyeni bir toplum yaşamı oluşuyor. Biraz daha açacak olursak, avcılık ve toplayıcılıkla geçinen toplumlarda, toplumu oluşturan tüm bireyler kadın-erkek, genç-yaşlı demeden üretime katılır. Yerleşik tarıma geçildiğinde ise toplumun yüzde sekseni tarımla uğraşırken yüzde yirmisi tarım dışındaki faaliyetlerde tarımın ürettiği gıda ile geçinebilir hale geliyor. Toplumda öncelikle gıda kaynaklarının kontrolünün etkinliği ile başlayan ve giderek süreklileşen farklılaşma ve örgütlenme ortaya çıkıyor. Bu farklılaşma da giderek uzmanlaşmaya neden oluyor. Yaklaşık olarak iki milyon yıl hemen hiç farklılaşmamış bir şekilde yaşadıktan sonra, toplum (insanlık) gıda üretimine geçtiğinde farklılaşan, uzmanlaşan, örgütleşen bir toplum olarak tepeden doruğa değişiyor. Tarıma geçiş Ortadoğu'da, Ortaamerika'da, Çin'de farklı ürünlerin ehlileştirilmesine rağmen (pirinç, fasulye, buğday) temelde değişimin dinamikleri aynı yönde oluyor. Değişen ve farklılaşan bu yeni toplum ile oluşan ilişkiler bütünü, onyedi ve onsekizinci yüzyıla kadar varlığını koruyor.

Onyedi ve onsekizinci yüzyılda Kuzey Batı Avrupa'da meydana gelen değişiklikler, tarıma dayalı toplumun değişmesine neden olmuştur. Sanayi toplumu oluşurken, onüçüncü yüzyıldan itibaren İngiltere'de ve giderek diğer kuzey yörünge ülkelerde yaşam yeniden tüm yönleri ile değişmek zorunda kalmıştır. En önemli değişim, tarım toplumunun doğayı işleme tarzı

ve tarım ile kentsel alanda yaşayan nüfus arasındaki oranın değişmesi yönünde oluyor. Basit teknolojili tarıma dayalı toplumlar, genelde köylü dediğimiz insanlar, kırsal alanlarda yaşarlar ve çok daha az bir nüfusu ise kentlerde yaşar, kentlerde yaşayan nüfusun kapsamı tarımsal üretim - tarafından çok sıkı bir şekilde belirlenmiştir. Bunun için genel bir oran söylenecekse, tarımda bizzat tarımla yaşayan nüfusun toplam nüfus içindeki oranı yüzde seksenlere varır. Tarımda varlığını sürdüren bu nüfusun basit teknoloji ile elde ettiği ürün ancak toplumun - yüzde yirmilik kısmının gıdasını sağlayabilir. Bu anlamda basit aletlerle üretim yapan bu toplum ancak toplam nüfusun yüzde yirmilik kısmının kentlerde yaşamasına izin verir. Başka türlü söylenirse bu toplumsal yapının diğer temel özelliklerinden biri, köylü tarımsal yerlerde oturduğu gibi ürettiği ürün aynı zamanda kendi geçimlik ihtiyacını karşılıyor, geçimlikten artan kısım ise çeşitli mekanizmalarla şehirlere akıtılıyor. Bu aktarıma uygun ve aktarımı sağlayabilmek için saban ve öküzü tamamlayan kağnı bulunuyor. Şehirler ise zanaatkar, asker ve din adamlarıyla toprağın sahibi olarak görünen beyler tarafından oluşturuluyor. Beyler ve köylüler sanayi öncesi toplumlardaki, tarım düzenindeki temel sınıfları oluşturuyor. Köylüler doğa ile ilişkisi sonucu elde ettiği ürünün kendisinin ürettiğinin dışında kalan kısmı yani artı-ürünü beylere aktarır. Böylece beyler, tarım üretiminde olmayan öteki kişi ve gruplara artı-ürünün dağıtımını ve tahsisini düzenler. Bu temel üzerinde ise birçok kurum ve değerleri oluşmuştur. Sanayi toplumuna geçildiğinde, yepyeni kurumlar ve buna bağlı olarak- yeni sınıflar oluştu. Önce tarımsal yapıda değişim yaşanıyor, yeni teknik girdilerle basit aletlerle doğayı işleme tarzı yerine daha teknik-donanımlı aletler kullanılıyor. İçten patlamalı motorlar, yeni tür tohumlar, tarımda verimliliği arttırıyor ve bu süreç içinde köylülük gereksizleşiyor, buna bağlı olarak tarımla hayatını kazanan nüfusun oranı azalıyor. Bu oran Amerika'da toplam nüfusun %1,5'na düşmüştür ve bu %1,5'luk nüfusunun tarımsal üretimi hem Amerika nüfusunun toplam nüfusuna yetmekte hem de başka toplumlara ihraç edilmekte. İngiltere'de tarımsal nüfus %1'e

yakındır, Kanada'da ise %1'den daha azdır. Bu oldukça az olan tarımsal nüfus ise, artık kendi-kendine yeterli bir ekonomik yaşam yerine, üretimi pazar için yapan ve üretimin boyutlarının çok muazzam oranlara ulaşmış olduğu tarımsal yapı, kendi tüketimi içinde aynı zamanda pazardan karşılıyor.

Türkiye'de bunu anlatabilmek çok zor, toplam tarım nüfusunun yüzde birden az olduğu ve köylülükle ilgili tüm örüntülerin kaybolduğu bu yapılarda, artık köylü ve köylülükten bahsetmek ise zorluğun diğer tarafı. Ders vermek için gittiğim Amerika'da köylü dediğim zaman öğrenciler suskunlaşıyor, belki de anlıyamıyor. Çünkü onların gelişme sürecinde, gelişmeye bağlı olarak pazar için üretim yapan kırsal kesim birimleri artık 'çiftçi' diye adlandırılıyor. Oysa ülkemizde tarımsal nüfusta yaşayanlar 1950'lere kadar tam anlamıyla "köylü"lüğe ait unsurları içinde taşıyordu. Bugünkü değişiklikle birlikte -pazara dönük üretim yapıyorsa, modern teknoloji kullanıyorsa, kendi gereksinimlerini de pazardan sağlıyorsa, artık köylülükten klasik anlamda köylülükten bahsedemeyiz. Karşımızdaki tam anlamıyla çiftçidir. Bu değişiklik, sanayi devrimi ile birlikte olmuştur ve toplumu ikinci defa dipten doruğa değiştirmiştir. Artı-ürünü kontrol eden beyler de tamamen değişmişlerdir (lord-senyör-senyor bürokrat). Artık kontrol edenlerin yerine işverenler, bankalar var, idare heyetleri var, diğer yandan da fabrikada çalışan, çiftlikte çalışan işçiler var. Dipten doruğa bu ikinci değişim sürecinde nasıl beylerin yerini alan bankalar, işverenler idare heyetleri varsa, köylülerin yerinde ise çiftlikler varsa bu değişim sürecinde geleneksel ailenin yerini alan ve farklılaşan, bir aile ve farklılaşan bir boş zamanları değerlendirme faaliyeti var. Kısaca yaşamı oluşturan her şey, ama her şey değişiyor insanlığın tarihinde bu ikinci ve en önemli değişimdir; birinci değişim avcılıktan tarıma geçildiğinde yaşandı, ikincisi, sanayileşme sürecinde gerçekleşmiştir. Birincisinde olduğu gibi ikinci değişimde ve yaşamın bütün yönlerini dipten doruğa değiştirmiştir. Bunun var mıdır, yok mudur tartışması yapılmaz. Bu açık seçik bir olaydır. Nasıl mevsimler yaşanıyorsa nasıl yıllar geçiyorsa bu değişimler de yaşanmıştır ve yaşanıyor.

Tüm bu açıklamaları yapmamdaki temel amacım, Türkiye, avcılık ve toplayıcılıktan tarıma geçen ilk defa dipten doruğa değişmeyi yaşayan toplum olmasına rağmen, köylülükten çıkmakta oldukça geç kalınış bir toplumdur. Türkiye'de %80'lere varan tarımsal nüfus, tarımda basit teknoloji ile geçimlik ekonominin varlığı 1950'lere kadar gelir. Roma İmparatorluğu milattan sonra birinci yüzyılda yaptırdığı sayımda Anadolu toprağı ancak 10 ile 14 milyon insanı besleyebileceği bir nüfusa sahip. TC'nin yaptırdığı ilk nüfus sayımı 1927'ye göre nüfus 13 milyondur. Yani saban ve öküze dayalı doğayı işleme tarzı değişmediği kadar toprağın besleyebileceği nüfus da aynı kalmıştır. Türkiye'de hâlâ köylülerle beylerin yaşadığı ama Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme sonucu beylerin kendilerine has bir değişme tarzına bağlı olarak köylülerden evvel kaybolduğu aşamadan sonra, Türkiye'de nüfusun %80'i toprakta yaşıyor. Yalnız beylerin kaybolduğu, onun yerine yepyeni değişmelerin oluştuğu bir toplum haline geliyor. Türkiye dünyanın pekçok başka ülkesi ile beraber 19. yüzyılda kısaca dış dinamikler diye özetlenen, yani kendinden önce sanayileşen, ve dolayısıyla toprak, hammadde, pazar, siyasal güç arayan ülkelerin etkisi ile değişimi başlamıştır. Bu dış dinamiklerle değişme özellikle siyasi sonuçlar vermiş ve Osmanlı lord-bürokrasisi çeşitli değişiklikler geçirerek dağılmıştır. Fakat köylülükte değişim olmadan, köylülüğün hakim olduğu bir Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Türkiye'de köylülerin ilk defa değişmesi, öküz ve sabanın kitlesel olarak yok olmasının başlaması 1950'lere rastlar. Çünkü yaklaşık on iki bin yıldır süregelen düzenin temel özelliklerinin bu yıllarda değişmesine tanık olduk. 1950'lerle birlikte insanların, gerek toprağı kullanma, gerekse ürünleri değerlendirme biçimi değişmiş, tarıma yeni teknolojiler, yeni işletme biçimleri ve yeni ürünler girmeye başlamıştır. Tüm bu yönleriyle, toplumda daha az değişen yönleri - ile daha değişmeyen yönleri arasında çatışmaların başladığını görüyoruz. 1960'lara gelindiğinde değişimin diğer bir yönü olan kırdan kente göçlerle karşılaşıyoruz. Aynı süreçte yaptığımız çalışmada, tarımsal topraklaların parçalanma ve yoğunlaşması gibi değişiklikler gözlemliyo-

ruz. Kente göçenler artık eski köylülerdir ve artık bunlara köylü diyemeyiz. Bu aynı zamanda, öyle bir yapısal değişmedir ki artık bunlar geriye dönemez, bunları tekrar köylü yapamazsınız. Bu, toplumun artık yeni bir yerlere gittiğini gösteriyor. Bu şehre göçen, eski köylüler, topraktan kopmuş eski köylüler, serbest kalan köylüler şehirleri de hızla - değiştirmeye başlamıştır. Fakat hiçbir zaman Türkiye'de topraktan kopma hızı, sanayileşme ve dolayısıyla ücretlileşme ve ücretlileşmenin getirdiği yeni yaşam biçimine kolayca geçememiştir.

Bugünlerde hızla bu süreç içinde yaşıyoruz. Önemli olan meselelerden biri gerçek şehirsel toplum olmak için ücretlileşmenin, (yani uzmanlaşma, farklılaşmış bir örgütlenme) ücretlileşmeye bağlı olarak ücretlilerin örgütlüleşmesi, işverenlerin örgütlenmesi, çalışma düzeninin değişmesi fabrikalar ve bankaların artması ve dolayısıyla eski küçük artisanal girişimciliğin değil, büyük işletmeciliğin artmış olduğu mekanlar olması gerekir. Oysa bildiğimiz gibi tüm bu özellikler ülkemizde çok yavaş değişiyor. Bu kadarını hepimiz biliyoruz: köylülerin %50'den fazlası kentlerde, ücretlileşme hâlâ %30 dolayımında, şehirlerimizi hızla gecekondulaşmaya devam ediyor, örgütlenme çok geri bir durumda, tüm bu göstergeler bizim azgelişmişliğimizin göstergeleridir. Peki bu değişme günden geceye bir anda lord-bürokratlar, has-tımar-zeametin yok olması demek değildir. Bir gecede ağır sanayi, işçi-işveren, doktorlar, mühendisler ortaya çıkmıyor. Şimdi incelenmesi gereken konu ne tür süreçlerle bu eski yapının değiştiğidir. Değişen bu toplumun hangi özellikleri daha hızlı değişiyor, hangileri yavaş değişiyor, bu farklı değişme ne gibi sorunlar yaratıyor, daha da önemlisi değişmenin yönü nedir, nasıl bir toplum yapısı oluşuyor?

İlk söylediklerime bağlı olarak, işte (değişim) bölük pörçük, rasgele, tesadüfen falan olmuyor. Toplum kendi yapısı gereği, hem değişiyor, değişirken de daha az değişen yönlerini tamamlayıcı ilişkileri de oluşturarak başka yönleriyle birleşiyor ve kendisini yeniden düzenliyor. Bu yeni düzenleme ne eskisidir, ne de dışardan empoze edilmiş bir şey, bu bir araformdur. Türk toplumu için bir araformlar oluşuyor. Eski bitti, bunu kabul et-

mek gerektir, nüfusunun %44'ünün sadece tarımda kaldığı ülkede eski kalamaz, o geçti, arasından kaybolup gittiğini göreceksiniz. Fakat bugün bize düşen önemli görev bu aradaki oluşumu anlamaktır. Bu mekanizmanın işleyişi nasıl-ne gibi yeni ilişkiler oluşuyor bunları araştırmamız, bulmamız gerekiyor.

Tüm bunlar olup biterken bu süreci anlamada temel sorun, gözlemlere dayanmak değişeni ve ara forumu anlamak için gözlem yapmak zorundasınız. Ne kadar kaba metod ve tekniklerle olursa olsun, bilgi üretmenin bir tek yolu vardır insanın biyolojik yapısının olanakları. İnsan bu biyolojik donanımları ile çevreyi kavrar, özümser bunu sistematize eder ve kavramlaştırarak kavramlarla ifade eder. Bunun başka ikinci bir yolu yoktur. Bu bilgi için insan yapısı bu diye itirazlar yükselirse de, insanların duyu ve donanımlarına göre dense de tabii ki biz insanız, karınca değiliz ki karınca yapısına göre bilgi oluşturalım. Biz bizim için yeni bilgi üretiyorsak tabii ki insanca olacak. Yani gözlemlerle disiplinli, sistemli gözlemlerle, gözlemlerimizin analizleri ve bizi götürdüğü sonuçlara varma ile kavramlar üretir ve bu kavramları ilişkili hale getirerek, realiteyi bir yapı halinde ortaya çıkarabiliriz, anlayabiliriz. Bunun yerine koltuğumda, masamın başında otururum ve beynimin yarattığı sonsuz ilişkiler kurma ve kavramlar üretme yeteneği ile sonsuz manipülasyonlar yaratırım diyerek bilgi üretilmez. Tekrarlamak gerekir ki öncelikle gözlem sistemli bir gözleminiz olacak bu gözleminizi birkaç kez uygulayacaksınız ve bu analizin sonucunda bir bilgi üretmiş olacaksınız. Bilgi böyle oluşur. Tabii ki burada tarihçi tarihi olguları kullanır, sosyolog yaşanan olguları, fizikçi laboratuarını kullanır.

Günümüzde pozitivizmi eleştirmek adı altında rasyonalizm ve gerçeklik yoğun bir şekilde eleştirilmekte ve böylece bilim adına her şeyin söylenebileceği bir alan yaratılmaya çalışılıyor. Hayır, rasyonalizm ve güncel gerçekliği kolay kolay yok edemezsiniz, pozitivizmi o kadar kolay çöpe atamazsınız.

Buradan hareketle sosyal bilimciler, bilgi üretmek için saha araştırması yapar. Bu ya katılımcı gözlemden, ya da antropologların kullandığı surveyler, istatistikçilerin kullandığı yöntem-

ler ya da tarihsel materyallerden sosyal yapı tahlilleri yapılabilir. Fakat mutlaka gözlem aşaması vardır. Bu sistemli gözlemleme Türkiye'de 1940'larda ilk defa bilimsel - olarak kullanılmış, fakat sonra çeşitli nedenlerden dolayı bu yöndeki çabalar durmuştur. Bu yönde bilgi üretmek için yaklaşık yirmi yıl sonra sistemli sosyolojik araştırmalar tekrar ortaya çıkabilmiştir. Burada bir parantez açılması gerekir, her toplumun kendine göre kendisi için bir bilgi kaynağı vardır. Her - toplum insanlardan oluştuğu için, kendisi hakkında bilgi üretir. Avcılık ve toplayıcılıkla geçinen bir toplum da bilgilenme, bir mitoloji bile olamamış hikâyeler ile ataları övme, destansı bir içerik ile yaşam üzerine bilgilenme dışavurulur. Eğer basit teknolojili tarım ile uğraşıyorsanız ve bunun ilk aşamalarında iseniz, bilgilenme tam olarak mitolojidir, o toplumlar kendileri hakkındaki bilgiyi buradan edinirler. Daha sonra tarıma dayalı ve geniş alanları kontrol eden toplumlarda daha geniş inanç sistemleri olarak dinleri geliştirmiş ve dinler yoluyla insan, toplum ve insanların tümünü içine alan bilgiler oluşturulmuştur. Oniki bin senelik tarım toplumlarında bilgi üretmenin önemli bir yönü vardır. Değimin bu bilgilenme içinde yer alamaması ilginçtir. Çünkü toplum inanılmaz derecede yavaş bir değişim içindeydi. Değişme içinde bilgi de inanç sistemine yedirilmiş bir halde toplumun değişmediğine dair bir bilgiydi. Oysa 19. yüzyıla gelindiğinde, Avrupa'da başlayan büyük değişme, aynı zamanda yeni bilgilenme kanallarına olan ihtiyacı artırırken, diğer yandan bu ihtiyaca karşılık gelecek bilgiler üretme aşamasına girdi. Çünkü hem kendisi değişiyordu, hem de kendisinin ilişki içinde olduğu başka toplumların farklı olduğunu görüyordu. Bu etkilenmelerden dolayı, 19. yüzyıl "büyük teoriler" dönemidir. Teorilerin her biri toplumdaki dipten doruğa değişimi açıklamaya çaba gösteriyor.

Bugün Türkiye hatta Anglo-Sakson ülkeleri aynı şekilde, değişen toplumun farkındalar ve yeni bilgi üretmenin gerekliliğine çok temelde - inanıyorlar. Özellikle bizler, kaçınılmaz olarak bu zorunluluğu duyuyoruz, hangi toplumsal olguya inceleme amacı ile el atsak, elimize büyük bir ritimle gümbür gümbür

değişen bir toplum yapısı içinde olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla değişim hakkında bilgilenmek zorundayız. Fakat bu bilgi, bu bütünü ve çeşitli yönleri değişip bütünleşerek yeniden düzenlenen değişen toplumu nasıl verecek? Bilgi edinmede önemli bir yön, çok somut gözlemlerden soyut analiz ve "teoriye" varabilmektir. Örneğin Yalova'da yapılmış bir araştırmamız var. Peki, bu Yalova gözlemlerimden neler çıkarabildim. Şimdi önce bu somut gözlemimin sonuçlarını vereyim sonra bundan Türkiye'deki değişimin genel boyutları üzerinde neler söylenebileceğine bakalım.

Yalova, mekân olarak, bir yandan çok işlek bir yol trafiği içinde olması diğer yandan, İstanbul gibi bir metropoliten alanın çevresinde olması dolayısı ile büyük çapta dış etkilerin kaçınılmaz olduğu bir yer. Bu bir yönüyle de geçimlik üretim birimleri ile pazar için üretim yapan birimlerin etkilenmesini gösteriyor. Köy ile dışarıdaki yaşam birbiri ile etkilenme sürecine girdiğinde, birbirine çarptığında, çok uzun zaman bir süresine yaşamı aynı şekilde yaşayan köylüler için başlangıçta bir şaşkınlık, bir anlayamama devresi oluyor. Özellikle İstanbul'dan bir vatandaşın, bu yerde tamamen uzmanlaşmış, pazara yönelik üretime başlaması bu eski ilişki biçimlerine farklı bir dinamik katıyor. Bu dışarıdan gelen ve tamamen uzmanlaşmış, pazara yönelik üretime başlaması bu eski ilişki biçimlerine farklı bir dinamik katıyor. Bu dışarıdan gelen ve tamamen farklılaşmış, uzmanlaşmış yeni ilişkiler kurmak gerektiği durumda ne yapıyorlar?

Köylülerin bu dışsal dinamikler karşısında yaklaşık on yıllık -bir tereddüt dönemi var. Ondan sonra yavaş yavaş köylülerde de değişme- belirtileri görülüyor. Değişmelerden biri bazı köylülerin de pazar için üretmeye yönelmesi bir diğer kısmı kendileri için çok farklı bir - iş olan fabrika işçiliğine geçiyorlar. Diğer bir kısmı şehirden gelen talepler yönünde arsa spekülasyonuna başlıyorlar. Bu eğilimlerin tümü için geçerli olan bir şey varsa o da, tüm bu isteklerin yerine getirilmesi aşamasında, yani farklılaşan-uzmanlaşan diğer birimlerle, ilişkiye girmenin kanallarını bilmemelerinin yarattığı durum. Bu durumun olum-

suzluğu karşısında birilerinin- ulaşılabilirlik kanallarını kurması oluşturulması gerekir. Burada ilginç bir gözlem, binlerce yıl köylülerin ilişkilerini, ihtiyaçlarını gideren ve köylülerin tek bildikleri yol burada yaşayan bir mahalli ağanın, eşitsiz de olsa karşılıklı ilişkinin sağlanmasında tek adam olmasıdır. Köylüler binlerce yıl bildikleri bu yolla sorunlarını ihtiyaçlarını gideriyorlar. Bu ilişki her ne kadar simetrik olmasa da köylülerin zararına olsa da kendilerini zor durumda/durumlarda koruyacak yardımcı olacak bir kişinin varlığında kendilerini güvende hissediyorlar. Oysa incelediğimiz, gözlemler yaptığımız yerde bu işlevleri yerine getiren ağa tüm toprağını satarak İstanbul'a göçmüştür. Diğer yandan dışarıdan gelenler de bir erişilebilirlik kanalı arıyorlar. Dışarıdan gelen adam için bu erişebilirlik kanalı kendisi için gerekli olan işgücünü, standartlaşmış bir ücret vererek, kendisi için çalışan işçi arama yönünde oluyor, fakat köylüler - için para ile iş yapmak/yaptırmak yönünde bir bilgilenmeleri olmadığı için bu yöndeki taleplere şüphe ile bakıyorlar. Köylüler dışarıdan gelen ve tamamen uzmanlaşmış olan kişi için, zor durumda kendi bildikleri yollara başvuruyorlar, örneğin; paraya ihtiyaçları olduğu zaman borç para karşılığı ürünlerini bu kişiye gösteriyorlar, fakat dışarıdan gelen kişi içinde bu tür bir ilişki farklı göründüğünden bu yönde de bir ilişki kurulamıyor. Onbeş yıl sonra burada görülen üç kişinin belirmesidir. Birincisi arsa satışlarında komisyonculuk yapıyor, bir diğeri fabrikaların personel şefleri ile anlaşarak, onlara işçi buluyor, üçüncüsü tarımsal ürün satışları için dış pazar kanallarım oluşturuyor. Bu gelişmelerden sonra köylülerle anket yapıldığında artık ilişki kurdukları insanlara ağa demeden sadece bu işimi şu kişi ile, bu işimi de şu kişi ile yapıyorum diye isim veriyorlar.

Burada dikkat edilmesi gereken temel olay, köylülerin girdiği yeni erişilebilirlik kanallarının hepsinin yerel unsurlar tarafından sağlanması oluyor, çünkü bildiği yol bu, köylü bu şekilde kendisini güvencede hissediyor. Literatürde biz bu ilişki biçimine "patronaj" diyoruz. Belirli bir hizmete karşılık, saygı, politik güç, küçük işlerin görülmesi, itaatkarlık ilişkisi eşitsiz bir temele dayanan ilişki, köylü için aynı zamanda büyük bir güvence

kaynağı oluyor. Bu güvence ilişkisi ağa ile olan ilişkilerinde çok iyi bir şekilde yerine geliyor, kurdukları bu yeni ilişkilerinde de güvenceyi görüyoruz. Köylü çocuğunu şehirde hangi okula verecek, çocuk nerede kalacak, elmasını kime nasıl satacak tüm bu tip yeni ilişkileri artık yeni tip insanları - tayin ederek yerine getiriyor. Patronaj ilişkileri eski tür ilişkileri yeni tür ilişkilere eklemlendiren en önemli sosyal ilişki olarak ortaya çıkıyor. Bu bir prototiptir. Çok iyi gözlemler sonucu geliştirilmiştir.

Biraz daha ilerleyerek toplumun bütününde varolan değişimin ne gibi patronaj kanalları yarattığına bakılabilir. Bu ilişkilerde en önemli yön patronajın yarattığı ilişki biçimidir. Patronajın birinci adımı, ailedir. Bu tip ilişkiler kişisel olarak değil aile olarak kurulur ve sürdürülür. Aile değişim içinde en büyük uyum mekanizmalarını yaratır. Aile patronaj ilişkileri ile birlikte toplumun değişen yanına uymayan yönlerini evire çevire bu değişime uydurur. Aile kendi bireyleri (anne ile erkek ve kız çocuğu, eş ile koca) arasındaki ilişki biçimlerini de değiştirerek dışarı dünya ile uyumunu sağlar. Burada kadın aile içi ilişkilerde değişime bağlı uyumsuzlukları da yumuşatarak aile içi dengeyi sağlayan en önemli kişi gibi görülmektedir.

Değişim sürecinde gözlemlediğimiz ikinci olgu siyasi partilerin değişim ile olan ilişkisidir. Türkiye'nin gelişimi içinde, özellikle 1960 ve 1970'li yılarda ikinci büyük patronaj ilişkisi mahalli ağalar seviyesinde kalmayıp daha da geniş çaplı olarak cereyan etmeye başlamıştır. Göçün büyük boyutlara ulaşması ile beraber, Maraş'tan kalkıp İstanbul'a gelen köylü ailesi, içinden çıktığı ilişkiler ağının çok uzağında, farklılaşmanın hızla yaşandığı İstanbul'da kendini ne koruyacak bir mekanizma var ne de bu farklı ilişkilerle iletişim sağlayacak mekanizmalar vardır. İşte böyle bir ailenin tüm erişebilirlik kanallarını sağlayan kurumlar olarak siyasi partileri karşımızda görüyoruz. Hiçbiri de bir diğerinden farklı olmadan, A mekânındaki parti adamını B mekânındaki örgütüne yollayarak orada "işte benim adamımı yolluyorum", ona iş, ona okul, ona elektrik" diye köyden kente göçen insanlar için yeni güvence ve ulaşılabilirlik kanallarının oluşmasına neden olmuştur. Partilerin bu yöndeki işlevleri

1960'ların başından 1970'lerin ortalarına kadar önemli bir işlev görmüştür. Bugün kamu kurum ve kuruluşlarında varolan aşırı istihdam ve yarattığı büyük sorunlar büyük ölçüde bu ilişkilerin ürünüdür. Özellikle "bu konuda şu insanlar kötü durumda, işleri yok" diye başlayan kelimeler sonunda aynı partinin üyeleri tarafından devlet kanallarında yaratılan yeni bir işle birlikte yürümektedir. Bu nedenden dolayı Türkiye'de siyaset bilimcilerin parti analizleri bu bakımdan yetersiz kalır.

Türkiye'de değişme o kadar hızlı bir şekilde yaşanıyor ki bir süre sonra partilerin, tüm il ve ilçe teşkilatları, bucak teşkilatlarının yarattığı erişebilirlik kanalları yetmemeye başladı. Ve yeni patronaj kanalları doğdu. Tabii ki bu yalnız tek faktöre bağlı değil, aynı zamanda tüm dünyada muhafazakâr eğilimlerin, davranış ve düşünce tarzının bu yöndeki eğilimlerini destekleme yönündeki çaba, belirginleştiğinde, askeri olarak, NATO, mali-parasal olarak Dünya Bankası gibi örgütleşmeler oluştu. Tüm bu güçlendirici etkilerin varlığında, muhafazakârlık bizi ve Batı dünyasını da büyük çapta etkisi altına aldı. Özellikle bizde muhafazakârlığın artışına bağlı olarak tek parti yetmeyerek birden çok muhafazakâr parti kuruldu. İşte tüm bu hızla yaşanan eğilimlerin varlığın - dünya konjonktürüne de bağlı olarak toplumumuzda önemli bir hadise gözlemlenmeye başladı. Araştırmacı Dr. Fulya Atacan'ın da çok iyi bir şekilde gösterdiği gibi, toplumumuzda dinsel örgütlenmeler, tam bir patronaj ilişkisi halinde işlemeye başladı. Hem de Türkiye çapında. Yalova olayı nihayet 2500 kişinin yaşadığı bir köyde meydana gelen değişim ilişkilerinin gözlemlenmesi, köy dışsal etkilerin varlığında yaratılan yeni patronaj kanalları ile yeni erişebilirlik kanallarının oluşturulmasıydı. Değişimin diğer aşamalarında aile ve siyasi partileri analize katarak açıklamayı yapmak kolaydı. Ama çok daha büyük boyutlu bir göç ile karşılaşınca, aile üyelerinin Türkiye çapında her birinin farklı bir yere dağılmasında, tüm topluma yayılmasında bu yeni durum karşısında ailelerin, iş, güvence, ailesinin yerleşmesi oğlunun falanca şehirde okuması, okuduğu şehirde kalacak yer bulması, daha ileride küçük işyeri için kredi bulma, arsa bulma gibi daha ileri düzeyde erişebilirlik

kanalları nasıl kurtulacaktı? Tam bu sırada dinsel örgütlenmeleri görüyoruz. Daha öncelerinden de biliyoruz ki Türkiye'de dinsel örgütlerin, bu işlevler ile yakından bir ilişkisi yoktu. Bu işlev dünyanın hiçbir yerinde dinsel örgütler tarafından görülmüyordu. Fakat artık, Mısır'dan Tunus'a değişen toplumlarda artan dinsel örgütlerin aynı zamanda bu işlevleri yüklendiğini görüyoruz. Türkiye'de gözlenen çok açıktır. Gerek içeriden gerekse dışarıdan sağlanan mali-idari kolaylıkla dinsel örgütler faaliyet alanını geliştirdiği gibi, bu örgütlenmenin ilişkiye girdiği erişebilirlik kanalı arayanlar için çok büyük ölçüde, güvenirlik kanalları oluşturuyorlar. Bu gerçekte yaşanan değişimin doğal örüntülerini içeren ilişki biçimlerinden birisi ve en önemlisidir.

İstanbul bu tip ilişkinin en iyi gözlemlenebildiği yerdir. Dinsel örgütlenmeler mali kaynaklarının da güçlü olduğu ölçüde ilişkiye girdiği birimlere, gelir sağlama, iş bulma, üniversiteye girmek için kurslar verme, yurt sağlama, kredi bulma, kiralık ev bulma, gibi istekleri yerine getiriyor. Dikkat edilirse sayılan tüm bu istekler, yeni değişen toplumumuzda erişilmesi en güç şeylerdir. Her türlü değişen yapılara uyum sağlamada gerekli bir referans noktası olarak bu patronaj ilişkilerin geliştiğini ve bu zemin üzerinde dinsel çevrelerin (gerek ülkemizdeki gerekse ülke dışındaki) bu ilişki biçimlerini çok iyi bir şekilde kullandığım görüyoruz. En yüksek çevrelerde bile herhangi bir dinsel örgüte bağlıysanız, herhangi bir bankanın bilinen bir müdürüne gidersiniz, ben falanca dinsel örgütün falanca taraftarıyım, siz de aynı dinsel örgüttensiniz, derseniz, koruma işlevlerinin en etkin şekilde işlediği görülmektedir. Başka çevrelerde oğluma iş, yurt, arazi, yurt dışında falanca şirketle ilişki, bu ilişkinin biçimine bağlı olarak uzayan, genişleyen bir ilişkiler sistemi oluşturmaktadır. Küçük birimlerden başlayan dinsel patronaj kentsel yapılara siyasi partilere, bakanlara, uluslararası kuruluşlara doğru genişleyip gitmektedir. Bu yönde patronaj ilişkisine girdikçe, kuvvetiniz arttıkça, karşılıklı asimetrik olan hizmetler arttıkça, yapabileceğiniz şey daha dallanıp budaklanıyor bu güç ve kanalların yarar sağlama yönleri toplumda genel kabul gördüğü oranda da yeni birçok dinsel örgütlenmeler oluşuyor.

Türkiye'de bugün, patronaj ilişkileri hâlâ eski yapıdan yeni yapıya geçmekte, en önemli eklemlenme noktalarım oluşturuyor. Özellikle değişim karşısında, değişime ayak uyduramayan, uydurma yeteneği olmayan kesimlerin, erişebilirlik kanallarına ihtiyacı daha fazla olan kesimlerin dinsel kanallarla ilişkisi bu yönde de anlamlıdır. Anlamlıdır çünkü, bu ilişki biçimi aynı zamanda değişimin referanslarını da sağlamış oluyor. Bu ilişki biçiminin diğer önemli bir yanı ise, dışarıdan gelen çevrelerin kudretlerini ve isteklerini oluşturabilmek için, bunlarla bu yolla ilişki kurup, eklemlenip, burayı da değiştiriyorlar. Yani değişimle birlikte mahalli düzeyde kurulan ilişkiler önce kente sonra siyasi partilere oradan da dinsel örgütlere geçerek patronaj ilişkilerini geniş bir alana yaymıştır. Özellikle bu dinsel yayılma Batı dünyasını da özellikle etkilemiş, temel ilkelerinde canlandırılmış ve yeniden şekillendirilmiştir, dinsel örgütlenme odakları da, o şekillenen yapı üzerinde hem değişmeyi yavaşlatma hem de yumuşatma yolu ile eklemlenmede büyük roller oynamaktadır. Artık bu örgütlerde ortaya çıkan dinsel düşünce, eski insanların güncel yaşantısında içselleştirdiği din değildir, dinin kendisi de bizzat değişmiştir.

Tabii ki dinin değişimi Türkiye'de değişimin bir parçası, her şey, ama her şey değişiyor, her safha yeni bir safhayı oluşturmakta, her aşamada bir yandan zikzaklar çizerken bir yandan da biraz daha ileri gidiyor. Başta da söylediğimiz gibi, değişme kesin bir doğru halini almıştır, değişim niye oluyor ya da değişim var mıdır yok mudur demenin hiçbir anlamı yoktur. İçinde bulunduğumuz değişim süreci, insanlık tarihinin yaşadığı ikinci dipten doruğa değişimin kendisidir. Önemli değişmeleri yaşamakla beraber daha yolun yarısındayız, daha birçok değişimi yaşayarak, birçok şeyin değiştiğini göreceğiz.

TÜRK TOPLUMUNDA YAPISAL DEĞİŞME *

Kuramsal Çerçeve

Öyle görünüyor ki değişime ait bilgi, içinde üretildiği toplumun bir ürünüdür. Ondokuzuncu yüzyıl toplumsal düşünüşünün, değişen topluma yönelik derin bir ilgiyi barındırması; yeniyle eskiyi ve farklı kültürleri birbirleriyle karşılaştırması ve böylece toplumsal evrimin "büyük kuramlar"ını yaratması rastlantı değildir.

Sıradan zaman algısı, ardışıklığı ve dönemselliği (sequence and peridiocity) içerir. Bu, toplumsal fenomen için de geçerlidir. Bir toplumda "değişim" kısa süreli zaman aralıklarına dayanan dönemsellik ve ardışıklıktan ibaretse, bunun açıklanması ve algılanışı da bu olgularla sınırlı kalacaktır. Öte yandan, ondokuzuncu yüzyıl Avrupa'sı ya da bugünkü Türkiye gibi toplumlarda ardışıklığın ve dönemselliğin hemen algılanamadığı durumlarda, bazı toplumsal örüntüler ilk kez meydana geliyormuş gibi görünür. Gerçek anlamda bir değişimden belki de sadece bu durumda söz edilebilir. Her yönü yeni bir nitelik kazanan ve bu yönler arasında karşılıklı bir bağımlılık ilişkisinin ilk defa oluştuğu yapısal bir değişim, ancak böyle bir durumda söz konusu olabilir. Bu durum aynı zamanda, birçok mevcut unsurun, ilişkinin ve bağımlılığın geri dönülmez bir biçimde ortadan kalktığına da işaret eder.

Toplumsal yaşamdaki hiçbir şeyin aynı biçimde kalmadığı durumlara, insanlık tarihinde sık sık rastlanmaz; ama yine de bu birkaç kez yaşanmıştır. Neolitik çağı izleyen tarım devrimi sırasında ve sanayi devrimi sonrasında her şey değişti. Şu anda Türkiye, geç sanayileşen diğer toplumlarla birlikte böyle bir yapısal değişimden geçiyor. Bugün ihtiyacımız olan bilgi türü, basitçe değişimden önceki ve sonraki durumların belirlenmesi ya

* Structural Change in Turkish Society, Ed. M.B. Kıray, Indian University, Turkish Studies, 1991 (kitabın giriş bölümü).

da değişimin evrelerinin kategorizasyonundan ibaret olamaz. Türkiye gibi toplumların keşfedilmesine yönelik sistematik araştırmalar, böyle bir endeksin yanı sıra mikro-zaman boyutunu ve değişim sürecinin analizini öne çıkaran çalışmalara ihtiyaç duyulduğunu vurgulamalıdır. Bu tür çabalar, görece durağan yapıların sıradan öğelerini, yani ardışıklık ve dönemselliği aşan değişimi açıklayacak ve bizlere bir tür yapıdan ötekine geçiş sürecini gösterecektir.

"Gerçeklik"e ilişkin bilgimizin bu evresinde, toplumsal yapının karşılıklı bağımlılık içindeki parçalardan oluşan bir bütün olduğunun kabulü çok önemli bir adımdır. Karşılıklı bağımlılık ilişkisi içindeki parçalardan oluşan yapı dinamik bir sistemdir; değişmeye, kendini oluşturan parçaları ve bunlar arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkilerini dönüştürmeye her zaman hazırdır. Dönüşebilirliğini tamamlayıcı bir biçimde yapının kendi kendini yeniden düzenleyebilmesi de onun bir başka özelliğidir. Dolayısıyla belirli bir anda dengedeyse bile değişime ve kendi kendini yeniden düzenlemeye her zaman hazırdır. Yapısal değişimi anlamamız için gerekli birikim, dönüşümün ve kendi kendini yeniden düzenlemenin mekanizması ve oluşumu üzerine üretilen bilgiden oluşur.

Bugünün Türk toplumunu anlamak için, tarıma dayalı bir toplumsal yapının modern bir sanayi toplumuna dönüşmesinin özgül yollarını araştırmak en geçerli yaklaşım olacaktır. Sanayileşme ve modernleşme öncesi toplumlara ve modern sanayi toplumlarına ilişkin her kategorizasyon, geçiş halindeki toplumların somut gerçeklerini anlamaya yardımcı olmayan, ham diyebileceğimiz araçlar olarak kalırlar. Dolayısıyla, iki karşıt kutupta yer alan toplumsal özellikleri sıralamak yetersiz ve anlamsızdır. Özellikle çok hızla değişen çağdaş toplumlarda saf kategorilerin varlığından artık söz edilemez. Temel yapı ne olursa olsun, değişimin doğrultusunu, değişim düzeylerini ve bu süreç içinde toplumun kendisini yeniden düzenlemesinin biçimini göstermek gerekir.

Toplumsal değişim aşama aşama ve belirli evrelerden geçerek gerçekleşir. Değişimin bütün olarak yapısal bir nitelik kaza-

nabilmesi için belli bir düzeye ulaşması gerekir. Bu nedenle belirli bir anda, toplumun bazı özellikleri değişimin ilk evreleri içinde bulunurken, başka özellikleri değişimden yapısal olarak etkilenmiş olabilir. Değişimden sorumlu etmenlerin neden olduğu baskı doğrultusunda, eski ve yeni yapıların oturmuş özelliklerinin, belli bir derecelendirme içinde yan yana durdukları gözlemlenebilir. Yapıları içinde hem oturmuş hem de yavaş yavaş değişen özellikleri barındıran geçiş toplumları yine de ince bir dengede duran belli bir bütünsellik sergilerler. Yani değişim içindeki toplumlar parçalanmış, kaotik topluluklar değildir. Değişmemiş, değişmekte olan ve halihazırda değişmiş özellikler belli bir tutarlılık ve anlamlı bir ilişkiler düzeni içindedirler. O halde araştırmacının görevi hem bu düzeni bir yapı olarak ortaya koymak, hem de bu düzenin incelikli dengesini sağlayan süreçleri izleyebilmektir. Her toplumun, benzersiz yerel özelliklerden ve değişim hızlarının ve düzeylerinin farklı olmasından kaynaklanan kendine has özelliklerine ışık tutmak ancak bu yolla mümkün olabilir (ki bu özellikler yapısal olarak birbirine benzeyen toplumlarda genellikle görülmez). Tipolojilerin çağrıştırdığı gibi toplumları renksiz ve tek tip insan grupları olarak algılamayı bir yana bırakıp yerel, tarihsel ve benzeri toplumsal özellikleri ve görünümleri ele almak ve değişimin özel koşullarını inceleyebilmek ancak bundan sonra gündeme gelebilir.

İster ilkel, ister tarımsal, ister modern ve kentsel sanayi toplumu, ister bunların değişim sürecinde ortaya çıkan çeşitlemelerinden biri olsun, her yapı bir bütün oluşturur. Bu bütün, toplumsal kurumlardan, insan ilişkilerinden ve bunların karşılıklı etkileşiminden doğan toplumsal değerlerden oluşur; bu unsurların tümü karşılıklı olarak birbirini etkiler. Bir toplumsal yapıyı meydana getiren unsurlar arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisi, değişimin rasgele bir biçimde gerçekleşmesini engeller, olası alternatifleri sınırlar. Bu iç ilişkiler aynı zamanda, yapının bir unsurundaki değişimin diğer unsurları da etkilemesini sağlar. Değişim, toplumun her yönünü içine alacak şekilde, zincirleme bir reaksiyon içinde gerçekleşir. Sonuçta her toplum, sü-

rekli değişse de, birbirine bağımlı kurumların, ilişkilerin ve değerlerin çok hassas bir denge durumunda kaldığı bir sistem olma özelliğini korur. Değişim sırasında, konfigürasyonu belirlemede önemli rolü olan bu kurum ve değerlerin göreceli durumları ve işlevleri de değişir.

Değişimin hızına bağlı olan iki süreç dengenin sağlanmasına ve toplumdaki çeşitli kurum ve değerler arasındaki karşılıklı ilişkilerin sürmesine yardımcı olur. Bu iki süreç genellikle bir yapının hızlı ve yavaş değişen yönleri arasındaki boşluğu kapamaya ve bunun sonucunda, ortaya çıkan düzensizlik ve bunalımı önlemeye yardım ederek göreli bir denge sağlar. Değişim nispeten yavaş bir seyir takip ettiğinde eski veya yeni düzenin kurum ve değerleri verili toplumsal yapıların sağladığı çerçeve içinde yeni anlamlar ve işlevler kazanırlar ve yeniden yorumlanırlar. Bu basit bir değişikliktir ve yapısal bir değişime yol açmaz. Ama değişim görece hızlı ya da geniş çaplıysa ve özellikle iki farklı yapı birbiriyle çarpışmaya başlamışsa, temel yapıların her ikisine de yabancı olan, bütünleştirici yeni kurum ve ilişkiler ortaya çıkar. Bu durum, süreç içinde tüm kurum, ilişki ve değerlerin aynı zamanda ve aynı hızda değişmemesinden kaynaklanır; bu olgu da tüm sistemin aynı zaman dilimi içinde yeni bir yapıya dönüşmesini engeller. Ne yeni ne de eski yapıya ait olan, ama bunalımın ve düzensizliğin hafifletilmesine yardım eden bu yeni kurum, ilişki, değer ve işlevler, "tampon mekanizmalar" ya da ara formlar olarak adlandırılabilir. Toplumsal yapının çeşitli yönleri arasındaki bağlantının devam etmesini ve sisteme uymayan unsurların ortadan kalkmasını, işte bu tampon mekanizmalara ya da ara formasyonlara borçluyuz. Bunun yanı sıra göreli denge durumuna erişilen her aşamadan sonra, buna tekabül eden türde bir yeniden yapılanma kendini defalarca yineler ve söz konusu aşama, yeni formasyonlara götüren bir "eski yapı" olarak işleyiş kazanır.

Türk toplumundaki değişimi ve yeni konfigürasyonları konu alan bu kitaptaki makaleler, Türkiye'nin son kırk yıl içinde yaşadığı dönüşümün çeşitli aşamalarında ortaya çıkan mekanizmaları ve ara formları ortaya koyuyor.

Tarihsel Perspektif

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından bu yana, Türkiye'deki -öküz ve karasabana dayalı- basit tarım toplumu sanayi toplumuna doğru bir değişim geçirmiştir. Sanayi öncesi saban tarımına dayalı her toplum gibi Türkiye de premodern toplumsal yapısı içinde geniş bir köylü nüfusu barındırıyordu. Köylüler nüfusun en yoğun kesimini oluşturuyorlardı. Cumhuriyet döneminin 1927'de yapılan ilk nüfus sayımına göre nüfusun % 80'den fazlası kırsal kesimde yaşıyordu. Bugün Türkiye'nin toplumsal yapısı ancak, ülkenin köylülüğün çözülmesi anlamında geçirdiği büyük dönüşüm kavrandığı takdirde anlaşılabilecektir.

Tarihte tarıma dayalı siyasal örgütlenmenin son örneklerinden biri olan Osmanlı İmparatorluğu toplumun denetimini lord bürokratları aracılığıyla sağlıyordu. Yönetici sınıfı oluşturan memurların gücü devlet içinde işgal ettikleri mevkilerden kaynaklanıyordu. Ancak imparatorluğun son günlerine dek, şu veya bu nedenle merkezî devlet denetim gücünü kaybettiği anda, ırsiyete dayalı yerel feodal unsurlar, bürokrasi pahasına iktidarı ele geçirme eğilimi göstermişlerdir. Ancak artı ürünü vergi ya da ürün üzerinden verilen hisse biçiminde aktardıktan sonra, köylülerin ya da derebeyi kiracılarının yaşama biçimi birbirinin aynıydı.

Bu iki sınıf arasında üçüncü bir grup daha vardı. Bu grup sayıca köylülerden oldukça az ama ürünü kontrol eden sınıftan da daha kalabalıktı. Bu grup mamul malların üretimi ve dağıtımıyla uğraşan küçük ve büyük çaplı tüccar, esnaf ve zanaatkârlardan oluşuyordu. Farklı biçimlerdeki vergiler ve lonca örgütlenmeleri vasıtasıyla bunlar da bürokratlar tarafından kontrol ediliyordu.

Bu ana çerçeve etrafında, çeşitli etnik, kültürel ve dinsel unsurlar yer almıştı. Göçebe kültürü, Anadolu, Akdeniz ve Orta Doğu kültürleri gibi farklı tarihsel ve kültürel etkileme kanalları topluma renk katıyordu. Bununla birlikte Türkiye'nin toplumsal yapısının temel özelliği olan köylü ile lord-bürokratlar arasındaki karşıtlık, birkaç on yıl öncesine kadar değişmeden kaldı.

1950'lere değin nüfusun en büyük bölümünü halen köylüler oluşturuyordu. "Halk" terimi; saban ve öküz kullanan; kaderci, İslamî ve pratik bir halk inanışı sistemini paylaşan; köylerde, geniş aile ve akrabalık ilişkileri içinde, kendi kendine yeten, izole bir yaşam sürdüren köylüleri kapsıyordu. Bu durum, kıyı bölgeleri dışındaki her yerde geçerliydi. Bu kırsal tablonun hemen yanı başında, toplumsal yapısı çok daha büyük değişikliğe uğramış, geç XIX. ve erken XX. yüzyıl kent Türkiye'si yer alıyordu. Tüm bu dönemler boyunca İstanbul, İzmir, Adana, Trabzon gibi büyük kentler yeni ve yoğun bir dış ticaret hacminin getirdiği önemli değişikliklere sahne olmuştu. Geleneksel denetim kurumları dönüşüm geçirerek yerini yeni bir teknokrat bürokrasiye bırakmış; geleneksel ticaret ve alışveriş, bankalar, ticarî firmalar, sigorta şirketleri, liman servisleri, demiryolları ve posta idaresi gibi sınırlı ama etkili kurumların gölgesinde kalmıştı. Böylece tarih sahnesinde ilk kez, bu kurumların üst düzey yöneticileriyle birlikte, küçük ama maaşla geçinen gerçek bir beyaz-yakalılar grubu ve ücretli bir işçi sınıfı belirmişti. İşçi sınıfı tütün, üzüm, incir işleme veya tekstil gibi, yeni yeni ortaya çıkan hafif sanayi kuruluşlarında çalışıyordu. Bu gelişmelerle birlikte kent ortamı eski, geleneksel yaşam biçimini sürdürenleri ve farklı bir yaşam biçimine yönelen yeni grupları içeren ikili bir özellik göstermeye başladı. Farklı konut tipleri; yeni alışveriş mekânları ve tüketici davranışları; konser ve tiyatro gibi farklı eğlence biçimleri ve gazeteler kent yaşamının yeni unsurları haline geldi.

Toplumun tamamı sanayileşmemişse de bu dönemdeki kentler ve kent yaşamı bir sanayi kentine benzemeye başladı. Ancak özellikle köylülük, aynı kaldı. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra, iktisadi yaşam üzerindeki yabancı denetimine kısıtlama getiren çeşitli önlemler ve kültürel değişim politikalarıyla, bu ikili özellik ılımlı bir tadilata uğradı. 1940'ların ortalarında Türkiye'nin toplumsal yapısını karakterize eden, büyük merkezlerdeki görece türdeş, modern kent hayatı ve kırsal alanlardaki oldukça yoksul, az nüfuslu köylü yaşamıydı.

1950'lerde tarımdaki ve eski köylülükteki değişimle birlikte,

temel bir toplumsal ve yapısal dönüşüm başladı ve tüm topluma yayıldı. Değişim, binlerce yıl öncesine dayanan eski kırsal toplumu temelinden sarstı ve toplumsal tabakalaşma sistemini, meslek yapısını ve tüm insan ilişkilerini etkiledi. Yeni yaşam biçimleri, yeni tüketim kalıpları, değişen değerler, ticarileşmiş yeni eğlence etkinlikleri, kitle iletişiminin ve medyanın etkisinin artması, kadının statüsündeki değişiklikler başta olmak üzere yaşamın ve toplumun her alanı bu değişimden nasibini aldı.

Türkiye'de son kırk yılda gerçekleşen değişim, bu tarihsel arka plana oturtulmalıdır.

Çeşitli Unsurlarıyla, Değişen Toplumsal Yapı

Yukarda sözünü ettiğimiz gibi, Türkiye'nin toplumsal yapısındaki değişimin ana ekseni köylülük içinde gerçekleşen dönüşümdür. Bu değişimin en bariz kanıtı, 1950'lerden bu yana köylülüğün çözülmesi, köylülerin kente göç etmesi ve burada yerleşmesidir. Onların kentteki yaşamlarının fizikî göstergesi olan gecekondu mahallelerinin oluşması ise yalnızca nihaî sonuçtur. Temel toplumsal yapının değişmesiyle birlikte topraktan kopanlar, köylü olmaktan çıktılar. Fakat kente göç eder etmez iş bulmaları da mümkün olmadı. Örgütlü ekonomik sektörlere dahil olmadan önce, genellikle küçük çaplı marjinal işlerde ve/veya çevre işlerde çalışan ucuz yedek işgücünü oluşturdular. Düşük ücretli emek piyasaları ve pek çok etmen tarafından belirlenen bir yerleşim tarihi içinde bir o yana bir bu yana sürüklenen kente göçmüş eski Türk köylüleri, şimdi kırk yıla varan tarihleriyle, dünyadaki benzer süreçler için iyi bir örnek oluştururlar (Tansı Şenyapılı'nın makalesi). Türkiye'nin metropol kentlerinde bugün yalnızca, göç etmiş köylülerin yaşadığı, merkezden kilometrelerce uzak gecekondu mahalleleri yoktur; aynı kentte, görece olarak farklılaşmış sanayi ve iş bölgeleri ve yoğun biçimde apartmanlaşmış, geniş konut alanları da yer alır. Eskiden yaya olarak ulaşıma dayanan yoğun yerleşim bölgeleriyle dikkat çeken kentler, kendilerini yeni yerleşim kalıbının devasa boyutuna ve farklılaşmış biçimine göre şekillendirdiler. Evler ve işyerleri birbirinden uzaklaştıkça şehir içi insan taşımacılığı önemli bir

konu halini aldı. Örneğin yaya olarak ulaşımdan metro sistemine geçiş o kadar da kolay gerçekleşemezdi.

Kendini gecekondu ya da apartman tipi konutta ele veren toplumsal tabakalaşma, buna paralel oluşumlar içinde, kesinlikle ulaşıma da yansır; kamu sektörü bu alanda geri kaldığı için ortaya çıkan özel arabalara karşılık dolmuş ve minibüs taşımacılığın gelişmesi de bu tabakalaşmanın bir yansımasıdır. Birbiriyle etkileşim halindeki toplumsal tabakalaşma, konut ve ulaşım, 60 yıllık bir süre içinde bugünün yıldız biçimindeki kentini oluşturmuştur. Bu unsurlar aynı zamanda yeni kentlilerin zaman bilincini, çalışma alışkanlıklarını ve iş disiplini gibi davranışlarını ve kentsel yaşamın yeni düzenini de etkiler (İlhan Tekeli'nin makalesi).

Kentlerdeki eski köylüler, kentlileşebilmek ve ayakta kalabilmek için kendi stratejilerini geliştirmek zorundadırlar. Bu yeni kentlinin mantığı, daha önce üyesi olduğu geleneksel çevre nedeniyle kurallarını en iyi bildiği ilişkileri en yararlı biçimde kullanmaya dayanır. Yerleşecek bir ev bulmayı ve kentin pazar ekonomisine sosyo-ekonomik uyum sağlamayı, kendi kaynaklarına ve enformel ilişkilere dayanarak başarır.

Uyum sürecinde aile ve akrabalık ilişkileri önemli bir yer tutar. Göç eden aile temelde çekirdek aile yapısı gösterir; buna rağmen kente uyum sağlayabilmek için kendini çeşitli parçalara böler. Ayrıca kentteki iş, para ve barınma olanakları ve koşulları değiştikçe, başka akrabalarıyla birlikte, kendini çeşitli biçimlerde yeniden düzenler. Öyle ki, 1960'lardan bu yana her on yıl içinde, göç edenin evi, işi ve kent ortamındaki göreceli yeri değişmiştir. İş yaşamı, marjinal işlerden küçük çaplı işletmelere veya çevre işlere doğru kaymıştır; evi kentin organik bir parçası haline gelmiştir; seçimlerdeki oy potansiyeli siyasal partiler için önem kazanmıştır. Ama o sorunlarını hâlâ, akrabaları, hemşehrileri ve dinî mezhep gruplarıyla kurduğu enformel ağ içinde, temel olarak bir patronaj ilişkisi çerçevesinde çözümler. (Alan Duben'in makalesi).

Artık kentsel Türkiye'nin ayrılmaz bir parçası haline gelen eski köylüler, uyum sağlamak için enformel ilişki ağları gibi ge-

leneksel deneyimlerini kullanmakta çok büyük maharet göstermişlerdi; komünal ideolojileri ise halen, rekabetçi kent ortamına uyacak şekilde değişmemiştir. Kentin komünal olmayan, bireysel boyutlarını buradaki eski köylülerin yaşamına taşıyan, genel olarak formel eğitimdir. Ancak bir kadın grubu içinde gerçekleştirilmiş eyleme dönük ilginç bir deneyin de gösterdiği gibi, anne ve çocuk arasındaki geleneksel bağlardan yararlanarak onların kent ortamında yeni yollar keşfetmesini ve daha zengin deneyimler yaşamasını sağlamak mümkündür. Bir eylem araştırması çerçevesinde gerçekleşen bu deneysel ortam içinde aynı zamanda şu olgu gözlemlenmiştir: eski toplumsal yapının unsurları arasında sayılabilecek mevcut ilişki ağları, kentlerdeki genel yeni değer oluşumu sürecini güçlendirmek ve yeniden düzenlemek yönünde belli işlevler yüklenmektedir (Çiğdem Kağıtçıbaşı'nın makalesi.)

Türkiye'deki yapısal değişimin ana eksenini oluşturan köylülükten kopuşun etkisi Türk kentlerinin dışına da taşmaktadır. Batı Avrupa kentlerinde yaşayan Türk toplulukları anayurdun belirgin bir uzantısı halindedir. Orada bulunan göçmen Türk işçilerinin, iş, mekân, barınma ve tabakalaşma özellikleri bakımından benzer uyum stratejileri uyguladıklarını görüyoruz. Stokholm-Rinkeby'le ilgili saha araştırması, bilinen ilişki ağlarının yeni bir çevreye taşınmasını örnekleyen ilginç bir çalışmadır. Rinkeby'de yaşayan Türkler, kendilerine tamamen yabancı bir ortamda, akrabalık ve hemşehrilik ilişkilerini kullanarak kendi "izole" topluluklarını oluşturuyorlar. Ev sahibi toplumun uyguladığı ayrımcılık sonucu bu topluluk, bir refah toplumu içinde görece iyi yerleşim koşullarına sahip bir getto görünümünü alıyor. Kendini izole etme eğilimi, bir varoluş stratejisi olarak, dışarıdan gelen ayrımcı eğilimleri güçlendiren özgül yaşam biçimleri ve getto kurumları yaratıyor. Refah toplumunda ortaya çıkmış bir getto üzerine yapılan bu derinlemesine araştırma; eskiden köylü olan bu göçmen işçilerin ve İsveç toplumunun ilişki, kurum ve düşünme biçimlerinin karşı karşıya gelerek çatıştığını; birbirini dönüştürdüğünü ve kendini diğerine göre uyarladığını; bu sürecin sonucunda ise ne İsveç'te ne Tür-

kiye'de bulunmayan kurum ve değerler vasıtasıyla işlerlik kazanan getto oluşumu mekanizmalarının ortaya çıktığını gösteriyor (Sema Köksal'ın makalesi).

Öte yandan, kırsal yörelerden çıkıp kendilerini Batı Avrupa'daki Fransız kentlerinde bulmuş eski köylüler bir anda, bir sanayi toplumu için son derece olağan olan (ancak Stokholm'de pek rastlanmayacak) bir çeşitlilik ve heterojenlikle karşı karşıya gelmişlerdi. Bu göçmenlerin söz konusu ortama uyum sağlamaları sürecinde bir tür gettonun oluşması kaçınılmazdı. Grubun kendi içindeki ilişkileri de, dışarıdan gelen ayrımcılık nedeniyle ve bilinen enformel ilişki ağları yoluyla, öncekine benzer bir içine kapanmayı gösterir. Ancak bu vakada söz konusu grup, kendini diğerlerinden ayırmak ve tanımlamak için, Müslüman olan, ancak statüsü daha düşük ve daha kalabalık öteki etnik göçmen gruplarına karşı ayrımcılık uygulamak durumunda kalmıştır. Buna koşut olarak Fransa'daki göçmen Türk işçileri, farklı bir sanayi toplumunda, işçi sınıfının farklı bir dinden değil de farklı bir etnisiteden gelen üyeleri olarak tanımlanmış göreli bir kimlik çerçevesine çok daha çabuk ulaşırlar. Böylece, köylülükten kopuşları ve sanayileşmiş bir Batı toplumunda çalışan etnik kökeni farklı işçi kimliğini benimsemeleri, Türkiye ya da İsveç'teki keskin kimliklerden çok daha hızlı bir şekilde gerçekleşir (Riva Kastoryano'nun makalesi). Bu konu son dönem sosyal bilimler literatüründe çok fazla tartışılmış olsa da Türkiye kentlerindeki dinsel pratiklerin değişimini saptamak için yapılan alan araştırmaları ve bunlara dayanan açıklamalar son derece sınırlıdır. Yapılan gözlemlerin de genel olarak gösterdiği gibi, dinsel eğitim değilse de halkın gündelik dinsel pratikleri ve inançları gerçek bir değişime uğramış; yeni formlar ve inanışlar ortaya çıkmıştır. Yeni pratikler "geleneksel" adı altında ortaya çıkar ve daha önce hiç uygulanmamış ritüeller, törenlerde, "geleneğin yeniden canlandırılması" olarak sunulur. Hatta bazı durumlarda inanç sisteminin mitolojisine yeni "eklemeler" yapılır. Dinsel ortamları örgütleyenlerin ve bunlara katılanların yaratıcılığı doğrultusunda, bazı karmaşık

inanç ve pratikler yaratılır. Yatır ve türbelerdeki etkinlikler bu tür gelişmeler için iyi bir örnek teşkil eder.

Kentlerde kendilerine uygun arkadaşlık grupları bulmak konusunda çok daha büyük güçlüklerle karşılaşan kadınlar, bir gruba girmek konusunda çok daha heveslidirler. Şalvar yerine geniş elbise ya da bir tür İstanbul hanımefendisi kostümü olarak kabul edilen manto giymek, başını farklı bir biçimde örtmek veya beyaz bir elbiseyle dua etmek gibi kabullenilebilir basit değişiklikler ve gündelik pratikler; aile, akraba ve hemşehri ilişkileri dışında bir gruba girmeye çalışan bu kadınlar için psikolojik bir tatmin sağlamaktadır. Türbeler yerleşik İslam'a nazaran marjinaldir ve coğrafî olarak kentin marjininde yer alırlar; kentteki göçmen kadının da marjinal bir konumda olduğunu düşünecek olursak bu mekânlar, kadının yeni kentli yaşamıyla yavaş fakat zorlu bütünleşmesini simgeliyor gibidir. Kuşkusuz kadınlar kentin yerleşik dinsel, kültürel ve öteki kurumlarıyla etkileşim içine girmekte büyük güçlük çekmektedirler. Kadınların türbelerdeki törenlerin yanı sıra yeni yeni oluşan anonim çevrelere ya da örgütlenmelere katılması, hem dinsel değişimin hem kentle bütünleşmenin yeni fakat muhtemelen geçici bir evresidir (Emily Olson'un makalesi).

Çok ilginçtir ki evliya türbelerinin müdavimi olan kadınlar (ki kent nüfusunun kültür seviyesi en düşük kesimini oluştururlar) bu katılımı milli kimlikleri içinde ifade ederler. Onlar için Türk İslam'ı, global İslam'dan kesinlikle daha anlamlıdır. Bu olgu belki de kentli bir kadın olmanın, dinsel kimlik kadar milli kimliği de beraberinde getirdiğini göstermektedir. Ayrıca bu durum, Türklükleriyle kendilerini Kuzey Afrikalı Müslüman göçmenlerden ayrıştıran işçilerimizi anımsatmaktadır (Kastoryano'nun makalesi).

Kuşkusuz yapısal değişim sadece köylülükten kopuş sürecini ya da kente göçü içermez. Yapısal değişim toplumun her iki ucunu da etkiler. Eski seçkinler ve zanaatkârlar da aynı derecede çarpıcı bir süreç içinde kendilerini yepyeni bir gruba dönüştürürler. Eski yapının zanaatkârları ve ticaret erbabı zamanla modern girişimciler haline gelir. Yeni finans biçimleri, yeni tek-

nolojiler, işgücünün örgütlenmesinde kullanılan yeni yöntemler de süreci etkilemektedir. Böyle bir gelişme pazarla bütünleşmede ara tiplerin oluşmasına ve farklı aile içi ilişkilerin ortaya çıkmasına neden olur. Böyle bir yeni kapitalist oluşumun berraklık kazanmasının ne kadar sürdüğünü, bu süreçte hangi yolların izlendiğini incelemek son derece ilginçtir. Aile emeğinin nasıl kullanıldığını veya yatay ve düşey bir enformel örgütlenme ağının nasıl yaratıldığını incelemek büyük önem taşır çünkü sanayi öncesi kent nüfusu böyle dinamik ve karşılıklı ilişkiler içinde emilmektedir. Bu ilişkiler genellikle, yörüngelerindeki kırsal işgücünü de çekim alanlarına alırlar. Küçük sanayide iç pazara yönelik üretimle geçimini sağlamanın yeniden örgütlenişi değişim mekanizmalarındaki en çarpıcı kentsel gelişmelerden biridir (Sencer Ayata'nın makalesi).

Modern ve sanayileşmiş kentsel çevrenin başka bir çarpıcı özelliği de şu gelişmelerde açığa çıkar: sermayenin daha geniş, daha karmaşık ve tüzel kişiliğe sahip örgütlenme birimlerinde toplanması ve merkezileşmesi; ücretli işgücünün yaygınlaşması; çeşitli uzmanlık alanlarında emek gücünün büyümesi; yeni teknolojilerin ve uzmanlaşmaların ortaya çıkması nedeniyle emek süreçlerinin sürekli olarak yeniden örgütlenişi ve bu gelişmeler sonucunda elişine dayalı üretimin aşınması; yeni toplumsal tabakalaşmada bu eski zanaatkârların daha çok, üretimi denetleyen bir konuma kayması. Sınıf yapısının temelini oluşturan bu süreç, değişimin sürdüğünü gösterir. Ayrıca eski zanaatkârlar ve en üstteki seçkin sınıflar büyük oranda kaybolmakta, ama sürekli olarak yenileri oluşmakta, ancak bunlar da yeni formasyonların yolunu açacak şekilde çözülmektedir. Bu noktada eski ve yeni sınıf yapılarının farklı bir bileşimi ve yeni toplumsal hareketlilik kalıpları açığa çıkar. Yeni yeni ortaya çıkan ara sınıf oluşumlarında, ileri düzeyde uzmanlaşmış beceriler kazandıran eğitim önemli bir toplumsal hareketlilik kanalı oluşturur. Sayılarının sınırlı olduğu yıllarda, bu tür eğitim kurumlarının ve buralardan mezun olanların statüsü son derece yüksekti ve bunlar, değişimin önderleri olarak görülürlerdi. Böyle bir eğitim onlara seçkin bir mesleğin yanı sıra belli bir görev yüklerdi. İl-

kokul öğretmenlerinin, sağlık personelinin ve benzer meslek gruplarına mensup olanların prestiji yüksekti ve bunlar, iyi bir gelir elde ederlerdi. Bununla birlikte son kırk yıl içinde eğitimin kurumları kendi içinde daha da farklılaşmış, eğitilmiş ve uzmanlaşmış mezunların sayısı artmış ve bu kurumlar toplumun en mütevazı çevrelerine kadar ulaşmıştır. Bu eğitilmiş gruplar içinde yer alan hemen hemen tüm kesimlerin, sınıf yapısının yeni ara konfigürasyonundaki yeri, uyum davranışları ve değerleri değişmiş; bunun sonucunda statüleri aşağıya düşmüştür. Sonunda, toplumsal statüleri ve buna tekabül eden gelir ve prestijleri yalnızca, tüzel kişiliğe sahip örgütsel birimlerin karmaşıklaşmış işbölümü içinde aldıkları yere göre belirlenir olmuştur.

Mühendisler, yapısal değişim ve toplumsal hareketlilik sürecinde yer alan çeşitli evreleri sergilemek açısından ilginç bir örnek oluştururlar. Başlangıçta, yüksek düzeyde uzmanlaşmaya yönelik uzun süreli eğitimleri sonucu devlet bürokrasisi içindeki üst düzeyde mevkilere atanırlardı. Siyasal kararlarda çok etkin hale gelmeleri onları en prestijli grup haline getirmişti. Ancak daha sonraları okulların ve çoğunluğu taşra kökenli olan mezunlarının sayısındaki artışla birlikte bu meslek, yukarıda sözü edilen tipte bir hareketlilik kanalı olmaktan çıktı. Bu grup, çeşitli evrelerden geçerek ve farklı uyum stratejiler uygulayarak, bugünkü konumunu, karmaşık işletmelerde, en iyi koşullarla yönetici olarak çalışan ücretliler olarak kristalize etmiş ve bu konuma tekabül eden değerleri ve davranış kalıplarını benimsemiştir (Ayşe Öncü'nün makalesi).

Eğitimin yanı sıra evrim geçiren siyasal sistem de tabakalaşmada önemli bir başka toplumsal hareketlilik kanalını oluşturmaktadır. Tabakalaşmış bir toplumda, iktisadî ve toplumsal denetim alanında önemli bir güç kazanmak için siyasetin kullanılması yeni bir şey değildir. Toplumsal tabakalaşma piramidinde yukarıya doğru tırmananlar, daha da yüksek düzeylere çıkmak için genellikle siyasal etkinlikleri kullanırlar. Servet siyasî güce tahvil edilebilir; tabii bunun tersi de geçerlidir. Bugün Türkiye'de, bu kalıbın büyük bir ustalıkla kullanıldığını görüyoruz.

Bir partinin, özellikle de iktidardaki partinin alt kademelerine girmek, kontrolü ele geçirmek ve yerel karar alma merkezlerinden ulusal karar merkezlerine yükselmek için olanak sağlamaktadır. Aslında ekonomik gücü elinde tutanlar, çok partili siyasal sistemin olanaklarını, gelişmekte olan sınıf yapısına daha iyi ve daha hızlı bir şekilde uyum sağlamak üzere kullanmaktadırlar. Okulların ya da devletin tanıdığı çeşitli fırsatları kullanarak uluslararası bir yabancı dil -tercihen İngilizce- öğrenmiş ve ABD gibi büyük ülkelerde üniversite eğitimi görmüş olmak, siyasal partiler yoluyla sağlanan bu toplumsal hareketlilik kanalını daha da güçlendirir; toplumun, küçük kasabalarda yaşayan veya alt sınıflardan gelen üyeleri böylece, devletin en üst düzeydeki karar organlarına kadar yükselebilirler. Bu toplumsal hareketlilik modelinde elitler, sahip oldukları serveti simgeleyen bir statü göstergesi olarak alışmadık ölçülere varan bir lüks tüketim anlayışını ve seçkin bir konuma henüz geldiklerini yansıtacak şekilde, eski elitlerin "yüksek kültür"üne karşı "popüler kültürü" benimserler. Bu durum, sınıf yapısının bugün vardığı gelişme düzeyini ve Türk toplumundaki popüler ve elit kültürlerin birbirine karıştığını gösterir.

Hiç kuşkusuz eski yapı içindeki yüksek sınıfların ayırt edici üç özelliği, zenginlik, eğitim ve incelmiş bir kültürdü. Bu özellikler "elit"in dönüşümünün ilk evreleri için de geçerliydi. Bugün eğitim yalnızca seçkinlere ait bir ayrıcalık olmaktan çıkmış, kitlelere de açılmıştır; kitlelere yönelik eğitimin yaygınlaşması ve kitle iletişimindeki gelişmelerle birlikte, çoğu zaman "kitle kültürü" olarak adlandırılan bir olgu ortaya çıkmıştır. Yukarda sözünü ettiğimiz hareketlilik kanalları sonucu, bugünkü Türkiye'nin siyasal seçkinleri, en azından şimdiye dek, bu kitle kültürünü ve "elit" olmasalar da denetim gücünü elinde tutanların kültürünü, yani kasaba ve köy kültürünü yaygınlaştırmış ve meşrulaştırmışlardır (Yeşim Arat'ın makalesi).

Aslında toplumsal hareketlilik kanalları oldukça açık olan bu yeni sınıf yapısındaki evrimleşme, kendini en çok, karmaşık örgütsel gelişmelerle gündeme gelen işbölümü içindeki uzmanlaşmış gruplarda ve kitle kültüründe gösterir. Bunların yanı sıra

kitle iletişimi ve kamuoyu, yepyeni fenomenler olarak gelişmiştir. Bu kavramlara tekabül eden örgütsel gelişme, pazar ve kamuoyu araştırması yapan firmaların ortaya çıkması ve sayılarının giderek artmasıdır. Bu kurumlar siyasal yaşamın yeni bir olgunluk aşamasına ulaştığını ve gerçekten yepyeni olan bir şeyi; kamuoyunun giderek önem kazandığını gösteriyor! Bunlar tüketim malları piyasasının örgütlülük düzeyini yansıtır ki kendi başına bu bile, sosyo-ekonomik yaşamda önemli bir gelişmedir. Aynı zamanda bunlar, kitle iletişiminin ve reklamın, Türkiye'deki yapısal değişimi ilerletici rolünü de göstermektedir (Nermin Abadan Unat'ın makalesi).

Bu ciltteki her makale, Türk toplumunun farklı unsurlarındaki yapısal değişim eğilimlerini yakalama ve kavramsallaştırma yolunda atılmış bir adımdır. Bu makalelerin her biri, değişim sürecini anlamada kullanılan bir araç olarak, belli bir zaman boyutu içermektedir. Ele aldıkları konuların sergilenmesine ve analizine önemli katkılarda bulunmaktadırlar. Umarız bir bütün olarak bu yazılar, Türk toplumundaki değişimin temel boyutları hakkında kapsamlı bir tablo sunmayı başarmıştır.

KENTLEŞME VE YENİ SİYASAL İSLAM *

Kentleşme, büyük yapısal değişmenin en anlamlı yönüdür, denebilir. Basit teknolojili, tarım artı ürününe dayalı, nüfusun yüzde seksen-doksanını kapalı köy topluluklarının oluşturduğu imparatorluklardan, teknolojilerin hakim olduğu, sanayileşmiş, uzmanlaşmış, farklılaşmış ve yüzde sekseni şehirde oturan nüfusun örgütlendiği, demokratikleştiği ve sekülerleştiği, hayatın pekçok yönünün dinsellikten ayrıldığı, dinin kişiselleştiği, bir toplum haline gelmesi, bu yapısal değişmenin ana çerçevesidir. Bu tür değişme tarihte yalnız İngiltere'de kendi iç dinamikleri ile gerçekleşmiştir. Dünyanın bütün diğer ülkelerinde dış etkenler ve onlara karşı oluşan iç dinamiklerle devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti de dahil bu değişme yönleri 1970'lere kadar aynen gözlenebilir. Acaba niçin ve nasıl 1965'lerden sonra sanki sekülarizasyon boyutu işlemiyormuş gibi görünmeye başladı, ya da nasıl oluyor da yeni bir "Siyasal İslam" ve dinselleşme önplana çıkmış görünüyor. Bu durumun bütün dünyada Katoliklik ya da öbür dinler ve toplumlar için de gözlenebileceğini düşünüyorum.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşmiş Avrupa toplumları ile etkileşiminin yoğunlaştığı 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl içindeki oluşumları ve bu etkileşimin yarattığı iç dinamikleri birer kelime ile anımsatmak isterim. Yeni mahalli güçler, sultan-ayanlar ilişkileri, milliyetçilik cereyanları ve Yunanistan'ın ve diğer Balkan ülkelerinin ayrılışı, yeni hukuksal düzenlemeler, Tanzimat hareketi, yeni vergi düzeni -iltizam-. Yeni mülkiyet düzeni -toprak kanunu-, yeni kamu düzenlemeleri -mecelle ve kanunu esasi-, yeni eğitim düzenlemeleri -harp okulu, tıbbiye, mühendishane, mektebi mülkiye-, yeni ekonomik örgütlen-

* *Türkiye Sorunlarına Çözüm Arayışları*, Yay. Haz.: Mehmet Kabasakal, Boyut Yayın Grubu, İstanbul, 1995, s.39-51. Pera Palas Konuşmaları, Nisan 1996.

meler -bankalar (devlet bankası olarak Ziraat Bankası), sigortalar, büyük mağazalar, vs. ki bu liste daha da uzayabilir ve içine yeniden oluşan gazete, roman, piyes yayımları, tiyatro, sarayın da büyük katkısı olan yeni resim ve yeni müzik etkinlikleri de eklenebilirler. Bunların hepsi aynı zamanda bir *seküler* boyut taşır.

Bu "değişme" o kadar belirgindir ki İstanbul'da, İzmir'de, Trabzon'da bu faaliyetlerin hepsi şehirde de kendine yeni mekanlar seçmiştir. İstanbul'da bunlar eski yarımadadan çıkıp Galata'ya, Beyoğlu'na, Beşiktaş ve ötesine yerleşmişlerdir. Sultan bile sarayını bu yöreye taşımıştır. Kısaca bütün 19. yüzyıl boyunca Osmanlı toplumu temel değişme çerçevesine uyar bir biçimde farklılaşmaya, örgütleşmeye ve genelde kurumlarının ve yaşamının birçok yönünü, dinselliği kişinin inancına bırakacak şekilde yeniden düzenlemeye yönelmiştir.

Bu anımsattıklarımızda iki yön eksiktir. Biri sanayileşmiş toplumların etkinliğinin dış borçlar ve özellikle harpler olarak sürüp gitmesi, diğeri yeni toprak mülkiyeti kanununa ve vergi toplama düzenine rağmen nüfusun yüzde sekseninden fazlasını oluşturan köylüler için fakirlikten ve eski tarz kapalı, kendi içine dönük yaşam tarzından kurtulmak imkanı olmamasıdır.

Harpler, siyasal çalkantılar, parlamento, siyasal darbeler, tekrar harpler sonunda milli mücadele ve cumhuriyetin kurulmasını getiriyor. Bu oluşumlar hem dış etkenlerin hem yarattıkları iç dinamiklerin sonuçları olarak görülmektedir. Nasıl Tanzimat'ta ve 1908 darbesinde toplumun değişme süreçlerinde çalkantının dışında bir düzen getirmek için stratejik kararlar verilmişse, aynı sürecin devamı olarak 1923-1945 yılları arasında da böyle önemli stratejiler oluşturulmaya devam edilmiştir. Sanayi, ticaret, banka, sigorta, dış ticaret modernleştiriliyor -millileştirme stratejileri bunların bir yönüdür-. Nüfusa beceri ve uzmanlık kazandırılması için ziraat okulları, sanat okulları, köy enstitüleri gibi okullar açılıyor, en önemlisi üst düzey uzmanlaşma ve yaratıcılık için genel eğitimin çağdaş, tek tip ve seküler olması, yerellikten, kapalı toplum özelliklerinden uzaklaşması öngörülüyor. Dinsellik kişileşsin isteniyor. Kentsel nü-

fusun yapısal değişmesi hızla devam ederken, büyük buhran ve memleketin fakirliği, kırsal yörenin yapısal değişikliğini, yani tarımda büyük teknolojik değişmeyi, üretim artışını, emek gereğinin azalmasını ve köylülerin topraktan kopmasını, İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar, bir türlü hızlandıramıyor.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında özellikle Amerika Birleşik Devletleri sanayinin barış ekonomisine ayarlanması sonucu olarak, saban tarımına bağımlı ülkelere, bu arada Türkiye'ye köylülüğün bitmesi için yeni ufuklar açıldı. Yeni yardım anlaşmaları ve kredi düzenleri ile memlekete üç yıl içerisinde elli bine yakın traktör ve diğer tarım makinaları girdi. Bunun başlattığı değişim ilk defa kitlesel olarak tarımda emeğin açığa çıkmasını, kendi kendine yeten üretimden, milli ve uluslararası pazara dönük üretime geçmeyi, kırsal nüfusun şehir ve onun kurumları ile daha yakından ilişkisini sağladı. Ekonominin açılıp daralma evrelerine paralel olarak, daha hızlı ya da daha yavaş şekilde köylüler topraktan kopup, şehre göçmeye koyuldular.

Bu süreç hem kırsal nüfus oranını düşürdü, hem de bir yaşam biçimi olarak köylülüğe son verdi. Eski köylülerin bir kısmı Avrupa'ya gitti, çoğu şehirlere yerleşti.

Şehirdeki manzara değişmesinin en fazla konuşulan yönü, 1945'lerden 1960 sonlarına kadar prototip olarak görünen gecekondu, işporta, dolmuş tablosudur. Burada, sonraları büyük problemlere neden olacak yönler, yaşam stratejileri geliştirmiştir. Kanunsuz (illegal) ev edinme (gecekondu), vergisi sözkonusu olmayan -yani gene kural dışı- iş kurma ve sürdürme (kayıt dışı ekonomi), örgüt ve düzen kaidelerine uymayan patronaj ilişkileri (iltimas, adamını bulma, kayırma), yeni yetişenlere formel eğitim yerine kaba bir dinsel eğitim gibi önceden fark edilmeyen, üzerinde durulmayan, bugünlerde ise en büyük sorun olarak toplumun karşısına dikilen yönler ortaya çıktı. Başlangıçta şehre gelenlerin satınalma gücünü ve oy potansiyelini kendilerine çok yararlı bulanlar, iş dünyası ve siyasal partiler, bu halin üstünde durmadılar. Avrupa'ya gidenlerin sadece gönderecekleri döviz nedeniyle memleketle ilişkilerinin devam etmesi istendi. Uyum meseleleri dünya siyasetinin "muhafazakar"

manipülasyonuna terk edildi. Böylece kısır bir teşhis 1970'lerin sonundan itibaren büyük problemlerin verimli tabanını oluşturacaktı.

Başka bir deyişle, 1950'lerden 1980'lere kadar süren zaman içinde ekonomide daralıp genişlemeye bağlı olarak kendiliğinden oluşan belirli bir zaman, toplumun sorununu halletmiş görünen, fakat bir zaman sonra gelişmeyi tıkayan bir çok araformu yeterli bulmak, hem siyasi partilerde hem de giderek devlette iki temel ve tehlikeli yönü toplum hayatına yerleştirdi. Birincisi her türlü kanunsuzluğu olağan karşılama ve gözyumma (illegalite) yaşam biçimi haline sokuldu. Ve hukuk devleti sözü retorik olarak kaldı. İkincisi modern toplumun kaçınılmaz parçası olan farklılaşma, uzmanlaşma ve gerçek anonim örgütleşme yerine durmadan küçük kapalı çevrelerin yüz yüze ilişkileri, kişisel bağımlılıkları oluşturan *patronajı* çeşitlendirdi ve yaydı. Bunların bir başka yönü hatta sonucu da yeni kuşaklar içine gene o tür kapalı toplumların aklına, ilk gelecek istenebilir şey olarak, ucuz ve muhafazakar eğitim diye dinsel eğitimi örgütlemek ve ittirmek çok kolay geldi.

Her şeye rağmen 1960 ve 1970'lerde eski yapının çözülmesi, topraktan kopma hızla sürüyordu. Toplumun sanayileşmiş toplumlarla ilişkisi de hızla artıyordu. Ne var ki batılı sanayileşmiş toplumlar için de iki şok yaşanıyordu. Onun için de yeni sanayileşen toplumlarla ilişkilerinde yeni stratejiler gerekiyordu. 1960'ların başında Sovyetler Birliği'nin uzaya ilk uyduyu fırlatmasından sonra, batıda özellikle ABD'de pozitif bilimlerin ve matematiğin daha ciddi ve yaygın biçimde eğitime yerleştirilmesini gündeme getirdi. Ve hızla eğitim seviyesi yükseltildi. Yüksek teknoloji yarışı hızlandırıldı. Ne var ki Vietnam Savaşı ve yenilgisi üçüncü dünya toplumları ile ilişkilerde yüksek teknolojinin yetmeyeceğini gösterdi ve ABD'yi ürküttü. 1973'ten sonra bizim toplumumuz en başta olmak üzere her yerde Sovyetler Birliği'ne karşı ideoloji seviyesinde mücadele için, dinsel eğitimi düşünmeye, örgütlemeye, politika geliştirmeye başlandı. Zaten sanayileşmesini ve dinselliğin kişiselleşmesini tamamlamamış olan toplumlarda ve doğal olarak bizde hemen yer

yaptı. Ne kadarı içerden, ne kadarı dışardan olduğu şimdi bilinemeyen kişi inancından çok toplum düzenine yönelik dinsel görüntüler başladı ve arttı.

En başlarda "yapay Atatürkçülük nedir" ya da "İslam sosyalizmi mümkün müdür" gibi sığ entelektüel münakaşalar başlatılırken, bir yandan da köyden çözülmeler hızlanıyordu. Tam bu aşamada politika ve politikacı çevreleri bu çözülmeyi yavaşlatmaya (destekleme alışları), uzman bilgi isteyecek sanayiyi geri çekmeye, ticareti öne çıkarmaya, köyden ve kanun dışı küçük girişimcilerden oy almak için dinselliği, daha da önemlisi hukuk dışı kalmış dinsel liderleri politikaya özendirmeye ve örgütlemeye başladılar. Ve hem devlet hem de siyasi partiler olarak Türk-İslam sentezi sözcükleri ile dinselliğin devlet içine nasıl yerleştirileceğini araştırmaya koyuldular.

Bundan sonra İslami eğitim devlet içinde hızla, imam hatip liseleri, ilahiyat fakülteleri, devlet dışında Kuran kursları ve tarikat yurtları örgütlendi. Hukuk tanımamaya dayanan dinsel eğitim ve gizil dinsel muhafazakar siyasi faaliyetler bu günlere kadar sürdü ve yerleşti. Bütün dünyada uygulanan, komünizme karşı yeniden dinsel siyaseti kökleştirme hareketini o zamanlar iktidarda olan siyasi partiler hevesle uygulamaya başladı ve sürdürdü. Öte yandan 1970'lerin muhafazakarlığı hem milliyetçiliğe, hem dinselliğe dayandırmayı uygun gördü. Büyümüş, şehirli nüfusu çok artmış, kırsal nüfusu yarı yarıya azalmış, ekonomisi dış odakların etkisinde olan toplumumuzda bu politika o kadar da kontrol edilemiyordu. Türk-İslam sentezi 1970'lerdeki İslam'ı milli devlet anlayışı ile birleştiriyordu. Dinsel siyasete yandan yaklaşan iktidar partisi yerine İslam'ın devlet olma özelliklerini öne çıkartan bir başka parti ekonomik dar boğaz çalkantıları arasında birden öne çıktı. Örneğin komünizmle mücadele dernekleri yerine, milli görüş, gençlik örgütleri, daha çok mali kaynak ve teşvikle hızla yerleşti. Sözkonusu siyasi partilerin adlarını vererek söylersek, Adalet Partisi sözünü ettiğimiz sentezi istediği gibi siyasete oturtamadı. Milli Selamet Partisi ise Avrupa'daki gelişmeleri buradaki dinamiklere tercih etti ve siyasi İslam yönünden çoğu tarikat ve liderleri arasında bü-

tünlüğü sağlayamadı. Ve 1980'de demokratik hayat kesintiye uğradığında, siyasi partilere bağlı değişmeler durdu. Yoksa 1979'da dünyadaki muhafazakar politikaların bir parçası olarak Fransa'nın desteği ile İran'da Humeyni iktidara gelirken Almanya da Refah Partisi liderini Türkiye'de iktidara getirebilirdi. Gene de Türkiye'deki laik ve milli devlet geleneği bunu önledi.

1979-1994 arası Türk toplumunun siyasal değişmesinde yeni bir aşamadır. Topraktan kopma, şehre göç her şeye rağmen devam etmektedir. Öte yandan Özal iktidarı, batının istediği sosyo-ekonomik politikaları ve muhafazakâr dinsel davranışları yerleştirmeye gayret etmiştir. Gene de ekonomide dışardan verilmiş şablonlarla oluşturulan geliştirmeler uzman eleman kıtlığı ile karşılaşmıştır. Bu konuda az gelişmişlik özellikleri ile bilgi eksikliği giderme çareleri ilginç görüntüler yaratmıştır. Türkiye'de kafi yetişmiş bankacı olmaması, bir taraftan Amerika banka çevrelerinin City Bank gibi kurumlara hızla bankacı yetiştirmek için kısa devreli kurslarla kimya mühendislerinden bile üst düzey bankacı oluşturulmuştur. Diğer yandan da özellikle Amerika Birleşik Devletlerinde ekonomi okumuş ve orada kalmış kimselerden "tanıdık ve arkadaş" olanlar çağırılıp bankalara umum müdür yapılmışlardır. Burada dinselliğin beklenmedik bir yönünden söz etmek gerekir. Böyle deneyimsiz bankacılarla geliştirilmeye çalışılan özel ya da devlet bankacılığı rekabete açılmış ve karşısında büyük sermayeden ve nepotizmden sonuna kadar faydalanan İslam sermayesi Türkiye'ye girmiş ve siyasal İslam'ın örgütlenip yerleşmesinin finansal yönünü sağlamıştır. Uluslararası soğuk savaş histeriası içinde, gelişmesinin yarı aşamasındaki Türkiye bunların hepsini sineye çekmiştir.

Siyasi İslam'ı ve ona paralel gelişen İslam'ın mali yönünü böyle işaret ederken, akla, günlük yaşamda İslam ne oluyor sorusu geliyor. En başta işaret edildiği gibi, teknolojik ve ekonomik değişikliklerle hem köyünü terk eden, hem geçim kaynağını değiştiren, yeni ve bambaşka bir yaşam biçimine doğru giden eski köylülerin, eski zanaatkâr ve esnafın dayandığı, uyum için kullandığı strateji, bundan on beş yirmi yıl önce, aile ve akraba

yardımlaşması yanı sıra geldiği yeni yere yerleşmesinde, iş bulmasında, sorunlarını çözmesinde amca, bakkal, partili tanıdık gibi, genelde birebir ilişkilere dayanan ve patronaj ilişkileri dediğimiz düzen idi. Bunlar başlangıçta basit, masum yardımlaşmalardı. Lakin zaman geçtikçe pazar ekonomisi yaratıp rekabeti keskinleştirdikçe, ev yapmaktan, okul bulmaya kadar her şey zorlaşınca ve insanların aile dışı ilişkilerinde yol gösteren başka bir çerçeve oluşmadıkça, dinsel örgütler, tarikatlar bu işleri üstlendiler. Üstelik bu tarikatlar mali kaynak, otoriter hiyerarşik düzene bağlı ve hukuksuzluğu gizleyen, devleti dışlayan olağan ve istenir bir şey gibi gösteren yeni bir tür patronaj ilişkisini kolayca yerleştirdiler.

Giderek orta çaplı girişimcilerin bu hiyerarşik örgütlenmede bir araya gelmeleri mali yardımlaşmaları sağlamış, daha büyük yatırımcı haline geldiklerinde kendi tarikat mensuplarına iş bulmaktan eş bulup evlendirmeye, çocuklarını elit okullarda okutmaya ve benzeri etkinliklere kadar kollarını uzatmışlardır. Ne var ki devleti ve hukuku dışlayan, başlangıçta "ziyanı yok" denen birçok illegalite giderek yan uçlar vermeye başladı. Amiyane tabiri ile "işini gördürmek" isteyen hukuksuzluk olağan olunca ya tarikata, daha iyisi dinsel partiye gidiyor, ya da yasadışı örgütlere başvuruyor. Şehirdeki arsa, bina yapımı buna en iyi örnektir.

Siyasi ve mali İslam'ın patronaj işlevi böyle karmaşık ilişkiler ve yan örgütlerle sürüp giderken, toplumda şehirlileşme, farklılaşma, uzmanlaşma, örgütleşme boyutlarında değişme elbette devam etmekte idi. Hem seküler çevrelerde hem dinsel çevrelerde yeni oluşumlar da süregelmektedir. Makro seviyedeki gözlemler dinselliğin kişileşmesinin çoğaldığını ve gelenekselliklе çok karıştığını gösteriyor. Bu bağlamda en otoriter dinsel çevrelerin bile söylemlerini değiştirdiğini görmek mümkündür. Şehirleşme ve sanayileşmenin en önemli boyutu şehirde aile dışı hayata katılım her çevrede gelişiyor. Hangi tür eğitim olursa olsun elit üyesi olmak için pozitif bilimler, matematik ya da uzmanlaşmış bilgiler gerektiği görülüyor. Bu tür bilgi dogmayı tekrarlamaktan öte bir şey olduğu için yeni ve yaratıcı ol-

mayı gerektiriyor. Şehir yaşamında, dünya ile paylaşılan sinema, tiyatro, müzik ve resim etkinlikleri her büyük şehire yerleşti. Ya da futbol, basketbol, turizm, muhafazakar dinsel siyaseti aşmış görünüyor. Şimdi yeniden sanayileşmeye, dolayısıyla uzmanlaşmış bilgiye dönülürse çok başka başka tür gelişmeler de beklenebilir.

Köyden göçün ilk günlerinde zararsız görülen hukuk dışılığına aldırılmaması, ya da siyasi İslam'ın Vietnam sonrasında örgütlenmesi ve yerleşmesine devlete ve hukuka rağmen destek olunmasının nasıl sorunlar getirdiği görülmektedir.

Siyasi İslam'ın devleti ve hukuku dışlaması, kendi dışında da hukuka aldırmamayı sanki doğal kılmaktadır. Toplumun hızla değişmesinde 1970'lerde kontrollü dinselliğin yaygınlaşması (Türk-İslam sentezi çabaları) mümkünmüş gibi başlatılan ve aslında uluslararası politikanın ürünü olan bu girişimin, bugün toplumumuzu nasıl bir çıkmaza soktuğunu görmek gerekir. Gene de toplumlar şehirleşme ve çağdaşlaşmanın kaçınılmazlığında, yavaşlasa da sürdürecektir. Ve dinselliğin kişiselleşmesini de getirecektir.

YAYGIN EĞİTİM: BİR TOPLUMSAL GELİŞME ARACI*

Her şey hızlı ya da yavaş değişme halindedir. Toplumlar bunun dışında değildir, geçmişte iki defa, önce gıda toplamaktan gıda üretmeye geçtiklerinde, yani avcılık ve toplayıcılıktan tarıma geçtiklerinde ve toprağa yerleştiklerinde bir de sanayi devriminde öyle parça parça değil, dipten doruğa her yönleri ile eski ile hiç ilişkileri kalmamacasına hızla değiştiler. İlk önce İngiltere'de sonra bütün Atlantik ülkelerinde ticaretle başlayan sonra demir çelik sanayi, demiryolu, buharlı gemi, telgraf ve elektrikle devam eden değişmeler çok derinlere kadar indi. Önce "köylülük" bitti. Çok basit teknoloji ile -saban ve öküzle- üretim yapan, ürettiğini kendi tüketen, dışarıyla ilişkisi vergi ve askerlikle sınırlı yerel görenek ve inançlarına göre yaşayan ve toplumların yüzde seksenini oluşturan gruplar çiftçileşti, ürününü milli ve milletlerarası pazarda satar oldu. Daha da önemlisi yeni teknolojiler çok daha büyük hacimli ürünü çok daha az emekle üretir olunca "köylü" topraktan koptu, gelişen sanayide ücretli emekçi oldu. Sanayi diye geçiştirdiğimiz oluşum, bankaları, sigortaları, iş örgütlerini, yeni bir siyasi düzeni -parlamento ve siyasi partiler- artan bir refahı, yeni bir yaşam biçimini, yeni bir düşünce ve değerler düzenini getirdi.

Bugün sanayileşmiş toplumlarda örneğin ABD'de gençlere gerçek sanayi öncesi "köylülük"ün ne olduğunu anlatmak oldukça güçtür. Daha çok Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren zaman içerisinde bu inanılmaz değişiklikler "ilerleme" (progress) olarak anılırdı. İkinci Dünya Savaşı ve 1950'lerden sonra bu tür toplumsal evrimleşme dalga dalga Batı toplumlarının dışına yayılmaya başlayınca, ve bir derecelenme ortaya çıkınca ekonomiyle haşır neşir olan çevreler kıyaslamalar yapabilmek için göstergeler -endeksler- geliştirdiler. Artık hepimizin aşina olduğu kişi başına milli gelir, ya da kişi başına tüketilen elektrik

* 22-23 Mayıs 1997, İstanbul, "Gelişme Nedir?".

enerjisi miktarı, hastane yatağı sayısı, otomobil sayısı, daha iyisi kişi başına düşen bir yaşından yeni otomobil sayısı giderek okul çağı okullaşma oranı, evlerde kaç kişiye bir oda düştüğü gibi araştırmacıların konusuna göre kıyaslanabilir "değişme" yönleri ölçülmeye başlandı. Aslında bu değişme "gelişme" terimi ile anlaşılır oldu, yani İkinci Dünya Savaşı sonu Batı dışı toplumların tarım toplumu olmaktan çıkış süreçleri daha önce ilerleme (progress) denen şey genelde "gelişme" diye anlaşılır oldu.

Bir sosyal bilimci için hangi terimle anılırsa anılsın soyut endekslerin dışında ve üzerinde çok önemli bir "toplum" yapı değişikliği sözkonusu olduğu için ve bu oluşum günden geceye yerleşmediği için çok daha ince yönler ve gözlemler içerir. Ve yerleşmesi, uyumlu olması için stratejiler, politikalar gerekir.

"Sanayi Toplumu"nun basit teknolojili hiç farklılaşmamış "tarım toplumu"ndan en büyük farkı uzmanlaşmış, farklılaşmış, örgütleşmiş ve şehirleşmiş olmasında yatar. Onun için iş çevrelerinden, sanat etkinliklerine okul-üniversite biçimlerinden siyaset örgütlerine kadar çeşitlenme ve uzmanlaşma hem de karmaşık organizasyonlar ortaya çıkar. Bunların var oluşları en az kişi başına gelirin miktarı kadar "gelişme" göstergesidir.

Farklılaşma, uzmanlaşma ve örgütlenmeye eklenmesi gereken bir başka boyut da böyle bir çevrede insan ilişkilerinin tarım toplumundaki yüz yüze birincil ilişkilerden çıkıp, anonim rol ilişkileri haline dönüşmesidir. Dışa kapalı yerel topluluklarda herkes aşağı yukarı birbirini tanır ya da zaten sayısı az olan kategorilerden hangisine ait olduğunu hemen kestirir. Şehirleşmiş, farklılaşmış çevrelerde ise bu çok daha karmaşıktır. Taksi-de şoför yolcu rollerini bizim şoförlerimiz hâlâ amca, teyze terimleri ile algılıyorsa, ya da bir işyerinde insanlar birbirlerini "ağabey" diye görüyorsa, hatta siyasilerin zirvelerinde bakanlar "ağabey" deyip el öpüyorlarsa, oralarda hâlâ anonim rol ilişkilerine geçilmemiş olduğu kolayca söylenebilir. Yolcu-hostes ya da amir-memur, öğretim üyesi-öğrenci ilişkileri listesi uzatılabilir. Burada biraz ayrıntıya girerek yüz yüze ilişkilerin sembolik ifadesi olan "sen" sözcüğü ile anonim ilişkilerin ifadesi olan "siz" hitabının oluşturduğu karmaşaları düşünmenizi isteyece-

ğim. Medyada bizim kapalı toplumdan henüz çıkamamış mütercimin ve sunucularımızın bu iki hitap tarzını bir türlü yerine oturtamamaları tesadüf değildir. Anonim rol ilişkilerinde hitap tarzlarının ne zaman ne olması isteneceği, bizim gibi geçiş toplumlarında çok önemli olmaktadır.

Toplumsal gelişmenin bir başka boyutunun farklılaşma olduğunu söylemiştim. Geleneksel Toplumda birçok fonksiyon aynı yerde hiç farklılaşmadan bulunur. Bunun örneklerini vermek çok kolaydır. Bugün profesyonel işletmeciliğin kaç ayrı kolu olduğunu düşünmek bile yeter ya da örneğin üniversitelerimizde sosyal bilimlerde hâlâ "genel" diye anılan sosyoloji ya da psikoloji diye okutulan tek ders yerine "gelişim" olanların da kaç kola ayrıldığını bu grupta bilenler çoktur. Bu konuda günlük hayatımızdan evlerimizden örnek verilebilir, evlerimizde hâlâ kaç oda olursa olsun geleneksel düzende kullanım farklılaşmamıştır. Odanın ortasındaki boş mekana yatak yapılır, sabah kaldırılır, tepsi konur, yemek yenir, tencere getirilir, dolma sarılır ya da yufka açılır. Onlar kalkar, başka toplumsal etkinlikler yer alır. Şimdi ise yalnız etkinliklerin değil, değişik yaş gruplarının bile ayrı mekanları vardır. Söylenmesi gereken bir başka yön geleneksel yaşamda zaman içinde fonksiyonlar farklılaşmamıştır. Çorap örerken sohbet, esnaf dükkanını açmışsa kahve içmek, horoz doğüştürmek, bugün hâlâ değişik şekillerde süregelmektedir. Bu davranışlar düzenli örgütlü topluma geçişi zorlaştırmaktadır. Bunların algılanabilmesi çeşitli eğitim tarzları ile kolaylaştırılabilir.

Farklılaşmamış fonksiyonların hemen hepsi aile içerisinde yayılmış olarak bulunur. Tüketilecek şeylerin hazırlanması kızların ve oğlanların yetişkin hayata hazırlanması, doğum, ölüm, hastalık, törenler, hepsi aile içinde yapılır ve bitirilir. Şehirleşmiş sanayi toplumu içerisinde ise bu fonksiyonların hepsi aile dışına, uzmanlaşmış çevrelere kaymıştır. Ekmek, makarna, elbise artık hazır alındığı gibi, törenler ev dışında ticari olarak hazırlanmakta, eğlence ve boş zaman etkinlikleri, büyükannelerin masallarından, roman, tiyatro, televizyonun uzmanlaşmış çevrelerine geçmiştir. Ailede çocuk yetiştirmek de özel bir uz-

manlık dalı olmuştur. Sanayileşmiş, şehirleşmiş toplumun özellikleri kişiliklere sindirilmedikçe, geçişlerde insan ilişkilerinde inanılmaz kara mizah durumları yaşanmaktadır. Örneğin anonim rol ilişkilerinin dışında kalan geleneksel erkeklerimiz için üç kategori "kadın" vardır. Önce anne, eş, bacı, kız, evlat gibi en yakınları, sonra tanıdığı akraba, mahalleli gibi çevreler. Bundan sonrası ise ister meslektaş, ister görevli, ister şehirlisi olsun, onlar için diğer kadınlar potansiyel sokak kadınıdır. Bunun örneklerini sizler de verebilirsiniz.

Kadınların modern toplumun anonim ilişkilerine uyumları da kolay değildir. Örnek bütün giyimiyle geleneksellikten kurtulmuş görünen birisi en anonim rol ilişkisine -devlet protokolüne- paltosunu giymeden sırtına almış olarak katılabilmektedir. Ailenin çözülen fonksiyonlarının ve yerine neyin nasıl konulacağının hiç kestirilemeyen yönü ise çocukları yeni toplum düzenine hazırlarken bunu uzman çevrelere okullara bırakmadan önce anne babaların neler yaptıklarında ortaya çıkmaktadır.

Modern gelişmiş toplum kişilik geliştirmede eskisine göre yepyeni yönler isterken, anne babaların hâlâ bunlara erişmemiş olması büyük sorundur. Bunu herhalde çok konuşacağız. Sadece geleneksel aile "eğitimsiz"ken, çocuklara "öğrenmeyi öğretmek" sorununu geliştiremediğini göstermek bile önemlidir. Ezber öğrenmeyi sonra da yeni şeyler bulmayı öğretmiyor. Eğitimsiz anne baba daha buradan topluma problem çocuk veriyor.

Sanayileşmiş-şehirleşmiş toplumun anonim rol ilişkilerine ve uzmanlaşmış, farklılaşmış, eğitim ve iş koşullarına yeni kuşakların hazırlanması için geleneksel, farklılaşmamış çevrelerin hem annelerine hem de -belki de daha fazla erkeklerine ulaşmak gerekmektedir.

Eğer "gelişme" sanayileşmiş, şehirleşmiş, köylülükten tam olarak çıkmış toplum ve onun anonim rol ilişkilerine girecek yenilikler yaratacak kişiliklere sahip olmaksa ki öyledir, bu işi sadece ileri yaşlardaki okullara bırakamayız.

TÜRKİYE'DE İNSAN
İdris Küçükömer'in Anısına *

İktisat Fakültesi Mezunları camiasına bu ikinci, üçüncü davet; doğrusu, hiç içine girmemiş olduğum bir fakültenin davetlerini çok ilginç karşılıyorum.

Bir daha tekrar edeyim; belki işittiniz, bilmiyorum, ben iktisatçı değilim, iktisat fakültesiyle de hiçbir zaman çok yakın ilişkim olmadı; ama benim gibi dinozorları İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti davet ediyor; ben bundan çok gurur duyuyorum, teşekkür etmek istiyorum.

Sosyal bilimlerin bir başka koluyla, işte böyle, sosyolojisiyle vesairesiyle ilgilenen bir insan olarak, acaba Türkiye insanı nerede duruyor diye baktığımız zaman, benim konuşmalarımı veya yazılarımı görmüş olanları kusturacak kadar çok söylemiş olduğum, ama, çok da haklı olduğum bir yerden başlamak istiyorum; köylülük bitiyor Türkiye'de. Türk toplumunun, en basit kriteri kullanırsak, yüzde 80'ini kırsal alanda, basit teknolojili tarımsal üretim yapıp, üretim fazlası olmayan bir aşamadan çıkıp da tarımın ticarileştiği, çiftçileştiği bir dönemde şehirleşme ve şehre ait grupların teşekkül ettiği bir aşamanın içindeyiz; Türkiye insanını bu anlamda anlamak gerekir diye düşünüyorum.

Burada, köylülüğün bitmesi, yani, basit teknolojili, kendisinin tükettiğini üreten grubun çözülüşünün arkasından gelen şehirleşme, şehirdeki işçileşme, istiyorsanız ücretlileşme yeni grupların teşekkülü meselesini biraz daha teorik bir çerçevenin içine koyarsak nasıl anlarız diye baktığım zaman, şöyle bir şey çıkıyor ortaya; toplum ve kültür tarafı var. Kültür, yaşam tarzı anlamında, değerler, düşünceler, ideolojiler anlamında. Toplum, insanların enteraksiyonu, gruplar anlamında kullanılıyor.

* *İktisat Dergisi*, Haziran/Temmuz 1998, Sayı 380. 23. İktisatçılar Haftası, "Türkiye'nin Dinamikleri", 13-16 Mayıs 1998 tarihinde yapılan konuşma.

Peki, her toplumda böyle bir mesele var, artı, bunun içinde bir insan var. İnsan, grup üyesi olarak veya çeşitli grupların üyeleri olarak, enteraksiyon halinde, ona ne oluyor diye bir şey var. Çok daha önemlisi, bugünkü güncel konular, her ne kadar ben güncel politikayla uğraşmasam da, yine bir şeyler söylemek gereğini duyuyorum. Bunların hepsinin çalkalana çalkalana oluşturduğu politikalar var. Politikalardan parlamento politikası kastetmiyorum, şehirlerin gelişmesine ait politikalar, köylülüğün bitmesine ait politikalar, teknolojinin seçimine ait politikalar, insanları insan yapan eğitime ait politikalar vesaire. Bunların hepsini, biz, toplum, kişi enteraksiyonlarıyla beraber alabiliriz ve temel eksen, köylülüğün bitişi, seçilmiş bir düzen olarak rekabetçi, bugünkü yumuşatıcı tabirle liberal, bildiğimiz, eski tabirle düpedüz kapitalizm dediğimiz rekabetçi düzenin oluşumunda acaba neler oluyor ve Türkiye insanına neler oluyor, ben bunu nasıl görüyorum... Tabiî daha başka bir iddiam olamaz; benim görüşüm diye söylemekten başka.

Çok önemli bir şey var; sosyal psikolojinin bize öğrettiği her toplum belirli gruplardan ve bu gruplara grup üyeliğini taşıyan insanlardan oluşur. Hiç kimse Robinson Crusoe değildir, Robinson Crusoe bile kaçıncı yüzyılda İngiliz toplumunun üyesidir, bu olmadan olmaz. Ama, toplum homojen değildir, ayrışmış grupları vardır, demin bahsettiğim iki grup temel olmak üzere, 17. yüzyılı alırsanız, köylüler, artı, esnaf, artı politikaları tayin eden asker, din grupları, siyaset adamları, saray vs. gibi. Ama, değişme başladığı zaman ve yeni sanayileşmiş toplum, sanayileşmeye giden o yolun yarısında bulunan bir topluma doğru gittiğiniz zaman birdenbire gruplar çoğalıyor; herkes kendisinin nerede olduğunu o köylü-bey ilişkileri veya esnaf ilişkileri içinde herkes nerede olduğunu bilir, herkes o grubun neler gerektirdiğini bilir. Bunun da protokolü vardır; yemek şöyle yenir, selam böyle verilir, vergi şöyle ödenir, işte başka insanlarla, dışarıyla ilişkiler diyaloglarını kimse de yerinden şüphe etmez, herkes nerede durduğunu bilir. Bunun sosyal psikolojideki tabiri ankoroçtur. Yani, bir yere demir atar ve o temel referans grubu içinde ne yapacağını bilir. Böyle bir durağan toplum dü-

zeninde, köylülük çözülmeye başlamadan evvelki, siyasal olarak bir saltanat düzeni çözülmeden evvelki durumda herkes nerede durduğunu bilir.

Bu grupların içinde ikinci bir mesele daha var, referans grubu. İnsanlar yalnız kendi ait oldukları reel gerçek grupla ilgili olarak hareket etmezler, kendilerini üyesi olarak görmek istedikleri gruba göre de, referans grubuna göre de hareket ederler. Bu, durağan toplumlarda çakışır. Fiilen gerçek gruplar, referans grubu, içine girmek istediği grupla, ikisi birbirine çakışır. Bir köylünün değişime başlamadan evvel hangi grupla olmak istediği hakkında bir şüphesi yoktur; köylüdür, bitti veyahut esnaftır, bitti, orada durur; referans grubuyla, kendisini içinde görmek istediği grupla hakiki grubu arasında tam bir uyuşma vardır. Ama, değişme başladığı zaman bu böyle olmaz. Özellikle bizim toplumlar gibi köylülüğün çabuk çözülmediği, şehirdeki yeni toplum düzeninin, ki bu bahsettiğimiz kapitalist düzene bağlı Türkiye'nin seçimi ve bunu kolaylaştıracak devlet müdahaleleriyle beraber gelişen düzen içerisinde, kişilerin fiilî gerçek gruplarıyla, mensup oldukları gruplarla, referans grupları, içinde olmak istedikleri grup meselesi birbiriyle karışır ve çatışır; asıl mesele buradan çıkıyor.

Bu düzenin içine girdiğiniz zaman bu rekabet, ilk defa, referans gruplarıyla insan olarak, kişi olarak toplumun yapısı değişiyor, onu anladık, köylülük bitiyor, rekabetçi kapitalist düzen gelmekte ve köylü çözüldüğü zaman da şehre geliyor, şehirde de bir gruba ait olmak istiyor; acaba hangi gruplara ait oluyor ve bu büyük rekabetçi grubun içerisinde nasıl bir şey çıkıyor, referans grubuyla, şey grubu... Buradaki en büyük mesele rekabetçi toplumların rekabetle vertigal, dikey hareketlilik olasılığının olup olmadığı çok büyük bir mesele olarak ortaya çıkıyor. Bunun tipik örneği tabiî Amerika Birleşik Devletleri'ndeki toplumdur; oradaki dikey rekabet, Almanya'dan da, İngiltere'den de fazladır hepinizin bildiği gibi ve dolayısıyla, referans grubu bir üstteki tabaka, bir üstteki meslek, bir üstteki kontrol gücü olmasına rağmen, oraya erişmek, mitolojik olarak eşit olduğu için -mitolojik kelimesinin altını çizmek lazım belki de- herkes

referans grubuyla fiilî mensubiyet, üyeliğini taşıdığı grubu yarıştırır ve devam eder gibi görünür. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki mesele bir bakıma İngiltere'deki mesele de, 19. yüzyılda hangi gruplar bu dikey hareketlilikte referans grubunu kendisiyle aynileştirecek kadar hızla hareket ediyor, hangisi etmiyor. Bunu söylemek istiyorum, sonra Türkiye'ye tekrar geleceğim. Amerika'da büyük referans grubuyla ilgili büyük rekabet yalnız, hepinizin de çok iyi bildiği gibi, büyük bir Hıristiyan beyaz toplum için olağandır. O kadar ki, hele başlangıçta daha çok olmak üzere, bugünlerde hâlâ devam ediyor, Anglo Sakson kökenliyseniz biraz daha kolay, ama İtalyan kökenliyseniz de o kadar zor değil. Hemen, o dikey hareketliliği yukarıya doğru, tabakanızı, yukarı çıkarabilirsiniz ve kabul görürsünüz. Ama, iki grup mesela orada çok belirgin bir tavanla karşılaşıyor. Bunun bir tanesi beyaz olmayanlar. Yani, hem sarı ırktan hem siyah ırktan olanların karşılaştığı tıkanmadır, öbürü de Musevilerin karşılaştığı tıkanmadır; bir türlü onlar o handikabı aşamazlar. Referans gruplarıyla gerçek üyelik grubunu birbiri üzerine çakıştıramazlar eskiden olduğu gibi, tabiî Amerika'da eski yok, köylülük yok, onu biliyorsunuz, Avrupa'da olduğu gibi diyelim.

Musevileri bir tarafa bırakalım, onların başka kanalları var gelmek için, birçok zamanda geliyorlar, günlük hayatta daha çok diskriminasyon yaşıyorlarsa da resmî hayatta yaşamıyorlar. Fakat, Zenciler bunu hâlâ çok iyi yaşıyorlar. Referans grubuyla esas grubu birbiriyle uyuşturulamadığı zaman ne oluyor? Uyum mekanizmaları içinde, Türkiye için de sonra söyleyeceğim gibi, önemli olduğu miktarda, eğitim çok önemli rol oynuyor, para kazanmak önemli rol oynuyor, meslek sahibi, biraz daha prestijli meslek sahibi olmak rol oynuyor, bir yere kadar geliyorlar; gelmediği zaman, bu sefer başka politikalar çıkıyor. Mesela Amerika'da siyah güzeldir hadisesi vardır yahut biz Afrika orijinliyiz, müthiş bir üzerine bastırma, bizim kültürümüz de var.

Amerikalı siyah nüfusun "biz Afrikalıyız, Afrika kültürü yücedir" politikaları ikisi arasındaki aykırılığı çözemedikleri zaman oluşturdukları politikalar; ama çok ilginç, bu politikalar 20-25 sene evvel çıktı, Nikson, Reagan, Bush politikalarının,

ayrılığın çok üstüne vardığı zamanlarda, bunu çözmek için çıktı, ama sonra, bu daha biraz rahatladı, bugünlerde artık hiçbir siyah liderin Afrikalı olduklarını tekrar söylemesine gerek yok, çünkü, Amerika toplumuna uyumu çözmüyor; burada tekrar bir aykırılık var. Böyle bir çelişki oluyor.

Türkiye'de hadise bu kadar dramatik değil ama, şöyle bir mesele hâlâ var: Köylülük çözülüyor, tam kapitalist sanayi devrimini tamamlamış rekabete, radikal mobiliteye açık dikey mobiliteyi yaşıyor mu, yaşamıyor mu meseleleri ortaya çıktığı zaman, acaba Türk insanı nerede durdu, köylülükte referans grubu hakkında bir talebi yoktu; ama, eski köylüler, şehirlere gelip de şehirlerde kolayca işçileşemediği, ücretlileşemediği zaman ne oluyor; kısmî olarak, işçileşip, ücretlileşip, ücretlileşmeyi bilhassa vurguluyorum, eliyle çalışan değil de, elinden başka türlü işlerde çalışan beyaz yakalı, pembe yakalı dediğim... Pembe yakalıların kim olduğunu biliyor musunuz? Kâtip, sekreter grubu; onların çoğu genellikle çok sevimli hanımlar olduğu için, onlara pembe yakalı bir sıfat yakışır, mavi yakalı deyince herkes anlıyor, eliyle çalışan işçi, beyaz yakalı deyince yüksek memur olduğu da anlaşılıyor; ama, pembe yakalı deyince, mavi yakalılar kadar rutin işlerde çalışan ve genellikle cinsiyete has bir yön almış olan sekreterlik gibi, bilgisayar kullanımı gibi meslekler anlaşılıyor bugünlerde. Dolayısıyla, orada belirli bir yer edinemediği zaman eski köylü şehre gelip de, ne tür meseleler çıkıyor ortaya?

Kırsal yöreden şehre gelmiş olan insanlar, hepinizin bildiği gibi, son 50 senedir konuşa konuşa artık havı dökülmüş halıya döndü, evvela marjinal işlerde çalışıyor, sonra küçük girişimciliğe giriyor, ondan sonra ev üretimi dediğimiz karısına, kızına evde dokumacılık yaptırıyor yahut konfeksiyonculuk yaptırıyor kendi satıyor, ta ki daha büyük bir modern kapitalist düzenin belirgin iktisadî formasyonuna girinceye kadar. O formasyona girdikten sonra, sanıyor musunuz ki referans grubuyla fiilen üyesi olduğu grup birbiri üstüne çakışıyor, hayır. Artı, hâlâ köylü gibi düşündüğü, hâlâ, fırsatını bulduğum, yapayım diye giriştiği için değer yargıları da ne fiilen mensup olduğu grubun dü-

zenine ne de aspirasyonuna; yani, referans grubundan üyesi olmaya çabaladığı yere uyuyor. Bunun da sonucu, bir düzensizlikler, kaidesizlikler ve inanılmaz başka tür rekabetçilik, kurt kanunu ortaya çıkıyor. Bugün Türkiye'de yaşanan mesele budur.

Bu arada, açıkça ortaya koymamız gereken mesele iki türlü olacak; bir tanesi kendiliğinden oluşan uyum mekanizmaları, ömürü, politikalar geliştirerek uyumu sağlanmaya çalışan düzenlemeler. Evvela kendiliğinden oluşan uyum mekanizmalarına bakalım. Çok ilginçtir, ilk uyum mekanizması bir tüketim meselesidir. Ne kadar şehirli gibi, artı, Avrupalı gibi, artı, oranın üst tabakaları gibi tüketilirse, o kadar aspire ettikleri umdukları referans grubu üyeliğine yakın olacağını zannediyorlar, hatta ne kadar çok biçim tüketilirse. Eğer, çok parayla tüketiyorsanız tamam, az parayla tüketiyorsanız blue jean, hiç mesele değil, yani, blue jean de bir aspirasyon meselesi, oraya girilebilir. Tüketim bir numaralı bir uyum meselesi oluyor. Bunun müthiş misalleri verilebilir; tabiî lokanta seçiminden, evdeki makarna pişirme tarzından (en ucuz yemeklerimizden biri olarak) giyime kolayca gelir, şimdi biraz daha paralanınca eşya meseleleri geliyor, küçücük yere kocaman oymalı İtalyan üslûbu şeyler, bir sürü de komiklik yaşanıyor tabiî, gösterişçi tüketim çok önemli bir yere girerek. Gösterişçi toplum artık vokabilerimize girdi. Tam 50 sene önce gösterişçi tüketim hakkında bir doçentlik tezi yazmıştım, hâlâ geçerli. Gösterişçi tüketim hepimizin bildiği bir şey. Tüketim ilk uyum mekanizması. Neye uyum mekanizması; üyesi olması umulan referans grubunun, ben, şu tabakanın insanıyım demek yahut şu grubun üyesiyim diyebilmek için yapılan bir mesele. Pekâlâ, bu çok açık seçik, hepimiz bunu her zaman görüyoruz.

İkinci uyum mekanizması, ikinci kuşakları ilgilendiren bir tarzda ailelerce şey yapılıyor, hatta kendileri bile gece kursları vesaireye yönelerek, eğitim; köylülüğün dışında ve marjinal kayıt dışı ekonominin dışında bir gruba mensup olabilmek için kullanılan dikey mobilite kanalı, açık seçik eğitimdir. Eğitim 1940'lardan sonra, 50'lerde, 60'larda obsesyon halindeydi, kime giderseniz konuşurdu -ki o zamanlar benim en çok sahaya çıktı-

ğım zamanlardı- birçok saha araştırmasında, ne olacak deyince; ilk önce eğitim. Hiç kimsenin daha aşağısından geçmiyor, mühendis çok para kazanacak, doktor, avukat vesaire. Bu kadar basitti mesele, şehir ve kapitalist rekabetçi düzene uyum sağlama için gösterilen çare.

Üçüncü bir uyum mekanizması paraya dayalı olarak, tabiî eğitimle beraber meslek geliyor, üçüncüsü, bununla beraber, inanmayacaksınız ama, sanat, güzel sanatlar; son derece önemli bir uyum mekanizması oluşturuyor. Bu sanatla beraber vereceğim misal akademik kariyer. Nereden gelirseniz gelin, ilk gerçek grubunuz ister gecekondu mahallesi olsun, ister ücra köy olsun, ister Akdeniz, Karadeniz, yeryüzü, gökyüzü neresi olursa olsun, rekabetçi düzenin içinde kendinize bir referans grubu olarak seçeceğiniz yer, sanat, bu her şey olabilir, müzikten, resimden akademik kariyere kadar, şimdi, burada hiç kesintiler yoktu, falan, bunu sonraya bırakalım, bu gösterişçi tüketimde de var, blok, öbür taraflar da var; fakat, üçüncü kanal bu.

Bu kadar rekabetçi bir düzenin içine giriyorsunuz, kendinize tüketimle, eğitimle, teknik konulara dayanan eğitimle, mühendis olmak, elektrikçi olmak vesaire gibi bir eğitimi, artı, sanat ve akademik kariyer gibi yönlere girerek, yeni referans gruplarına ulaşmaya çalışıyorsunuz, bu belli. Ama, tıpkı Amerika'daki siyah nüfusun karşılaştığı gibi, burada da bazı bloklarla karşılaşılıyor. Buradaki bloklar referans grubunun erişilmezliğinden değil, bir türlü toplum yapısının yerine oturmamasından kaynaklanıyor. Bu toplum yapısının yerine oturmadığı zamanlarda, yani, referans grubunda hızla bir eğitim alamadığımız, hızla hayat seviyesini, belirli bir gösterişçi tüketim seviyesine yükseltecek kadar geliriniz olmadığında yahut doğuştan getirdiğiniz kapasiteler sizi şarkıcı, türkücü, ressam, karikatürist vesaire yapamadığı zaman, ne oluyor, biliyor musunuz ne oluyor, yaşasın dinsel kurumlar... Kendisini dinsel bir referans grubuna atan kişi, kendisini yeni topluma uyum yapmış sayıyor. Bu toplumda rekabetçi kapitalist düzen bile olsa, onun gerektirdiği gerçek gruplar oluşmadıkça işçileşme, ücretlileşme, beyaz yakalılaşma, pembe yakalılaşma, ne isterseniz deyin, onlar yerine oturtulma-

dıkça, geniş bir eğitim, modern eğitim düzeniyle, bunlara üyelik kolaylaştırılmadıkça, sanatkâr diye hiç olmadık garip müzik tarzlarını veya yazım tarzlarını ortaya çıkaranların kalite ayıklamasını yapamazsınız, artı, şehre gelip de havada kalanlar, kendilerini kolayca, bugünlerde, ister tarikat deyin, ister cemaat deyin, ne isterseniz deyin, o biçim grupların içine atıyorlar; çünkü, tavan alçak.

İkinci bir tarafı var bu işin; hiçbir şey bu kadar kolay siyah ve beyaz değildir bu düzenin içerisinde. Bu düzenin içerisinde mutlaka hesaba katılması gereken bir dış politikalar konjonktürü vardır. Hem memleketin içinde takip edilen konjonktürel hem de dünya konjonktüründeki gerekli politikalar meselesi. Türkiye belki de tarikat ve cemaat çıkmazına, duvarına çarpmazdı referans grubu seçmekte eğer Nikson, Reagan, Bush dönemi bütün dünyaya köylülükten çıkma ve sanayileşmeme, ama sadece Sovyetleri çökertmeye dönük dinsel gruplaşmaları pompalama imkânı vermeseydi. Bu devre 25 sene sürdü, unutmayın. 1973'te Vietnam yenilgisinden sonra, Amerika Birleşik Devletleri'yle beraber bütün müttefikleri sadece harp ederek bir başka sosyalist yapı düzeninin yıkılamayacağım fark ettiler. O zaman son derece rasyonel bir şeyle, biz kendimiz, kapitalist, rekabetçi toplumu sürdürürüz, siyahların şöyle veya böyle olması çok önemli değil, o zaman çıkmıştır siyah güzeldir, Afrika kökeni nedir gibi politikalar orada, bütün dünya için dinsel düşünce siyasî örgütlenme tarzını komünizmi ve daha da müşahhas olarak Sovyetler Birliğini yıkmanın bir numaralı politikası olarak geliştirdiler. Bu olabilir; ama, bunu Türkiye gibi köylülükten çıkıp da, kapitalist rekabetçi düzene geçmekte olan artı ürünü kısıtlı bir memlekette ne yapacağı, nereye götüreceği meselesini o zamanlar kimse düşünmedi, tabiî Amerikan dış politikasının bunu düşünmesi diye bir meselesi yok, bunu bekleyemezsiniz de; halbuki, onlar bu referans gruplarını falan çok iyi bilirler. Ama, bizim içimizde de kimse düşünmedi, kimse sormadı; aman köylülük bitmesin. Özal zamanı politikasının bir numaralı meselesi, tabir şuydu hatırlayacaksınız, "köylü göçmesin, şehirler büyümesin..." Şehrin büyümesi ikinci bir meseledir:

Mesele, köylülüğün bitmesi, işçiliği değil, işçiliğin, beyaz yakalılığın, pembe yakalılığın gelişmesi örgütlenme ve üretimdir. Hayır, bunu da baltaladılar. Özal dönemi Türkiye'de, üretimin, köylülüğün bitmesinin tam anlamıyla baltalandığı süreçtir. Öbürlerim, hani "benim memurum işini bilir" falan filan, onları konuşmuyoruz bile, onlar çok başka türlü bir şey.

İşin politika tarafı nereye geldi; işin politika tarafı bittiği zaman çok garip bir meseleyle karşılaştık.

Kimse çalışmıyor, tembellik en önemli mazhariyettir. Peki kim çalışıyor, hiç kimse çalışmadan olmaz, mutlaka birileri çalışacak, kim çalışıyor; sevgili kadınlarımız, ölesiye çalışıyor, pembe yakayla çalışmıyor, yani, bilgisayarın başına geçip de, temiz bir ofiste emeğinin karşılığı da şu kadar ücret olarak çalışmıyor. Aile emeği olarak çalışıyor, hem çiftçi, hem köylü olarak çalışıyor, hem dikişçi hem bilmem neci olarak çalışıyor, Amerikalıların yahut İngilizlerin sweatshop dedikleri, en olmadık iş şartları altında çalışıyor. Oğullarımızı ne yapıyoruz; eskiden bir obsesyon halinde olan eğitim mekanizması öldü, havlu attı. Yalnız Eğitim Bakanlığı atmadı havluyu, eğitim gereksiz... Peki ne yapacağız, kızlar yeter, kızlara bir şeyler bulalım, çalıştıralım, yeter.

Yani, çok garip bir yere geldik. Ama en büyük mesele, referans grubunun, ister patronaj sistemi olarak, yani, grup birliği olarak dinsel örgütleri seçerseniz ve dinsel örgütlerin içinde, sizleri en çok ilgilendiren ekonomist olarak kayıtsız ekonomide holding aşamasına kadar çıkarak, burada da eski köylü zihniyetinde, Allah rızası için insan çalıştırarak, holding seviyesine kadar gelirsiniz de, buradaki politika üretenler bunun için hiçbir şey yapmazsa 50 yıl, her şeye layıksınız demektir. Yani, neymiş, büyük gruplar değişmesi yaşanan bir memlekette durağan bir köylü-bey ilişkisi toplumundan son derece hareketli yepyeni meslek ve örgüt grupları ortaya çıkarken, bunu düzenli bir şekilde yapmaktan vazgeçip, dünyadaki büyükler istedi diye siz, durağan kalmaya mahkûm etmeye çalışırsanız, durağan durmuyor; isteseniz de değişiyor istemeseniz de değişiyor, ama değişirken olmadık kör, çıkmaz sokaklara giriliyor. Bu, referans

gruplarıyla, fiilen mensup olunan yollar, isterse en beğenmediğiniz rekabetçi kapitalist düzen olsun mutlaka çakışır hale getirilmelidir. Türkiye'de siyah nüfus yoktur sözgelişi, yani, bir duvarla karşılaşmayacaksınız, bunu çözmek gerekir.

Türkiye, benim gördüğüm kadarıyla bugünlerde böyle bir ikilemin içerisinde ve biraz da böyle başı boş duvara doğru koşa koşa gidiyor, ne olacağını pek bilmiyorum doğrusu. Ben, her zaman çok nikbin bir insandım. Analizi yapılan şey çözüm değildir ama, çözümü başkaları bulabilir diye düşünürdüm, bugünlerde eğer bu çözüm bulunmazsa, hakikaten kötü şeyler olacak bu memlekette.

MODERNLEŞMENİN TEMEL SÜREÇLERİ*

Türk toplumu ile ilgili her irdeleme, bence 18. yüzyılda başlamış, 1920'lerde kristalize olmuş, 1950'lerde önem kazanmış büyük temel yapı değişikliğini açıklayarak başlamalıdır. Türkiye'nin bugünlerde artık gazete makaleleri düzeyinde de sözü edilen basit teknolojili (saban-öküz) tarım ve kısıtlı artı ürünün oluşturduğu köylü, esnaf, lord bürokrat çerçevesinden kurtulup çiftçileşmiş, işçi yada memur olarak ücretlileşmiş, uzmanlaşmış, örgütleşmiş, şehirleşmiş bir sanayi toplumu olmanın yarı yolunu aştığı söylenebilir. Bu değişmeler beraberinde yeni siyasal yapı, yeni bir hukuk, yeni yaşam tarzı, yeni eğitim, yeni sanat formları ve benzeri yeni toplum kurumları da getirmiştir.

Batıda İngiltere'den başka hiçbir toplumda sanayileşme sadece kendi iç dinamikleri ile başlamamıştır. Hele sanayileşmesi geç kaldıkça, İngiltere'den başlayarak tarım toplumundan sanayi toplumu yapısına geçen her toplum, geç kalanlara eli erdiğince müdahale eder olmuştur. Osmanlı toplumu da böyle dış dinamiklerle başlayan büyük yapısal değişmeleri yaşamış, giderek kendi iç dinamikleri ile yeni toplum evrelerine ulaşmaya çalışmış bir devlettir.

Ondokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın ilk yirmi yılında süregelen dış müdahaleler, harpler, siyasal göçler, ekonomik krizlerden sonra Türk toplumunun her yönü, etkileşe etkileşe, Milli Mücadele ve Cumhuriyetin ilk yirmi yılında yapı değişikliği bakımından en büyük sıçramayı yaptı. Hukuk, siyasal yapı, eğitim ve özellikle yaşam tarzı düzenlemeleri ile çok yönlü ve etkili bir çerçeve ve"alt yapı" oluşturdu. Buna karşın yönelinen farklılaşmış, uzmanlaşmış, örgütlenmiş, ve sonuçta "sanayileşmiş", şehirleşmiş bir yapının yolunun açılması 1950'leri bulmuş-

* "Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış", Uluslararası Kongresi, 10-12 Aralık 1998, Ankara.

tur. Çünkü kilit sorun basit teknolojili, kendi içinde kapalı köylerin ve durağan geleneklere sarılı köylülüğün topraktan kopmaya başlaması idi. Bu süreç ancak 1950'lerde, önce binlerce, sonra yüzbinlere varan sayıda traktör ve diğer aletlerin tarıma girmesi ile gerçekleşmeye başlamıştır. Giderek çiftçileşme, şehirleşme, nüfusun işçileşmesi, ücretlileşmesi geri dönülmez (irreversible) yapısal değişmeyi başlatmıştır.

Bu sürecin dalga dalga yayılması toplumda eski yapının ilişkiler, kurumlar, değerler, düşünceler yönünden büyük değişimini hızla oluşturmaya, diğer bir deyişle toplum, kendisini "dipten doruğa" yenileyecek evrensel evrim sürecinin kendine has şeklini yoğun olarak yaşamaya başlamıştır.

İki paragrafta kalın çizgilerini verdiğimiz, Türkiye'nin dış ve iç dinamiklere bağlı olarak yaşadığı bu büyük toplum yapısı değişikliğini daha iyi anlatabilmek için sosyal değişmenin nasıl olduğunu biraz daha açmak gerekir. Her toplum yapısı, ister basit tarım toplumu, ister ileri derecede sanayileşmiş toplum olsun, kendisini oluşturan her yönün ve parçanın birbirini karşılıklı olarak etkilediği ve şekillendirdiği, hepsinin birbirine bağlı olduğu, değişmeye hazır dengeli ama dinamik bir sistem halindedir. Bu sistem, içerden ya da dışardan gelen her hangi bir etkenle çözülebilir. Aynı anda bu etkene göre kendini hemen yeniden düzenleyebilmeyi de başarır. Toplumlar bu özelliklerinden dolayı hem her an değişmeye hazır, hem de denge halindedirler. Bu nazik bir dengedir.

Toplumbilimci olmasak da hepimizin yaşayarak öğrendiğimiz gibi toplum ne tür bir etki olursa olsun günden geceye aniden değişmez. Aşama aşama değişir; değişmiş yönlerle değişmemiş yönlerini birbiri ile eklemleştiren ve etkileştiren tampon kurumlar, mekanizmalar, yeni "araformlar" oluşur. Değişmeye hazır nazik dengeler yeniden kurulur. Eğer değişen yön ile değişmeyenin arası çok açılırsa bu bir tampon mekanizmayla değil daha belirgin "bir sosyal hareket" ile sonuçlanır. Ve yeni bir evreye ulaşıncaya kadar etkileşimini sürdürür.

Değişme halindeki toplumlar bölük-pörçük, düzensiz toplumlar değildir. Bunların değişmemiş, değişmekte olan ve de-

ğişmiş bulunan yönleri gene bir tutarlılık, bir ilişkiler düzeni halinde kendini gösterir. Her toplumun mahalli özellikleri ve çeşitli değişme hızları sonucu meydana gelen ve genellikle aynı yapıdaki başka toplumlarda görülmeyen özellikleri böylece ortaya çıkar. Tipolojilerin akla getirdiği renksiz, üniform insan toplulukları yerine, olgulara uyan, yerel, tarihi ve değişme şartlarının karakterlerini taşıyan toplum özellikleri ortaya çıkar.

Türkiye'yi anlamak için sosyal yapının ve değişmenin bu özelliklerini göz önünde tutmak elzemdir. Yirminci yüzyılın sonunda toplumların eriştiği evrim aşamasında artık köylülüğe yer yoktur. Bütün mesele somut hallerde köylülüğün nasıl biteceğidir. Türk toplumunda da köylüler sadece köyde yaşayan kişiler değildir. "Köylü" küçük, izole, kendi içine kapalı, kendi kendine yeten yerleşmelerde yüzyıllardan gelen kapalı toplum değerleri, gelenekleri ve inançları ile yaşayanlardır. Saban ve öküze dayalı tarımları ile çok kısıtlı bir artıürün yaratan bu insanların dışarısı ile ilişkileri askerlik yapmaktan ve vergi ödemekten ibarettir. Büyük aile düzeninde sürdürdükleri yaşamlarında farklılaşma yada uzmanlaşma yoktur.

On dokuzuncu yüzyılda Batı Anadolu'dan başlayarak yavaş yavaş değişen bu yapıda özellikle 1926'da öşürün kaldırılması ile dipten değişmeye doğru büyük bir adım atılmıştır. Öşürün kaldırılmasından sonra 1926 ile 1950 arasında numune çiftliklerinin kurulması, ziraat okullarının açılması, tohum ıslah istasyonları gibi kurumların oluşturulması ayrıca yaşam tarzını değiştirecek "köy enstitüleri"nin açılması gibi önemli girişimler yapılmıştır. Fakat asıl kökten değişme 1950'lerde ikinci dünya harbinden sonra köylülerin hayatına yeni teknolojilerin girmesi ile ortaya çıkmıştır. En önemlisi traktör, yeni ürünler ve bunların pazara dönük üretimi, büyük sayıda köylüyü topraktan koparmıştır. Bu kopuş süreci toprak mülkiyetinin büyüklüğüne, ürünün cinsine ve benzeri faktörlere göre çeşitlilik gösterirse de sonuçta hep köylü topraktan kopar. Bu değişiklik yeni demografik eğilimlerle, nüfus patlaması ile birleşmiş ve bazı hallerde siyasal koşullara göre de köylüleri topraklarını terk etmeye itmiştir. Bu sürecin geridönülmez (irreversible) bir süreç ol-

duğunu ve bugün Türkiye'de şehirlerin %60'ından fazlasını oluşturan ve 1950'lerden beri gelmeye devam eden eski-köylülerin artık bir daha eski kapalı, kendi kendine yeten köy toplumlarına dönmeyeceklerini bilmek gerekir.

Böylece toplumun evrimi yönünde çok temelde bir süreç başlamıştır ve sürmektedir. Tarımda, toprakta nüfusun %10 kadarı kalıncaya kadar bunun süreceği düşünülebilir. Ne var ki değişim tek çizgi doğrultusunda sürmez, değişik nedenlerle zikzaklar çizer. Burada da örneğin, topraktan kopuş yavaşlatılmağa çalışılmıştır. Köyden göçen nüfusu asimile etmeye hazır olmayan kentlerde eğitim, sağlık hizmetleri ile, uzmanlaşma-farklılaşma ile gelişmiş sanayi ve iş örgütlerinde çalışması sağlanamayan bu kitle bir sorun olarak görülmüş çeşitli politikalarla şehre gelmeleri yavaşlatılmıştır. Bugün Türkiye'de nüfusun hala %40 kadarı köydedir ve "köylüdür". Köylülüğün devam ettirilmesine, onun parçası olan baba otoritesine, hatta şiddetine dayalı geniş aileyi çözüm gibi gören ve sürdürmek isteyenlerin makro seviyede daha büyük sorunlar yaratıldığını görmeleri gerekir.

Şehre göçen eski köylüler (küçük kent ve kasabalarda esnaflığı bırakanlar dahil) şehre gelir gelmez elbette bütün yaşam tarzlarını, davranışlarını, değerlerini belirleyen düşünce tarzlarını hemen değiştirmemişlerdir. Değişmelerini sağlayacak kurumlar ve hizmetler de çok eksik olunca göçenler eskiden beri en aşina oldukları ilişkileri ön plana çıkarmışlardır. Bu hakim insan ilişkisi yüz yüze, kişisel, birincil ilişkilerdir. Aslında sanayi öncesi toplumunun bütün ilişkileri böyledir. Oysa sanayi toplumlarında insan ilişkileri farklılaşmış rollere dayanan anonim ikincil ilişkilerdir. Bunun tipik örneği patronaj ilişkilerindeki yada köylü-ağa, köylü-bey ilişkilerindeki himaye sistemidir. Himaye edenin sağladığı çeşitli ekonomik yarar karşılığı himaye edilen, himaye edene bazı hizmetlerle birlikte itaat gösterir, şeref, prestij sağlar. Bu ilişki değişme başlamadan önce herkesin soru sormadan kabul ettiği bir ilişkidir. Sanayileşme, şehirleşme süreci içersinde yeni insan ilişkilerinde öne çıkan ve uyum sağlamada en kolay kullanılan ilişki bu olmuştur.

Diğer taraftan hem dış dinamikler, hem toplumun sanayileşmiş, şehirleşmiş yani modernleşmiş bölümü de bir başka değişim faktörü oluşturmaktadır. Bu çevrenin daha da gelişmesi için değişen köye ve köyden gelenlere ulaşım kanalları gerekmektedir. Bu kesitler, kendilerine has farklılaşmış örgütlü, uzmanlaşmış kanal bulamayınca, buralarla anonim rol ilişkilerine giremeyince, geri dönüp birincil yüz yüze ilişkiyi kabul etmektedirler. Köylülüğün, esnaflığın ve eski elitin çözülmeyi sürdürdüğü son kırk yıl içersinde ortaya çıkan ilişkileri eskileri ile biraraya getiren ve mütemadiyen değişerek sayısız tampon kuruluşlar, araformlar oluşturan ve toplumda gerekli nazik dengeyi sağlayan hep bu himaye sistemleri olmuştur.

Küçük bir misal, şehirdeki en anonim ilişki olacağını düşüneceğiniz yolcu-otobüs şoförü ilişkilerinde birbirlerine "abi" demeleri ve ilişkiyi kişiselleştirmeleridir. Aslında şehirde herkes herkese hangi ilişkide olursa olsun abi demektedir. Her yerde yaşlı kadınlara teyze, anne, abla denmesi hatırlanabilir. O kadar ki siyasi liderlere bile bacı, baba, abi demek olağandır. Bu ilişki düzeninin değişmiş şekli ile de olsa nerede çalışmaz hale geleceği ve nasıl çözüleceği belirsizdir.

Geçmişteki son kırk yıl içersindeki değişme ve uyum süreçleri incelenirse, her yörede hemen hemen on yılda bir yeni tip ve hiyerarşik bir himaye sisteminin öne çıktığı, zamanla işlevini yitirdiği, önceliğini yeni tür ve daha karmaşık bir patronaja bıraktığı görülmektedir.

Toplumun değişme sürecinde himaye sisteminin ilk şekli ailedeki en yaşlı yada en tecrübeli üyenin öncülüğünde akrabalar arasındaki işbirliğidir. Bir ev edindirmek, bir iş edindirmek, aile üyeleri arasındaki sorunları çözmek için beraber hareket etmek en çok görülen haldir. Daha sonraki bir aşamada bu dayanışma grubunun yani ailenin yerine hakiki veya fiktif "hemşehrilik" ilişkileri ile daha iyi örgütlenmiş bir himaye grubu görüyoruz. Bu aşamada daha büyük iş yerleri kurmak ve buralarda iş bulmak, hukuk ve devlet bürolarında sorun halletmek okullarda, hastanelerde himaye ettiklerinin ilişkilerini düzenlemek işini

yüklenmiş yeni tip himaye edenler belirmiştir. 1950'li ve 1960'lı yıllarda en etkin olan himaye sistemleri bunlardır.

1970'lerin ortalarında Türkiye tarım toplumunun kıtlık ekonomisinden çıkıp göreli bolluk ve tüketim ekonomisine geçmeğe başlamıştır. Hem şehirlerin modernleşmiş kesimleri hem de göçenler tüketici ve oy kullanan çoğunluklar olarak yerel himayeciler dışında daha genel himaye eden kişilere yönelmişlerdir. Siyasi partilerin yerel örgütlerinden parlamento gruplarına kadar her kademesinin reaksiyonu, yüz yüze kişisel ilişkiler kurarak ve herkesin sorunlarını kişi bazında çözmeğe çalışmak olmuştur. Belli ki hem seçilmiş siyasi parti mensubu, hem de toplumun eski köylü esnaf üyeleri gibi insanları için bu anlamlı bir ilişkidir. Çünkü ikisi de bu ilişkide nerede durduklarını biliyorlardır.

Siyasi parti patronajının akrabalık yada hemşehrilikten çok daha geniş bir nüfuz alanı vardır. Uzmanlaşmamış becerisiz kimseler için başlangıçta en önemli şey düşük becerili devlet memurluklarına atanmak, yada çok sayıdaki iktisadi kamu işletmelerinde bir işe yerleştirilmektir. Başlangıçta hem siyasi parti mensupları, hem de himaye arayanlar için geçerli olan bu çözüm de, on yıl kadar sonra genelde işlemez hale geldi. İşe yerleştirilenler için gelir yetmez oldu. Çünkü daha çok kişiye iş verebilmek için herkese daha az ücret veriliyordu. Üstelik patronaj sistemi içinde hem devlet dairelerine hem de kamu iktisadi işletmelerine öyle çok insan alındı ki iş bölümü, iş hiyerarşisi, çalışma saat düzeni gibi yönler tam bir kargaşalığın içine düştü. Bir anlamda devlet tıkandı. Siyasi partiler temel fonksiyonlarını ifa edemez oldular. Parlamento çalışamaz hale geldi. Çünkü parlamento üyeleri kendilerine oy verenlerin kişisel meselelerini çözmekle, yasama faaliyetlerinden daha çok ilgileniyorlardı. Patronaj ilişkileri onlar için o kadar doğal idi ki, bunun çağdaş sanayi toplumunun parlamenter rejimine uyup uymadığı akıllarına bile gelmiyordu. Benzer durumlar daha çok gelişmiş çevreler için de çapı çok daha büyük olarak devam etmekte ve sistemin tutarlı gelişmesinde en önemli geriletme faktörü olmaktadır.

1980'lerin sonuna doğru ve 1990'larda, siyasi partilerin pat-

ronaj ilişkileri de uyum ve denge için işlevsiz hale (dysfunctional) gelmeğe başladı. Bu aşamada gene yüz yüze ilişkilere, kişisel sorunların çözümüne dönük yeni bir patronaj (himaye) kanalı açıldı. Göreli olarak daha büyük yerleşmelerde, göreli olarak daha büyük mali kaynaklarla sayıları giderek artan, çok yeni dinsel liderler ve merkezler belirdi. Elbette bunlar da bir günde ortaya çıkmadı. Uzun bir iç ve dış etkenlerin mücadelesi olayı etkilemiş ve bir türlü çağdaş sanayi kurumlarının tam olarak yerleşememesinin oluşturduğu koşullar bu patronaj kanalını ön plana çıkarmıştı. Her ne kadar eski dinsel tarikatların isimlerini ve söylemlerini kullanıyorlarsa da hem liderlerinin hem de organizasyonlarının sadece son yirmi yıl içinde şekillendiği görülüyor.

Bu çevreler de etkinliklerini yaymak için yüz yüze temasları ve kişisel ilişkileri kendilerine uygun buldular. Bu dinsel çevrelerin etkinlikleri yukardan beri sözünü ettiğimiz himaye sistemlerinin bir başka çeşitlemesidir. Bunlar da ucuz dinsel eğitim vermek kadar ev bulmak, iş kurmak ve geliştirmek, sermaye sağlamak gibi işleri üstlenmişlerdir. Dikkati çeken yön muhafazakâr dinsel partinin açık ve yaygın patronaj ilişkilerine girmeden önce, göreli olarak sınırlı oy almasına karşın 1990'larda çabalarını siyasi parti patronaj sistemine dönüştürdüklerinde etkinliklerinin hemen artmış olmasıdır. Bu tip parti patronaj sisteminin söylemleri ve mali kaynakları ne olursa olsun, daha uzun vadede kurumsallaşmanın yaygınlaşması, örgütlü iş yerlerinde uzmanlaşmış kişi gereksinimin artması ile kaçınılmaz olarak öne çıkacak anonim ilişkiler ve kişilikler gereksinimi burada da patronajı önemsiz hale getirecektir.

Böylece himaye sistemleri sanayi toplumuna uyum için, eski toplumun özelliklerini son kırk senedir bir uyum mekanizması olarak, tampon kurumlar ve araformlar halinde yenileştire yenileştire, değiştire değiştire bugüne kadar gelmiştir. Gene de tam modern bir yapıyı oluşturamamıştır. Bu patronaj sistemlerinin çağdaş toplumun gerektirdiği üniversel hukuk ilkeleri ile kurumlaşmayı ve anonim ilişkileri engellemesinin ötesinde çok daha önemli bir sonucu ortaya çıkmıştır. Himaye sistemleri, hi-

mayeyi isteyenlerin gereksinimleri ve himaye edenin bu gereksinimlere cevap verebilme, sorunu çözebilme kabiliyetine dayandığı ve her gereksinime teker teker çözüm getirmesi gerektiğinden sürekli düzensizliklere ve giderek sonunda yaygın illegalitelere, hukuka aykırı uygulamalara neden olmaktadır. Bu bütün patronaj formları için geçerlidir. Sanayi öncesi kapalı yerleşmelerdeki tekil, düzensiz çözümler yerel kaldığı için önem taşımaz. Fakat büyük nüfuslu farklılaşmış sanayi toplumunun oluşmasının yarı yolundaki bir çevrede bütün normları, kaideleri, kanunları dışlayan patronaj sistemleri, kendi aralarında önce büyük bir rekabet, giderek çatışma ve sonunda mafya tipi faaliyetleri davet eder. Bu durum dinsel patronaj için de geçerlidir.

Patronajın bir araform olarak oluşmasının giderek eski topluma has her "çözüm"de olduğu gibi sonunda ciddi bir dengesizlik yarattığı görülüyor. Ne tür çözümler denge sorunu yaratmaz diye sorulursa, cevabı er yada geç gerçekleşecek sanayileşmiş, şehirleşmiş yeni yapıya has ilişki ve kurumlara dönük olan çözümlerdir. Patronajın gittikçe daha karmaşık formlarının toplumda hakim hale gelmesi, eski yapının ağır bastığı iç dinamiklerle, yeni yapıyı oluşturan iç dinamiklerin etkileşiminin sadece bir yönüdür.

Burada durup bu ayak sürüyen değişim şeklinden baskın bir başka dinamizme eğilmemiz gerekir. Göründüğü kadarıyla toplumsal değişmenin eski topluma has yönlerin süregelmesinden bile daha önemli olan yönü, hızla sanayi toplumu özelliği kazanmış büyük örgütlü uzmanlaşmış farklılaşmış iş çevreleri, akılcı eğitim, yüksek kültür faaliyetlerinin geniş kitlelere nüfuz edecek kendi kanallarını oluşturmasıdır. Bu çevreler dünyanın ileri derecede sanayileşmiş yöreleri, siyasi kurumları, bilgi sanat çevrelerinin çok heterojen özellikleri ile etkileşmekte ve ileri sanayi toplumunun özelliklerini yerel kalmış çevrelere ulaştırmaktadırlar. Başka bir deyişle, bir yandan durmadan değişen ve karmaşıklaşan himaye sistemleri süregelirken diğer yandan uzmanlaşmış, farklılaşmış anonim rol ilişkilerine sahip toplum yapısı da kendisini tepeden aşağıya doğru kabul ettirmektedir.

Büyük metropoliten merkezlerdeki ayrışmış sanayi, iş, ulaşım, iletişim, kültür etkinlikleri, böyle kurumlarda himaye düzeninin rolü bütün örgüte zarar vereceği için, çok azdır. Onun için anonim rol ilişkileri hakimdir ve kişiler kendilerini uzmanlaştırdıkları, farklılaştırdıkları kadar kurumlar iyi işler.

Sanayi toplumunun oluşmasında yapısal değişimin hızının ne olacağı, ne kadarının kendiliğinden gerçekleşeceği, ne kadarının politikalarla oluşturulacağı bugünlerde üzerinde yeniden durulması gereken bir durumdur. Yazımızın başında da işaret ettiğimiz gibi tarıma dayalı yapının çözülmesi kaçınılmaz ve geriye dönülmez bir süreçtir. Bu süreç genellikle dış dinamiklerle başladıktan sonra bir toplumun hayatı için kısa zaman bölümlerinde zikzaklar çizebilir. Oluşan araformlarla değişmiyor gibi görülebilir. Fakat uzaktan gözlemlendiğinde yeni toplum yapısı evresine doğru şaşmadan geliştiği görülür.

Bugün Türkiye'de toplumun kendiliğinden değişmesi sürmektedir. Fakat bilinçli olarak nasıl ve ne kadar değişsin diye politikalar oluşturuluyorsa, örneğin köylüyü toprakta tutmak çabaları, üretim yerine finans ve ticarete öncelik tanımak, evrensel kültür yerine tek boyutlu sanatı, bilime ve akılcılığa dayalı eğitim yerine "dogma" eğitimini yeğlemek gibi politikalar oluşturuluyorsa, bu politikaların asıl amaçlarını ve etkinlik derecelerini irdelemek gerekir. Vurgulamak gerekir ki değişme kaçınılmazdır. Toplum bir bütündür ve nazik bir dengededir. Bir yönü değişirse her yönü ona uymak üzere değişir. Bu yönlere yaşam tarzları, değerler ve inançlar da dahildir.

Bu temel bilgi akılda tutularak son zamanlarda ileri sürülmüş "reçeteleri" gözden geçirmek iyi olacaktır. "Reçeteler" hiçbir zaman yerel ve dar yörelerden gelmez. Tersine toplumu kontrol eden üst çevrelerden, daha sık ve önemli olarak da dış kaynaklardan gelirler. Bu dış kaynaklar kendi yönlerinden, kendi politikaları ve çıkarlarınca ince ayarlanmış tavsiye ve reçetelerini kabul ettirmeye çalışırlar.

Bu reçetelerin en göze çarpanı siyasi İslam'ın eski topluma has kurumlarını hakim kılmak istemeleridir. 1970'lerin ortasında soğuk savaşın en önemli silahı olarak geliştirilip, sonuna ka-

dar medyadan üniversitelere, resmi siyasi ilişkilerden, gizli operasyonlara kadar her yönden aşırı dozda dinselliği desteklemek ve bunun siyasi hayata hakim hale gelmesini ayarlamak için gösterilen çabanın Türkiye gibi çağdaş sanayi toplumu haline gelmenin yarı yolunda olan bir çevrede olumlu, olumsuz büyük etkileri oldu.

İlginç olan 1970'lerin sonunda 1980'lerin başında değişmez olduğu ileri sürülen siyasi İslam tezlerinin, 1990'ların sonunda çok çeşitlenme gösterdiği, yeniden tefsir edildiği, giderek İslam'da bir reform yapılması gerektiği konuşulur hale geldi. Böyle bir tutum değişikliği için on beş yıl yetmişti. Siyasi İslam gruplarının da dünyada birbiri ile mücadeleye girdiği görüldü. Giderek ileri sanayileşmiş toplumların formüle ettiği siyasal köktendinciliğin, yapısal değişmede uzun yol almış toplumlara hemen kabul ettirilemeyeceği anlaşıldı. Kolayca tahmin edileceği ve bekleneceği gibi, siyasi İslam'ın da değişmesi, bir takım arabiçimler oluşturması kaçınılmazdı. Bunun en somut örneği "ılımlı" İslam kavramında görülür. Giderek İslam'ın kişiselleşmiş vicdan özgürlüğü anlamında siyasetten ayrışmış bir anlam kazanmaya yöneldiği gözlemlenebilir. Böylece katı bir dogmadan göreli olarak uzaklaşarak, bir takım yeni tampon mekanizmalarla, "ılımlı" anlayışlarla parlamenter laik sisteme yönelmekle giderek inançlar kişiselleştirilerek yeni toplum yapısına eklemleştirilmeye çalışılmaktadır.

Bütün bunlar yirmi yıldan kısa bir zamanda gerçekleşmiştir. Eğer İslam, toplumda yalnız kendi hayatiyetine bırakılmış olsaydı, çok eski bir yapının parçası olan radikal İslam hiçbir zaman söz konusu olmayacak, "ılımlı" İslam da bir terim olarak bile ortaya çıkmayacaktı. İleri sanayi toplumlarının farklılaşmış, örgütlenmiş, yeni elektronik iletişim dünyasının yarattığı küreselleşmenin bir parçası haline gelmiş yapısında, siyasi İslam'ın onlardan kopuk otoriter bir düzeni yaşatma olanağı yoktur. Bugün soğuk savaşın bitiminden sonra siyasal İslam hala devam ediyorsa, biraz da ileri sanayi toplumlarının kendi aralarındaki hiyerarşinin oluşması geciktiğinden, dolayısıyla hangisi, "hangi" İslam'ı istiyorsa açıkça söyleyememesindendir.

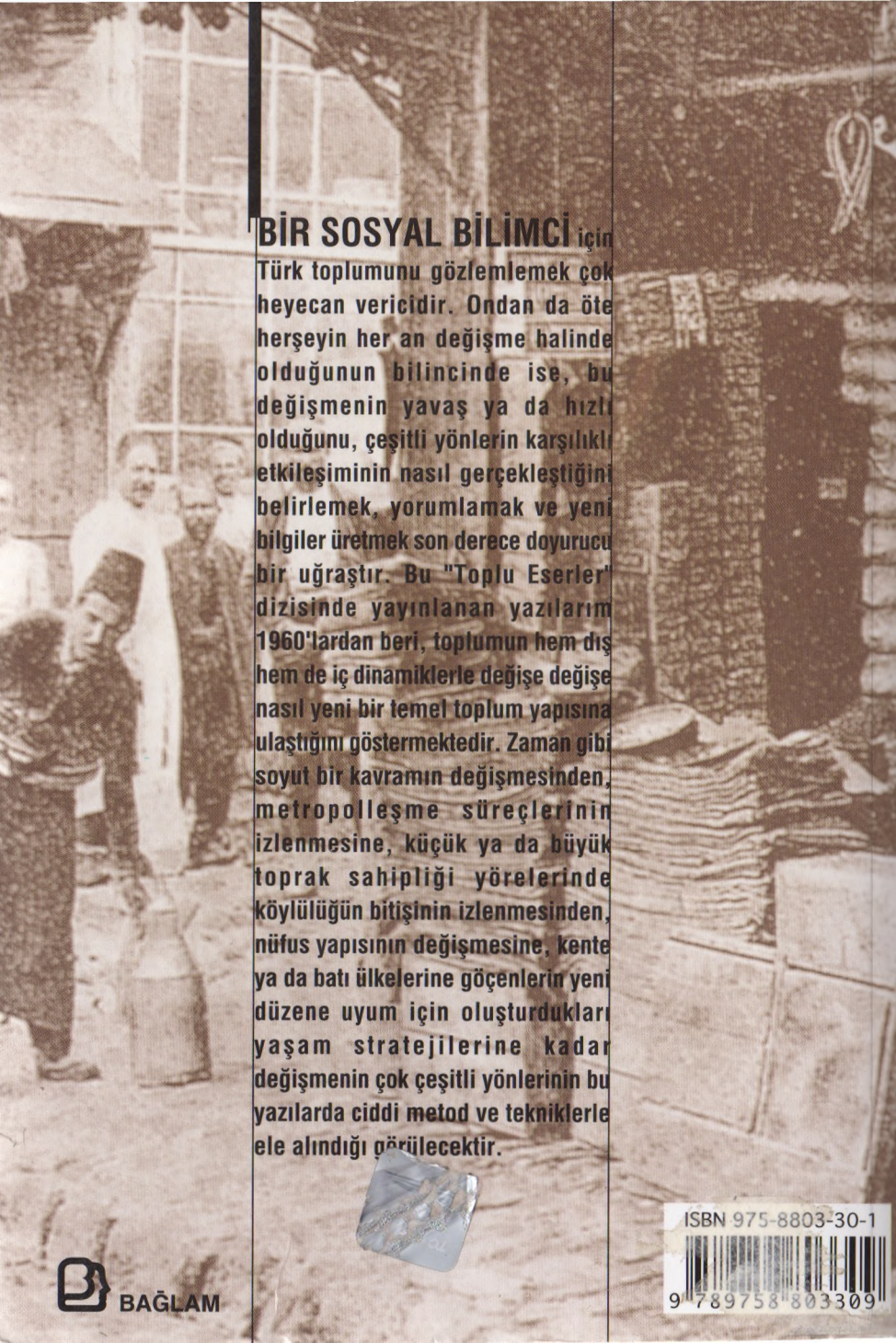
Doğrusu devletten devlete "tavsiyelerden" başka üzerinde durulması gereken bir dış dinamik kaynağı daha vardır. Akademisyen olarak bunun üzerinde ayrıca durmak gerekir. Soğuk savaş döneminde Türk üniversitelerinin sosyal bilim çevreleri Batılı meslektaşları ile daha sıkı ilişkiye girerken çok özel bir durumla karşılaşıldı. Şaşılacak sayıda "uzman" akademisyen, danışman, araştırmacı ve kurum, "bilgi " ve analizleri ile bizim daha nahiv olanlarımızı bir tür baskı ve bombardımana tabi tuttular. 1970'lerin sonunda ve 1980'lerin başında dinselliğe öncelik vermeyen akademisyenlere neredeyse az gelişmiş gözü ile baktılar. Genç beyinler bundan pek çok zarar gördü. Bugünlerde ise tam bir geri dönüş yaşanıyor. Berlin ve Londra'daki son birkaç konferansta "uzman" akademisyenler şimdi İslam'ın hiç de siyasal olmadığını ileri sürüyorlar.

Siyasal İslam reçetesi, hem dünya siyasetindeki önemini ve yerini kaybettiği, hem de getirmek istedikleri değişmiş çağdaş yapıya uymadığı için kendi dinamiği ve ivmesi ile evrimleşmesini sürdürürken, müdahalelerle, daha eski bir ilişkiler düzenini oluşturmaya çalışmanın, ya da tersine, belli bir zamanda o andaki yapının özümseyemeyeceği kurumları dışarıdan oluşturmağa kalkışmanın sonuçlarının ne olacağı henüz iyice araştırılmış değildir. Ama kolayca söylenebilir ki, bu kurumlar değişmede çok büyük zikzaklara neden olsa da evrimsel gelişmeyi artık uzun süre engelleyemeyecektir. Toplumda oluşan uyum mekanizmaları bu reçetelerin yerini almaktadır. Göründüğü kadarıyla Türkiye'de çağdaşlaşmanın, yeni toplum yapısındaki kurumların oturmuşluğu bütün geri çekme politikalarına rağmen toplumu, üzerinde oturduğu değişme çitinin geleneksellik yönüne düşürmeyeceğini gösteriyor.

Ortaya çıkan en önemli özellik, bugün değişmeyi geriye döndürmeğe yönelik çabalar arttıkça, ileri sanayi toplumları ile Türkiye'nin çağdaşlaşmış kurumlarının yeni kanallar ve kuruluşlar ortaya çıkarmasıdır. Özellikle otoriter ilişkiler ne kadar geriye dönük siyasal reçeteleri tatbike kalkıyorsa, onlardan daha hızla modern topluma yönelme eğilimleri öne çıkmaktadır. Daha yakından bir inceleme ile en geriye dönük uygulamaların

bile kendisini kabul ettirmek için konumunu yeniden düzenleyip çağdaş özelliklerini önplana çıkardıkları söylenebilir. Bunların başında parlamentodaki görüntü, ekonomik girişimlerdeki holdingleşmeler, kız çocuklarının eğitimini kabul etmeleri, birçok modern toplum adetlerini benimsemelerini gösterebiliriz. Bu oluşumlarda sayısız tampon kurumlarla dengeleme düzenini hareketli tutsalar da sonuçta hızla değişip çağdaşlaşmaya yönelmektedirler.

Türk toplumunun 1950'lere kadar hızlı bir evrimleşme ile ilkelerini ve çerçevesini oluşturduğu modern toplum düzeninin, yani tarımda pazar ekonomisi, sanayileşme, şehirleşme, örgütleşme, insan ilişkilerinde anonimleşmiş rol düzeni ve bunlara uygun yeni bir yaşam tarzı oluşturmanın gücünü görmek gerekir. Bunların temelindeki tek hukuk düzeni, laiklik, farklılıkların olağan ve eşit sayılması, akılcı ve yaratıcı kişiliği geliştiren eğitim sistemleri gibi kurumların kendileri evrimsel değişmeyi belirler. Uyum mekanizmalarını işleten, her an kendisini yeniden oluşturan karmaşık farklılaşmış, örgütleşmiş hale gelen toplum da yeni bir evrimsel aşamaya ulaşmaktadır.

BİR SOSYAL BİLİMCİ için Türk toplumunu gözlemlemek çok heyecan vericidir. Ondan da öte herşeyin her an değişme halinde olduğunun bilincinde ise, bu değişmenin yavaş ya da hızlı olduğunu, çeşitli yönlerin karşılıklı etkileşiminin nasıl gerçekleştiğini belirlemek, yorumlamak ve yeni bilgiler üretmek son derece doyurucu bir uğraştır. Bu "Toplu Eserler" dizisinde yayınlanan yazılarım 1960'lardan beri, toplumun hem dış hem de iç dinamiklerle değişe değişe nasıl yeni bir temel toplum yapısına ulaştığını göstermektedir. Zaman gibi soyut bir kavramın değişmesinden, metropolleşme süreçlerinin izlenmesine, küçük ya da büyük toprak sahipliği yörelerinde köylülüğün bitişinin izlenmesinden, nüfus yapısının değişmesine, kente ya da batı ülkelerine göçenlerin yeni düzene uyum için oluşturdukları yaşam stratejilerine kadar değişmenin çok çeşitli yönlerinin bu yazılarda ciddi metod ve tekniklerle ele alındığı görülecektir.

ISBN 975-8803-30-1

9 789758 803309

BAĞLAM